

Studia Academica Slovaca

35

*Prednášky XLII. letnej školy
slovenského jazyka a kultúry*

Bratislava 2006

Redakčná rada:

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. Dr. Michal Harpáň (*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*)

Dr. Alejandro Hermida de Blas (*Universidad Complutense, Madrid*)

Prof. Dr. hab. Halina Mieczkowska (*Unywersytet Jagielloński, Kraków*)

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc. (*Filozofická fakulta Katolickej univerzity v Ružomberku*)

Doc. PhDr. Ladislav Mlynka, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc. (*Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva*)

Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla (*Institut für Slawistik, Universität Wien*)

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc. (*Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave*)

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc. (*Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov*)

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc. (*Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave*)

Editori: doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD., prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

Recenzent: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Preklad a redakcia anglických resumé: Mgr. Dagmar Roberts, PhD.

Vydal STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FF UK

© Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk, 2006

ISBN: 80-89236-11-1

EAN: 9788089236114

Obsah

<i>Miloslav Vojtech</i> Na úvod k 35 zväzku zborníka	5
I.	
<i>Juraj Dolník</i> Súčasný jazykovokultúrny svet Slovákov	11
<i>Monika Kapustová</i> Sémantické pole farieb a farebných odtieňov v slovenčine	25
<i>Jozef Mlacek</i> Opozícia „svoje – cudzie“ v zrkadle slovenskej frazeológie	43
<i>Slavomír Ondrejovič – Viktor Krupa</i> K jazykovej situácii a jazykovej legislatíve na Slovensku	61
<i>Oľga Orgoňová – Alena Bohunická</i> Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy	75
<i>Marianna Sedláková</i> Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka	91
<i>Miloslava Sokolová</i> Radixy, ich alomorfy a varianty v slovenčine	105
<i>Jozef Štefánik – Mária Spišáková</i> Slovenčina a španielčina vo vzťahu k dvojazyčnosti	121
<i>Eva Tibenská</i> Ekonomizácia v oblasti syntaktickej stavby slovenského jazyka	141
II.	
<i>Jozef Baďurík</i> Stredoeurópsky humanista Ján Jesenius-Jesenský (1566–1621)	155
<i>Andrea Bokníková-Tóthová</i> K motívom slovenskej poézie šesťdesiatych rokov 20. storočia	165
<i>Juraj Hamar</i> K štruktúre komického obrazu v slovenskej ľudovej piesni	191
<i>Zuzana Kákošová</i> Podoby slovenskej literatúry v 16. storočí	209
<i>Anna Kruláková</i> O jednej téme v dráme 50. a 60. rokov 19. storočia	229

Dagmar Robertsová
Bad Blood, Beauty and Violence 249

Danuša Serafínová
Komerčná inzercia v slovenských denníkoch a týždenníkoch
v 20. a 30. rokoch 20. storočia 265

Eva Vojtechová
Od komického k tragickému 293

Eva Tkáčiková
Karol Kuzmány, Ludovít Štúr a evanjelický Zpěvník 307

Ján Zambor
Interpretácia básne Jána Stacha Svadobná cesta 317

III. Slovensko a slovanský svet

Miloslav Vojtech
Podoby a modifikácie ideálu slovanskej vzájomnosti
v slovenskej obrodeneckej literatúre 337

Ladislav Čúzy
Slovanstvo ako súčasť myšlienkových koncepcií Ludovíta Štúra 351

Juliana Beňová
Slovanský vklad do súčasnej európskej drámy 365

Lubomír Chalupka
Recepcia hudby Leoša Janáčka
v slovenskej skladateľskej tvorbe po roku 1945 381

Zita Škovierová
Dnes ja tebe – zajtra ty mne 393

Ladislav Mlynka
Vodný mlyn a jeho terminológia v slovenčine a v slovanských jazykoch 409

Pavol Žigo
Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas 423

Renáta Mračníková
Kategorické životnosti a mužskej osoby v západoslovanských jazykoch 435

Mira Nábělková
Slovenčina v súčasnom českom prostredí 451

Jana Pekarovičová
Slovenčina v slovanskom kontexte 465

Jana Pekarovičová
Slavic Networking 477

Na úvod k 35 zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

K pozitívnym tradíciám letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca neodmysliteľne patrí séria zborníkov, ktoré nielen že zachytávajú takmer všetko, čo vo forme prednášok odznelo v jej programe, ale zároveň podčiarkujú vedecký a akademický rozmer tohto podujatia. Pripomeňme len, že autormi a prednášateľmi predkladaných príspevkov sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedeckí pracovníci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy) a vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied.

K náplni tohtoročného, v poradí už 35. zväzku, tak ako po minulé roky, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. Najpočetnejšie sú v predkladanom zborníku zastúpené predovšetkým príspevky z oblasti jazykovedy, aplikovanej lingvistiky a literárnej vedy, ktoré sú doplnené niekoľkými príspevkami s etnologickou, historickou, žurnalistickou, teatrologickou či hudobnohistorickou tematikou. Sú tu zastúpené štúdie, ktoré korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale aj štúdie, ktoré svojou tematickou náplňou v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú špecifickú a aktuálnu výskumnú odbornú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky. V tomto zväzku nadväzujeme na trend, ktorý sme začali v minulom ročníku, a to na tematické usporiadanie celého zväzku do niekoľkých osobitných oddielov.

Prvý oddiel je venovaný príspevkom z oblasti lingvistiky, z oblasti, ktorá je v zborníkoch Studia Academica Slovaca už tradične zastúpená najvýraznejšie a najpočetnejšie. Súbor jazykovedných príspevkov má, tak ako vo viacerých predchádzajúcich zväzkoch, prierezový charakter. Jednotlivé štúdie sa venujú všetkým rovinám jazyka (zvukovej, morfolologickej a lexikálnej), a to tak v synchronickom, ako aj v diachronickom

uhle pohľadu, ale aj syntaktickým a štylistickým aspektom textu (s interdisciplinárnym presahom do teórie reklamy a marketingu), otázkam frazeológie, jazykovej sémantiky a otázkam sociolingvistickým.

Druhý oddiel zborníka je venovaný štúdiám s dominujúcou literárnohistorickou a kultúrnohistorickou problematikou. Sú tu zaradené štúdie, ktoré sú interpretačnými sondami do textov autorov slovenskej literatúry, do textov folklórnej proveniencie, štúdie reflektujúce jednotlivé osobnosti či rozsiahlejšie literárnohistorické celky počnúc staršou slovenskou literatúrou a končiac súčasnou literárnou tvorbou, ako aj príspevky zaoberajúce sa teóriou obraznosti, tematologickou a genologickou problematikou. Osobitnou skupinou príspevkov sú texty, ktorými si pripomíname jubileá významných postáv slovenskej kultúry a literatúry: 440. výročie narodenia vedca a humanistu Jána Jesénia, 200. výročie narodenia a 140. výročie úmrtia spisovateľa Karola Kuzmányho, 150. výročie úmrtia Ludovíta Štúra, ako aj nedožitie 70. výročie narodenia básnika Jána Stacha.

Koncepcia tretieho oddielu je tento rok v mnohom špecifická. Tvorí ju samostatný blok štúdií a príspevkov, ktorý sme nazvali *Slovensko a slovanský svet*. Týmto tematicky vymedzeným blokom sme nadviazali na tie série zborníkov *Studia Academica Slovaca*, v ktorých sa podobne koncipované celky štúdií publikovali od 90. rokov uplynulého storočia, a dokonca vychádzali aj vo forme samostatných separátov. Pripomeňme aspoň série venované slovenským nárečiam (*Z dialektológie východného Slovenska*, 1997; *Z dialektológie stredného Slovenska*, 1998; *Z dialektológie západného Slovenska*, 1999), tematické bloky venované lingvistikе (*Z vývinových tendencií zmiem súčasnej slovenčiny*, 2000), slovenskej literatúre (*Slovenská literatúra v jedenástich interpretáciách*, 2001), dejinám (*Kapitolky zo slovenských dejín*, 2002; *Z dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, jej slovakistiky i jej letnej školy*, 2001) a etnológii (*Ludová kultúra a jej premeny v 20. storočí*, 2003). Blok príspevkov *Slovensko a slovanský svet* túto tradíciu bezprostredne rozvíja. Tento

tematický celok tvoria štúdie, v ktorých je slovenský jazyk a slovenská kultúra v najširšom zmysle slova reflektovaná v súradniciach medzislovanských interkultúrnych vzťahov, a to jednak zo zorného uhla minulosti, ako aj najaktuálnejšej súčasnosti. Táto problematika je tu vnímaná paralelne z pozície viacerých vedných disciplín, ako je literárna veda, teatrológia, hudobná veda, etnológia či lingvistiká, s presahom k lingvodidaktickej problematike a k otázkam využívania nových médií a informačných technológií v medzislovanskej jazykovej a kultúrnej komunikácii.

Zborník ako celok svojou reprezentatívnou a pestrou skladbou štúdií a príspevkov výberovo sprístupňuje adresátom z radov študentov slovenčiny, domácich i zahraničných slovakistov a slavistov i všetkých záujemcov o slovenčinu a slovakistiku aktuálne výsledky príslušných vedných odborov na Slovensku a zároveň podáva istý obraz o stave vedeckého myslenia v oblasti filologických a spoločenskovedných disciplín u nás. Okrem toho sa zborník iste stane aj užitočnou učebnou a študijnou pomôckou pre primárnych adresátov, pre frekventantov 42. ročníka letnej školy, a to nielen pri rozvíjaní ich ďalšej jazykovej a odbornej slovakistickej kompetencie, ale aj pri získavaní nových poznatkov o Slovensku, o jeho jazyku, kultúre, dejinách, literatúre a iných stránkach života.

Na záver môžeme vysloviť nádej, že 35. zväzok zborníka *Studia Academica Slovaca* sa kvalitou svojho obsahu a štruktúrou priradí k predchádzajúcim zväzkom a stane sa reprezentatívnym prameňom poznania nielen pre účastníkov 42. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť.

Miloslav Vojtech

I.

Súčasný jazykovokultúrny svet Slovákov

Vstup do jazykového výseku slovenskej kultúry

K poznávaniu kultúrneho sveta Slovákov patrí aj prienik do ich zaobchádzania so svojím spisovným (štandardným) jazykom, do prejavov ich vzťahu k nemu a, pravdaže, do neviditeľného zázemia ich rozmanitých reakcií na tento stimul. Pretože kultúra sa prejavuje v štandardizáciách, v centre našej pozornosti budú štandardizované vnímania súčasnej spisovnej slovenčiny, jej reflexie a reakcie na ňu, ako aj ich viac alebo menej skryté implikácie. Začneme konštatovaním, že so zretelom na sledovaný okruh javov aj v slovenskom jazykovom spoločenstve sa stretávame s diferencovanosťou, ktorej základom je trojpilierová členosť: nositelia jazyka, ktorí sa vo vzťahu k spisovnej slovenčine prejavujú v zmysle racionálneho liberalizmu, vs. nositelia s prejavmi v duchu elitárskeho reštriktivizmu a medzi nimi „mlčiaca väčšina“, o ktorej sa pomerne málo vie. Základná filozofia racionálneho liberalizmu spočíva v ideí, že súčasná spisovná slovenčina je v takom stave a funguje v takých podmienkach, ktoré umožňujú jej používateľom, aby s ňou zaobchádzali ako s prirodzeným kultúrnym javom, čiže javom, ktorý je komponentom životnej reality vnímanej ako normálna, ako taká, ktorú členovia príslušného kolektívu prežívajú ako svoj normálny svet. Je to svet štandardizácií tradovaných v tomto kolektíve. Hoci mnohé štandardizácie nie sú kompatibilné (napr. jedni chodia pravidelne do kostola, iní sa správajú ateisticky, niekde sa udržiavajú domáce svadobné tradície, inde sa štandardizovali svadobné správania a konania „hotelového“ typu, pohreb s kremáciou vs. tradičný cintorínsky pohreb atď.), predsa zaručujú prirodzenú kohéznosť kolektívu (na ňu sa navrstvujú „umelé“ kohézne faktory: správania a konania podľa zákonov a nariadení). Súčasťou sveta prirodzených štandardizácií je aj spisovný jazyk. Aj tu sa stretávame s odlišnými štandardizáciami (norma vs. úzus), ktoré sa z pozície racionálneho

liberalizmu vnímajú ako zložka normálnej životnej reality. Atribút racionálny naznačuje, že liberálny vzťah k jazykovým štandardizáciám má racionálny podklad. Z hľadiska elitárskeho reštriktivizmu mnohé štandardizácie sú neprijateľné, a teda na spisovnú normu treba uvaliť reštrikciu, ktorá je riadená jazykovou elitou, lebo ona disponuje potrebnou spisovnojazykovou kompetenciou. Aby sa do spisovného jazyka nedostali štandardizácie, ktoré sú mimo „silového poľa” tejto kompetencie, spisovný jazyk treba regulovať v duchu ochranárstva. Komponentom reštriktivizmu je konzervativizmus, ktorý spočíva v tom, že sa zdôrazňuje historická intervenčná kontinuita, ktorá sa zdôvodňuje nielen „hlásením sa k vlastnej tradícii”, ale aj tým, že spisovná slovenčina vzhľadom na súčasné okolnosti jej fungovania vyžaduje akútne regulačno-ochranárske aktivity. V protiklade s nazeraním racionálneho liberalizmu, ktorý v globálnom historickom pohybe spisovnej slovenčiny vidí jej smerovanie k prirodzenému stavu, čiže k revitalizácii normálneho stavu fungovania jazyka, keď jazykové spoločenstvo rozvíja svoj jazyk a udržiava potrebnú hladinu jeho jednoty na základe prirodzeného spoločenského konsenzu, elitársky reštriktivizmus postuluje potrebu intervenčnej regulácie, a teda posilňovania umelosti spisovného jazyka. Ideovým východiskom kontrastu liberalizmus vs. reštriktivizmus je protichodnosť v odpovedi na otázku, či dané okolnosti podporujú prirodzenosť alebo umelosť spisovnej slovenčiny, z čoho potom vyplýva odlišnosť nazerania na rozsah a kvalitu vonkajšieho zasahovania do jej fungovania (prostredníctvom jazykovej kritiky, výchovy a kodifikácie).

„Mlčiacu väčšinu” tvoria nositelia spisovného jazyka, ktoré aktívne nedávajú najavo, ako vnímajú, resp. prežívajú spisovnojazykový život spoločnosti, ale pri epizodických príležitostiach deklarujú kladný postoj k nemu. Zahŕňa nositeľov, ktorí síce vnímajú metajazykové reakcie iných pohybujúce sa v rámci kontrastu liberalizmus vs. reštriktivizmus, ale nepocitujú potrebu vlastnej metajazykovej aktivity, ale aj nositeľov, ktorých všímavosť tieto reakcie obchádzajú. Spisovnojazykové správanie tejto väčšiny sa vyznačuje tým, že sa doň mechanicky vnášajú korekcie stimulované jazykovou

kritikou, jazykovým poradenstvom alebo nejakým autoritatívnym tlakom. Pri úvahe o motivácii takého správania (zatiaľ niet takto orientovaných výskumov) dospievame k tomu, že používatelia sa riadia predstavou subordinácie vyvolanou poznatkom o spoločenskej delbe práce – vo vzťahu k jazyku: niektorí členovia spoločnosti sa zaoberajú jazykom, majú teda osobitné metajazykové znalosti („Oni sa v jazyku lepšie vyznajú“), takže ostatní sú v pozícii laika – alebo jednoducho osvojeným všeobecným subordinačným stereotypom, podľa ktorého jednotlivec mechanicky prijíma to, čo sa pod tlakom verejnej komunikácie javí ako smerodajné, zodpovedajúce súčasnému trendu, akceptované tými, ktorí pochopili, „o čo ide“, moderné, mienkotvorné a pod.

Pôsobenie na jazykové správanie „mlčiacej väčšiny“ sa deje v mene jej kultivácie, zvyšovania jazykovej kultúry. Jej jazykové správanie má zahŕňať také štandardizácie, ktoré zodpovedajú stavu „má byť“ určenému pôvodcom pôsobenia. V tejto súvislosti je užitočné pripomenúť si napomenutie súčasného kulturológa: „Kultúra nie je len spoľahlivý poradca ľudstva, ale aj pôvodca nepokoja a zvädzač na zlé cesty. Vyzýva k vojne, láka k hrdinskej smrti a chváli mierové spolužitie; podporuje demokratický poriadok aj diktátorskú nerovnosť; dáva orientáciu, ale zvädza aj na scestie“ (Hansen, 2000, s. 311). Napomenutie, že kultúru treba vnímať aj bez aureoly, má tu ten zmysel, že obracia pozornosť aj na skrytú stránku kultivácie používateľov jazyka a tým aj samotného jazyka. Intervenčné kultivovanie spisovného jazyka skrýva v sebe mocenský moment s ideologickou a manipulačnou implikáciou. Ďalší výklad spisovnej slovenčiny ako súčasti kultúrneho sveta Slovákov sa nesie v znamení prihliadania na tento moment.

Jazykové ovládanie kolektívu

Mať moc nad veľkým kolektívom znamená ovládať ho podľa vlastnej vôle v mene istej hodnoty, resp. hodnôt. Potenciálny aktér moci dobre pozná sugesciu hodnôt, ktorými sa dá zdôvodniť mocenská rola subjektu. Boh, národ, sloboda, víťazstvo, potvrdenie nadčloveka, komunistická spoločnosť a pod. sú krikľavé príklady takých hodnôt. Potenciálny aktér

dobře vie aj to, že ovládanie kolektívu sa dobre znáša s vysokým stupňom jeho jednoty, s poriadkom a stabilitou. Pri premene na reálneho aktéra moci sa riadi týmito znalosťami, čiže koná, zjednocuje v mene istých hodnôt, presadzuje poriadok a potom sa snaží o stabilitu. Elitársky reštriktivizmus vo vzťahu k spisovnému jazyku skrýva v sebe takého potenciálneho aktéra. Z tejto pozície sa zasahuje do spisovnej slovenčiny v mene jej ochrany ako identifikačného znaku slovenského národa, národnoreprezentatívnej entity a kultúrneho dedičstva, a teda cennej kultúrnej hodnoty s dôrazom na poriadok v jazyku a stabilitu. Všimnime si ideu poriadku.

Spojitosť medzi ovládaním kolektívu a poriadkom vychádza v ústrety orientačná potreba človeka. Pretože chaos mu bráni v orientácii, dáva prednosť poriadku. Pri poznávaní sveta hľadá v ňom poriadok, resp. vnáša doň usporiadanosť. V okolí, ktoré mu ponúka ustálený poriadok, sa ľahko orientuje a preto ho akceptuje, pokiaľ nepôsobia záujmy nekonformné s týmto poriadkom. Kulturológia tiež upriamuje pozornosť na poriadok, napr. R. Hitzler: „V rámci kultúry tradované zvyklosti slúžia jednotlivcom na to, aby sa viac alebo menej bezproblémovo orientovali v tejto už usporiadanej, pragmaticky ohraničenej realite” (1988, s. 74). Úloha kultúry sa teda vidí aj v tom, že vytvára pre jednotlivcov životnú realitu, ktorá je vo svojich základných formách tak konštituovaná, aby sa jednotlivec socializoval do sveta usporiadaného v súlade s jeho orientačnou potrebou. Stručne povedané, štandardizácie v komunikácii, myslení, cítení, správaní a konaní vypestované v danom kolektíve (čiže to, čo tvorí základ kultúry) vytvárajú taký poriadok, ktorý prvotne riadi aktivity jednotlivcov ako ich orientačná báza. Prostredníctvom štandardizácií jednotlivci sú riadení kolektívom, čo korešponduje s ich sklonom k poriadku súvisiacom s ich orientačnou potrebou a s pocitom, že poriadok vnáša do ich sveta istý zmysel. Štandardizácie jednotlivcov zjednocujú, skolektívňujú. Do vzťahu medzi štandardizáciami a jednotlivcami sa potenciálne implantuje mocenské semeno, keď sa do štandardizácií externe zasahuje, aby sa regulovali v mene istej hodnoty, resp. hodnôt. Znázorníme si to príkladmi. Do štandardizácií spojených

s Vianocami sa za socializmu (najmä v jeho prvej fáze) zasahovalo tak, aby sa tieto kresťanské sviatky interpretovali ako sviatok mieru a pokoja, a teda aby sa kresťanský myšlienkový, emocionálny a hodnotový štandard deaktivoval. Zasahovanie smerovalo k podpore ideológie, ktorej komponentom bola aj deklarácia boja za mier. Intervencie do štandardizácií boli v súlade s mocenskou politikou strany. Veľká noc sa zasa interpretovala ako sviatok jari a do štandardizácií sa zasahovalo tak, aby sa vnímali len ako folklórna tradícia spätá s oslavou jari, čím sa malo zasa len otupiť to, čo oslabovalo mocenskú ideológiu. Štandardizácie viazané na oslavu Dňa matiek sa pretransformovali na oslavu Medzinárodného dňa žien, ktorá sa stala ešte výraznejším podporným činiteľom mocenskej ideológie. Iným príkladom zásahu do štandardizácií v myslení, cítení a správaní je ich vonkajšia regulácia v súvislosti s rozdelením Československa. V mene takých hodnôt ako právo národa na sebaurčenie, národná suverenita, právo na vlastný štát – s poukazom na tisícročný boj Slovákov o svoje národné práva – sa intervenovalo do štandardizácií tak, aby sa československy podložené a orientované myšlienkové, emocionálne a behaviorálne štandard transformovali v duchu slovenskej orientácie. Intervencia obsahovala zjavný mocenský element – politická elita mala záujem o „suverénne“ ovládanie slovenskej spoločnosti (a s ňou aj ostatného obyvateľstva). Značne odlišným príkladom je zásah obchodných reťazcov do životných foriem Slovákov (a iných). Medzi novými štandardizáciami (nakupovanie vo večerných hodinách, cez víkend aj počas sviatkov, nákupné vychádzky a pod.) a jednotlivcami je mocenský prvok – konzumné ovládanie obyvateľstva.

Aj jazyk je kultúrny jav, čiže produkt štandardizačných aktivít. Aj tento jav sa vytváral a rozvíjal v súlade so sklonom človeka k poriadku, s jeho orientačnou potrebou. Lingvisti uchopili jazyk so zreteľom na poriadok termínmi jazykový systém a jazyková norma. Pri intervenciách do spisovnej slovenčiny prostredníctvom kodifikácie, jazykovej kritiky a jazykového poradenstva – zasahuje sa v duchu elitárskeho reštriktivizmu – sa spravidla poukazuje na to, že istý výraz je nesystémový (v slovenskom jazykovednom prostredí sa traduje

termín neústrojny), je cudzí systému slovenčiny, resp. je nepotrebný, lebo v systéme je už potrebný výraz, a teda nepatrí ani do jazykovej normy. Napríklad v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1997), ktorý má platnosť kodifikačného diela, nachádza používateľ spisovnej slovenčiny množstvo zásahov, ktoré majú podporovať poriadok v jazyku: predložka *kvôli* sa nemá používať v príčinnom význame, správna predložka je *pre*, čiže *pre dážd'*, nie *kvôli dažďu*; sloveso *preplatiť* sa nemá používať v spojeniach, v ktorých sú správne len slovesá *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť* (napr. *odmeny*); podstatné meno *zbytok* treba vylúčiť zo spisovnej normy, lebo správne substantívum je *zvyšok*; zloženina *poloostrov* je nesprávna, správna podoba je *polstrov*; slovo *prečíslit'* patrí len do športového slangu, v spisovnom jazyku je opis *prevýšiť čo do počtu*; napriek veľmi vysokej frekvencii slovo *klud* a jeho deriváty *kludný*, *kludne* nepatria do spisovnej slovenčiny, lebo v nej sú správne ekvivalenty *pokoj*, *pokojný*, *pokojne*; platí to aj o substantíve *sáčok*, ktoré má v spisovnej slovenčine náprotivok *vrecko*, *urečúško*, správny je dvojslovný výraz *zemiakové hranolčeky*, aj keď je rozšírený výraz *zemiakové hranolky*; anglické slovo *šou / show* je prvok slovnej zásoby spisovného jazyka, ale *šoubiznis* nie, a tak ho treba nahradiť opisom *podnikanie v oblasti zábavy*; ani *workshop* nie je spisovný výraz, len slangový, spisovný náprotivok je *seminár*, *tvorivá dielňa*.

Tieto príklady ilustrujú intervencie do spisovnej slovenčiny v mene udržiavania jej poriadku vrátane reťazca týchto implikácií: Udržiavanie poriadku neznamena len udržiavanie inštrumentálnej funkčnosti jazyka, ale aj zachovávanie jeho identity, čo je závažné preto, lebo ide o konštitučný znak národa, ktorý sa formoval historicky, a teda je historicko-kultúrnym dedičstvom, s ktorým treba primerane narábať, k čomu patrí jeho ochrana (národné dedičstvo treba ochraňovať). Pretože poriadok konvenuje nositeľovi jazyka, je v súlade s jeho základným postojom k svetu (preferuje poriadok pred chaosom), nemá dôvod nepodporovať konanie v mene poriadku v jazyku. V tomto momente nachádza živnú pôdu mocenské semeno intervencií konateľa elitárskeho reštriktivizmu. Intervent napíňa očakávania „poriadkumilovného“

nositeľa jazyka, takže tento zásahy víta, najmä keď sú navyše podložené (deklaratívnymi) argumentmi zahrňajúce také vznešené idey ako ochrana národného dedičstva, najvyššej kultúrnej hodnoty, národnej identity a pod. Pre neho je intervent ten, kto sa postará o jazykový poriadok, a tak sa v tejto veci upína na neho. Intervent má voľnú ruku na jeho ovládanie. Nadobúda moc nad nositeľom jazyka. Z pozície garanta poriadku v jazyku, stability jazykovej normy, ochrany tejto zdedenej kultúrnej hodnoty zjednocuje nositeľov jazyka a ovláda ich. Štandardizáciou subordináčného vzťahu k interventovi nositeľa jazyka sa ocitávajú v pozícii ovládaných, a teda aj potenciálne manipulovaných.

Natíska sa komplex otázok, ktorý naznačíme tým, že formulujeme tieto: (1) A nemá sa udržiavať poriadok v jazyku? (2) Nejde o užitočnú delbu spoločenskej práce? (3) Implikuje štandardizácia subordináčného vzťahu niečo neakceptovateľné? Ďalší výklad sa poniesie v línii týchto otázok.

Potenciálna rozpoltenosť nositeľa jazyka

Vychádzajúc z predchádzajúceho výkladu nositeľ jazyka je v stave potenciálnej rozpoltenosti. Na jednej strane bežne používa (súbežne s inými) istý výraz – napríklad *kvôli dažďu* – bez toho, aby pociťoval nejaké narušenie poriadku v jazyku, a na druhej strane je pripravený akceptovať nápravnú intervenciu – *pre dážd'* – s pochopením poučenia, že náprava sa deje v mene udržiavania poriadku v jazyku (s čím sa spájajú spomínané implikácie). To značí, že je pripravený v danom bode poprieť vlastnú jazykovú kompetenciu, ktorú si inak aj v tomto bode overil tým, že registroval zhodu svojej kompetencie s kompetenciami iných aj pri danom výraze. Ako sa to dá vysvetliť? (a) Osobitnou povahou jazykového poriadku a (b) spomínanou subordináciou.

a) Naša spoločná bežná skúsenosť je, že pri epizodických úvahách bežného používateľa nad náhodne vybraným výrazom sa stretávame s úsudkom, že daný bežne používaný, vžitý výraz je nelogický alebo nesprávny, resp. neprimeraný, nevhodný a pod. Napríklad ako neprimeraný sa mu ukazuje *suchý zips*, pretože označovaná vec sa mu javí ako príliš vzdialená od zipsa

a prívlastok *suchý* evokuje otázku, či jestvuje aj *mokrý*. Výraz však naďalej normálne používa. Ukazuje sa, že jeden z predpokladov spomínanej rozpoltenosti je založený v možnom rozpore medzi mimokomunikačným logickým vnímaním jazykových štruktúr a ich komunikačným vnímaním. Prirodzený poriadok v jazyku sa utváral z perspektívy komunikačného vnímania. Z perspektívy mimokomunikačného vnímania sa javia isté štruktúry menej „logické”. Intervencie z pozície mimokomunikačnej logiky sa nositeľovi jazyka ukazujú ako prijateľné, lebo ich vníma v rámci tejto perspektívy. Jeho prirodzené jazykové nadanie však „usmerňuje”, tak, že prirodzený poriadok v jazyku vníma ako súhrn štandardizácií. To značí, že na jednej strane sa udržiava prostredníctvom štandardizácií prirodzený poriadok v jazyku, ale na druhej strane sa ponúka šanca na jeho spochybnenie v istých bodoch, čo je práve podklad súhlasnej reakcie na nápravné intervencie.

b) Štandardizácia subordinačného vzťahu nositeľa jazyka k interventovi v duchu elitárskeho reštriktivizmu posilňuje spomínanú rozpoltenosť nositeľa jazyka. Jeho skonvencionalizovaná podriadenosť „jazykovej vrchnosti”, neustále aktualizuje potenciálne napätie medzi stavom „je”, ktorý v komunikácii prežíva ako normálny, a stavom „má byť”, ktorý sa mu z pozície mimokomunikačnej logiky pripomína. Neustále navodzovanie stavu „má byť”, a jeho automatická (štandardizovaná a subordinačne podfarbená) akceptácia upevňuje pochybovačné metajazykové sebavnímanie používateľa, živí v ňom pocit jazykovej neistoty a narúša jeho prirodzené jazykové sebavedomie. (o tomto pojme porov. Dolník, 2003). Takto podriadený používateľ jazyka sa naučil žiť s pocitom, že jeho jazyková kompetencia je poruchová, a tak sa musí upínať na „znalca”, ktorého reprezentuje elitársky intervent. Tento sa ho dokonale zmocnil, ovládol ho a môže plniť svoju jazykovodcovskú úlohu.

Vynára sa už spomínaná otázka: Nie je predsa len v poriadku, že sa aj v oblasti spisovného jazyka uplatňuje spoločenská delba práce? Na jednej strane sú bežní používatelia jazyka a na druhej strane jazykí experti, ktorých úloha je dávať

používateľom odborné informácie. Nezabúdajme – tak znie námietka proti doterajšiemu výkladu –, že ide o spisovný jazyk, s ktorým sa, čo sa predsa vie minimálne už od B. Havránka (1932), zaobchádza uvedomene (na rozdiel od „ľudového“ jazyka). Keď toto nestrácame zo zreteľa, tak usmerňovanie k stavu „mä byť“, ktorý sa vyznačuje vyšším poriadkom, je predsa správna cesta. Uvedomené zaobchádzanie so spisovným jazykom znamená zaujať pozíciu spomínanej mimokomunikačnej logiky, takže intervencia v duchu elitárskeho reštriktivizmu je namieste. Protinámietka je, že dnes je už spisovná slovenčina bežne používaný jazykový útvar drvivej väčšiny Slovákov, takže aj pri jeho používaní prežívajú taký pocit normálnosti ako pri používaní iného bežne uplatňovaného útvaru. Epizodické mimokomunikačnologicke reakcie na jazykové výrazy nie sú vylúčené napríklad ani zo sféry územného nárečia. Podstatné však je, že napriek logickým odhaleniam „deficitu“ v poriadku jazyka používateľ prežíva jazykové štandardizácie ako normálne, čiže také, aké „majú byť“. Pociť normálnosti sa viaže na štandardizácie, ale jazykový expert ho usmerňuje v duchu jeho epizodických mimokomunikačnologicke reakcií, čo by malo viesť k tomu, aby epizodické reakcie sa premietli na systematické (to by bolo v súlade s predstavou, že spisovný jazyk má byť pod kontrolou systematickej externej regulácie, čiže sa má upevňovať jeho „umelosť“). Jazyková prax ukazuje, že používateľ sa v komunikácii riadi pocitom normálnosti, a to preto, lebo na takejto normálnosti je založený poriadok v prirodzenom jazyku (jeho pociť korešponduje s povahou jazyka), ale jazykový expert vplýva naňho tak, že tento pociť nahľadáva. Spoločenská delba práce, pri ktorej jazykový expert vystupuje v duchu elitárskeho reštriktivizmu, nefunguje v súlade s povahou „predmetu,“ práce, a preto sa permanentne registruje rozpor medzi reálnym používaním spisovného jazyka a normou kodifikovanou v duchu reštriktivizmu. Tento rozpor je v slovenskom jazykovom spoločenstve už štandardizovaný a jeho sprievodným príznakom je spochybňujúce metajazykové sebavnímanie používateľov jazyka, čo súvisí s vysokou ideologizovanosťou tohto spoločenstva.

Ideologizovanosť slovenského jazykového spoločenstva.

Sociologička A. Swidlerová (1986) dáva do opozičného vzťahu silne a slabo ideologizované kolektívy. Ide o to, v akej miere sa v istom kolektíve zakotvila istá ideológia, ktorá zjednocuje jeho členov. Aplikujúc túto opozíciu na sledovanú problematiku, môžeme konštatovať, že slovenské jazykové spoločenstvo je silne ideologizované. Usadila sa v ňom jazyková ideológia, ktorej základnou ideou je, že spisovnú slovenčinu ako konštitučnú silu slovenského národa, a teda ako najvyššiu národnú hodnotu, treba permanentne ochraňovať. Táto idea vyplýva z udržiavania a pestovania syndrómu permanentného ohrozenia slovenského jazyka, čiže aj slovenskosti vôbec. V historickej perspektíve ako ohrozujúce elementy sa postupne vynárajú Maďari, Česi, anglofónny imperialistický živel a napokon „piata kolóna“ externých ohrozujúcich síl. Živenie syndrómu ohrozenia má zjednocujúco vplývať na slovenský národ. Kto by odpovedal záporne na otázku, či treba ochraňovať slovenský jazyk?

Silne ideologizované jazykové spoločenstvo potrebuje elitu, ktorá ideológiu pestuje a opierajúc sa o ňu toto spoločenstvo riadi. V tejto ideológii má oporu elitársko-reštriktivistický prístup k spisovnému jazyku. Tu sa dostávame k otázke, ktorá sa implicitne nastoľovala počas celého výkladu. Nie je to normálny stav, že v spoločnosti funguje elita, (resp. elity v rozličných oblastiach života spoločnosti), ktorej je vďaka jej „osvietenosti“ (vidia viac a hlbšie ako ostatní) prisúdená úloha udávať smer pohybu spoločnosti? Nie je to normálne, že táto elita intervenuje do štandardizácií vrátane jazykových konvencionalizácií v mene istých hodnôt? Nie je historický fakt, že štúrovci ako elita presadili životaschopnú spisovnú slovenčinu? Ako by sa to mohlo stať bez elity? Predpokladom kvalifikovanej odpovede na túto otázku je branie zreteľa na okolnosti, za ktorých elita intervenuje, povahu štandardizácií, do ktorých zasahuje, a emancipovanosť členov daného spoločenstva. So zreteľom na tieto faktory sa dá posúdiť, či konanie elity v mene proklamovaných hodnôt je mocensky motivované. Z predchádzajúceho výkladu by malo vyplývať,

že za súčasných okolností fungovania spisovnej slovenčiny a vzhľadom na jej povahu nie je normálne, keď sa do nej zasahuje z pozície elitárskeho reštriktivizmu. Na emancipačný proces členov jazykového spoločenstva (na ich sociálnu vyspelosť, občianske dozrievanie) však silne vplýva (aj) jazyková ideológia. Celkový stav ich emancipovanosti dáva istý priestor pôsobeniu elitárskeho reštriktivizmu s mocenskou motiváciou.

Racionálny liberalizmus

Protipólom k elitárskemu reštriktivizmu je racionálno-liberalistický prístup k spisovnej slovenčine. Tomuto prístupu je cudzí mocenský zárodok, čiže neskrýva v sebe vedomý či nevedomý zámer ovládať jazykové spoločenstvo, teda presadzovať svoju vôľu, pestovať závislosť používateľov jazyka od elity a vytvárať podmienky na to, aby „mlčiaca väčšina“ vnímala elitu v spasiteľskom svetle. Namiesto elitársko-reštriktivistických intervencií racionálny liberalizmus ponúka jazykový informačný servis. Nezasahuje priamo do spisovného jazyka, ale prispieva k optimalizácii podmienok na jeho normálne fungovanie, t. j. také fungovanie, ktoré zodpovedá jeho povahe vyplývajúcej z jeho súčasného stavu a zo súčasných podmienok jeho používania. K optimalizácii podmienok patrí aj poskytovanie informácií o tom, že napätia medzi súčasnou kodifikovanou normou spisovného jazyka a úzom sú často umelé, že norma spisovnej slovenčiny je variantná, čo vyplýva z povahy jej systému (z jeho „ponuky“), z dynamiky funkčného využívania jazykových prostriedkov, ktorá preráža hranice tradovaného vnímania kontrastu funkčné vs. nefunkčné jednotky, a z diferencovanosti používateľov tohto jazykového útvaru, ktorí demonštrujú jeho vysokú úroveň demokratizácie. K optimalizácii podmienok patrí aj to, že používatelia sa vymaňujú zo závislosti od umele pestovanej jazykovej elity, posilňujú si svoje jazykové sebavedomie a vnímajú sa ako plnohodnotní nositelia a spolurozvíjateľia spoločného jazyka. Primerané jazykové sebavedomie koreluje s akceptačným vnímaním prirodzeného poriadku v jazyku, t. j. takého, ktorý je udržiavaný na základe normálnej jazykovej interakcie používateľov v komunikácii. Dôležité je, že ako jazykový

problém sa vnímajú len tie jazykové javy, ktoré používatelia prežívajú v komunikácii ako problém, a teda potenciálne hľadajú oporu u jazykového experta. To značí, že sa používateľ pri takom jave neobracia na experta z pozície závislého od jazykovej elity, ale z pozície suverénneho ovládateľa jazyka, ktorý v komunikácii niekedy naráža na problémové javy vyplývajúce z povahy jazyka (teda nie z jeho neznalosti, nerozvinutej jazykovej kompetencie a pod.).

Prívlastkom *racionálny* sa vopred vylučuje interpretácia, že ide o liberalizmus v duchu akceptácie čohokoľvek, čo sa objaví v reči. Racionálnosť liberalizmu spočíva v tom, že voľnosť vo vzťahu k jazyku sa viaže na prirodzenoracionálnu zdôvodnenosť, t. j. na takú zdôvodnenosť, ktorá je podložená poznaním reálnej povahy súčasného spisovného jazyka a jeho normálneho fungovania. Základom tohto poznávania je pragmatickolingvistická a sociolingvistická metodológia. Sociolingvistika poskytuje poznatky o reálnom stave používania spisovného jazyka, o diferencovanosti jeho používateľov, o reálnych vplyvoch na používanie jazyka, čiže podáva informácie o reálnom spisovnojazykovom živote, a pragmatická lingvistika – opierajúc sa o tieto informácie – vysvetľuje stavbu a fungovanie spisovného jazyka videného v svetle tohto reálneho života. Racionálnosť liberalizmu má v pozadí tieto tézy:

1. Aj systém spisovnej slovenčiny je súbor systemizácií, čo je následok toho, že sa v podstate konštituoval a rozvíjal na štandardizačnom podklade bez toho, aby vonkajšie regulačné zásahy menili jej podstatu.

2. Aj používatelia spisovnej slovenčiny prispôsobujú jej používanie svojim novým potrebám, s čím koreluje zjemňovanie funkčnej diferenciácie jej prostriedkov.

3. Aj slovenské jazykové spoločenstvo sa riadi mechanizmom sociálnej interakcie, ktorý zabezpečuje jeho jednotu v rozmanitosti.

Tieto tézy sú v pozadí pomyselného určovania rozpätia jazykovej voľnosti. Nie je to neobmedzené rozpätie. Obmedzujúcim faktorom je štandardizačná selekcia, ktorá

prebieha pod „dohľadom” kolektívneho hodnotenia v komunikačnom procese (v kolektíve sa neštandardizuje všetko, čo sa dostalo do reči; vyskytnú sa v nej aj epizodické javy). Racionálnosť liberalizmu je založená na zdôvodňovaní so zreteľom na otázku, prečo sa daný jav štandardizoval, resp. je štandardizovateľný.

Záver

Prienik do súčasného jazykovokultúrneho sveta Slovákov ukazuje, že v slovenskom jazykovom spoločenstve koexistujú dve predstavy o kultivovaní spisovného jazyka, a teda aj jeho používateľov. Predstava, ktorá je spojená s elitársko-reštriktivistickým prístupom k tomuto jazykovému útvaru, je motivovaná takou interpretáciou súčasných podmienok fungovania spisovnej slovenčiny, z ktorej vyplýva nutnosť ochranárskeho prístupu k nej. Idea ochrany (pred tými, ktorí „škodia,” jazyku) má mať zjednocujúci účinok. Pretože spôsob ochrany je v kompetencii jazykovej elity, táto sila je predurčená na rolu predvoja pri presadzovaní objektívnych potrieb slovenského národa vo vzťahu k spisovnému jazyku. Živením pocitu ohrozenia jazyka – a tým ohrozenia slovenskej identity - sa živí pocit potreby zjednocovať sa a vo vzťahu k jazyku správať sa podľa preskripcie elity. Riadený jazykový poriadok a poriadok v jazyku sú ťažiskové komponenty ochranársky orientovanej jazykovej ideológie, ktorá je v základe mocenského prístupu ku kultivovaniu jazyka. Druhá predstava, ktorá je spojená s racionálnoliberalistickým prístupom k spisovnému jazyku, je motivovaná takou interpretáciou okolností fungovania tohto jazyka, z ktorej vyplýva podporný prístup k nemu, ktorý spočíva v tom, že sa optimalizujú podmienky na rozvíjanie jeho potencie v korelácii s jeho reprodukciou v komunikácii. Racionálny liberalizmus odmieta ideu ochrany jazyka (hoci sa vo všeobecnosti vníma ako samozrejme akceptovaná, lebo veď ako môže byť niekto proti ochrane vlastného duchovného bohatstva), lebo implikuje mocenský prístup, ktorý je len násilne kompatibilný so súčasným stavom fungovania jazyka, a namiesto nej vychádza

z idey starostlivosti o spisovný jazyk. Ťažiskové komponenty tejto idey sú: (a) poznanie reálneho fungovania súčasného spisovného jazyka, (b) poznanie jeho reálnej povahy a celého funkčného rozpätia, (c) podporovanie podmienok jeho prirodzeného fungovania, (d) odborné poradenstvo pri riešení reálnych jazykových problémov, (e) kodifikácia reálnej normy spisovného jazyka, t. j. takej, ktorá je zdôvodnená poznaním reálnej povahy jazyka a jeho fungovania, (f) podporovanie rozvíjania prirodzenej jazykovej kompetencie používateľov a tým aj upevňovanie ich prirodzeného jazykového seba-vedomia.

Literatúra

- DOLNÍK, Juraj: *Jazykové sebavedomie*. Slovenská reč, 68, 2003, s. 257–270.
- HANSEN, Klaus Peter: *Kultur und Kulturwissenschaft*. 2.Aufl. Tübingen – Basel, Francke 2000.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Ed. B. Havránek – M. Weingart. Praha, Melantrich 1932.
- HITZLER, Roland: *Sinnwelten. Ein Beitrag zum Verstehen der Kultur*. Opladen 1988.
- SWIDLER, Ann: *Culture in Action: Symbolik and Strategies*. In: *American Sociological Review* 1986, č. 5, s. 273–286.

Summary

The Current Language Culture of Slovaks

There are two approaches to the language culture in the Slovak language community, namely the approach of the elite speakers, and the standpoint of rational liberalism. The defenders of the first approach emphasize the necessity to protect Standard Slovak, while the rational liberalists stress the natural quality of this language, which implies a strong respect for the users of standard language. The article discusses these two concepts, considering also their consequences for members of the language community. Two consequences are highlighted: the subordination of language users to the elite (with ideological implications), and their language self-confidence.

Sémantické pole farieb a farebných odtieňov v slovenčine

Poznávanie farebného sveta v (slovenskej) myslí a kultúre

Jazykové stvárnenie sveta farieb a farebných odtieňov je v každom jazyku špecifické a jedinečné. Pomenovania zmyslami zaznamenávaných kvalít sú v rozličných jazykoch rozdielne, úzko súvisia s kultúrou jednotlivých etnických celkov, ktoré sú nositeľmi daného jazyka. Postupné odкрývanie a lexikálne skúmanie tohto mikrosystému v slovenčine smeruje k prirodzenému poznávaniu osobitostí nášho jazyka.

Napriek tomu, že rozsah a slovotvorná štruktúra tejto lexiky je veľmi heterogénna, neustále sa mení a dynamicky vyvíja, je zaujímavé odhaľovať, s akou presnosťou možno jazykovými prostriedkami vystihnúť jednotlivé farby a ich odtiene, ako aj to, do akej miery skúmaná problematika vytvára psychologickú základňu pre nevyčerpatelnú jazykovú kreativitu, ktorá rozohráva sémantickú hru nášho vedomia.

1. Svety za slovami. Súčasná jazykoveda s atribútmi kognitívna, kultúrna, vymedzovaná aj ako antropolingvistika či etnolingvistika, si kladie otázku, aké svedectvo nám môže podať jazyk o podstate našej mysle, o našom chápaní sveta, o špecifickosti danej kultúry v porovnaní s inými kultúrami. Cez slová a ich významy možno sledovať, ako určité jazykové spoločenstvo rozumie svetu, ako ho štruktúruje, hodnotí a prežíva, aký jazykový obraz sveta si vytvára.

Z herderovsko-humboldtovskej a sapirovsko-whorfovskej tradície vychádza chápanie každého jazyka ako špecifického zobrazenia sveta, ako spôsobu jeho chápania, vnímania i interpretácie, ako svedectva o človeku, o usporiadaní jeho vnútorného sveta, o procesoch, ktoré v ňom prebiehajú. Na základe sémanticky orientovaného štúdia lexikálnych jednotiek i celých lexikálnych a sémantických polí dochádza k rekonštrukcii konceptuálnych systémov tvoriacich základ

daného jazyka. Rôzne detaily takto skúmaného „obrazu” možno potom porovnávať s inými „obrazmi” (jazykmi).

Spoznávať jazykový obraz sveta znamená skúmať vzťah jazyka k ľudskej mysli (individuálnej i kolektívnej, teda kultúrnej) a prostredníctvom neho aj k svetu. Jeho skúmanie so zreteľom na aspekty kultúrno-kognitívne nás vedie k lepšiemu porozumeniu vlastnej špecifickosti.

Základom skúmania jednotlivých sémantických oblastí a slov ako súčastí jazykového obrazu sveta sú predovšetkým umelecké texty, ale svedectvom rozličných modifikácií tohto obrazu a jeho premien sú aj texty publicistické, odborné, reklama a pod. Cieľom významového výkladu je rekonštruovať „mikrokozmos” skrytý vo význame (a „za” významom) každej lexikálnej jednotky (porov. Vaňková, 1999).

Skúmanie lexikálno-kreatívneho „obrazu farieb” dokazuje, že jazyk (jeho obsahová stránka) nie je obyčajným odrazom objektívnej reality v našich myšliach, ale výsledkom interakcie medzi myslou a realitou, pričom myseľ zohráva aktívnu úlohu. Prostredníctvom analýzy jazyka možno dospieť k závažným poznatkom o usporiadaní sveta v (európskej) mysli a kultúre.

Sústrediac sa na rečové vyjadrovanie obsahov zmyslami zaznamenávaných kvalít, pokúsime sa ukázať, ako sa v slovenčine chápe a vyjadruje rovnako uvedomovaný obsah mimojazykovej skutočnosti.

2. Svet farieb v slovenčine. Názvy farieb a farebných odtieňov v slovenčine vznikajú za čoraz zaujímavejších okolností priam denno-denne, zaznamenaných je ich okolo 1 500, prirodzene – žiaden výkladový slovník nedokáže úplne zachytiť celé bohatstvo jazyka, tým menej skutočný obraz celistvého systému názvov farieb a farebných odtieňov, ktorých ľudské oko vraj dokáže rozlíšiť až sedemtisíc.

Farba je atribútom každého zrakovo vnímateľného javu a jej pomenovanie je dôležitým prostriedkom uľahčujúcim percepciu a myšlienkové spracovanie vonkajších kvalít poznávaných javov. Farba ako taká je daná vlnovou dĺžkou, ktorej matematické vyjadrenie platí na celej Zemi rovnako. Iné však je, ako sa v tom-ktorom jazyku rozdiely vo vlnových dĺžkach pomenúvajú.

Pomenovanie farieb úzko súvisí s praktickou činnosťou ľudí

a ich kultúrou (napr. veľké množstvo názvov pre farby snehu u Eskimákov, farby koní u argentínskych a uruguajských gaučov, farby tiav u beduínov a farebné odtienky látok či tabaku u istých špecialistov). Tu možno skúmať nielen rozličnú „psychologickú významnosť“ jednotlivých pomenovaní farieb v rôznych jazykoch, ale tiež podmienenosť týchto pomenovaní kultúrou jednotlivých jazykov. V slovenčine sa na vyjadrenie rozmanitých farebných odtieňov používajú najčastejšie prídavné mená, tzv. *chromatické adjektíva* (z gréc. *chromatikos* – „týkajúci sa farby, farebný“).

Prvotné chromatické adjektíva (tzv. „základné“) – zo synchronného hľadiska nemotivované prídavné mená, ktoré sa vzťahujú na farby svetelného spektra (*červený, zelený* a pod.) alebo také, v ktorých je významová súvislosť s podstatným menom potlačená do úzadia a prvotný je ich význam vyjadrujúci kvalitu vecí alebo javov – istý farebný príznak (*ružový*). Slnečné svetlo možno rozložiť na sedem farebných pásov, v slovenčine však nemáme osobitnú pomenováciu jednotku pre farbu umiestnenú v úseku spektra medzi modrou a fialovou farbou (pomáhame si preto kompozitami, napr. *tmavomodrý, tuhomodrý* a pod., alebo vzťahovým adjektívom *indigový*).

J. Mistrík (1969) z hľadiska frekvencie slov v slovenčine zaraďuje medzi základné chromatické adjektíva: 1. *čierny*, 2. *biely*, 3. *červený*, 4. *zelený*, 5. *modrý + belasý*, 6. *žltý*, 7. *ružový*, 8. *hnedý*, 9. *fialový*. (Adjektíva, ktoré pomenúvajú čiernu a bielu farbu, patria zvyčajne medzi najfrekventovanejšie takmer vo všetkých jazykoch. Tieto adjektíva majú i najväčšiu determináciu schopnosť). J. Horecký (1963) medzi „základné“ prídavné mená označujúce farby nezahrňa názvy *ružový* a *fialový*, naopak zahrňuje medzi adjektíva *sivý* a *šedý*. J. Škultéty (1979) vydeľuje „základné“ chromatické adjektíva takto: 1. *biely*, 2. *čierny*, 3. *červený (rudý, ryšavý, rysavý, rusý, hrdzavý)*, 4. *zelený*, 5. *modrý (belasý, svetlý, siný)*, 6. *žltý (plavý, béžový)*, 7. *hnedý (barnavý)*, 8. *sivý (šedý, popolavý, šedivý)*, 9. *fialový (lilavý)*, 10. *oranžový*, 11. *ružový*.

Základné názvy farebných odtieňov, ktoré tvoria pevnú

súčasť slovnej zásoby slovenčiny, nestačia uspokojiť všetky potreby, preto sa tu rovnako ako vo všetkých jazykoch siaha po takých slovách, ktoré možno použiť na označenie farby v prenesenom význame.

Druhotné chromatické adjektíva delíme zo slovotvorného hľadiska na prídavné mená, ktoré vznikli odvodzovaním, skladaním alebo sémantickým tvorením.

Tvorenie druhotných chromatických adjektív odvodzovaním:

a) príponou: -astý (*černastý, červenastý, fialovastý, hnedastý, modrastý, ružovastý, sinastý, sivastý, šedastý, šedivastý, zelenastý, žltastý*), -kastý (*bielkastý, červenkastý, fialovkastý, hnedkastý, ružovkastý, zelenkastý*), -avý (*černavý, červenavý, modravý, sinavý*), -kavý (*červenkastý, hnedkastý, šedivkastý*), -istý (*černistý, zelenistý*), -katý (*belaskatý*), -ostný (*belostný*), -atý (*ružovatý*), -učký (*bielučký, červenučký, hnedučký, žltučký, ružovučký*), -ušký (*bielušský, červenušský, žltušský*), -unký (*bielunký, žltunký, červenunký*), -ulinký (*čiernulinký, modrulinký, žltulinký*);

b) predponou: pri- (*pribiely, pričierny, prišedivý*), na- (*načernavý, nahrzdavý*), po- (*počerný*);

c) oboma slovotvornými formantmi súčasne: na- + -astý (*načernastý, načervenastý*), na- + -kastý (*načervenkastý, nazelenkastý*), na- + -avý (*načervenavý*), na- + -kavý (*nažltkavý*), na- + -alý /-lý (*načervenalý, nahnedlý, nazelenalý*), pri- + -elý (*pričervenelý*), po- + -elý (*počernelý*), roz- + -ený (*rozrumenený*), roz- + -elý (*rozružovelý*), roz- + -ený (*rozružovený*).

Tvorenie druhotných chromatických adjektív skladaním:

Aj keď skladanie je v slovenčine v porovnaní s inými jazykmi (analytickými) menej produktívnym slovotvorným postupom, neplatí to v plnej miere o chromatických adjektívach, kde je situácia v prospech kompozície oveľa priaznivejšia, než pri slovách z iných sémantických okruhov. Najčastejšie ide o skladanie:

a) priradovaním (zlučováním dvoch vlastností jedného

predmetu: *bielo-červená zástava*). Tu totiž nejde o názov jednej farby, resp. farebného odtieňa, ale o samostatné názvy dvoch, resp. aj viacerých farieb. Tento syntaktický vzťah, rovnosť a významová samostatnosť častí zloženiny sa pri písaní označuje spojovníkom;

b) podradovaním (určováním), pričom je jeden člen určovaný (determinát) a druhý určujúci (determinant). Určovaným názvom môže byť prenesený názov farby (*červenooranžový, čiernonachový, sivoultramarínový, žltookrový, žltooranžový*), častejší je však typ, v ktorom určovaný aj určujúci názov je vyjadrený prídavným menom označujúcim základnú farbu. V takomto prípade je vždy určovaný názov na druhom mieste (*červenohnedý, čiernohnedý, čiernomodrý, čiernosivý, čiernozelený, hnedočierny, hnedofialový, modrofialový, sivofialový, zelenožltý*).

Tento typ zloženín má z hľadiska svojich zložiek pomerne veľké kombinačné možnosti, treba ho chápať ako farbu majúcu odtienok prieniku jednej i druhej časti zloženiny.

Na vyjadrenie sýtosti, intenzity alebo čistoty farebného odtieňa sa používa prvá zložka kompozita adjektívneho pôvodu: svetlo- (*svetlobelasy*), jasno- (*jasnočervený*), bledo- (*bledofialový*), slabo- (*slabozelený*), tmavo- (*tmavočervený*), tuho- (*tuhomodrý*), sýto- (*sýtozelený*).

Pri charakteristike ďalších farebných odtieňov si pomáhame rozmanitými prvými zložkami kompozita: jagavo- (*jagavobiely*), lesklo- (*leskločierny*), svietivo- (*svietivoružový*), žiarivo- (*žiarivočervený*), živo- (*živofialový*), matno- (*matnohnedý*), mdlo- (*mdločierny*), čisto- (*čistomodrý*), špinavo- (*špinavobéžový*), teplo- (*tepložltý*), studeno- (*studenzelený*), hlboko- (*hlbokomodrý*), jedovato- (*jedovatozelený*), jemno- (*jemnozelený*), mäkko- (*mäkkosivý*), ostro- (*ostrožltý*), stále- (*stáleružový*), mútno- (*mútnozelený*), tupo- (*tupočervený*), vždy- (*vždyzelený*).

Sémantické tvorenie druhotných chromatických

adjektív:

Velkú skupinu takýchto adjektív tvoria lexémy utvorené od slovo tvorného základu podstatných mien pomenúvajúcich rozličné typicky sfarbené látky alebo javy. Patria sem jednak **odvodené** druhotné chromatické adjektíva (*gaštanový, malinový, citrónový, čerešňový, mramorový, hráškový*); možnosť použiť tento typ prídavného mena na označenie farby je pri každom podstatnom mene, ktoré pomenúva vec typickej, výraznej farby. A jednak **zložené**, tzv. porovnávací typ (*gaštanovohnedý, zlatožltý, bronzovohnedý, mliečnobiely, kukuricovožltý, hráškovozelený*). Tu sa však prenesené použitie pociťuje veľmi živo, preto sú pomerne malé možnosti ďalšieho odvodzovania, pričom tu vlastne ide o prirovnanie typu: „takej farby ako toto”, t. j. ako je prvá časť zloženiny.

V mnohých prípadoch je to isté druhotné chromatické adjektívum (odvodené od substantíva pomenújúceho vec typického zafarbenia) aj slovo tvorným základom pri tvorení chromatických adjektívnych kompozít: (*čerešňový, čerešňovočervený*), chromatické substantívum sa často vyskytuje aj samostatne (*čerešňa*) alebo v explicitnom prirovnaní (*červený ako čerešňa*).

Napokon ešte jednu pomerne veľkú skupinu názvov farieb tvoria také, v ktorých sa zachytávajú tri farby, resp. farebné odtienky, teda trojčlenné názvy. Určovaným prvkom býva spravidla základný názov farby, prvým určujúcim prvkom základný, ale často aj prenesený názov farby, druhým určujúcim prvkom označenie sýtosti alebo prenesený názov farby, zriedkavo základný názov farby (napr. *čerešňovotmavočervený, červenomodrofialový, obilnobledobéžový*).

V slovenčine sa objavuje niekoľko názvov farieb cudzej proveniencie.

Adjektíva *rudý* („červený”) a *snedý* („počerný”) sú bohemizmami. Francúzskeho pôvodu je prídavné meno *béžový* („svetlohnedý, žltoghnedý”), podobne ako nesklonné lexémy *blond, bordó* a *lila*. Z angličtiny sme prevzali adjektívum *kaki*.

Blond („plavý”), teda „bledožltý, jasnobéžový, bledohnedý” je jasný odtienok žltej alebo hnedej farby (vlasov). Často sa

používa v spojení „špinavý blond”, teda odtienok viac hnedý ako žltý. Variantom je podoba „blondavý”.

Bordó („tmavočervený, červenofialový”) a popri tejto podobe i tvar „bordový” sa motiváciou zakladá na farbe červeného vína pochádzajúceho z francúzskeho mesta Bordeaux.

Nesklonné adjektívum *lila* („orgovánovofialový”) sme prevzali z francúzštiny, častý je i tvar *lilavý*, v súčasnosti je však oveľa frekventovanejšia nesklonná podoba.

Je zjavné, že v tvaroch chromatických adjektív *blondavý*, *bordový*, *lilavý* flektivizačný sufix nenesie novú sémantickú informáciu, umožňuje len utvárať adjektíva a ako také ich i skloňovať.

Adjektívum *kaki* („zelenohnedá farba, používaná hlavne na vojenské uniformy a na pracovné obleky”, „zemitožltý”, „hnedožltý”) sa do angličtiny, z ktorej ho prevzala slovenčina, dostalo pravdepodobne z indických jazykov. Vyskytuje sa aj v podobe *khaki*.

Novými sú v slovnej zásobe slovenčiny cudzie slová *kiwi*, *cayenne* a *tamarillo*.

Lexéma *kiwi* („zelený”) pochádza z maorijčiny a pôvodne označuje ovocný plod – čínsky egreš, ktorý má zelenú dužinu. Opäť sme zaznamenali i veľmi produktívnu podobu *kiwový*. Prídavné meno *cayenne* („fialovočervený”, „ohnivý”) vzniklo z francúzskeho propria Cayenne, podľa ktorého je pomenované cayenské korenie fialovočerveného odtieňa. *Tamarillo* („ružový”) jestvuje popri pôvodne slovenskom tvare *tamariškový*, ktorý je odvodený od substantíva „tamariška”, označujúceho „menší strom s ružovými kvetmi”.

Cudzie chromatické názvy sa objavujú v slovenskom kontexte (katalógy a reklamné prospekty) aj v svojom pôvodnom tvare, napr. anglické *red pepper* („paprikočervený”). Tieto tvary prijímateľ (nechápujúci pôvodný význam) často pociťuje len ako istú značku bez sémantickej informácie, sprevádzajúcu fotografické zobrazenie farebného odtieňa.

Proces prenikania chromatických adjektív cudzieho

pôvodu – najviac anglických (oblasť módy), francúzskych (oblasť kozmetiky) a nemeckých (oblasť techniky a automobilizmu) – je v súčasnosti veľmi dynamický. Často sa zachováva v pôvodnom tvare z čisto komerčných dôvodov (v snahe ozvláštniť, zaujať, prekvapiť, pritiahnúť pozornosť), aj napriek tomu, že v slovenčine existuje vhodný a presný chromatický ekvivalent.

3. Štylistika farieb. V umeleckej literatúre sa vyskytujú aj také chromatické adjektíva, ktoré inde možno nájsť len zriedka alebo vôbec nie. Spisovateľ majstrovsky využíva farebné motívy, čím dosahuje rôznorodé estetické účinky u čitateľa. Na vystihnutie farebného odtienka mu často nestačí kompozitum a v spresňovaní farebnej predstavy dokáže ísť veľmi ďaleko, napr.: *smolnočierny* (vlasy), *černavozelený* (riasy), *čiernolesklý* (osteň), *medenkový* (koliesko), *holubovobiely* (chrt), *červenasmrekový* (postel), *malachitovozelený* (šaty), *hrncovomodrý* (embéčka), *hrdzavoburý* (vlasy), *čučoriedkovo-fialový* (súmrak), *vápennobiely* (vráta), *rubínovo-červený* (víno), *ultramarínovomodrý* (písmeno), *belostný* (ramená), *bielorúnný* (vlna), *bieloskvúci* (hrud), *havranný* (vlas), *mliakobiely* (čelo), *mramorný* (líce), *mrazivobiely* (zvonica), *nevädzí* (oči), *ohnivozlatý* (kráska), *rumenný* (líčko), *ružastý* (prst), *ružovatý* (more), *striebrobiely* (oblaky), *striebrobleďý* (krídla), *striebrozlatý* (lúč), *vraný* (vlas); *farba tuhej kávy* (E. Farkašová); *hnedobordó, farba, ktorú mohli vymyslieť len pomätení kajúcnici a sirotince* (J. Blažková); *krvavozelené oči* (L. Ťažký); *červenovlhké ústa* (T. J. Gašpar); *ružový ako vyumývané prasiatko* (J. Jonáš); *farba vlašských orechov, vylúpnutých zo šúp, orechov, ktoré pod stromom dlho šľahal vietor a dážď* (J. Puškáš); *ker šípky s boľavočervenými plodmi* (R. Jurolek); *pokožka, čo mu pripomínala farbu nôh suchohríbov; srst' belostná ako jemná kuchynská soľ na slnci; marcovomodré svetlo rána* (R. Jurolek); *azúrovo-tmavosivo-tyrkysové tienisté kruhy; perlovo-cviklovo-ohňové zore; smaragdovo-koráľkové slnko; sivojantárový ľadovec; zlatonachové zore; biela hlava, v tom vybielujúcom svetle ako lesklobiely damaskový obrus biela hlava; biely ako lúhový kameň; obloha ako pávooký mramor;*

chrt farby čerstvého lomu železa; líca farby nedopečených jarabíc; bridlicové bradlá, čo mali v daždi farbu konských kopýt; ukazováč, čo mal farbu vyúdeného baranieho rebra; plot farby šedivých mužských vlasov; truhla celkom husľovej farby; pehy farby zrelého lieskového orieška; preziabnuté ruky fialkastej farby kaprieho mäsa s ostročervenými nechtami; tvár, ktorá mala farbu starého vyhladeného poriska od lopaty; útržok novinového papiera, ktorý nadobudol časom tú farbu, akú má najtenšia vyschnutá citrónová kôra (ak na ňu pozeráme oproti svetlu rozžatej žiarovky a pridržame si tú kôročku blízko jasú rozžeravených elektrických vláken) (J. Johanides).

Zdá sa, že nejestvuje hranica v spresňovaní takéhoto opisu a snáh vystihnúť farebný odtieň čo najpresnejšími jazykovými prostriedkami.

Vo výtvarnom umení sa chromatické adjektíva používajú ako súčasť viacslovného termínu (napr.: *alizarínová červená, parížska modrá, smaragdová zelená, kadmiová žltá, kasselská hnedá*), vyskytujú sa tu prirodzene popri jednoslovných chromatických termínoch, napr. *višňovočervená, hráško-vozelená, smaragdová, hliníková* a pod. Pre túto odbornú terminológiu sú neodmysliteľné substantívne tvary utvorené transflexiou od adjektív: *červen, zelen, žlt, hned, čern a šed*, figurujúce zväčša ako súčasť združeného pomenovania, napr.: *anglická červen, jedľová zelen, indická žlt, kasselská hned, strieborná šed, révová čern* a pod. (Podobne utvorené podstatné meno *beľ* však neoznačuje farbivo, ale vrchnú vrstvu dreva pod kôrou, resp. bravčový tuk pod kožou. Ako názov farbiva funguje podstatné meno *bieloba*. Od slova *modrá* takéto tvorenie nie je možné z hláskoslovných dôvodov (Horecký, 1963), preto sa tu používa spodstatnené prídavné meno *modrá*, napr. *berlínska modrá*).

V odbornej literatúre sa chromatické názvy vyskytujú vo veľkom množstve v botanickej nomenklatúre, napr. (čírovka) *sírovožltá*, (jelenkovec) *fialovomäsový*, (lúčnica) *porfýrovosivá*, (tmavulka) *medovobledá*, podobne v textoch z oblasti zoológie, napr. *aksamietovočierny, kovovozelený, ocelovočierny, porcelánovo-modrý, šafranovočervený*.

Zaujímavá je situácia v oblasti módy, návrhárstva,

dizajnérsťva a aplikovanej psychológie farieb, kde sa objavuje veľké množstvo chromatických názvov označujúcich farebné odtiene vlasov, očí, pokožky, make-upu, odevov a doplnkov, rovnako ako farebné riešenia interiérov. Väčšinou ide o kompozitá utvorené produktívnym slovotvorným modelom, napr.: *rajčinočervený, petrolejomodrý, trstovozeleň, smotanobiely, omietkovosivý* a pod. Časté sú aj viacslovné pomenovania, napr. *picassovská červená, hollywoodska plavá, bábätkovská ružová, šokujúca ružová, krehká tyrkysová, funky fialová, šťavnatá modrá* a pod. Početne sú zastúpené jednoslovné chromatické názvy, napr.: *granátový, jantárový, černicový* a pod.

Na čo najvýstižnejšie vystihnúť rozmanitých farebných odtieňov sa tu používajú aj substantíva pomenúvajúce vec typického zafarbenia. V katalógovom kontexte majú väčšinou formu hesla (*čerešňa*), alebo sú použité v genitívnom spojení so slovom „farba“ (sveter *farby čerešne*), ďalšou možnosťou je uvádzanie podstatného mena spolu s odtieňom, ktorý bližšie určuje (*červený farby čerešne*). Neustále silnie tendencia používať namiesto chromatického adjektíva substantívum, napr. *vlčí mak, granátové jablko, červená dužina zelených melónov, zrelé čerešne, nočná obloha, lipové listy, čerstvo napadnutý sneh, škrupina vajca, šampanské, uschnuté blato, biela káva, svieže jarné púčiky, ladovec, maslo* a pod.

Substantívna podoba na pomenovanie farebného odtieňa sa vyberá obyčajne vtedy, ak sa má primárne vyjadriť pomenovacia intencia. Ide vlastne o istý druh univerbizácie (z lexikálneho hľadiska i o metonymiu), napr. *oker, pastel, palisander, pínia, gaštan, orech, mahagón, eben, breza, jedľa, smrek, jelša, dub, buk, slonovina, asfalt* a pod.

Zaujímavé je, že niektoré viacchromatické (Škultéty, 1979) substantíva (motivovane vyjadrené zväčša motivátorom z oblasti flóry), napr. *astra, azalka, fuksia, hyacint, muškát, petúnia, pivónia* a pod. sa v kontexte používajú bez spojenia so základným chromatickým adjektívom (dokonca aj vtedy, ak nie je názov doplnený obrázkom alebo vzorkou odtieňa), čím dochádza k značnej nepresnosti, keďže nie je jasné, či farebne

označovaný predmet bude farby červenej, ružovej, fialovej, žltej, ružovej alebo bielej (takej, ako je farba motivátora).

Excerpovaný materiál nám ukázal, že špeciálne jazyk reklamy, sa orientuje predovšetkým na zložené a viacslovné chromatické adjektíva. Takmer sa vytrácajú základné chromatické adjektíva a so zámerom originálne ozvláštniť text sa čoraz viac zexotičtujú názvy farebných odtieňov výberom takých chromatických adjektív, kde sa motivátorom alebo určujúcim prvkom v kompozite stáva netypický objekt (ovocie, zviera, drahý kameň, rastlina a pod.): *lososovoručový, savanovoplavý, trstinový, koralový; mustangová žltá* a pod.

V nasledujúcom prehľade podávame distribúciu slovenských chromatických motivovaných názvov podľa ich príslušnosti k jednotlivým farbám. (Prírodzene, nemožno sa tu vyhnúť istému subjektivismu, pretože zadelenie odtieňov do skupín základného pomenovania farieb spôsobuje isté ťažkosti, o čom svedčia nielen odlišné interpretácie názvov farebných odtieňov v rozličných výkladových slovníkoch, ale aj ich rôzna charakteristika u jednotlivých autorov excerptovaných textov).

Na základe analýzy vyše 400 motivátorov v názvoch farieb a farebných odtieňov v slovenčine, vytvorili sme takéto skupiny základných pomenovaní farieb: 1. *biela*, 2. *čierna*, 3. *červená*, 4. *zelená*, 5. *modrá*, 6. *žltá*, 7. *hnedá*, 8. *sivá*, 9. *fialová*, 10. *oranžová*, 11. *ružová*.

BIELA: *alabastrová, atlasová (atlasovobiela), biela farba imela, biela ľalia, biela ruža, biela prírodnej vlny, emailová biela, kriedová (kriedovobiela), mliečna (mliečnobiela, mliekobiela), krémovobelavá (krémovobiela), ľadovcová biela, opálová, ovčia vlna, papier, perlovobiela, porcelánová (porcelánovobiela, porcelánová biela, porcelán), platinová, popolavobiela, smotanová (smotanovobiela, smotana), snehová (snehobiela, čerstvo napadnutý sneh), slonovinovobiela (slonovinová, slonová kosť, slonovina), striebrobiela (striebribelavá), šampiňónová, špinavobiela, titánová biela, vaječná škrupina (škrupina vajca), vápnovobiela (vápenno-biela, vápno), voskovobiela, zinková biela.*

ČIERNA: *aksamietová (aksamietovočierna), asphalt,*

čierna kostná, čierna lampová, čierna révová, čierna slonová, diamantová čierna, ebenová (ebenovočierna), flórová, frankfurtská čierna, grafitová, havrania (havranná, havrania čierna), kovolesklá, naftolová čierna, olejová (olejová čierna), olivová (olivovočernastá), plynová čierna, sadzová (sadzovitá, sadzovočierna, sadzová čierna), smolná (smolnočierna, smolovočierna), uhľiková čierna, uhoľná (uhľovočierna, uhľočierna), zamatovočierna, železná (čierna železitá), žúžolová (žúžolňá).

ČERVENÁ: anjelská červená, azalková (azalkovočervená, azalka), baklažánová červená, bauxitová červená, bordová (bordó), cinóberová červená (cinóber), cviklová (cvikla), cyklámenová, čerešňová (čerešňa, čerešňová červená, zrelé čerešne), červená anglická, červená benátska, červená caput mortuum, červená dužina zelených melónov, červená Maroon, červený buk, fuksiová (fuksiová červená, fuksia), gaštanovočervená, granátové jablko, granátová (granátovočervená), hematitová červená, hlinovočervená, homárovočervená, hrdzavá (hrdzavočervená, červená farba hrdze, hrdza), indiánska červená, indická červená, jahodová (jahodovočervená), karmínová (karmínovočervená), karneolová, klinčekovočervená, koralová (koralovočervená), krvavá (krvavočervená), krvelová červená, lakovočervená, líškovočervená, lososovočervená, mahagónová, mäsová (mäsovočervená, mäso), malinová (malinovočervená), marsová červená, medená (medenočervená, meďnatočervená, meďovočervená, meďová, meď), mrkvová (mrkvovočervená), muškátová, nachová, ohnivá (ohnivočervená, ohnivá červená, ohnivohrdzavá), picassovská červená, pigmentová červená, pivónia, pompejská červená, purpurová (purpurovočervená), rajčiaková (rajčinovočervená, rajčiny), rubínová (rubínovočervená), rudá, rumelková (rumelka vermilion), šarlátová (šarlátovočervená), škoricovočervená (škoricovohrdzavá), tehlová (tehlovočervená), turecká červená, vínová (vínovočervená, vínna červená), višňová (višňovočervená), vlčí mak, zemitočervená, zlatočervená, zorovočervená.

ZELENÁ: banánovozelená, breza, cibulová (cibuľovo-

zelená), fľašková, fľaškovo zelená, fosforová (fosforovo zelená), hrášková (hráškovovo zelená, zelená hrášková), chmeľová, chrómová zelená, ihličie, jabĺčková (jabĺčkovovo zelená, jablková zelená), jadeitovo zelená, jarnozelená (jarná zelená, svieže jarné púčiky), jedľovo zelená (jedľová zelená, jedľa), jesenná zelená, kiwová (kiwi), kobaltová zelená, kovovo zelená, lipová (lipovo zelená, lipová zelená, lipové listy), listová (listovo zelená), ľadovo zelená, machovo zelená, májová zelená, malachitová zelená, mäťová (mäťová zelená), medenkovo zelená (medenkovo zelená), mentolovo zelená, Mitisová zelená, neónovo zelená, oceľovo zelená, olejovo zelená, olivová (olivovo zelená), pepermintovo zelená, petrolejová (petrolejovo zelená, petrolej), pistáciová, renesančná zelená, rezedová (rezedovo zelená), Sheelova zelená, smaragdová (smaragdovo zelená, smaragdová zelená), smreková zelená, svinibrodská zelená, šalviová zelená (šalviovo zelená), trávová (trávovo zelená), trstinová, trstovo zelená, tyrkysová zelená, vápnovo zelená, veronská zelená, vodovo zelená, zelená tmavá na vagóny, zelená vertigo, zimozeleňová (zimozeleňová zelená), zinková zelená.

MODRÁ: akvamarínová modrá, antracitová (antracitová modrá), atramentová, azúrová (azúrovomodrá, azúrová modrá), bengálska modrá, berlínskomodrá (berlínska modrá), blankytná (blankytnomodrá, blankytná modrá), bridlicovobelasá, cínovobelasá, Colinova modrá, dymovomodrá (dymová modrá), džínsovomodrá (džínsová modrá), emailovobelasá, enciánová (enciánovomodrá, enciánová modrá), fjordová, holubičia modrá, horská modrá, chladivá modrá, indigová, irídiová modrá, jaspis, jazerná, kobaltová (kobaltovomodrá, kobaltovobelasá, kobaltová modrá), kráľovská modrá, krehká tyrkysová, lazuritová modrá, lazúrová, levanduľová (levanduľovobelasá), ľadovcová (ľadovec), maková (makovomodrá), metylová modrá, modrá Milori, modrá šalviová (šalvia), modrá Viktória, námornícka modrá, návestná modrá, nebová (nebovomodrá, nebovobelasá), nevädzia (nevädzová, nevädzovomodrá, nevädzovobelasá), nezábudková (nezábudkovobelasá), nočná modrá, nočná obloha, oceľovomodrá

(ocelovobelasá), orientálna modrá, parmská modrá, pávia modrá (pávia), pávovomodrá, petrolejová (petrolejovomodrá, petrolej), popolavomodrá (popolavobelasá), porcelánovomodrá (porcelánovobelasá), sinokvetová, slezová, sliuková (sliukovomodrá, sliuková modrá), šmolková (šmolkovomodrá, šmolka), šťavnatá modrá, Thénardova modrá, tyrkysová (tyrkysovomodrá, modrá tyrkysová), ultramarínová (ultramarínovomodrá), zafírová (zafírovobelasá).

ŽLTÁ: banánová, cesnakovožltá, cibulová, citrónová (citrónovožltá, citrónová žltá), citrusovožltá (citrus), dukátová zlatá, hlinovožltá, hollywoodska plavá, hrachovožltá, horčicovožltá, chrómovožltá (žltá chrómová), jantárová, kanáriková (kanárikovožltá), kožožltá, krémová (belavokrémová, smotanovokrémová, krémovožltá), kukuricovožltá, ľanová, marhuľovožltá, maslová (maslovožltá, maslo), medová (medovožltá, medovobledá), mustangová žltá, neapolská žltá, obilie (obilnobledobéžová), okrová (okrovožltá, smotanovookrová, okrovoplavá), olivovožltá, piesková (pieskovožltá, piesková žltá), pleťvookrová, prvosienskovožltá, púpavovožltá, rezancovožltá, rohovinovožltá, savanovoplavá, sezamová, sírová (sírovožltá, síra, žltá farba síry, sírovitá, sírovožltkastá), slamová (slamená, slamenožltá, slamovožltá), slnečnožltá (slnečnicová žltá, slnečná žltá), šampanská (šampanské), škandinávka plavá, vanilková (vanilkovožltá), vosková (voskovožltá), zlatistá (zlatožltá), zemľová, žlčovožltá, žltá dubová, žltá topásová.

HNEDÁ: azidínová hnedá, Bismarckova hnedá, buk, bronzová (bronzovohnedá), čajová, čokoládová (čokoládovohnedá, hnedá čokoládová), mliečna čokoláda, horká čokoláda, drapová, dub, dubové drevo (dubovodrevohnedá, hnedá dubového dreva), dymová (dymovohnedá, dymovobronzová), gaštanová (gaštanovohnedá, hnedá gaštanová), helidónová hnedá, hlinovohnedá, hnedá bielej kávy (biela káva), hnedá van Dyckova, hrdzavohnedá, jaseň, jelša, kakaová (kakaovohnedá, hnedá kakaová), kalnoolivová, karamelová, kávová (kávovohnedá, hnedá kávová), kasselská hnedá, konopnosvetlá, lieskocovohnedá, lyková, ľanová, medená (medenohnedá), medová (medovohnedá), nugátová (nugá-

tovohnedá), obilie (obilnobledobéžová), okrová (okrovohnedá), olejovohnedá, orechová (orechovohnedá), oriešková (orieškovohnedá), palisander, piesková (pieskovohnedá), pínia, podlahová hnedá, pomarančová hnedá, popolavohnedá, prírodná, purpurovohnedá, rohovinovohnedá, sadzovohnedá, satinóbrová hnedá, sépiová (sépiovohnedá), smrek, srnia (srnohnedá, srnčia hnedá), škoricová (škoricovohnedá), tabaková (tabakovohnedá, hnedá tabaková), tehlovohnedá, telová, terakotová, topásovohnedá, travertínová, tavia koža, tavia srst', uschnuté blato, vikunia, zamatovohnedá, zemitá (zemová, zemitohnedá, zemovohnedá), zlatohnedá, žemľová.

SIVÁ: azbestosivá, betónovosivá, bridličnatosivá (bridlicovosivá, bridlicová, sivá bridlicová), cínová, čajka, dymová (zadymená, dymovosivá), francúzska sivá, hmlistosivá, holubia (holubacia, holubacosivá, sivá holubia), kamenná sivá, levanduľovosivá, maková (makovosivá), mramorová (mramorná), myšia (myšacia, myšovosivá), oceľová (oceľovosivá), olovená (olovosivá, olovenosivá), omietkovosivá, pieskovosivá, plesnivá, popolavá (popolavosivá), porfýrovosivá, sivá boreal, sivá hologram, strieborná (sivá strieborná, striebristosivá, striebornosivá, striebornopopolavá), strojová sivá, tmelová sivá, zemitosivá, železná (železitosivá).

FIALOVÁ: ametystová (ametystovofialová), baklažánová, bordová, černicová (černice), fialková (fialka), fialvomäsová, lilavá (lila, ľadovolilavá), orgovánová (orgovánovofialová, fialová orgovánová), ružovofialová.

ORANŽOVÁ: mandarínková, marhuľová, okrovooranžová, oranžová škorica, pomarančová, tangerská oranžová, tehlová, zlatooranžová.

RUŽOVÁ: bábatkouská ružová, cukríková ružová, francúzska sivá, lososová (lososovoručová), ľadovoručová (ľadová ružová), malinovoručová, orgovánovoručová, púdrová, púdrová ružová, ružové drevo, ružovkastomarhuľová, staroružová, šokujúca ružová.

Do nášho prehľadu, vytvoreného na základe štylisticky rôznorodého excerpčného materiálu, sme nezaradili chromatické adjektíva utvorené odvodzovaním (napr. černastý,

počerný, načervenasť a pod.) a skladaním, tzv. zlučovacie zložené prídavné mená vyjadrujúce vzťah medzi dvoma farbami, napr. *červeno-biely* (zástava), resp. *zeleno-modro-biely* (látka), podradovacie kompozitá (napr. *červenooranžový*), posesívne adjektívne zloženiny (typ *čiernoulasý*, *modrooký*), ani pomenovania farieb s vyjadreným citovým vzťahom hovoriaceho (napr. *žltučký*). Bokom sme ponechali frazeologické spojenia, nezaoberali sme sa etymológiou chromatických pomenovaní, ani ich stavom v nárečiach.

Vyjadrením sýtosti, intenzity alebo čistoty farebného odtieňa pomocou kompozitových zložiek (*bledo-*, *jagavo-*, *jasno-*, *lesklo*, *matno-*, *mdlo-*, *slabo-*, *svetlo-*, *svietivo-*, *sýto-*, *tmavo-*, *tuho-*, *žiarivo-* a pod.) možno jednotlivé zložky chromatických prídavných mien ľubovoľne kombinovať, čím ešte viac narastá ich eventuálny počet v slovnej zásobe.

Systém motivovaných chromatických názvov prirodzene nemožno pokladať za uzavretý. Je oveľa otvorenejší ako systém nemotivovaných chromatických názvov, neustále sa obohacuje o nové, čoraz významovo presnejšie názvy. Toto neohraničené kontinuum sa na základe slovotvorných postupov môže neustále obohacovať o nové chromatické lexémy. Na tento mikrosystém nevyhnutne pôsobia dva činitele: pomenovacie potreby komunikujúcich a pomenovacie možnosti jazykového systému, pričom ich vplyv je priamo úmerný zmenám v spoločnosti a kultúre. Naznačená tendencia čo najexaktnejšie označiť farebný odtieň určuje aj pravdepodobný smer budúceho vývoja chromatonymie v slovenčine.

Literatúra

- BERLIN, Brent – KAY, Paul.: *Basic Color Terms*. Berkely / Los Angeles, University of California Press 1969.
- FURDÍK, Juraj: *Metodológia, slovotvorná motivácia a teória poznania*. Jazykovedný časopis, 28, 1977, s. 3–7.
- FURDÍK, Juraj: *Slovotvorne motivované slovo ako jazykový znak*. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 145–150.
- FURDÍK, Juraj: *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča, Modrý Peter 1993.

- HORECKÝ, Ján: *Názvy farieb v slovenčine*. Slovenská reč, 28, 1963, s. 218–221.
- HORECKÝ, Ján: *Pomenovania motivované podobnosťou*. In: *Studia Academica Slovaca II*. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1982, s. 6–12.
- KONCOVÁ, Monika: *Sémantika senzitív. Lexikálno-kreatívny obraz zachytávajúci zmyslami zaznamenávané kvality*. [Dizertačná práca.] Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 2000.
- KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka*. Bratislava, Veda 1980.
- KRUPA, Viktor: *K otázke tvorivosti v jazyku*. Slavica Slovaca, 24, 1989, s. 51–56.
- MISTRÍK, Jozef: *Frekvencia slov v slovenčine*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969.
- ŠKULTÉTY, Jozef: *Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov*. Bratislava, Univerzita Komenského 1979.
- VAŇKOVÁ, Irena: *Človek a jazykový obraz (přirozeného) světa*. Slovo a slovesnosť, 60, 1999, s. 283–292.

Summary

Semantic Field of Colours and Shades of Colours in Slovak

Each language shapes the world of colours and shades of colours in its unique and specific way. Attributing names to qualities, recorded by senses, is different in various languages. It is closely related to the culture of particular ethnic groups who speak the given language. Gradual revealing and lexical examination of this micro-system in Slovak seeks to reveal the natural knowledge of specific features of our language. Despite the fact that the extent and word-creation structure of this vocabulary is very heterogeneous, and constantly changes and develops dynamically, it is interesting to examine how precisely language meaning can grasp particular colours and their shades. It also shows to what extent this topic creates a psychological basis for unexploitable language creativity, which starts the semantic play of our consciousness.

Opozícia „svoje – cudzie” v zrkadle slovenskej frazeológie

Podľa určenia organizátorov letnej školy Studia Academica Slovaca medzi zámary tohto ročníka patrí aj skúmanie miesta Slovenska a Slovákov v integrujúcej sa Európe, hľadanie toho, čo o týchto reláciách vypovedá náš spôsob života, naše dejiny, naša literatúra i celá naša kultúra. A v takýchto súvislostiach je zaiste veľmi výrečné a výrazne signifikantné aj to, čo o naznačených veciach a vzťahoch vypovedá jazyk. Keď sa v tomto texte chceme sústrediť na niektoré momenty práve jazykového odrazu spomenutých tematických skutočností, môžeme sa rámcovo pohybovať v priestore, ktorý sa v lingvistike už dávnejšie konceptualizoval do pojmu jazykový obraz sveta.

Ako je známe, ten sa objavil už v diele W. von Humboldta, neskôr (v 20. storočí) sa modifikoval cez rozličné prúdy neohumboldtizmu, ale aj iných smerov (porov. napr. bod 5.6 z Wittgensteinovho Logicko-filozofického traktátu: *Hranice môjho jazyka znamenajú hranice môjho sveta*), lež do popredia sa opäť dostal najmä v súvislosti s novšími teóriami psycholingvistiky, kognitívnej lingvistiky, v istom smere aj s koncepciami sociolingvistiky. Naším cieľom tu nebude robiť prehľad či rozbor týchto posunov – to by nebolo v súlade s poslaním textu určeného pre túto letnú školu. Spomenuté fakty sa tu uviedli len ako širšie, všeobecnejšie pozadie toho, čo je vlastným zámerom tohto príspevku. Ako napovedá jeho názov, chceme ním a v ňom hovoriť o slovenskom frazeologickom obraze sveta a konkrétnejšie najmä o tom, ako sa semiotická opozícia „svoje – cudzie” (J. Lotman) premieta v slovenskej frazeológii.

Pojem *frazeologický obraz sveta* je na rozdiel od spomínaného pojmu jazykový obraz sveta oveľa novší, zároveň aj oveľa špecifickejší a zreteľne pragmatickejší. Napriek týmto limitom je to však otázka, ktorá môže veľa napovedať

v súvislosti s naznačenými zámermi tejto letnej školy. Skôr ako pristúpime k sledovaniu toho, čo je v slovenskej frazeológii zachytené o našom spôsobe života, o našich zvykoch a o spôsobe života a zvykoch iných, treba uviesť niekoľko poznámok o niektorých takých kvalitách a znakoch frazeológie, ktoré určujú aj podmieňujú samu podstatu spomenutého frazeologického obrazu sveta. Len okrajovo tu treba pripomenúť, že problematika spojená práve s týmto pojmom bola predmetom medzinárodnej frazeologickej konferencie, ktorú usporiadala Medzinárodná komisia pre výskum frazeológie slovanských jazykov v septembri 2005 v poľskom Opole.

Frazeológia sa dosť všeobecne charakterizuje ako súbor jazykových prostriedkov, ktoré majú povahu slovného spojenia, a to ustáleného spojenia, ktoré majú zvyčajne prenesený význam (obraznosť, metaforickosť: význam celku nevyplýva z významov zložiek, alebo sa dá z nich len čiastočne odvodzovať) a ktoré sú aj expresívne (rozumie sa vždy expresívne). Niekedy sa toto všetko dáva pod spoločnú strechu a hovorí sa iba o anomálnosti jednotiek frazeológie, frazém (Čermák, 1985). Inokedy sa pridávajú aj ďalšie znaky, ako sú nepreložiteľnosť či idiomatickosť, nerozložiteľnosť významu, petrifikovanosť a ďalšie. Naša súčasná teória ešte viacej ako tieto vlastnosti skúma to, aké jazykové princípy sa uplatňujú pri vzniku aj využívaní frazém v reči. Uvádžajú sa tu tiež viaceré. So zreteľom na tému tohto príspevku tu z nich spomeňme aspoň princíp lexikálno-syntaktického synkretizmu (Furdík, 1994; náznakovo už pred ním Miko, 1989), princíp funkčnej separácie, princíp dvojstupňovej transpozície, princíp tvarovosti (Dolník, 1997), princíp druhotnosti frazeologického pomenovania (Horecký, 1997), princíp príznakovosti (Mlacek, 1999). Toto sú skôr všeobecné, univerzálne znaky a princípy existencie frazeológie ako takej (áno, jestvujú aj tzv. frazeologické univerzálne – porov. Čermák, 1993). Keď sa chceme dostať k slovenskému frazeologickému obrazu sveta, treba v nadväznosti na tieto parametre sledovať aj isté špecifické skutočnosti, ktoré bližšie súvisia s konkrétnymi kvalitami frazém nášho jazyka. Pravda,

aj na tejto rovine prístupu zisťujeme aj všeobecnejšie aj celkom jedinečné vlastnosti. Po takomto celkom stručnom zhrnutí kľúčových otázok celej frazeológie prechádzame k vlastnému výkladu témy nášho príspevku.

Ak chceme vlastný výklad začať od spomínaných všeobecnejších okolností, treba sa v prvom rade pristať pri istej *výberovosti* frazeológie. Ona sa logicky spája s uvedeným princípom druhotnosti frazeologického pomenovania: Frazeologické pomenovanie je len vo výnimočných prípadoch jediným, resp. základným pomenovaním istej veci, skutočnosti, bežnejšie ono funguje popri inom, najmä slovnom pomenovaní. Z tejto druhotnosti však zároveň vyplýva, že vo frazeologickom fonde nie sú pomenovania pre všetky veci, pojmy, vlastnosti, okolnosti či deje, že sa z každej tejto oblasti frazeologicky vyjadrujú len isté, najmä bežnejšie či – ako hovorí citovaný F. Miko (1989) – archetypové danosti. Ak sa už pri slovnej zásobe, ktorá je neporovnateľne širšia než fond frazém, ozývajú pochybnosti o tom, či ju možno chápať ako systém, tým zreteľnejšie je analogické pochybovanie o existencii systému frazém. Radšej tu hovoríme len o fonde frazém či frazeologickom fonde. A v tomto fonde sú podobne ako v slovnej zásobe, ale ešte výraznejšie medzery, prázdne miesta. V našej tradičnej frazeológii sú najvýraznejšie zastúpené – podobne ako v celej našej kultúre, literatúre – jednotky späté s pastierskym a roľníckym archetypom, resp. všeobecne s vidieckym spôsobom života, kým iné archetypy – časté vo frazeológii iných národov a jazykov –, ako napr. vojenstvo, kupectvo, more a podobne, nám takmer celkom chýbajú. Aj v našej frazeológii síce máme napríklad prijatý europeizmus *liať vodu do mora*, ale aj tú si radšej obmieňame bližším Dunajom či Váhom, resp. menami iných regionálne bližších tokov, a tak na Slovensku možno uvedenú jednotku bežnejšie zachytiť aj v podobách *liať vodu do Dunaja, do Váhu, Nitry*, na východe aj *liať vodu do Torysy, Ondavy* a pod. Už z týchto niekoľkých náznakov je evidentné, že spomenutá výberovosť nie je vo frazeológii čímsi náhodným alebo len teoreticky vydedukovaným, že ona je skôr zákonitým dôsledkom rozličných životných či existenčných

a kultúrnych daností príslušného jazykového (resp. národného) spoločenstva. Zároveň je však z povedaného evidentné, že táto výberovosť je aj napriek mnohým analógiám či paralelám v každom jazyku trochu iná a že teda práve cez ňu sa ako cez filter dostávajú do frazeologického fondu každého prirodzeného jazyka najmä jednotky, ktoré zreteľne určujú povahu a špecifiká sledovaného frazeologického obrazu sveta.

Aj druhá z tých všeobecnejších vlastností frazeológie, ktoré tu chceme aspoň stručne zaznamenať, súvisí so spomenutým princípom druhotnosti frazeologického pomenovania, ale do istej miery aj s niektorými ďalšími uvedenými princípmi (konkrétne napr. s princípom sémantickej transpozície a s princípom príznakovosti). Ide o fakt, že frazéma nie je priamym, vecným pomenovaním, že jej pomenovacia funkcia sa vždy spája s hodnotením, že rozličné konotácie sú obligátnou zložkou významovej platnosti frazémy alebo ešte ináč – lakonickou Mikovou formuláciou povedané –, že frazémy *pomenávajú vyjadrujúc*. Za frazémy sa teda nepokladajú ustálené i obrazné spojenia, ktoré sú iba čistým pomenovaním. Z oblasti, ktorú tu chceme predstaviť, teda frazémami nie sú napr. spojenia *pražská šunka*, *viedenský rezeň*, *španielsky vtáčik*, *ruské vajička*, *turecký med*, *turecká káva* (staršie bolo v slovenčine aj *turecké žito*: takto sa nazývala kukurica), *francúzsky kľúč*, *španielska stena*, novšie aj *holandská dražba*, *maďarská saláma*, *francúzske zemiaky*, *švédsky stôl*, *srbské rebierko*, *čílsky liadok*, *búrske oriešky* a mnohé ďalšie spojenia tohto druhu. Citovaný F. Čermák ich nazýva *kváziidiómy a kvázifrazémy* (1985). Aby sa celkom plasticky ukázalo, kam sa mieri týmto vymedzovaním, stačí uviesť dva-tri ilustračné príklady: *čínsky múr* – *čínska pomsta* (v slangu, najmä vojenskom, je to názov pre zle uvarenú, zlepenú ryžu), *španielska stena* – *španielska dedina*, *francúzsky kľúč* – *francúzska choroba* (zastar. názov syfilisu: pomenovanie sa tu zreteľne spájalo s istou tabuizáciou). Je evidentné, že druhý člen z každej uvedenej dvojice nie je len obyčajným pomenovaním, že jeho pomenovacia funkcia sa viac alebo menej, slabšie alebo silnejšie prekrýva hodnotiacimi komponentmi.

Na okraj uvedených faktov treba ešte dodať, že aj keď prítomnosť hodnotiacich prvkov vo význame frazémy patrí k univerzálnym znakom frazeológie, spôsob ich prepojenia s vecným významom, ich smerovanie aj intenzita bývajú veľmi rozdielne, a tak aj táto kvalita patrí k tým skutočnostiam, ktoré určujú frazeologický obraz sveta a jeho jedinečnosť v jednotlivých živých jazykoch.

V súvislosti s hodnotiacou povahou frazeologického vyjadrovania treba pripomenúť ešte jeden faktor, ktorý je v sledovaných reláciách výsostne relevantný: Ide o všeobecne zistenú a doloženú priamú zákonitosť, totiž fakt, že vo frazeológii zreteľne prevládajú jednotky so zápornými, negatívnymi hodnotami nad jednotkami s pozitívnou orientáciou. Vo frazeológii (a platí to všeobecne, ako istý druh univerzálie) je dokázateľne viac frazém napríklad s významom zomrieť ako frazém s významom narodiť sa, oveľa viac frazém s významom leňošiť, zaháľať ako jednotiek s významom usilovne pracovať, viac frazém s významom vziať, ukradnúť ako frazém s opozitným významom dať, darovať a pod. Sama prevaha takto negatívne konotovaných frazém tiež patrí medzi všeobecnejšie znaky frazeológie, konkrétne aplikácie tohto rozmeru – najmä keď si uvedomíme, že aj tejto stránky sa dotýka predtým spomínaná výberovosť – sú však v jednotlivých jazykoch výrazne diferencované a teda tiež podmieňujú povahu frazeologického obrazu sveta, ktorý ponúka ten-ktorý konkrétny prirodzený jazyk.

Na pozadí formulácií z predchádzajúcich dvoch odsekov (obligátnosť hodnotiaceho prvku vo význame frazémy, prevaha frazém s negatívnou orientáciou) a práve so zreteľom na vlastnú tému tohto príspevku (opozícia „svoje – cudzie“) treba už v tejto všeobecnejšej pasáži nášho výkladu zaznamenať, že vzťahy hociktorého národa k iným majú vo frazeológii vo všeobecnosti charakter istých stereotypov, a to tiež prevažne so znamienkom mínus. Rozličné historické alebo aj vykonštruované napätia, krivdy, animozity a podobné postoje a pocity sa cez tento filter zvyčajne udržiavajú pri živote veľmi dlho (spomeňme si na pradávne výroky antických Rimanov

o púnskej pravdovravnosti a statočnom dodržiavaní sľubov, pravda, myslené vždy ironicky), ale popri nich vznikajú aj novšie, súčasné. Pripomenieme tu iba dve drobnosti z nedávneho obdobia pomerne dlhého spolužitia Slovákov a Čechov v spoločnom štáte: V slovenčine už krátko po r. 1918 vzniklo a doteraz sa drží frazeologizované prirovnanie *píše ako český žandár*. V českej frazeológii zasa novší slovník prirovnaní uvádza spojenie *rozumět se do něčeho jako Slovák do hodin*. O tom, že vyjadrenia takéhoto druhu (na obidvoch stranách ich bolo viacej) nie celkom korešpondovali s ideológiou spolužitia oboch národov v spoločnom štátnom útvare, asi netreba pochybovať. Podobných stereotypov je najmä medzi susediacimi národmi a ich jazykmi pomerne veľa, ich konkretizácie bývajú dosť rozdielne (niečoho z tejto problematiky sa dotkneme vo vlastnej materiálovej časti príspevku).

Skôr ako sa dostaneme k pohľadu na tieto konkrétne otázky vytýčenej problematiky, treba túto vstupnú sondu do niektorých všeobecnejších predpokladov frazeologického obrazu sveta doplniť ešte jedným momentom. Máme tu na mysli ten už dávnejšie zistený trochu paradoxný fakt (porov. napr. Čermák, 1985), že aj keď je význam frazémy veličina dosť neurčitá (preto napr. citovaný F. Čermák radšej ako o význame frazémy hovorí o jej funkcii, tiež už citovaný F. Miko sa rovnako vyhýba uvedenému pojmu a bežne hovorí o archiséme frazémy), absolútnu väčšinu substantívnych zložiek frazémy (možno aj zložiek všeobecne) predstavujú konkréta, konkrétne substantíva. Aj toto konštatovanie má dosť všeobecnú platnosť, ale konkrétne podoby a rozmery uvedenej tendencie sú vo frazeológii konkrétnych jazykov pravdepodobne dosť rozdielne. Ak o našej tradičnej frazeológii platí spomínané Mikovo zistenie o dominancii roľníckeho a pastierskeho archetypu pri jej motivačných východiskách, možno odôvodnene usudzovať, že v zložení slovenských frazém bude spomenuté zastúpenie konkrétnych komponentov oveľa výraznejšie než v takej frazeológii, kde je bohatšie rozvitá napríklad knižná frazeológia, ktorá aj napriek uvedenej tendencii predsa len

počíta so silným, silnejším zastúpením zložiek z oblasti abstraktnej lexiky. Aj toto patrí k mozaikovosti frazeologického obrazu sveta.

Ak sa celkom na záver tejto všeobecnej časti tohto textu späťne poohliadneme po predchádzajúcich štyroch či piatich faktoroch reglementujúcich frazeologický obraz sveta, môžeme na základe uvedených interpretácií (niekde aj ilustrácií či aplikácií) konštatovať predovšetkým dve veci: Tou prvou je zistenie, že každá zo sledovaných vlastností či okolností istým spôsobom špecifikuje alebo až podmieňuje frazeologický obraz sveta. Z takéhoto zistenia však vyplýva aj rovnako dôležité poznanie, že tento obraz sveta je veličinou viacvrstvovou či viacdimenzionálnou, že to teda nie je fenomén lineárny alebo jednorozmerný. Tou druhou skutočnosťou je poznanie, že pri aplikácii všetkých sledovaných faktorov sa ukázalo akoby dvojité či dvojstupňové pôsobenie každého z nich: Na jednej strane sa potvrdilo priam modelové (ako hovorí V. Mokijenko) alebo analogické (ako hovorí zasa J. Dolník) uplatnenie každého z týchto faktorov (prítomnosť každého z nich patrí k frazeologickým, resp. aj všeobecnejším univerzáliám), na druhej strane sa rovnako zreteľne potvrdilo, že aplikácia každého z nich, spôsob, miera tejto aplikácie sú už nielen pri frazeológii jednotlivých jazykov, ale aj pri jednotlivých skupinách frazém, či dokonca pri jednotlivých konkrétnych frazémach celkom osobitné, že teda – s Mokijenkom povedané – na spomenutú modelovosť sa tu navrstvuje nemodelovosť, na spomenutú analógiu či analogickosť – zasa podľa J. Dolníka – anomálnosť. A práve toto navrstvovanie, táto odstupňovaná a mnohorozmerná symbióza uvedených opozitných parametrov robí z celej frazeológie a následne aj zo sledovaného obrazu sveta veličinu v každom jazyku výrazne odlišnú, idiomatickú.

Keď na tomto mieste prechádzame k vlastnej analýze vytýčenej témy, musíme so zreteľom na spomenutú mnohodimenzionálnosť samej frazeológie i obrazu sveta cez ňu hneď uviesť, že cieľom nevelkej štúdie nemôže byť nejaká komplexná interpretácia tohto obrazu sveta – to by sa z daného hľadiska musela interpretovať vlastne celá frazeológia, celý

frazeologický fond jazyka. Naším zámerom je sledovať, ako sa vo frazeológii, konkrétne v slovenskej frazeológii odráža spomenutá semiotická opozícia svoje – cudzie. Ak sa o frazeológii všeobecne tvrdí, že je vo svojej podstate orientovaná antropomorfne, javí sa uvedená opozícia ako nijako nie okrajový či efemérny rozmer frazeológie, ale skôr ako dimenzia, ktorá má výraznú výpovednú platnosť so zreteľom na celú frazeológiu.

Hneď na začiatku rozboru konkrétnych jednotiek treba konštatovať, že zvolená opozícia svoje – cudzie má vo frazeológii viacero podôb. V popredí stojí, pravdaže, tá podoba, pri ktorej ide o konfrontáciu Slováka a Neslováka, Slovenska a „Neslovenska”, slovenského a neslovenského. Aj táto podoba sa môže realizovať jednak na všeobecnejšej rovine Slovensko, resp. vlast – cudzina, slovenský – akýkoľvek iný, neslovenský a jednak na špecifickejšej rovine, kde sa porovnáva Slovák, Slovensko či slovenský s nejakým iným konkrétnym národom, krajinou či príslušnosťou. Pokiaľ ide o prípady prvého uvedeného druhu, je tu evidentné pozitívne hodnotenie svojho, domáceho, slovenského a negatívne, resp. aspoň indiferentné hodnotenie cudzieho (*Lepší doma krajec chleba, než v cudzine krava celá. – Svojská voš tak nekúše ako cudzinská*). Ak sa aj prizná cudziemu pozitívna hodnota, pripíše sa svojmu ešte vyššia hodnota (*Všade dobre, doma najlepšie*). Kde sa prizná istá zlá vlastnosť u svojich, trestom je panstvo, rozhodujúce postavenie cudzích (*Kde krajan neváži si grajciara, má cudzozemca za pána*).

Vyjadrenia o nás samých (teda len o „svojom”) majú diferencovanú výpovednú hodnotu: Môže to byť seriózná rada (*Svoj svojho neopúšťaj*), niekedy žartovne, úsmevne podfarbená (*Milý brachu, ešte musíš pojesť veľa slovenského hrachu, kým...*), môže to byť aj povrávka, ktorá vypovedá skôr o plebejských rozmeroch nášho spoločenského života ako o skromnosti (*Kaša s mliekom, to Slovákom – známe aj vo variantne rozvitej podobe, kde sa čosi podobné vyslovuje už v porovnaní v porovnaní s inými: Uhrom za uhlom, Nemcom za chlievcom a Slovákom kaša s mliekom*). Na tento rozmer nášho vlastného obrazu

poukazuje aj úslovie *Z rodu kráľovského a plemena valašského* – tu ide o konotačne viacvrstvový výraz: Za jeho prvou časťou možno vidieť alúziu na isté náboženské texty hovoriace, že Ježiš pochádzal z rodu kráľa Dávida – aj v dodnes živej vianočnej piesni sa spieva: *Z života čistého, z rodu kráľovského narodil sa Kristus Pán*, druhá časť uvedeného spojenia je kontrapunktom k prvej a práve zo spojenia takýchto protirečivých atribútov vyplýva zľahčujúci výrok o ľuďoch, ktorí sa všemožne usilujú, aby ich počítali k elite, a pritom zastierajú (zvyčajne dosť priezračne) svoj neurodzený, nízky pôvod, ale rovnako často aj veľké medzery vo svojom správaní, morálke i celom spôsobe života.

Druhú naznačenú skupinu výrazov odkrývajúcich porovnávanie svojho a cudzieho predstavujú frazémy, v ktorých už nejde iba všeobecne o cudzie, ale v ktorých sa niečo zo slovenského života vidí, hodnotí, posudzuje v porovnaní s konkrétnym cudzím, teda s cudzím, ktoré je zastúpené pomenovaním konkrétnej cudzej krajiny, konkrétnych neslovenských skutočností a pod. O tom, že hranica medzi obidvoma spomenutými typmi nie je nejaká celkom presná, ostrá, ale je skôr priestupná, zreteľne a celkom inštruktívne vypovedá parémia *Čo nie je Slováč, to je všetko Nemec* (voľba tohto nemeckého zástupníctva za všetko cudzie tu asi nie je náhodná, pravdepodobne súvisí aj s motiváciou nášho pomenovania pre Nemcov: Nemcom je každý, s kým sa nedohovoríme; každý takýto je pre nás akoby nemý). Keď sa pozrieme na tie jednotky, v ktorých sú už zastúpené jednotlivé národy, resp. ich pomenovania, zistujeme, že náš „frazeologický zemepis“ nie je – podobne ako vo frazeológii iných jazykov – nejako veľmi široký: zastúpené sú tu najmä susediace národy a ich reálie, len sem-tam sa vyskytne aj niečo vzdialenejšie. Celkovo v tomto obraze nachádzame okrem už spomínaných Čechov ďalších sedem či osem národov. Napríklad: *zdravý ako Rus, ako Turek; červený ako Rus* (iné je: *je ich ako rusov, ako švábov* – rus, šváb sú názvy hmyzu); *čierny ako Cigán; má Nemca, Nemci ho naháňajú, nemecká nemoc* (diarea); *To by aj Rusnák na Veľký piatok mohol zjesť; Odkladá to ako Rusnák*

sviatok; ide ako Rusnák s drabinou (v našej frazeológii sa nerozlišujú na východnom Slovensku žijúci Rusíni a Ukrajinci; zároveň treba pripomenúť, že motivácia prvých dvoch uvedených jednotiek s menom Rusnák súvisí s faktom, že táto národnosť patrí k pravoslávnyim a gréckokatolíkom, tretia súvisí s vyššie spomínanými neprajnými postojmi k iným národom, tu konkrétne konotuje predstavu, stereotyp o nižšej vzdelanostnej úrovni príslušníkov tejto národnostnej menšiny). Z ďalších možno uviesť *Poliakov (poje ako Poliak = veľmi veľa zje; Daj si pozor na veci, aby ti ich nepokradli Poliáci* – k nej už A. P. Záturecký pridáva poznámku, že analogická česká parémia tu hovorila o Nemcoch; tu možno ešte zaznamenať, že v našej frazeológii je aj apelativizovaný názov *poliak = vietor od Poľska, teda severák: Keď poliak duje, zima nasleduje*), ďalej *Židov (čaká na niečo ako Židia na Mesiáša; Krčma bez Žida, kostol bez farára* – historické konotácie na to, že Židia boli veľmi často krčmármi), *Maďarov (niekedy aj Uhrov – takéto spojenie sa už uviedlo; s menom Maďar porov. napr.: Maďar z Práge* – odkaz na početné presídľovanie medzi Maďarskom a Československom v časoch okolo druhej svetovej vojny), *ojedinele Talianov (čo si Talian? – tu možno doložiť, že v Zátureckým zachytenej šarišskej povrávke Strachy na Lachy sa ozýva poľský názov Talianov či Talianska; analogickú jednotku má aj poľština).*

Celkom špecifické postavenie v tejto vrstve slovenskej frazeológie majú jednotky s menom Cigán. Ich osobitosť nevyplýva len z ich dosť širokého zastúpenia, ale ešte viacej z toho, že ich sémantická motivácia súvisí s viacerými typickými stránkami života tejto etnickej skupiny, ako aj z rozdielných, niekedy akoby ambivalentných konotácií, ktoré sa v takýchto frazémach objavujú. Pokiaľ ide o motivačné pozadie jednotiek z tejto skupiny, nájdeme tu frazémy, ktoré odkazujú na rozšírenosť kováčstva a obchodovania s koňmi (*Každý Cigán svojho koňa chváli. – Nie každý Cigán je kováč:* tu sú už aj ďalšie konotácie), ďalej jednotky odkazujúce na muzikantstvo a tanec u Cigánov (*Tolko mu je o hnev ako Cigánovi o tanec. – Cigáni mu v bruchu, v žalúdku vyhrávajú,*

kujú), ďalej jednotky odkazujúce na mnohohodnosť cigánskych rodín (*Rád je tomu ako Cigán decku*), ale aj jednotky odkazujúce na to, že Cigáni často a radi najmä sedliakov oklamali aj okradli (*Cigánovi ani pravdu neveria. – Cigán a zlodej (Cigán a Valach) – všetko jedno*), ako aj jednotky odkazujúce na fakt, že Cigáni sa len zriedkavo živilí poľnohospodárstvom (napr. *Nechcelo sa Cigánovi žat, že vraj nech si zbiera, kto si porozsýpal*: tu ide o jednotku, ktorá je pozoruhodná aj žánrovo, stačí totiž celkom malá transformácia, aby dostala podobu čistého wellerizmu: *Nech si zbiera, kto si porozsýpal, ako povedal Cigán, keď sa mu nechcelo žat*).

Do tohto slovenského „frazelogického zemepisu“ patria popri jednotkách s uvedenými etnonymickými zložkami, resp. s adjektívami od nich odvodenými aj frazémy so staršími názvami krajín (napr. *Hriech v Uhriech a pokuta v Poľskej*: starobylý názov krajiny je v prvom prípade ešte umocnený zastaraným tvarom), prípadne aj s názvami istých zemepisných pojmov (*odísť s doskami na Dolnú zem* = zomrieť; Dolná zem – juh starého Uhorska, kam viedlo v 18. storočí silné slovenské vystaňovalectvo; tu je, pravdaže, pozoruhodná aj kalambúrna motivácia tejto jednotky, porov. aj paralelnú ruskú frazému *otpraviť sa v Mogilevskuju guberniju*) alebo známejších veľkomiest (tie sami Slováci nemali: *Aj vo Viedni ľudia biedni. – Aj v Pešti ľud vreští. – Osla keď aj do Viedne, do Paríža pošleš, vráti sa len osol*; vidíme, že ide o jednotky konotačne rozdielne, raz sa spájajú s opozíciou bohatstvo – chudoba, inokedy zasa skôr s opozíciou vzdelanosť, učenosť – nevzdelanosť, neučenosť, pravda, konkrétna platnosť uvedených výrokov svedčí o čomsi inom, je v nej prvok paradoxu, prípadne až irónie).

Už pri úvodnom rozlíšení nefrazelogických a frazeologických spojení s onomastickými zložkami (pripomeňme si: *čínsky múr – čínska pomsta, španielsky vtáčik – španielska dedina*) sa naznačilo, že v našej frazeológii, a to najmä v jej knižnej časti, je pomerne veľa jednotiek aj s ďalšími menami tohto druhu, tie však majú častejšie povahu tzv. frazeologického internacionalizmu, pravda, aj ich prítomnosť utvára celkový slovenský frazeologický obraz sveta. Aj v našej frazeológii je

zvrát *odísť, zmiznúť po anglicky* (vieme, že sami Angličania odchádzajú po francúzsky), aj tu môže byť pre niekoho niečo *grécky*, aj u nás možno niečo *dostať za vatikánsky groš*, ale sú tu aj špecifickejšie spojenia, napr. *latinská kuchyňa (je najdrahšia)*, *turecké hospodárenie*, niečo máme, niečo je *raz za turecký (alebo uhorský) rok*. Z takýchto spojení je evidentné, že tu už nejde o fakt podmienený iba prítomnosťou takéhoto onomastického alebo toponomastického komponenta, že sú to už výrazy, ktorými sa nadväzuje na všeličo z histórie, kultúry i celej civilizácie, že to všeobecné sa tu opäť veľmi špecificky a diferencovane spája s naším a práve tým sa utvára jedinečná povaha nášho frazeologického obrazu sveta, rovnako ako sa ona jedinečne utvára aj vo frazeológii iných národných spoločností a ich jazykov.

Napokon sa v rámci tejto pasáže nášho výkladu pristavíme pri takých jednotkách (i typoch jednotiek), pri frazeologizácii ktorých hrá podstatnú úlohu sám jazyk, isté jeho pravidlá a zákonitosti. Frazeologická teória tu hovorí o jazykovej či vnútrojazykovej frazeologizácii. Ak sa aj v týchto súvislostiach sústredíme iba na jednotky späté s vlastnými menami, môžeme tu vydeliť dva rozdielne typy prípadov. Jedným z nich je osihotené frazeologické prirovnanie *dlhý ako Topoľčany*. Je evidentné, že prirovnávací, či skôr intenzifikačný význam tu nie je motivovaný skutočnou dĺžkou tohto mesta, ale vychádza z dĺžky jeho mena, z toho, že je to štvorslabičné, teda dlhé slovo. Presnú analógiu má čeština (*dlouhý jako Lovosice*: je známe, že v češtine je viacej takto motivovaných frazém, porov. aspoň úslovie *než bys řekl švec*). Podľa údajov malého prieskumu na vedeckej konferencii, ktorá sa spomínala v úvode tohto textu, v iných slovanských jazykoch paralelných prirovnaní niet. Druhou naznačenou skupinou sú frazémy motivované kalambúrne: Vznikajú kontamináciou jazykového a neязыkového typu frazeologizácie. Podstatnú časť takýchto jednotiek pritom tvoria frazémy s reálnymi aj dotváranými vlastnými menami, osobnými aj miestnymi. A tak tu máme napr. takéto jednotky: *ísť z Púchova do Kyjova* (frazéma má význam „prejsť od hnevu, „puchnutia” k bitke, k použitiu kyja”),

ísť do Ležiachova (ísť ležať, ľahnúť si); *Najprv Zivančania, potom Driemotčania* (prejsť od zívania k driemaniu; tu ide o nereálne, vymyslené obyvateľské mená), *ísť do Spiša* (ísť spať: niekedy sa písalo aj *do spiša*, je však evidentné, že motivácia tu vychádza z hry s názvom slovenského kraja Spiš). Podobne máme aj spojenia *dať si Lehára, chváliť Dávida, byť z Drahoviec* a pod. Frazémy založené na tomto druhu frazeologizácie majú všetky jazyky, pravda, v každom z nich sa využívajú iné dimenzie jazyka (v našom jazyku máme na označenie niečoho vysoko pozitívne hodnoteného modelovú frazému typu človek s veľkým Č, kniha s veľkým K, priateľ s veľkým P a pod.; tento model nemôže existovať napr. v nemeckej frazeológii, kde sa každé substantívum píše s veľkým začiatočným písmenom), a tak sú tieto frazémy aj pri rámcovej analógii výrazne jedinečné, idiomatické, čiže aj ony výraznou mierou prispievajú k špecifickosti frazeologického obrazu sveta v každom jazyku.

Ešte malý dovetok k tejto dimenzii sledovanej opozície svoje – cudzie. Ak s ňou chceme náležite počítať, nesmieme zabudnúť na jej vývinový rozmer. Nemôžeme zabudnúť na fakt, že doteraz najväčšia zbierka slovenskej paremiológie a frazeológie, *Zátureckého Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*, vyšla ešte v období Rakúsko-Uhorska (1897) a že teda aj interpretácia slovenskosti a neslovenskosti sa tu pomerne často formulovala práve so zreteľom na uhorský rámec. Práve vďaka uvedenej zbierke je tu teda pomerne veľa aj parémií skúmaného typu, pravda, treba hneď dodať, že viaceré z nich (aj z tých, čo sme uviedli v tomto texte) už nepatria do aktívnej či živej súčasnej slovenskej paremiológie a frazeológie, ale sú skôr už iba dokladom historických chápaní a vyjadrení sledovanej opozície. K úplnému obrazu skúmanej dimenzie patrí zaiste aj zistenie o postupnom vyzrievaní v jej interpretácii (u Zátureckého sú aj viaceré spojenia, v ktorých sa mieša chápanie národného a regionálneho), ako aj fakt, že osihotene sa do našej frazeológie dostalo aj niečo z novších období našich dejín (niečo z obdobia spoločného štátu Slovákov s Čechmi sa už naznačilo, isté stopy sú aj z obdobia vojnovnej Slovenskej republiky, napr. frazeologizovaný výraz *plece pri*

pleci; niečo by sa tu našlo aj z obdobia socializmu, pravda, to svojou ideológiou proletárskeho internacionalizmu tejto dimenzii vyjadrovania veľmi neprialo; z tohto obdobia možno zaznamenať skôr rozličné, najmä publicistické aktualizácie alebo inovácie už predtým známych jednotiek tohto druhu). Ako vidieť, trochu sa posúval aj inventár takýchto jednotiek, výraznejšie sa menili spôsoby ich uplatňovania v rečovej komunikácii, jedno aj druhé však zreteľne dokresluje aplikáciu sledovanej opozície a v konečných dôsledkoch aj skúmaný frazeologický obraz o svete.

Hoci sme v doterajších poznámkach venovali pozornosť len jednému z mnohých rozmerov opozície „svoje – cudzie”, totiž dvojici „slovenské – neslovenské, resp. iné”, na viacerých miestach tejto analýzy sme sa celkom spontánne a organicky dotýkali zároveň aj iných dimenzií sledovanej opozície. Aspoň v náznakoch sa tu ozvali aj také opozitné vzťahy, ako dedina (resp. vidiek) – mesto, chudoba – bohatstvo (resp. panstvo), morálny – nemorálny, skromný – pyšný, kresťanský – nekresťanský, pričom prvý člen z každej takejto dvojice sa takmer automaticky a všeobecne spája s pólom svojho zo základnej opozície, kým druhý člen každej takejto dvojice mal vždy bližšie k pólu cudzieho. Práve preto, že všeličo z problematiky spomenutých okruhov sa v predchádzajúcich častiach tohto rozboru aspoň signalizovalo, nebudeme v nasledujúcej časti nášho textu robiť ich systematickú analýzu, ale sa už len výberovo dotkneme niektorých stránok príslušnej frazeológie.

Ak sme v jednom z predchádzajúcich odsekov konštatovali dosť výrazné premeny pri frazémach odrážajúcich sledovanú opozíciu v rozmere slovenský – neslovenský, azda ešte väčšie posuny zaznamenávame v celkovej motivačnej orientácii našej frazeológie. Ak k pólu „svoje” patrili v našej tradičnej frazeológii najmä jednotky založené na spomínanom roľníckom a pastierskom (širšie vidieckom) archetype, v novších spojeniach, a to nielen prevzatých a zdomácnených, ale aj vo vlastných, aj u nás nadobúdajú prevahu, resp. sa kvantitatívne aspoň vyrovnávajú so spomenutými tradičnými frazémami

jednotky motivované inými výrobnými aj nevýrobnými odvetviami spoločenskej delby práce, ale ešte viacej jednotky motivované široko chápanou sférou voľného času (šport, kultúra, zábava, texty populárnych piesní atď.). V tomto bode sa teda aj u nás zreteľne posilňuje skôr pól cudzieho, hoci sú tu aj jednotky (resp. aj tzv. čakatelia frazeologizácie) ukazujúce, že ani pól svojho nežije iba z tradičného, že aj tu pribudli viaceré nové jednotky. O tom, že v tomto procese dochádza (najmä v prekladových textoch) až k nepotrebnnej exotizácii (porov. aspoň dvojicu *babie leto – indiánske leto*), existuje dostatok výrečných príkladov z rozličných sfér a štýlov.

Ako sa tiež už naznačilo, opozícia svoje – cudzie sa môže realizovať aj vo sfére frazém motivovaných náboženskou oblasťou. V našom národnom spoločenstve, kde sa absolútna väčšina hlásila vždy ku kresťanstvu (a na tom veľa nezmenila ani štyridaťročná ateizácia, aj podľa posledných sčítaní okolo 90% všetkého obyvateľstva sa hlási k niektorému kresťanskému vyznaniu, najviac – okolo 60% – ku katolíckej denominácii), teda v takomto spoločenstve neprekvapuje, skôr je celkom zákonité, že v národnej frazeológii majú silné zastúpenie jednotky motivované Bibliou a kresťanskými pojmami a reáliami. V takejto situácii je rovnako logické, že aj frazém sledovaného druhu (odkazujúcich v tejto sfére na dimenziu svoje – cudzie) je tu tiež dostatok. Pravdaže, smerom práve k frazeológii takto orientovanej treba uviesť niekoľko špecifikujúcich poznámok, aby sa ukázal reálny podiel takejto frazeológie na utváraní frazeologického obrazu sveta aj na realizácii sledovaných pojmov svoje a cudzie. Ide tu konkrétne o tieto skutočnosti:

a) Veľká časť takto motivovanej frazeológie má povahu frazeologických europeizmov či internacionalizmov, a teda sú to jednotky do nášho fondu prevzaté (často sú to kalky). Na druhej strane pri spomenutej dominantnej kresťanskej orientácii to nemusí byť iba výrazom prevzatosti a teda aj cudzosti, ale môže byť aj prostriedkom na odlíšenie svojho (kresťanského) kultúrneho zázemia od iného. Okrem toho treba konštatovať, že popri prevzatých jednotkách s biblickými

a kresťanskými reáliami tu existuje aj celý rad jednotiek domáceho pôvodu, ktoré síce vyrastajú z podložia kresťanského, ale ich špecifická motivácia a obraznosť sú už v našej frazeológii osobitné. Máme tu na mysli také frazémy, ako sú: *sú sobášení, sobášili sa pod vrbou* (o páre spolu žijúcich, ale nezobášených), *preskočila, prekročila šiesty šteblík* (o slobodnej matke, odkaz na 6. príkazanie Desatora), alebo aj rozmanité aktualizácie citátových (precedentných) výrokov typu *Cti syna svojho, aby ťa nevyhnal z domu tvojho*.

b) V súčasnej sekularizovanej spoločnosti (a to nielen u nás, ale rovnako, ba možno ešte viac aj inde) sa prejavuje tendencia k demotivácii jednotiek takéhoto pôvodu, u používateľov sa už často stráca poznanie tohto motivačného zdroja. Ide najmä o prípady, keď sa aj pri uplatnení jednotky s komponentmi z tejto sféry jej platnosť zreteľne posúva. Aspoň jeden či dva príklady: Naše prirovnanie *je ich (bolo ich) ako apoštolov* už nemá význam „je ich dvanásť“, ale je expresívnym vyjadrením väčšieho či veľkého počtu niečoho, niekoho, znamená teda „je ich veľa, veľmi veľa“. Iný príklad s prirovnaním: *je múdry ako Šalamún* – jednotka má význam je veľmi múdry, ale novšie máva aj ironickú platnosť a značí „je veľmi hlúpy alebo prefikáný“; tento posun sa odráža aj v lexikálnej premenlivosti zloženia frazémy, poznáme tu teda aj podoby *múdry ako Šalamúnove nohavice* (staršie aj *plundry*) a *múdry ako Šalamúnovo pudlo*.

c) K tejto dimenzii sledovanej opozície patrí aj frazeologické registrovanie skutočnosti, že tu žijú príslušníci viacerých kresťanských denominácií. Napríklad jednotky typu *Farár na máry, farárka von z fary* odkazujú na evanjelikálne pozadie, jednotky typu *Komu pop a komu popaňa* (= popova žena) na pozadie pravoslávne a napr. jednotka *byť pápežskejší od pápeža* alebo už spomínané spojenie *dostať niečo za vatikánsky groš* zasa na pozadie katolícke. Aj pri uvedených limitoch aj táto časť frazeológie spoluutvára náš frazeologický obraz sveta a to aj cez odraz sledovanej opozície svoje – cudzie.

Už len malá poznámka o jednotkách, kde sa sledovaná opozícia môže premietnuť až do toho najužšieho rámca, do

protikladu moje – tvoje, a to aj pokiaľ ide o vlastníctvo, vlastníenie, ale aj o iné danosti, napr. o spoločenské postavenie a pod. Aj tu máme napr. kalambúrnu jednotku *Najprv Mojžiš, potom Tobiáš*, ale sú tu aj iné jednotky, napr. žartovná povrávka *Čo je tvoje, je aj moje, čo je moje, do toho tá nič (o to sa nestaraj)*.

Na záver nebudeme robiť nejakú sumarizáciu: všeličo v tomto smere sa uviedlo pri čiastkových rekapituláciách poznámok o jednotlivých relevantných podobách sledovanej opozície. Ak predsa treba zhrňujúco niečo osobitne zdôrazniť, je to predovšetkým poznatok, že skúmanie daného protikladu ukazuje mnohorozmernosť aj odstupňovanosť slovenskej frazeológie z tohto zorného uhla, ale ukazuje aj všeličo o nás, a to nielen takého, čo môže zaujať cudzinca, ale aj takého, čo môže zaujať (a niekedy aj prekvapiť) aj nás samých.

Literatúra

- ČERMÁK, František: *Frazeologie a idiomatika*. In: Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985, s. 166–236.
- ČERMÁK, František: *Povaha univerzálného ve frazeologii a idiomatice*. In: *Frazeológia vo vzdelaní, vede a kultúre*. Red. E. Krošláková. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45–52.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazykové princípy vo výstavbe frazém*. In: *Frazeologické štúdie II*. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 36–44.
- FURDÍK, Juraj: *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii*. In: *Z problémov frazeológii polskej i slowiańskiej VI*. Red. M. Basaj, D. Rytel. Warszawa, PAN 1994, s. 7–14.
- HORECKÝ, Ján: *Návrh na vymedzenie frazémy*. In: *Frazeologické štúdie II*. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 78–81.
- MIKO, František: *Povaha frazeológie a jej miesto v systéme jazyka*. In: Miko, F. a kol.: *Frazeológia v škole*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989, s. 14–44.
- MLACEK, Jozef: *K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie*. In: Dolník, J. a kol.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava, Stimul 1999, s. 111–143.
- MOKIJENKO, Valerij M.: *Slavianskaja frazeologija*. Moskva, Vyššaja škola 1980.
- ZÁTURECKÝ, Adolf P.: *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. 3. vyd. Ed. M. Kosová. Bratislava, Tatran 1974.

Summary

Opposition "Our Own – Strange" in the Mirror of Slovak Phraseology

The opposition "Our Own – Strange" is in phraseology, a part of the phraseological picture of the world. The goal of the paper is to examine how, in phraseology, Slovaks perceive themselves; not only their way of life, but also how they perceive other people, their neighbours and more distant nations. The authors starts from a premise that this phraseological picture of the world contains both more general, universal elements (for example, phrasemes with negative connotations, a selective character of all phraseology) and specific, unique elements (this means, idiomatic, such as in our phraseology, the predominance of units with farming and peasant archetypes, whereas in other countries, those with military, commercial, and nautical archetypes). Among the examples, the author pays attention to several dimensions of this opposition. He examines it on the national/ethnic line (Slovak versus non-Slovak, Slovak versus a member of another particular nation), on the religious line (Christian versus Jew, Catholic versus Protestant), on the line of possession (mine versus yours), and also on the crossroad of these dimensions. The final part of the paper emphasizes that Slovak phraseology contains many units based on this opposition, which can attract not only foreigners, but also Slovaks themselves.

K jazykovej situácii a jazykovej legislatíve na Slovensku

1.1 Základné údaje o Slovensku

Rozloha	49 035 km ²
Počet obyvateľov	5 379 455 (podľa sčítania v r. 2001)
Hustota obyvateľstva	110 na km ²
Národnostné zloženie obyvateľstva	Slováci – 85,8 %, Maďari 9,7 %, Rómovia 1,7 %, Česi 0,8 %, Rusíni 0,4 %, Ukrajinci 0,3 %, iní a nezistení – 1,3 %
Ekonomicky aktívne obyvateľstvo	2 655 834, t. j. 49,6 % z celkového počtu obyvateľstva (podľa sčítania z r. 2001)

Slovenská republika je vnútrozemským stredoeurópskym štátom, ktorý leží v samom centre európskeho kontinentu a hraničí s piatimi štátmi. Na západe susedí s Českou republikou, s ktorou v rokoch 1918–1993 s výnimkou rokov 1939–1945 tvorila spoločný štát, na severe s Poľskom, na východe s Ukrajinou a na juhu, resp. juhozápade s Maďarskom a Rakúskom. Veľkú časť jeho územia pokrývajú pohoria Karpát, iba v južnejších častiach má Slovensko rovinatý a nížinný charakter. Táto členitosť krajinného reliéfu mala vplyv aj na rôznorodosť kultúry, hospodárskeho života i nárečovej rozdrobenosti obyvateľstva. Slovensko bolo a dodnes aj je preto nárečovo a do istej miery v duchovnej i hmotnej kultúre značne diferencované. Možno predpokladať, že reliéf krajiny mal vplyv aj na prítomnosť a početnosť etník, ktorých materské krajiny susedia so Slovenskom. Minimálny počet prihraničného poľského obyvateľstva na severnom Slovensku zrejme súvisí aj s ťažšie prístupným Karpatským oblúkom na slovensko-poľských hraniciach a takisto na relatívne značný počet maďarského obyvateľstva na južnej hranici Slovenska mohol mať vplyv aj nížinný charakter južných oblastí, kde hranica prechádza nížinami.

Podobne ako v iných stredoeurópskych krajinách sa však aj tu v dejinách prevrstvovali rozmanité národy a národnosti.

Historická multietnickosť Slovenska ovplyvnila aj jeho multikultúrnosť. Historicky sa vývoj územia dnešného Slovenska odohrával v rámci latinského (rímskeho) civilizačného okruhu, ovplyvnili ho však aj podnety z európskeho východu (Byzancie). Platí teda – aspoň do istej miery – postulát o Slovensku ako o križovatke kultúr, resp. civilizácií.

1.2 Charakteristika súčasnej jazykovej situácie

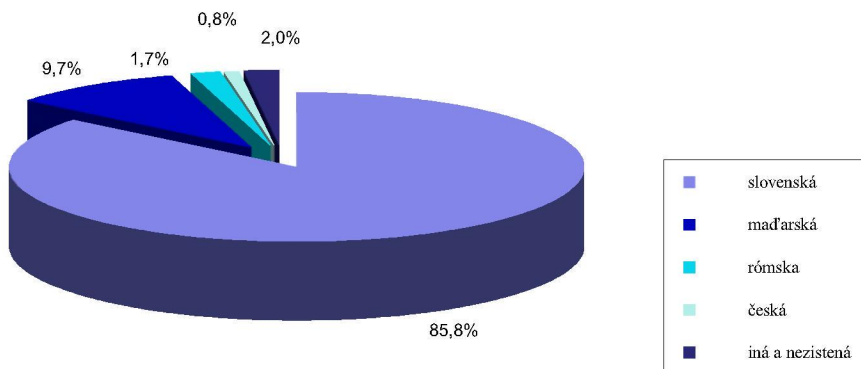
O Slovensku sa niekedy konštatuje, že je „etnicky najheterogénnejšou krajinou strednej Európy“ (Národná správa o kultúrnej politike, 2003, s. 119). Okrem slovenskej majority (85,8 % – 4 614 854 obyvateľov), najpočetnejšou národnostnou menšinou na Slovensku je podľa sčítania obyvateľstva z r. 2001 maďarská menšina (9,7 %t obyvateľstva, 520 528), nasleduje rómska (1,7 %, 89 820), česká (0,8 %, 44 620). Ostatné menšiny nedosahujú ani jednopercenčné zastúpenie v populácii: rusínska (0,4 %, 24 201), ukrajinská (0,2 %, 10 814), nemecká (0,1 %, 5 405). K menšinám s oficiálnym statusom patrí ešte poľská (0,04 %, 2 602), moravská (0,04 %, 2 348), chorvátska (0,02 %, 890), bulharská (0,02 %, 1 170) a židovská (0,01 %, 218 %) menšina.

Národnostná štruktúra obyvateľstva SR podľa sčítania ľudu v r. 1991 a 2001

Národnosť obyvateľstva	1991		2001	
	N	%	N	%
slovenská	4 519 328	85,68	4 614 854	85,79
maďarská	567 296	10,76	520 528	9,68
rómska	75 802	1,44	89 920	1,67
česká	52 884	1,00	44 620	0,83
rusínska	17 197	0,33	24 201	0,45
ukrajinská	13 281	0,25	10 814	0,20
iná	28 547	0,6	74 518	1,38
SPOLU	5 274 335	100	5 379 455	100

Po vzniku samostatnej SR sa v oblasti jazykovo-národnostnej politiky uskutočnili viaceré pozitívne kroky: v roku 1993 bol schválený zákon o mene a priezvisku a v r. 1994 zákon o matrikách a tzv. tabuľový zákon. V r. 1995 prijala NR SR zákon o štátnom jazyku, ktorý určoval používanie štátneho jazyka vo všetkých oblastiach spoločenského a kultúrneho

Národnostná štruktúra obyvateľstva SR
k 26. 5. 2001

života. Zákon a jeho implementácia mali však a majú svoj vývoj. Ústavný súd v apríli 1997 konštatoval, že existencia zákona o štátnom jazyku Slovenskej republiky a neexistencia zákona o používaní jazykov národnostných menšín v úradnom jazyku nie je v súlade s Ústavou slovenskej republiky. V tom istom roku 1995 sa vláda pokúsila v školách s vyučovacím jazykom maďarským presadiť aj alternatívne (dvojazyčné) vyučovanie. Jeho implementácia sa však zo strany menšín (najmä maďarskej) vnímala ako regres v ich právach. V r. 1996 bola schválená reforma územnosprávneho členenia, pričom jedným z cieľov bolo podľa všetkého zoslabiť vplyv maďarskej menšiny na regionálnu politiku. V r. 1997 vláda SR odvolávajúc sa na zákon o štátnom jazyku, zrušila vydávanie dvojazyčných vysvedčení na školách s vyučovacím jazykom maďarským (tie sa vydávali dvojazyčne od r. 1918). V r. 1998 bol prijatý zákon o komunálnych voľbách, ktorý predpokladal, že kandidáti v komunálnych voľbách budú volení podľa národností. Ústavný súd SR rozhodol, že aj tento zákon je protiústavný. Obdobie rokov od 1998 doteraz sa hodnotí ako etapa rekonštituovania národnostnej politiky. Bol prijatý zákon o používaní jazykov národnostných menšín a zvýšila sa štátna podpora na kultúru menšín. Bolo obnovené vydávanie dvojazyčných vysvedčení,

Slovensko pristúpilo k Európskej charte regionálnych alebo menšinových jazykov.

Väčšina obyvateľstva Slovenskej republiky používa slovenský jazyk ako svoj materinský jazyk. Pri sčítaní obyvateľstva v r. 2001 si ako svoj materinský jazyk zapísalo slovenčinu 83,9% obyvateľov (pri sčítaní v r. 1991 to bolo 84,3 %). Menšie skupiny hovoria iba menšinovými jazykmi, ktoré sú pre nich materinské. Pre bilingválnych príslušníkov minorít je dominantným jazykom jazyk príslušnej menšiny, ktorý však nie je štátnym jazykom.

Štruktúra obyvateľstva SR podľa národností a materinského jazyka (2001)

Obyvatelia SR		Materinský jazyk							
Národnosť	Spolu	SJ	Md'J	RoJ	RuJ	UkJ	ČsJ	NJ	Iný
slovenská	4 614 854	96,65	1,20	0,82	0,62	0,03	0,18	0,05	0,31
maďarská	520 528	1,80	97,44	0,38	0,003	0,007	0,06	0,02	0,27
rómska	89 920	22,78	9,86	65,82	0,04	0,004	0,08	0,004	1,41
rusínska	24 201	4,86	0,15	0,07	94,01	0,34	0,15	0	0,40
ukrajinská	10 814	10,44	0,75	0,17	27,74	58,70	0,31	0,03	1,96
česká	44 620	15,22	0,95	0,20	0,10	0,04	82,17	0,16	1,19
nemecká	5 405	27,24	2,83	0,02	0	0,04	0,92	67,12	1,90

Nie sú k dispozícii údaje o ovládaní slovenského jazyka medzi obyvateľmi iného pôvodu, predpokladá sa však, že pre niektoré menšiny je typický úplný bilingvizmus, resp. ovládanie menšinového aj majoritného jazyka (konštatuje sa to napr. o chorvátskej a nemeckej menšine). V iných prípadoch (napr. príslušníci maďarskej a rómskej menšiny) sa vyskytujú jednotlivci, resp. aj skupiny, ktoré slovenský jazyk (štátny jazyk) neovládajú.

Jazyk majority sa široko uplatňuje v celej Slovenskej republike vo všetkých oblastiach kultúry, hospodárskeho a spoločenského života. 15. novembra 1995 bol prijatý zákon Národnej rady Slovenskej republiky č. 270/1995 Z. z. o štátnom jazyku Slovenskej republiky, ktorý vo svojom úvodnom ustanovení vyhlasuje slovenský jazyk za štátny jazyk na území

Slovenskej republiky. Opiera sa o 6. článok 1. odseku Ústavy slovenskej republiky. Tento článok má znenie: Na území Slovenskej republiky je štátnym jazykom slovenský jazyk. Podľa tohto zákona štátny jazyk má prednosť pred ostatnými jazykmi používanými na území Slovenskej republiky (paragraf 1, čl. 1), pričom štát sa v paragrafe 2 zaväzuje:

- a) utvárať v školskom, vedeckom a informačnom systéme také podmienky, aby si každý občan SR mohol osvojiť a používať štátny jazyk slovom a písmom (čl. 1, písm. a),
- b) starať sa o vedecký výskum štátneho jazyka, jeho historického vývinu, o výskum miestnych a sociálnych nárečí, o kodifikáciu štátneho jazyka a o zvyšovanie jazykovej kultúry.

Znamená to, že prostredníctvom štátneho jazyka sa jeho tvorcovia pokúsili dosiahnuť nielen vymedzenie sfér používania štátneho jazyka, ale aj zvýšenie všeobecnej úrovne jazykovej kultúry.

Kodifikovanú podobu štátneho jazyka vyhlasuje Ministerstvo kultúry na návrh odborných slovakistických jazykovedných pracovísk. Zákon stanovuje, že akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami je neprípustný. V ďalších paragrafoch sa ustanovuje používanie štátneho jazyka v úradnom styku, v školstve, v hromadných informačných prostriedkoch, na kultúrnych podujatiach a na verejných zhromaždeniach, v ozbrojených silách, v ozbrojených zboroch a v požiarnych zboroch, v súdnom a správnom konaní, v hospodárstve, v službách a v zdravotníctve. V pôvodnom znení zákona bol nad jeho dodržiavaním určený dohľad (zabezpečovali ho Ministerstvo kultúry prostredníctvom tímu "poradcov") a takisto boli stanovené aj pokuty v prípade zistenia jeho porušenia. Toto ustanovenie bolo zrušené novelizáciou v r. 1999 v súvislosti s prijatím zákona 184/1999 Z.z. Národnej rady Slovenskej republiky z 10. júla 1999 o používaní jazykov národnostným menším.

Používanie menšinových jazykov a cudzích jazykov vykazuje isté regionálne osobitosti. Súvisí to jednak s rozložením etnických minorít a národností na území

Slovenska ako aj s mierou používania jazyka susedných štátov v prihraničných oblastiach. Vcelku však národnostné menšiny vykazujú na Slovensku značnú disperziu po celom území. Napríklad väčšina rómskej populácie obýva oblasti východného Slovenska, ale toto obyvateľstvo má svoje sídla aj v iných oblastiach Slovenska. Väčšia časť nemeckého obyvateľstva žije v košickom a bratislavskom regióne, pričom Bratislava a jej okolie vykazuje aj najväčšiu koncentráciu chorvátskej a českej menšiny. Pritom sa nedá povedať, že by na niektorom mieste žili príslušníci menšín v úplne homogénnych komunitách. Žijú v spoločenstvách spolu s majoritným obyvateľstvom. To znamená, že na väčšine územia, kde žije menšinové obyvateľstvo, dochádza ku každodennej komunikácii aj s predstaviteľmi väčšiny. Týka sa to aj najväčšej menšiny maďarskej, ktorá vo dvoch z ôsmich krajov Slovenska, predstavuje viac ako 20 percentný podiel obyvateľstva (Nitra, Trnava).

Percentuálne rozloženie majoritného obyvateľstva a príslušníkov národnostných menšín v jednotlivých krajoch SR

Národnosť	Spolu	Kraje v SR							
		BA	TT	TN	NR	ZA	BB	PO	KE
slovenská	4614854	11,84	8,82	12,77	10,83	14,62	12,00	15,52	13,58
maďarská	520 528	5,27	25,12	0,20	37,77	0,13	14,95	0,16	16,41
rómska	89 920	0,84	3,52	1,72	5,27	3,11	17,2	35,2	33,14
česká	44 620	21,5	10,71	14,16	10,14	13,72	10,22	8,46	11,09
rusínska	24 201	2,17	0,3	0,36	0,35	0,53	0,61	87,4	8,28
ukrajinská	10 814	5,01	1,81	1,97	2,54	2,06	5,11	62,7	18,77

Národnostné zloženie obyvateľstva jednotlivých krajov SR v percentách

Národnosť	Kraje v SR							
	BA	TT	TN	NR	ZA	BB	PO	KE
slovenská	91,26	73,91	97,31	70,05	97,46	83,65	90,7	81,81
maďarská	4,6	23,72	0,17	27,55	0,09	11,74	0,10	11,15
rómska	0,13	0,57	0,25	0,66	0,40	2,33	4,00	3,89
česká	1,6	0,87	1,04	0,63	0,88	0,69	0,48	0,64
rusínska	0,08	0,01	0,01	0,01	0,02	0,24	2,67	0,26
ukrajinská	0,09	0,03	0,03	0,03	0,03	0,08	0,86	0,26
SPOLU	599.015	551.003	605.582	713.422	692.332	662.121	789.968	766.012

Ako jazyky národnostných menšín sa uznávajú spisovné (štandardné) varianty jazykov príslušných materských krajín alebo regionálne variety, ktoré sa vytvorili v každodennej komunikácii na príslušnom území Slovenska (porovnaj výrazy z maďarského jazyka spisovný: *balkon* – regionálny: *erkély*, *mustár* – *horcsica*, *rágógumi* – *zsuvascka*). Regionálne variety môžu byť založené aj na krajovej, resp. nárečovej báze, okrem toho môžu byť ovplyvnené prvkami jazyka majoritného obyvateľstva. Kontakt so slovenčinou má neraz za následok, že sa do jazyka minority dostávajú slovenské prvky nielen lexikálne, ale aj syntaktické a syntagmatické konštrukcie. Tieto črty sú sčasti oslabené v oficiálnych prejavoch na celoštátnej úrovni, kde sa používa variant blízky spisovnému (štandardnému) jazyku príslušnej krajiny, kde sa daný jazyk používa ako oficiálny (úradný). Na komunálnej úrovni a v bežnej komunikácii mnoho závisí od kompetencie hovoriacich. Niekedy dochádza aj k neúplnej kompetencii v oboch jazykoch (štandardný variant a regionálna varieta jazyka). Možno sa stretnúť aj s tým, že v niektorých prípadoch komunikácia v minoritnom jazyku (týka sa to najmä rómskej populácie) sa uskutočňuje v reštrikčnom kóde. Prejavuje sa to napríklad aj v tom, že po príchode do školy majú rómske deti značné problémy vyjadrovať v abstraktnejších pojmoch aj v tom prípade, ak môžu použiť rómčinu.

Osobitný je prípad češtiny, ktorej pasívna znalosť je rozšírená na celom území Slovenska. Ráta s ním aj zákon o štátnom jazyku, ktorý ho v niektorých prípadoch, ako jazyk ktorý je na Slovensku zrozumiteľný, stavia takmer na roveň slovenskému jazyku. Napríklad v paragrafe 5. čl. 7 Zákona o štátnom jazyku sa uvádza, že "Kultúrne a výchovno-vzdelávacie podujatia sa uskutočňujú v štátnom jazyku alebo inom jazyku, ak spĺňajú požiadavku základnej zrozumiteľnosti z hľadiska štátneho jazyka." Podľa niektorých údajov však znalosť českého jazyka sčasti klesá smerom zo západu na východ Slovenska, čo okrem iného súvisí s príjmom signálu českých televíznych staníc na území Slovenska.

1.3 Legislatívne zabezpečenie práv národnostných menšín

Ústava Slovenskej republiky upravuje rovnosť všetkých občanov bez ohľadu na národnosť, náboženstvo, vierovyznanie, sociálnu príslušnosť (čl. 12 ods. 2). Príslušníci národnostných menšín majú zároveň právo na osvojenie si štátneho jazyka, právo zakladať a udržiavať vzdelávacie a kultúrne inštitúcie, prijímať informácie v materinskom jazyku, právo používať materinský jazyk v úradnom styku, zúčastňovať sa na riešení vecí týkajúcich sa národnostných a etnických menšín (čl. 34, 35 ústavy). Slovenská republika ratifikovala väčšinu relevantných dokumentov OSN už v prvom roku svojej existencie a podobne sa súčasťou právneho systému SR stala väčšina dokumentov Rady Európy (predovšetkým Deklarácia OSN o právach osôb patriacich k národnostným menšinám alebo etnickým, náboženským a jazykovým menšinám a Európsky dohovor o ochrane ľudských práv a základných slobôd). SR od r. 1998 predkladá každoročne generálnemu tajomníkovi Rady Európy komplexnú správu o implementácii Rámcového dohovoru Rady Európy na ochranu národnostných menšín v Slovenskej republike. NR SR tento Rámcový dohovor prijala uznesením č. 128/1995 a platnosť nadobudol v r. 1998. Koncom roka 2000 SR podpísala aj Protokol č. 12 k Európskemu dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd a 20. februára 2001 Európsku chartu regionálnych alebo menšinových jazykov, ktorá je najkomplexnejšou rámcovou zmluvou upravujúcou otázky ochrany a používania jazykov národnostných menšín v oblasti vzdelávania, súdnictva, štátnej a verejnej správy, médií a kultúry, hospodárskeho a spoločenského života a cezhraničnej spolupráce. Chartu parlament ratifikoval začiatkom júla 2001. Slovenská republika tak v legislatívnej oblasti upravujúcej postavenie národnostných menšín úspešne podpísala a ratifikovala väčšinu medzinárodných dokumentov v tejto oblasti, ktorých akceptácia zaraďuje Slovensko do kategórie štandardnej európskej demokracie.

K deviatim jazykom, ktoré SR vybrala v súlade s Európskou chartou regionálnych a menšinových jazykov, patrí jazyk maďarský, český, ukrajinský, nemecký, poľský, chorvátsky, ruský, bulharský a rómsky. Doterajšie skúsenosti s aplikáciou zákona o používaní národnostných menších, platného od r. 1999, ukazujú, že pri nej nevznikajú väčšie problémy – s výnimkou rómskej národnosti. Väčšina Rómov totiž ani nepožaduje uplatnenie zákona o používaní jazykov národnostných menšín v praxi. Dôvodom je neraz neznalosť zákona, ale aj ich presvedčenie, že takáto úprava vôbec nie je potrebná. Inokedy je hlavným dôvodom neznalosť rómčiny, resp. jej písomnej podoby. V tejto súvislosti sa oprávnené hovorí nepripravenosti Rómov na uplatnenie zákona v praxi, treba však upozorniť aj na nedostatočnú pripravenosť majoritnej populácie na prípadnú úradnú komunikáciu v rómčine.

V r. 1993 začala svoju činnosť Rada vlády pre národnostné menšiny. Kultúra národnostných menšín sa v SR rozvíja vydávaním periodickej a neperiodickej tlače pre príslušníkov národnostných menšín (v r. 2000 to bolo 40 časopisov), štátnych divadiel s programovou náplňou v jazyku národnostných menšín (4 divadlá), štátnych múzeí zameraných na národnostnú problematiku (8 múzeí), činnosťou 2 poloprofesionálnych folklórnych súborov, občianskych združení rozvíjajúcich všetkých 11 menšinových kultúr, krajských a okresných knižníc a vysielaním rozhlasu v jazyku národnostných menšín vo verejnoprávnych médiách. Slovenský rozhlas vysiela samostatne pre maďarskú národnostnú menšinu 45 hodín programu týždenne, pre ostatné národnostné menšiny je tu národnostno-etnické vysielenie pre rusínsku, ukrajinskú, nemeckú, českú, poľskú a rómsku. Slovenská televízia v rámci národnostných magazínov pre maďarskú, rómsku, českú, ukrajinskú, rusínsku, poľskú, židovskú, nemeckú a bulharskú menšinu a vysiela aj mnohonárodnostný program. Okrem podporovania projektov predkladaných príslušníkmi národnostných menšín MK SR prostredníctvom sekcie menšinových kultúr poskytuje účelové prostriedky štátu aj občianskym združeniam reprezentujúcim hendikepovaných občanov a na multietnické projekty.

1.4 Starostlivosť o zahraničných Slovákov

V súčasnosti žije vo svete takmer 3 milióny zahraničných Slovákov. Od marca 2001 prešla starostlivosť o zahraničných Slovákov na Ministerstvo kultúry, ktoré sa o kompetencie v tejto veci delí s Domom zahraničných stykov. Zákon o zahraničných Slovákoch upravuje postavenie zahraničného Slováka, jeho práva a povinnosti na území Slovenskej republiky. Okrem toho upravuje aj postup pri priznávaní zahraničného Slováka a pôsobnosť ústredných orgánov štátnej správy vo vzťahu k zahraničným Slovákom. Zahraničný Slovak je osoba, ktorá nie je štátnym občanom SR, ale má slovenskú národnosť alebo slovenský etnický pôvod a slovenské kultúrno-jazykové povedomie. Slovenským kultúrno-jazykovým povedomím sa rozumie aspoň pasívna znalosť slovenského jazyka spolu so základnou orientáciou v slovenských kultúrnych reáliách alebo aktívne prejavy hlásenia sa k slovenskému etnickému spoločenstvu. V jednotlivých krajinách jestvujú skôr odhady o počte Slovákov, preto sa údaje medzi sebou aj značne líšia.

Počet zahraničných Slovákov žijúcich vo svete

Krajina alebo oblasť	Počet zahraničných Slovákov
Austrália	20 000
Benelux	2 000
Bulharsko	1 000
Česko	314 000
Chorvátsko	6 000
Francúzsko	10 000
Juhoafrická republika	2 000
Južná Amerika	45 000
Kanada	85 000
Maďarsko	125 000
Nemecko	10 000
Poľsko	25 000
Rakúsko	10 000
Rumunsko	23 000
Rusko	2 000
Srbsko a Čierna Hora	64 000
Švajčiarsko	5 000
Škandinávia	5 000
Taliano	1 500
Ukrajina	25 000
USA	1 882 915
Veľká Británia	1 000

Slovákov v zahraničí možno rozdeliť na dve skupiny:

1. Na Slovákov, čo sa ocitli v cudzine vinou politických zmien najmä po zániku uhorského štátu r. 1918 a v prípade Podkarpatskej Ukrajiny r. 1945. Vtedy sa veľký počet Slovákov (či už ako pôvodného obyvateľstva alebo usadlíkov po skončení osmanských vojen) ocitol na území dnešného Maďarska, Srbska, Chorvátska, Rumunska, Ukrajiny a Poľska. Predovšetkým v Maďarsku boli Slováci vystavení tvrdej asimilácii, takže z odhadovaného počtu niekoľko stotisíc po 1. svetovej vojne dnes maďarské štatistiky vykazujú iba 10 450 v Maďarsku (r. 1990), pričom odhadovaný stav je približne 100 000. V Srbsku sa počet Slovákov (najmä vo Vojvodine) odhaduje na 64 000 (štatistický údaj z r. 1990 63 941), v Chorvátsku 6000 (štat. údaj 5606 r. 1991), v Rumunsku 21 000 (štat. údaj 20 719 v r. 1992), v Poľsku 20 000 (odhad) a na Ukrajine sa udáva počet približne 15 000 – 17 000 (odhad). V Českej republike (po r. 1993 sa počet Slovákov odhaduje na 315 000 (štat. údaj z r. 1991 je 314 877)

2. Na Slovákov, ktorí migrovali do zahraničia najmä od druhej polovice 19. storočia (z Uhorska), po prvej svetovej vojne (z ČSR) a po druhej svetovej vojne, najmä po r. 1948, ale aj neskôr až do súčasnosti.

Najväčší počet Slovákov je podľa publikácie Sprievodca slovenským zahraničím (Bratislava, Dom zahraničných Slovákov 2001) v USA – 1 900,000 (štatistický údaj 1991 1 882 915 – udáva sa pôvod!). Odhad pre Kanadu je 100 000 (štatistický údaj z r. 1991 je 29 350, pričom rozdiel súvisí s odlišnou technikou sčítania v USA a v Kanade. Odhad počtu Slovákov v Južnej Amerike je 35 000 (najmä v Argentíne, Brazílii, Uruguaji a Venezuele), v Austrálii a na Novom Zélande 12 000, v Nemecku 20 000, v Rakúsku 15 000 a vo Francúzsku 10 000. V ostatných krajinách ide zväčša o niekoľko stoviek; vo Veľkej Británii 1000.

V mnohých zahraničných krajinách ovláda slovenčinu len pôvodná prisťahovalecká generácia (Argentína a iné krajiny Južnej Ameriky, Austrália, Švajčiarsko) a ich potomkovia už komunikujú jazykom príslušného štátu. V spojených štátoch amerických hovoria po slovensky aj ďalšie generácie, ich

podobu však vytvárajú pôvodné slovenské nárečia. Veľa záleží na menšinovom školstve. Napr. v Rumunsku (na rozdiel napr. od Maďarska, Poľska a pod.) pôsobia na slovenčinu veľmi regenerujúco slovenské školy. Pozitívnu rolu pri udržiavaní slovenčiny hrajú takisto návštevy potomkov emigrantov na letnej škole slovenského jazyka a kultúry v Bratislave, ktorá usporadúva kurzy pre zahraničných záujemcov už 40 rokov. V Českej republike je pokles slovenských detí spôsobený tým, že z 52 000 zmiešaných manželstiev žijúcich v českých krajinách až 95,5 % má českú národnosť, kým slovenskú len 4,2 %.

1.5 Migranti na Slovensku v ére globalizácie

Globalizácia je jav, ktorý sa postupne šíri do celého sveta ako dôsledok hospodárskeho, politického a mocenského rozvoja krajín Európy a Severnej Ameriky od čias priemyselnej revolúcie. Najmä po druhej svetovej vojne sa prejavuje v mocnejúcom prúde migrácií smerujúcich z menej rozvinutých krajín (najmä z tzv. tretieho sveta) do vyspelých krajín Európy a Severnej Ameriky.

Počty azylantov na Slovensku sú nízke a zatiaľ nemajú stúpajúcu tendenciu. V roku 2001 bolo evidovaných v Žilinskom a Banskobystrickom kraji 96 azylantov ale štátne občianstvo bolo udelené len trom. V roku 2002 v tých istých krajoch evidovali 103 azylantov a štátne občianstvo bolo udelené 13. V roku 2003 bol celkový počet azylantov v týchto krajoch 67 a štátne občianstvo dostali 6. V Košickom a Prešovskom kraji bolo v roku 2001 evidovaných 58 azylantov, pričom štátne občianstvo získalo 6 osôb. V roku 2002 bolo na tom istom území 59 azylantov a štátne občianstvo získalo 9 osôb. V roku 2003 bolo azylantov 53 a štátne občianstvo dostalo sedem osôb. V regióne západného Slovenska bolo v rokoch 2000 až 2002 evidovaných 84 azylantov a 8 mandátnych utečencov, azyl bol priznaný 13 ľuďom. V r. 2003 bol počet azylantov na západnom Slovensku 57 osôb a azyl bol priznaný 10 z nich.

Slovenská republika sa v nadväznosti na prijímané opatrenia štátov Európskej únie postupne mení z tranzitnej na pobytovú krajinu. Koncepcia integrácie utečencov do spoločnosti v SR vychádza zo zákona NR SR č. 283/1995 Z. z.

o utečencoch v znení neskorších predpisov, podľa ktorého deti žiadateľov a utečencov majú plniť povinnú školskú dochádzku podľa platných zákonov hostiteľskej krajiny a majú právo v utečeneckom tábore navštevovať bezplatný kurz slovenského jazyka. Preto bol prijatý návrh Migračného úradu Ministerstva vnútra Slovenskej republiky na prípravu projektu zabezpečenia vzdelávania detí, ktoré sú na našom území a mali by u nás plniť povinnú školskú dochádzku.

Okrem azylantov žijú na Slovensku aj ľudia, ktorí tu pracujú, no ich percento na pracovnom trhu je stabilne nízke. Z občanov iných štátov pracuje na Slovensku najviac Čechov – koncom roka 2001 ich bolo 1903. Na druhom mieste boli občania SRN (340) a na ďalších miestach Ukrajinci, Američania, Poliaci, Briti, Rakúšania, Rusi, Francúzi a Číňania. V uvedenom období malo pracovné povolenie 4401 cudzincov, z toho viac ako polovica pracovala v Bratislavskom kraji.

Počet cudzincov pracujúcich na Slovensku nie je totožný s počtom cudzích občanov s dlhodobým alebo trvalým pobytom na Slovensku. Ešte pred rokom 1989 na Slovensku existovala obec Číňanov pracujúcich najmä v službách, ktorá sa po roku 1989 začala postupne rozrastať. Počet Vietnamcov však výrazne klesol a dnes pracujú najmä v obchode. Počet migrantov z východnej a juhovýchodnej Európy je väčší než počet osôb zo západnej Európy či z USA. So zámerom prejsť cez Slovensko do západoeurópskych krajín vstupujú na naše územie (často nelegálne) migranti z Číny, indického subkontinentu i z Blízkeho východu.

Literatúra

Národná správa o kultúrnej politike Slovenskej republiky. Správa skupiny európskych expertov. Ed. Martin Kollár, Zuzana Mrvová. Bratislava, Ministerstvo kultúry SR 2003.

Spravidca slovenským zahraničím. Zost. Lubica Bartalská. Bratislava, Dom zahraničných Slovákov 2001.

Summary

Towards the Language Situation and Language Legislation in Slovakia

The paper contains the most important pieces of information about the language situation and language legislation in Slovakia, complemented by data about the Slovak language abroad. Slovakia is referred to as the most ethnically heterogeneous country in Central Europe. The Slovak Republic is among those countries of the European Union that accepted a language law. The Law on the State Language of the Slovak Republic has been valid since 1995. Other laws and norms concerning language rights were also adopted, including the European Charter of Regional or Minority Languages. The Slovak Republic is a country with a standard language policy and well-guaranteed language rights. The paper also pays attention to the position of Slovaks abroad and migrants in Slovakia in the era of globalisation.

Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy

V kognitivistických úvahách o interpretácii reality sa zdôrazňuje ukotvenosť abstraktného myslenia aj jazyka v ľudskej telesnosti, prípadne v analógii so živočíšnou ríšou a materiálnym svetom, ktoré spontánne apercipujeme (vnímame a istým spôsobom chápeme). V normálnych (aj nezámerých) ľudských myšlienkových operáciách sa na princípe *antropocentrickosti*, *zoocentrickosti* či *reifickosti* kategorizujú veci a pojmy vnímaného okolitého sveta v súlade s istými etnicky či sociálne / socioteritoriálne vymedzenými stereotypmi ako v danej societe všeobecne akceptovateľnými a primeranými interpretačnými rámcami¹. Takýto spôsob vytvárania jazykového obrazu sveta sa javí ako hĺbkový základ mentálnej aktivity ľudí vo všeobecnosti, teda nezávisle od ich areálového určenia či jazykového kódu, do ktorého sa v myslí „objavený“ a usporiadaný myšlienkový obsah transponuje. Antropocentrickosť ako metaforické pri-podobňovanie vnímaných entít s človekom a jeho te-lesnosťou, zoocentrickosť ako pripodobňovanie k zvieratám a okolnostiam ich života, prípadne reifickosť ako pripo-dobňovanie k „známym“ veciam predstavujú univerzálne, na báze ktorých sa človek orientuje v okolitom svete. Konvenčne prijaté a rešpektované stereotypy kolektívneho uchopovania reality myslou a jazykom sú zasa relativizujúcim činiteľom, v dôsledku ktorého sa obrazy sveta vnímané rôznymi etnikami v rôznych časových, teritoriálnych či príčinných okolnostiach môžu viac alebo menej od seba líšiť.

Stručne naznačené abstraktné teoretické východiská stratégií jazykového uchopovania sveta pri vytváraní jeho obrazu v národnom vedomí si budeme podrobnejšie všímať na pozadí Slovenska, konvencií či stereotypov platných na tomto území, a to konkrétne na úrovni reklamných komunikátov. Túto špecifikáciu volíme preto, že sféra mediálnej komunikácie a v rámci nej reklama predstavuje na Slovensku (osobitne po

roku 1989) jednu z frapantne sa modifikujúcich komunikačných sfér, pričom dynamika tohto vývinu reaguje na vznik a rozvíjanie konkurenčného hospodárskeho a komerčného prostredia v krajine. Reklama sa v tomto konkurenčnom boji trhového hospodárstva a obchodu stáva nielen intencným (zadávatelmi predplateným) nástrojom pôsobiacim na ración adresátov a podávajúcim informácie o nových či inovovaných tovaroch a službách, ale predovšetkým slúži ako nástroj persúázie – presvedčania cieľového publika o „nutnosti“ volby propagovanej komodity, čiže jej kúpy a spotreby. Iným motívom volby tejto problematiky je fakt, že v nám známých prácach o jazykovom obraze sveta (Anusiewicz, 1994; Vaňková a kol., 2005; zborník *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polskej konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001) sa teoretické tézy analyzujú a ilustrujú na báze intralingválneho, prípadne aj interlingválneho (konfrontačného) náčrtu napríklad zmyslov v jazykovom obraze sveta, na báze vybraných emócií či telesných stavov, tiež na báze stereotypných interpretácií farieb, farebnosti či bezfarebnosti vecí, pravda, s jazykovým obrazom sveta (prípadne konkrétnej krajiny) na báze reklamy sme sa zatiaľ nestretli. V tomto náčrte pôjde navyše o sledovanie osobitých komunikátov, pri ktorých treba zohľadňovať okrem verbálneho prejavu aj s ním kooperujúci statický / dynamický obraz (na plagáte, letáku, billboarde, v TV spote a pod.), pričom programovo treba rátať s možnou konkurenciou domácich námetov a prezentovaných motívov s cudzími, osobitne v prípade nadnárodných reklám.

Lahšou súčasťou úlohy interpretov daných komunikátov je potom zohľadňovať pri aperpeccii ako vnímaní reklamy s porozumením predsignály (napríklad nadčasové či dlhodobé firemné logá, slogany, typické farby) či signály (aktuálne reklamné texty a obrazy) založené na univerzálnych trópoch, akým je povedzme vyššie spomínaná metafora, či na štandardných jazykových hrách s príznakovými prostriedkami zvukovej, gramatickej, lexikálnej či štylistickej povahy. Pre metaforu v reklame sa zračí ako produktívne využívanie všetkých spomínaných princípov (antropomorfizácie, naturifikácie, zoomorfizácie i reifikácie). V rámci *antro-*

pomorfizácie je frekvenčne závažná metafora hete-rosexuálnej fyzickej príťažlivosti, napr. v reklame na jogurty Sole: *chcem s tebou splynúť, tvoja čokoláda / pred tebou sa červenám, tvoja jahoda*. Podobne je to v reklame na tmel firmy Den Braven, kde je bozk vehikulom bázovej vlastnosti, a síce *pevného spojenia*. V rámci *naturifikácie* nachádzame styčný obraz flóry (stromu / rastliny) v reklamách na produkty bankového sektora: porovnaj metaforu stromu v reklame VÚB (*vidí, že mu splátky v budúcnosti neporastú* – kde bázová vlastnosť, pomalý rast, dovoľuje pripodobnenie tenora = splátky s vehikulom = strom), alebo v stavebnej sporiteľni Wüstenrot (tá navyše vizualizuje kultúrne ukotvený stereotyp „postav dom, zasad strom“). Metaforickú exemplifikáciu na princípe *reifikácie* ilustrujeme znovu na prezentácii bankových produktov, konkrétne flexihypoték, flexiúčtov a úverov „na mieru“. (Vychádzajúc z rovnakej bázovej vlastnosti, ktorou je odstupňovaná kvantita, nachádzajú tvorcovia reklám spojitosti s rozmanitým vehikulom.) Tak OTP banka metaforizuje úver tohto druhu prostredníctvom papúč členov rodiny rôznej veľkosti, VÚB svoj flexiúčet prostredníctvom šálok diferencovaných v objeme. Ako príklad jazykových hier porovnaj text billboardovej reklamy *Rio ubziklo svojej triede* – KIA MOTORS sprevádzajúci obraz porovnávaného horšieho konkurenta vozidla so slimačou ulitou na streche, ktorý zvyrazňuje jeden z pozitívnych parametrov propagovaného auta (rýchlosť) pomocou intenzifikovaného hovorového a súčasne expresívneho slovesa *ubziknúť*.

Paralelne však musí interpret reklamy rátať aj so subjektívnym aspektom reklamy ako žánru, ktorý je spätý s globalizujúcou hybridizáciou kultúrnych domácich a cudzích stimulov primárne v nadnárodnej reklame pôvodne zahraničných firiem, sekundárne aj v domácich firmách, napríklad s podielom zahraničných vlastníkov či s aktivitami spájajúcimi Slovensko so zahraničím. Dobrou ukážkou je tlačaná reklama na Slovak Telecom s neslovenským obrazom keltskej krajinky s menhirmi, prekrytej fotografiou mrakodrapového sídliska evokujúceho Manhattan, ktorú dopĺňa text propagujúci technológiu MPLS na rýchle prenášanie dát

a informácií o celom svete. Zaujímavé je sledovať aj dlhodobejšie reklamné prezentácie tej istej firmy, ktorá môže využívať povedzme výraznú variabilitu podporných tematických motívov v reklamných seriáloch ako odraze kontrastných stratégií azda pútajúcich záujem publika šokujúcimi zmenami námetu: tak propagácia ST v lete roku 2005 bola postavená na „rodinnom seriáli“ z „nepôvodného“ mafiánskeho prostredia, ktorú vystriedal na jeseň rozprávkový cyklus z národného kultúrneho dedičstva – s Martinkom Klingáčikom, ktorému sa dalo z pevnej linky dovoliť na mobil za 1 Sk podobne ako „mobilný“ princ volal Šípkovej Ruženke na „pevnú“, pričom „*Volali šťastne, až kým nezložili...*“. Pravda, niekedy bude adekvátne dekódovanie a porozumenie reklamy podmienené popri zohľadnení kreatívnych univerzálií a kultúrnych špecifikácií (*kulturém*²) do tretice aj istým penzom znalostí o samotnom propagovanom predmete alebo o okolnostiach jeho fungovania. Ak sa totiž pri propagácii áut stretávame vo väčšine prípadov s autami rôznych značiek a kategórií v striebornej farbe, nejde o náhodu, ale praxou predurčený prezentačný *stereotyp*³. Štatistiky totiž vykazujú za posledné roky vysoké percento celkovo predaných áut striebornej farby (podľa *TV oka 6/2005* predstavujú strieborné a sivé autá 44,9% z celkového počtu predaných áut), čiže na plagáty, ale aj do dynamickej televíznej reklamy sa tak dostávajú prevažne takéto „typické“ exempláre propagovaného druhu tovaru (napríklad v marci 2006 figurovali na billboardoch medzi striebornými „tátošmi“ *Alfa 147*: s provokatívnym textom *Hriešne prítažlivá* a s fotografiou strieborného vozidla s červenými čertovskými rožkami; *Alfa 156* „*v oblakoch*“ pre zmenu s poetickým textovým apelom *Začnite opäť snívať*; ale tiež autá ďalších výrobcov, medzi inými Ford či Hyundai; v skorších reklamách v roku 2005 sme v tomto „uniformovanom“ farebnom podaní registrovali tiež spektrum áut rôznej proveniencie a značky, medzi nimi Suzuki, Mazda, Peugeot či Škoda Octavia). Skôr, než načrtneme pracovný konštrukt variácií interpretačných rámcov reklamy na Slovensku vzhľadom na dve úrovne pôsobenia reklamných stimulov na adresáta: a) úroveň pôsobenia na rácie infor-

movaním a dokazovaním (porov. antické *docere* a *probare* – Dolník, 1998, s. 81); b) úroveň pôsobenia na emócie presviedčaním a vyburcovaním k žiaducemu správaniu – kúpe (porov. antické *movere*, *conciliare* a *concitare* – Dolník, tamže, s. 81), priblížime si niektoré kľúčové dimenzie reklamy ako žánru vo všeobecnosti.

Reklama je intencná činnosť s úmyslom pritiahnúť čo najväčšiu pozornosť adresáta (zadávateľmi vyšpecifikovanej cieľovej skupiny inštitúcií či jednotlivcov, zriedkavejšie aj širokej verejnosti). Markéta Pravdová (2002, s. 178) vo svojej štúdii poukazuje na psychologickú stránku reklamy ako útvaru, ktorý pôsobí na recipientov vo viacerých fázach. Komerčnou úlohou reklamy je najskôr upútať pozornosť prostredníctvom originálne podanej informácie, potom presvedčiť prijímateľa o pozitívach propagovaného tovaru a nakoniec doviest prijímateľa k akcii (kúpe produktu) a tým dosiahnuť dobrú predajnosť. Ako na to? Známe sú viaceré modely komerčne úspešnej reklamy, medzi nimi model SMILE. Možno ho chápať ako praktický návod na tvorbu dobrej reklamy. Tá má byť jednoduchá (*simple*), ľahko zapamätateľná (*memorable*), súčasne musí byť pútavá (*interesting*), mala by zahŕňať značku (*linked to the brand*) a mala by pôsobiť popri rácii aj na emócie (*emotionally involving*) – porov. Štarchoň (2004, s. 52). K typickým osvedčeným a účinným postupom tvorcov reklamy patrí hyperbolizácia pozitív prezentovaného tovaru často prostredníctvom známych tvárí šoubiznisu ako garantov kvalitného, priam idylického života so zakúpeným produktom. (Porovnaj reklamu na pripoistenie sa v doplnkovom dôchodkovom sporení v Prvej dôchodkovej sporiteľni prezentovanú špičkovým slovenským hokejistom M. Šatanom: „*Volám sa Miro Šatan. V hokeji aj v živote chcem využiť každú šancu. Keď si môžem vybrať, vždy sa rozhodnem pre spoľahlivého spoluhráča, ktorému verím. Tak som si vybral aj teraz. Byť vami, urobím to rovnako.*“) Z etického hľadiska je pritom na reklame dominantný aspekt pravdivosti: hoci reklama je nezriedka založená na idealizácii a zveličovaní, v súlade s jestvujúcou legislatívou nesmie siahäť za hranicu ľži (rieši to najmä Zákon o reklame č. 147 / 2001 Z. z.; Obchodný

zákonník, § 45, ods. 1; Zákon č. 308 / 2000 Z. z. o vysielaní a retransmisii; kódex Rady pre reklamu „Etické zásady reklamnej praxe v SR“ schválený 10. 2. 2004). Voči recipientovi, ktorého pozícia je v našom texte prioritná, môže byť reklama akýmsi kliše odporúčanej reality. Slovami slávneho reklamného mága Oliviera Toscaniho: „*Reklama nás učí, ako sa máme správať v konzumnej spoločnosti. Ponúka nám spoločenský model: kupujem, teda som. Čím viac sa blížite k tomuto modelu, tým lepšie stelesňujete celkovú modernú úspešnosť. Toto sa deje s naším podvedomým súhlasom, nevedomky, vnucujú sa nám kritériá, normy, utvára sa náš vkus, naše reflexy. Všetci sa stávame deťmi reklamy*“ (Toscani, 1996, s. 55). Pokiaľ sa teda recipient reklamy pri hodnotení vnímaného a spoznaného obsahu nechá unášať reklamou „vnuknutými“ kolektívnymi stereotypmi viac než individuálnymi úsudkami na báze predošlých osobných či cudzích skúseností a znalostí, jeho vlastná následná skúsenosť z užívania komodity odporúčanej reklamou môže byť zdrojom sklamaných očakávaní, prípadne zárodkom zmanipulovaného spôsobu života.

Ako bolo vyššie avizované, reklama pôsobí na psychiku adresáta na dvoch úrovniach, a to jednak na jeho rozumový úsudok, jednak na jeho emócie. Tvorcovia pritom na uvedené stránky osobnosti adresáta apelujú v nerovnakej miere, niektoré reklamy „útočia“ väčšmi na ráció interpreta, iné pôsobia na jeho citový stav. Úspešnejšia je spravidla reklama, ktorej nechýba nástroj atakujúci práve emócie príjemcu. Za týmto účelom oslovuje tvorca reklamy cieľového adresáta prostredníctvom hodnôt, ktoré sú pre príjemcu dôležité. Predpokladom účinnej reklamy je teda to, že tvorca disponuje znalosťami o „normálnom“ svete interpreta, o typickom prostredí, postojoch, názoroch, zvykoch existujúcich v kultúre príjemcu, ktorý práve na základe kultúrnej podmienených a osvojených rámcov reklamu interpretuje.

V tejto súvislosti zameriame v nasledujúcej časti pozornosť na prítomnosť na jednej strane tých zložiek reklamy, ktoré odkazujú na typicky domáce, interpretovi a nositeľovi istej kultúry blízke obsahy, na druhej strane na prvky, ktoré majú charakter importovanosti a interpret ich pociťuje ako cudzie.

V súvislosti s naznačenou opozíciou *národné - cudzie* treba upozorniť, že náš prieskum aj dlhodobá empiria ukazuje, že rýdzo národné je v slovenskej reklame menšinové. To signalizuje, že tvorcovia reklamy oslovujú spravidla kozmopolitného príjemcu, ktorý počíta s istou multi-kulturálnosťou pri vlastnej apercpcii. Reklamu koncipovanú na čisto národných motívoch nachádzame napríklad pri potravinových výrobkoch, konkrétne povedzme pri syroch *Liptov* či mineráľkach *Rajec, Fatra* (prírodné motívy) alebo *Matúšov prameň* (jánošíkovský motív). V uvedených prípadoch reklama s idioetnickými motívmi len utvrdzuje „slovenskosť“ produktov evokovanú najelokvetnejším prvkom – názvom tovaru. Zážitkovosť z takejto reklamy pramení v lokálnom kolorite sprostredkovanom teritoriálnymi znakmi (v prípade syrov *Liptov* sú to liptovské kroje, v TV reklame aj dialekt a uplatnenie motívu regionálne typickej profesie – spracovateľov mlieka a výrobcov mliečnych výrobkov v súlade s prírodnými podmienkami na prilahlých horských pasienkoch)⁴. Popri týchto národne orientovaných motívoch využíva reklama na Slovensku vo väčšej miere importované motívy a stereotypy, ba dokonca „vsádza“ na cudzorodé prvky. Spomeňme si povedzme na stereotyp modernej gazdinky, aký nám predostiera TV reklama *Slovenskej sporiteľne* v rámci cyklu rodiny *Veselých*, kde domáca pani prichádza do nového bytu (kúpeného na hypotéku) a prináša v náručí atypický balíček nákupov v papierovom vrecku, odkiaľ vytrča bageta a zeleninová vňať. Takýto „look“ gazdinky nie je štandardným obrazom v Slovenskom kontexte. Otázkou je, do akej miery vníma recipient tento cudzorodý prvok v kontexte konkrétnej reklamy ako rušivý. Pravda, zo semiotického hľadiska ide o súrodý prvok, ktorý dotvára zmysel reklamnej výpovede (recipient ľahko uverí, že s pocíťovanou modernosťou presadzovaného cieľového kréda „život na dlh“ dobre konvenuje citelne moderná gazdinka pripravujúca „ľahkú“ večeru). Pôvodom americkým, avšak internacionálne známym a osvojeným motívom intertextového charakteru (konkrétne s odkazom na filmovú produkciu) oslovuje aj slovenského adresáta erotizujúca TV reklama na automobil Peugeot, kde

je „intenzívny zážitok” lienok vygradovaný notoricky známou scénou rúk milencov na dychom orosenom okne z filmu Titanic (reklama je však bez problémov dešifrovateľná aj bez odokrytia intertextovej vrstvy). Oproti podobným „internacionálnym” motívom sú pre adresáta reklám domácich aj zahraničných spoločností na Slovensku častejšie aktualizované motívy odkazujúce na špecificky národné kultúrne textové dedičstvo (konkrétne na aktualizované citáty z rozprávok, piesní a iných – najmä umeleckých – prameňov: *Zrkadielko, zrkadielko...s ktorým telefónom budem najkrajšia na svete?* v reklame firmy T-Mobile či *Stolček, prestri sa!* v reklame na výrobky Hellmann’s; v reklame na nápoj Marka: *Marka je tu s nami, budme s ňou!* je zasa evokovaná známa populárna pieseň). Znovu sa môžeme pýtať, či a čím sa líši zážitok z interpretácie národne ukotvených reklám od tých, ktoré aktualizujú u adresáta cudzokrajné, no osvojené kultúrne obsahy.

Pri skúmaní materiálu nachádzame opakovane sa vyskytujúce stereotypy (v zmysle vyššie uvedenej definície), o ktoré sa opierajú tvorcovia reklamy na Slovensku so zámerom presvedčiť príjemcu, nositeľa istej kultúry. Za účinný apel na emócie príjemcu sa očividne považujú stereotypy viažuce sa na rodinu ako dôležitú hodnotu príjemcu a potenciálneho zákazníka. Predávajúci počíta s tým, že okrem racionálneho kritéria hodnotenia produktu (čistiaca schopnosť pri pracích práškoch, rýchlosť a bezpečnosť pri autách ...) je pri orientácii adresáta dôležitým aj emocionálne kritérium, teda to, na čom mu osobne citovo záleží. Takouto hodnotou je u slovenského adresáta bezpochyby rodina. Ako vyplýva zo vzorky materiálu, hlavne reklama propagujúca potravinárske výrobky sa hojne opiera o zafixovanú predstavu vyplývajúcu zo skúsenosti, že *dobré jedlo prispieva k rodinnej spokojnosti*. Tak sa stretávame s obrazom rodinnej idyly (často už od starých rodičov) pri prezentácii polievok, bujónov, omáčok, masiel, ale aj cukrovínok (*Opavia, Orion*) i samotných predajných reťazcov (*Billa*). Reklama pri prezentovaní potravinových výrobkov ťaží zo zaužívaného zvyku, podľa ktorého jedlo je pre rodinu príležitosťou stráviť spoločný čas (zároveň však nemožno odoprieť zásluhu reklamy na tom, že túto predstavu

upevňuje). Zakomponovaním tejto vžitej spojitosti jedla a šťastnej rodiny do prezentácie výrobku tvorcovia reklamy úspešne navigujú príjemcu v jeho orientácii, a to poukázaním na to, ako výrobok prispieva k hodnote, ktorá je preňho dôležitá.

Obraz rodiny pochopiteľne využíva hlavne reklama, ktorá prezentuje produkt typický primárnym využitím v domácnosti. K najbežnejším komoditám patria okrem potravín napríklad pracie prostriedky, aviváže, čistiace prostriedky, kde reklamy znovu často stavajú svoje presvedčanie na štandardizovanom úsudku *dobré je to, čo je dobré pre moju rodinu*. Tak sú častými aktérmi reklamných komunikátov ženy ako primárny adresát a potenciálny kupujúci (čo je v súlade so stále prevládajúcim stereotypom, že žena je tá, ktorá sa stará o chod domácnosti) a ostatní členovia rodiny (deti, muži), ktorí ocenia efekt vybraného výrobku. Výberom rodinných príslušníkov, ľudí blízkych adresátke reklamy, tvorcovia efektívne útočia na emócie spotrebiteľky, ktorej záleží na tom, ako rodina ocení zvládnutie jej spoločenskej roly. Dôvtipne je vo viacerých reklamách (napríklad aviváž *Lenor*, bujón *Maggi*) zužitkovaný stereotyp viažuci sa na vzťah svokry a nevesty. Podľa štandardnej predstavy je typická svokra taká, ktorá je presvedčená, že sa nikto nepostará o jej syna lepšie ako ona sama. Žena – nevesta preferujúca propagované výrobky však hravo vyvracia stereotyp menej skúsenej nevesty. Takéto reklamy sú stavané na búraní stereotypu neuznanlivej svokry, ktorá si nakoniec nechá od nevesty rada poradiť a odporučiť ponúkaný výrobok.

Znalosť o význame rodiny pre štandardného slovenského príjemcu však nevyužívajú len zadávatelia reklamy na produkty viažuce sa bezprostredne na chod domácnosti, ale napríklad i telekomunikácie či letecké spoločnosti. Propagovanie ich služieb sa opiera o stereotyp viazaný na určité socio-ekonomické podmienky vytvárajúce charakter dnešnej spoločnosti, ktorá sa kvalifikuje ako uponáhľaná. V podmienkach tejto spoločnosti často platí, že úspech je na úkor rodiny, a tak je aktuálna dilema: *kariéra alebo rodina*. Pritom sa usudzuje, že *profesionálne úspešný človek (osobitne*

žena) nemá dostatok času na rodinu. V protiklade kariéra : rodina má uprednostňovanie kariéry negatívne konotácie, pretože pozitívnym členom opozície a stále všeobecne uznávanou prioritou je rodina. Reklama „chápe“ túto dilemu moderného človeka, ktorý sa snaží zlúčiť kariéru a rodinu. Tak napríklad letecká spoločnosť *Lufthansa* v slogane *Viac času pre vašich najmilších* vychádza pri koncipovaní reklamy zo znalosti všeobecne uznávaného názoru, že *najvzácnejší je čas strávený s blízkymi* (pričom najvzácnejšie je spravidla to, čoho nie je dostatok), čím znovu pôsobí na pátos príjemcu – interpreta. *Lufthansa* tak popri racionálnom kritériu hodnotenia produktu (primárna vlastnosť služby – rýchlosť) apeluje pri presvedčaní prostredníctvom stereotypu *profesionálne úspešný človek nemá dostatok času na rodinu* aj na emócie interpreta so zámerom umocniť dôležitosť primárnej vlastnosti (rýchlosť) propagovanej služby. Interpret (nositeľ životného štýlu, na ktorom stavia reklama) tak na základe uvedeného stereotypu, ktorý je interpretačným rámcom reklamy, usudzuje, že daný produkt je pre neho výhodný, pretože preferovanie ponúkanej služby mu umožní zlúčiť obe hodnoty (kariéra a rodina). Na rovnakom stereotype je koncipovaná aj reklama na službu IP Office od *T-Comu*, v ktorom zaneprázdnená, úspešná podnikateľka využije voľný okamih, operatívne si prostredníctvom propagovanej služby (vdaka ktorej má *viac času pre najdôležitejších*) dohaduje schôdzku zo „šéfom“ – synom. V oboch prípadoch je dôležité, že v úlohe úspešného rodiča vystupuje žena. Postavením reklamy na (v našej spoločnosti ukotvenom) stereotype, že žena je tá, ktorá sa primárne stará o výchovu detí, sa znásobuje pri presvedčovaní dôraz na emócie interpreta (zmysel pre rodinu) a výsledkom je presvedčenie o dôležitosti služby, ktorá svojimi vlastnosťami (rýchly transport, operatívnosť spojenia) spĺňa nároky dynamického rytmu života príjemcu, „chápe“ ho a vychádza mu v ústrety.

Iný spoločenský stereotyp medziludských, partnerských vzťahov využítokovala spoločnosť *Opel*, ktorá textom *Jediné auto, ktoré chápe potreby žien lepšie ako všetci muži* znova vplýva na pátos interpreta svojej reklamy. Prirodzená odlišnosť medzi

psychikou a potrebami muža a ženy sa konceptualizovala okrem iného aj v interkultúrnom stereotype *žena je emocionálnejšie založená ako muž*, s čím súvisí sústavnejšia potreba ženy byť chápaná svojím partnerom vo svojich pocitoch a želaniach. Automobil Opel svojím praktickým uspošobením vyhovujúcim potrebám ženy (v zmysle „číta jej myšlienky, vie čo potrebuje“) vytvára dojem saturovania psychickej potreby porozumenia.

Skúmanie reklamy na potravinové výrobky poukazuje na ťaženie zo znalosti dôležitého, civilizačne ukotveného stereotypu, kolektívneho presvedčenia, že *dobré potraviny sú zdravé potraviny*, pretože sa usudzuje, že zdravé potraviny napomáhajú kvalite života. Odborníci ľudí stále častejšie varujú pred civilizačnými chorobami, ktorých príčinou je nevhodná strava. Racionálne sa stravovať znamená dlho žiť. Práve tento argument pôsobiaci na ración príjemcu sa stáva pre tvorcov reklamy efektívnym nástrojom pri propagovaní potravinových produktov. Tak už nie je hlavným kritériom hodnotenia výrobku len lahodná chuť, ale rovnako dôležitým, ak nie dôležitejším, sa stáva vplyv výrobku na ľudský organizmus. Napríklad konkurencieschopné maslo je nielen lahodné, ale také, o ktorom spotrebiteľ vie, že obsahuje látky priaznivo vplývajúce na hladinu cholesterolu. Podobne kritériom hodnotenia jogurtu už nie je len „smotanovosť“ či „extra veľké kúsky ovocia“, ale aj obsah biokultúry. *„Každý si uvedomuje nevyhnutnosť konzumovať zdravé potraviny. Danone si uvedomuje zmeny v životnom štýle a potrebu konzumácie zdravých potravín. Preto sú výrobky od Danone zdravé, chutné zároveň, a pritom za ceny, ktoré sú dostupné pre každého“* (www.danone.sk). Pri propagovaní výrobkov určených pre deti sa upozorňuje na vysoký obsah vápnika, a to nielen pri mliečnych produktoch (*Pribináčik*), ale i v prípade čokolády (*Kinder*). Na základe utvárajúceho sa presvedčenia *dobré jedlo je zdravé jedlo* príjemca usudzuje, že daný výrobok je vhodný preto, že reklama poskytuje informáciu o priaznivom dosahu na organizmus, a teda výrobok prispieva ku kvalite života. Túto informáciu spotrebiteľ pri danej kategórii výrobku priam očakáva. Výrobcovia tak vo veľkej miere zohľadňujú a využívajú daný stereotyp informáciu o priaznivom vplyve

na zdravie často poskytujú, pričom dochádza k hyperbolizácii tejto vlastnosti výrobku (porovnaj *Actimel* – nápoj s vysokým obsahom živých baktérií, ktoré pravidelnou konzumáciou „zaručujú“ posilnenie imunity organizmu).

J. Dolník (2005, s. 55 – 59) poukazuje na fungovanie stereotypu *naše je dobré (dôveryhodné) : cudzie je pochybné*, ktorý slúži ako opora pre úsudok, že ak sú potravinárske výrobky slovenské, tak sú zdravé. Daný protiklad však môže mať celkom obrátenú validitu v doméne financií, kde spravidla platí, že slovenské je nedostatočné a v slovenskej spoločnosti platí stereotyp *naše znamená menej peňazí : cudzie (švajčiarske, americké) znamená viac peňazí*. Túto kolektívne fixovanú predstavu využíva ako prostriedok presvedčania v známej reklame dôchodková spoločnosť, ktorá iba kvalifikátorom *švajčiarsky* vyjadruje pozitívne charakteristiky, aké klient očakáva od *dobrého* dôchodku. Stereotyp *Švajčiarsko = veľké peniaze* tak dôchodková spoločnosť ponúka ako oporu pre úsudok interpreta, že produkt, ktorý ponúka, znamená peňažný výnos. Tatrabanka aktivizuje podobný stereotyp, ktorý sa viaže na americkú societu a ekonomiku. V názve svojho produktu *Americká hypotéka* využíva všeobecnú platnosť stereotypu existujúceho v slovenskej spoločnosti: *Amerika znamená blahobyť*. Interpretáčny rámec reklamného názvu sa však nevyčerpáva touto štandardizovanou predstavou. Názov navádza, že interpret má počítať s ďalším stereotypom viazucim sa na americkú societu, *Amerika znamená slobodu*, ktorý sa aktualizuje v charaktere účelu poskytnutých prostriedkov, *peniaze na hocičo*.

Poukázaním na prítomnosť a úlohu stereotypov v persuzívnom akte reklamy však neuzavrieme našu úvahu. Reklama totiž pri presvedčaní a ovplyvňovaní príjemcu stavia nielen na využívaní hotových stereotypov ako typických súvislostiach, ale i na búraní štandardizovaných, kolektívne ustálených predstáv, a to hlavne v rámci požiadavky pútavosti reklamy, ktorá je založená aj na momente prekvapenia. Napríklad väčšina billboardov upozorňujúcich na výpredaje vyobrazuje v súlade s konvenciou ženu. Všeobecne platí typická

spojitosť medzi ženou a nákupmi a prevláda názor, že ženy milujú výpredaje. V zmysle tohto stereotypu je koncipovaná väčšina billboardov „požívajúcich” do Auparku. Inú stratégiu (s prítomnosťou ironie, na ktorú poukazujú typicky ženské atribúty na billboarde) zvolili tvorcovia pútačov na výpredaje v Avione, kde sa v tomto kontexte viac-menej prekvapivo stretávame s nepotrebnosti nakupujúcim mužom s bezradným povzdychom: *no nekúp to!* Podobne sa so zaužitými názormi a konvenčnými postojmi zahrála Tatrabanka. Stereotyp vyjadrený protikladom *úprimná láska je dobrá : láska pre peniaze je zlá* obrátila. Spoločensky odsudzovaný fenomén neúprimnej lásky pre peniaze v reklame vhodne a presvedčivo zhodnotila a úprimne hovorí: *Sme šťastní, že nás máte radi pre peniaze.*

Náčrtom uvedených vybraných reprezentatívnych nacionálnych i internacionálnych rámcov ako opôr pri interpretácii reklamných komunikátov na Slovensku sme sledovali zámer prispieť k posilneniu a utvrdeniu interpretačnej kompetencie zahraničných pozorovateľov ako neintenčných recipientov „lokálnej” (hoci globalizujúcej sa) reklamy. Na báze orientácie v naznačených stimuloch z všadeprítomných reklamných apelov tak núkame cudzincom niekoľko podnetov na možnú konfrontáciu naznačených (kolektívnych) stereotypov modelujúcich jazykový obraz Slovenska s ich individuálnou skúsenosťou.

Poznámky

¹ Presnejšie ide o jav, ktorý nazval V. Krupa *antropofugálnou metaforou* (keď sa človek a jeho okolie stáva východiskom metaforizácie iných usúvzťažňovaných domén), teda ide o metaforizovanie smerom preč od človeka (Krupa, 1986, s. 152–153). Kognitívna schéma človeka sa tu aplikuje na iné myšlienkové domény. Opačným prípadom sú tzv. *antropopetálne metafory*, kedy sa obrazy z domény vecí (*reififikácia*), prírodných javov, rastlín (*naturifikácia*) či zvierat (*zoomorfizácia*) aplikujú na človeka (tamže, s. 153). V súčasnosti je živo diskutovaným obrazom prezentácia ľudského mozgu ako počítača či jeho súčasťi – porov. printovú reklamu požívajúcu študentov informatiky na burzu pracovných príležitostí: *Vieš hýbať rozumom? (s obrázkom mozgu v podobe počítačovej myši).*

² Pod pojmom *kulturéma* rozumieme v súlade s M. Byramovou parametre kultúrnej identity istého etnika, ktorých ukazovateľmi sú prototypické (celonárodné dominantné) symboly / znaky a morálne hodnoty každodenného života. Za také považuje M. Byram nociónálne signifikácie napríklad z oblasti spôsobu života, bývania či obliekania, pričom programovo vylučuje zo záberu extrémne javy, lebo sú periférne, prípadne príznakové, teda pre dané spoločenstvo nepriradené, „abnormálne“ (Byram, 1992, s. 122–126). Príkladom atypickej vizualizácie reklamy je v slovenskom kontexte tak povedzme televízny spot propagujúci služby mobilného operátora Orange, zobrazujúci muža prechádzajúceho prázdnu ulicou venčenou mrakodrapmi a následne cestujúceho v prázdnom metre. Uvedené motívy sú vzdialené od provinčného vzhľadu slovenských miest, nevynímajúc samotnú metropolu.

³ Stereotyp vymedzujeme v súlade s J. Dolníkom ako „štandardizovaný úsudok istého kolektívu o veciach, sebe aj o iných, ktoré vždy nezodpovedajú alebo len čiastočne zodpovedajú skutočnosti. Sledované stereotypy fungujú ako opora v usudzovacom akte, s ktorým sa kalkuluje pri presvedčovaní“ (Dolník, 2005, s. 55).

⁴ S čiastočnou analógiou idioetnických motívov na úrovni signifikantov sa stretávame v zahraničnej reklame napríklad v prípade internetovej prezentácie baskického syra Istarsa, kde označujúce zložky – lokálne horské prostredie, trikolóra biela-zelená-červená, v ktorej je obraz ladený a ktorej je podriadený aj výber obrúska, odkazuje na signifikát „Baskicko“.

Literatúra

- ANUSIEWICZ, Janusz: *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1994.
- BARTHES, Roland: *Rhétorique de l'image*. In: *Oeuvres complètes II*. Paris, Seuil 2002. s. 573–588.
- BYRAM, Michaël: *Culture et éducation en langue étrangère*. Paris, les Editions Didier 1992.
- DOLNÍK, Juraj: *Pragmatika presvedčovania*. In: *Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích*. Ostrava 2005. s. 54–59.
- DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: *Textová lingvistika*. Bratislava, Stimul 1998.
- KRUPA, Viktor: *K vnútornej stavbe metafory*. In: *Jazykovedný časopis*, 37, 1986, č. 2, s. 149–156.
- KRUPA, Viktor: *Metafora na rozhraní vedeckých disciplín*. Bratislava, Tatran 1990.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: *Metafory, ktorými žijeme*. Brno, Host 2002.
- PRAVDOVÁ, Markéta: *K povaze reklamního diskurzu*. *Naše řeč*, 85, 2002, č. 2, s. 178–184.
- Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích*. Sborník textů z mezinárodní vědecké konference Ostrava 13. – 15. 9. 2005. Ostrava, Ostravská univerzita 2005.
- ŠTARCHOŇ, Peter: *Vademecum reklamy. Vybrané teoretické aspekty*. Bratislava, Univerzita Komenského 2004.
- TOSCANI, Oliviero: *Reklama je navoňaná zdochlina*. Z francúzskeho originálu preložila Marta Činovská. Bratislava, Slovart 1996.
- VAŇKOVÁ, Irena: *Kognitivně-kulturní inspirace z Polska*. *Slovo a slovenost*, 60, 1999a, s. 214–224.

VANĀKOVÁ, Irena: *Ālověk a jazykový obraz (přirozeného) světa*. Slovo a slovesnost, 60, 1999b, s. 283–292.

VANĀKOVÁ, Irena a kol.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha, Karolinum 2005.

Summary

Language Picture of Slovakia Based on Advertisements and Commercials

The present study, based on cognitive theory, deals with the formation of the "language picture of the world" as the outcome of the stereotypical orientation of different ethnic groups and nations in the world. This stereotypical categorisation of the world in the collective mind creates some basic frames supporting individual interpretations of different concepts embedded in language codes. It is especially significant in regard to the creation of persuasive language, such as in advertising. After describing and explaining some theoretical aspects of advertising, we introduce some illustrations of universal (international), as well as specific (national) stereotypes in Slovak (both static and dynamic) advertising. In this way, we try to help mainly foreign interpreters gain an adequate comprehension and evaluation of the "language picture of Slovakia", painted by professional advertisers.

Prirodzený fonologický systém a vitálnosť jazyka

Je všeobecne známe, že väčšina spisovných jazykov sveta vyrástla na báze niektorého nárečia daného územného celku¹ a že nárečové jazykové systémy prežili bez zámerného ľudského zásahu stáročia, ba tisícročia, zdarne plniac svoje základné funkcie. Nezabránili im v tom ani často výrazné systémové zmeny, vyplývajúce z vývinu prirodzeného fonologického systému, ktorý sa následne vpísal i do systémových zmien vyšších rovín jazyka (najmä morfolologickej a lexikálnej). Túto systémovú stabilitu im zabezpečovali ich prirodzené fonologické systémy, ktoré sú sekundárnym prejavom zvuku ako prírodnej entity. Pod pojmom prirodzený fonologický systém rozumieme taký fonologický systém, v ktorom sa zachovala najvyššia miera prirodzených (fyzikálne podmienených) štruktúr, ktoré pôsobili počas vývinu jazykových systémov spontánne, bez priamych (kodifikačných) zásahov človeka a zabezpečovali tak ich systémovú kontinuitu v dlhých časových úsekoch. Za prirodzené sa dajú označiť napríklad nárečové fonologické systémy. Veľké množstvo a typologická odlišnosť prirodzených jazykov sveta boli stáročia prekážkou evidentnejšej medzijazykovej (neskôr medzinárodnej) komunikácie, čo sa v novoveku začalo výraznejšie vnímať ako negatívum. Od 18. storočia, úspešnejšie však až od konca 19. storočia, sú známe pokusy o vytvorenie jednoduchého umelého jazyka, ktorý by spĺňal atribúty medzinárodného dorozumievacieho kódu². Z týchto pokusov najväčší úspech dosiahlo esperanto, v ktorom sa dnes publikujú diela svetovej literatúry, vydávajú noviny a časopisy, konajú konferencie. Esperanto svoju výhradne komunikačnú jazykovú funkciu plní hlavne v svojej písanej podobe. Je zjavné, že v ústnej komunikácii žiaden umelý jazyk nie je (zatiaľ) schopný konkurovať prirodzenému jazyku. Za najčastejší dôvod tejto neschopnosti sa v odbornej literatúre uvádza jeho jedno-

duchost (výhodná pri učení, ale nevýhodná pri odovzdávaní zložitejších informácií) a absencia homogénneho jazykového spoločenstva, „ktorému by slúžil ako skutočný živý jazyk vo všetkých životných situáciách“ (Černý, 1996, s. 29; preložila autorka). Hoci uvedené názory nemožno vyvrátiť, nepomenúvajú podstatu daného problému, chyba v nich odpoveď na otázku, čo robí prirodzený jazyk tým živým organizmom, schopným samostatného vývoja, imúnnym voči akýmkoľvek zámerným tendenciám riadiť ho. To, že „jediným skutočným tvorcom jazyka je príslušné jazykové spoločenstvo“³, je síce pravda, ale žiaden ľudský tvorca nevytvorí jazyk bez jeho materiálnej podstaty. Materiálnym garantom systémovosti, majúcej vlastné autonómne princípy, je v každom živom prirodzenom jazyku zvuk a jeho prirodzené fyzikálne zákonitosti, ktoré človek ešte stále objavuje. Zvuková rovina jazyka ako materiálna báza každého prirodzeného jazyka tvorí jeho kľúčový podsystém regulujúci jeho životaschopnosť. Toto tvrdenie môžeme jednoducho dokázať napríklad aj faktami z dejín spisovnej slovenčiny.

V dejinách spisovnej slovenčiny existujú dva relevantné pokusy o jej uzákonenie. Prvý z nich pochádza z dielne Antona Bernoláka z roku 1787. Encyklopedicky stroho o ňom možno povedať, že bol vytvorený „na základe kultúrnej západnej slovenčiny s niektorými stredoslovenskými prvkami“ (Encyclopaedia Beliana, 2001). Napriek tomu, že A. Bernolák podložil svoju kodifikáciu bohatým vedeckým i praktickým dielom⁴, že vznikala v priaznivom politicko-kultúrnom období jozefínskych reforiem a opierala sa o mohutné bernolákovské hnutie (1780–1850) ideologicky podložené tradičnou a zároveň najrozšírenejšou konfesiou na Slovensku (rímskokatolíckou), napriek tomu, že v bernolákovčine bolo vydané pomerne rozsiahle umelecké a osvetové dielo viacerých spisovateľov bernolákovského hnutia, napriek tomu nebola úspešná⁵. Druhý relevantný pokus o kodifikáciu slovenčiny z roku 1843 bol založený na stredoslovenskom makrodialekte, jeho autorom je Ludovít Štúr. Hoci štúrovská kodifikácia zjavne nemala takú mohutnú konfesionálnu podporu (opierala sa o menšinové protestantstvo), presadzovala sa v oveľa zložitejších

spoločensko-politických pomeroch⁶ a jej jazykovedno-praktické podložie bolo oproti bernolákovčine chudobnejšie napríklad o slovník – bola úspešná a po istých hláskoslovných a pravopisných úpravách ju používame dodnes. Hoci poznámkami naznačené javy upozorňujú na to, že na výsledný efekt oboch kodifikácií malo vplyv množstvo faktorov, nazdávame sa, že o jednom z nich, ktorý svojou objektívnosťou môže mať aj kľúčový význam, sa toho ešte nepovedalo dost. Takýto dôvod na prvý pohľad paradoxného vývoja kodifikácií slovenčiny sa podľa nášho názoru dá nájsť aj v analýze fonologických základov oboch kodifikácií. Najprv však treba načrtnúť prirodzenú jazykovú situáciu na území Slovenska.

Územie Slovenska je nárečovo členené na tri makroareály. Kým z hľadiska genézy majú k sebe bližšie východoslovenské a západoslovenské dialekty oproti stredoslovenským dialektom (porovnateľný hláskoslovný, tvaroslovný i lexikálny základ daný ich spoločným praslovanským vývinom východnej a západnej slovenčiny), z hľadiska fonologickej typológie, patriac do spoločnej členitej skupiny tzv. vokalických jazykov, majú k sebe bližšie západoslovenské a stredoslovenské nárečia oproti východoslovenským nárečiam, ktoré svojím založením predstavujú konsonantický typ jazyka. Vychádzame tu z fonologickej typológie slovanských jazykov A. Isačenka (1963), ktorá triedi fonologické systémy slovanských jazykov na základe konfrontácie štruktúry ich vokalických a konsonantických fonologických podsystémov⁷. Základné nárečové makroareály Slovenska sú teda z hľadiska fonologickej typológie odlišné. Kým západoslovenské nárečia by sme spolu s češtinou zaradili do skupiny vokalických jazykov bez akéhokoľvek obmedzenia voľnej (a teda dištinktívnej) prozodémy – kvantity, stredoslovenské nárečia spolu so spisovnou slovenčinou obmedzovaním kvantity tzv. rytmickým zákonom svoj vokalický charakter čiastočne obmedzujú⁸. Naproti tomu sú východoslovenské dialekty svojou fonologickou štruktúrou konsonantickým typom jazyka, pre ktorý je typická absencia dištinktívneho suprasegmentu – východoslovenské nárečia majú prízvuk v zásade viazaný na

penultimu a nepoznajú kvantitu. Naznačené súvislosti sa pokúsime ilustrovať na nasledujúcej schéme, v ktorej graficky zohľadňujeme geografické vzťahy medzi susediacimi slovanskými jazykmi.

Tabuľka č. 1.: Genetické vzťahy medzi západoslovanskými a južnoslovanskými jazykmi (intenzita podfarbenia odráža postupnosť od východoslovanských (najsvetlejšie sivé podfarbenie) cez západoslovanské po južnoslovanské jazyky. Šípkou a hrubším typom písma je naznačený vplyv južnoslovanských jazykov na strednú slovenčinu.

poľština				
čeština	západoslovanské dialekty	stredoslovanské dialekty	východoslovanské dialekty	(ukraj
neslovanské		↑	jazyky	
južnoslovanské jazyky				
slovinčina	chorvátčina	srbčina	macedónčina	bulha

Tabuľka č. 2.: Fonologickotypologické vzťahy medzi západoslovanskými a južnoslovanskými jazykmi (vodorovne šrafované sú konsonantické jazyky, hrubším typom písma vokalicke jazyky).

poľština					(bieloruština, ruština)				
čeština	západoslovanské dialekty	stredoslovanské dialekty	východoslovanské dialekty	ukrajínčina					
neslovanské			jazyky						
južnoslovanské jazyky									
slovinčina	chorvátčina	srbčina	macedónčina	bulharčina					

Zo schematicky načrtnutých súvislostí vidieť, že kým genetické vzťahy zakonzervované najmä v lexike a morfológii cez hláskoslovný vývin¹ odzrkadľujú staršie vývinové štádiá (najmä praslovanské obdobie, spôsob a smer osídlenia súčasných území²), fonologická typológia odráža neskoršie vývinové obdobia od pomigračného (približne od 5. stor.) až podnes. V územnom rozšírení fonologickotypologických znakov sú zjavné kontaktové súvislosti súčasného geografického usporiadania slovanských jazykov.

Súčasnú spisovnú slovenčinu, kodifikovanú Štúrom na fonologickej báze stredoslovenských nárečí možno charakterizovať ako jazyk prechodného typu od krajného vokalického³ ku konsonantickému typu. Na základe uvedených základných fonologickotypologických znakov možno porovnať i jazyk bernolákovskej a štúrovskej kodifikácie. Oba jazyky využívajú dištinkatívne suprasegment na štruktúrne rozšírenie vokalického pod systému (kvantita v oboch porovnávaných systémoch), ako iné vokalické jazyky majú zároveň tendenciu vokalizovať konsonanty (slabikotvorné *r*, *l* v bernolákovčine, *r*, *ř*, *l*, *ĺ* v súčasnej spisovnej slovenčine), pričom sa tieto dve základné kvalitatívne tendencie prejavujú i kvantitatívne – vyšším počtom vokalických foném (v porovnaní s konsonantmi; v spis. slovenčine je to 1 : 1,42; v bernolákovčine 1 : 2,25⁴). Na prvý pohľad by sa bernolákovská slovenčina na základe uvedených znakov dala rovnako ako západoslovenské nárečia zaradiť do druhej skupiny slovanských jazykov vokalického typu spolu so spisovnou češtinou. Teda k vokalickému typu jazyka, v ktorom jeho dominantná zložka (vokalický pod systém) je suprasegmentálne rozšírený pomocou vlastnosti kvantitatívnosti, ktorá v týchto jazykoch nepodlieha neutralizácii (napr.: *chválivání*). Takéto konštatovanie však na pochopenie zjavnej neústrojnosti fonologického systému bernolákovskej kodifikácie nestačí.

Anton Bernolák kodifikoval prostredníctvom západoslovenského vokalického pod systému vokalický typ jazyka s voľnou dištinkatívnou ničím neobmedzenou kvantitou paradoxne spolu s konsonantickým pod systémom stredoslovenského typu, v ktorom hrá dôležitú úlohu mäkkostná korelácia na báze dištinkatívnosti difúznosti (ide i korelačné páry *d – ě*, *t – ě*, *n – ň* a *l – ě*). Znamená to, že do západoslovenského fonologického systému implantoval cudzorodý prvok, ktorý sa pod tlakom prirodzených fonologických štruktúr západoslovenského typu v bernolákovskej praxi, ako ukázal náš rozsiahly výskum (Sedláková, 2004), vo výslovnosti veľmi často obchádzal. Navyše kodifikátor urobil aj neštruktúrny zásah do kodifikácie samotnej kvantity tým, že

ju využil dištinkatívne umelo, na rozlíšenie tvorov akuz. a inštr. sg. prídavných mien ženského rodu (akuz.: *peknu*, inštr.: *peknú*), čo sa v praxi prirodzene tiež nedodržiavalo. Pravdepodobne pod tlakom panujúcej časomernej prozódie, ktorá potrebovala nielen veľké množstvo dlhých slabík, ale aj ich optimálnu kombinovateľnosť s krátkymi slabikami, uzákonil tzv. obojakú kvantitu (napr.: *Urad* i *Úrad*). Neštruktúrnosť badať i v alternatívnej kodifikácii skloňovacích paradigiem vzoru *stavaňi* (západoslovenského typu) i *stavaňá* (morfologicky stredoslovenského typu zbaveného zásadného stredoslovenského fonologického prvku – diftongu ako nositeľa kvantitatívnosti)⁵. Uvedené zásahy spôsobili, že hoci nie celkom pravopisne ustálená bernolákovčina v písanej podobe fungovala pomerne dobre, jej hovorená podoba sa od písanej značne odlišovala, čo samozrejme neprispievalo k spoločenskej stabilite jazyka. V konsonantickom podsystéme sa to najvýraznejšie prejavilo v nevyslovovaní kodifikovaných foném /ň/ a /l/, čo sekundárne mohlo ovplyvniť i Ľ. Štúra v tom, že fonému /l/ vo svojej slovenčine na rozdiel od A. Bernoláka nekodifikoval⁶.

Pri porovnávaní fonologického systému spisovnej slovenčiny s vývinom fonologického systému strednej slovenčiny, na ktorý vývinovo nadväzuje, treba mať na zreteli to, že kodifikáciu spisovnej slovenčiny štúrovského typu možno z hľadiska fonologickej štruktúry označiť za systémovo „čistý“ a vedecky premyslený krok (porovnaj aj Baláž, 1985). Dôležitú úlohu tu iste zohrali i autorove nemecké štúdiá, kde sa mal možnosť stretnúť s porovnávacou gramatikou vychádzajúcou zo štruktúrnych vplyvov zvukovej roviny jazyka na jeho systém. V súčasnej spisovnej slovenčine je fonologický systém štúrovčiny čiastočne modifikovaný. Implantovanie cudzorodých prvkov do prirodzeného stredoslovenského fonologického systému pôvodnej Štúrovej kodifikácie najmä hodžovskohattalovskou⁷ reformou (najmä adjektívne relačné morfémy typu: *-ého* oproti *-ieho*) a jej následnými úpravami spôsobilo pohyb vo vnútri fonologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny, hlavne korelačných vzťahov na základe difúznosti (istého typu mäkkosti) vo vokalickom podsystéme. Historicky

zdedená irelevantnosť difúznosti vokálu /i/ ([ti] - [t̥i]) spolu s kodifikačným posilnením „nemäkčiaceho /é/“ v relačných morfédoch adjektív pravdepodobne spôsobili prebudovanie vnútornej štruktúry v rámci vokalických typov. Z tohto dôvodu je v súčasnej spisovnej slovenčine neutralizačným postavením z hľadiska opozície difúznosť – nedifúznosť pozícia len pred tými difúznymi vokálmi (diftongmi), ktoré sa zúčastňujú vnútrotimbrových vzťahov, založených na korelácii medzi dlhými difúznymi a dlhými nedifúznymi vokálmi (*i/í/0; e/é/ie; a/á/ia; u/ú/iu*), teda už len pred *e, ie, ia, iu*, nie pred *i/í* a dlhým *é*⁸. To bol pravdepodobne posledný krok v prebudovaní pôvodnej vlastnosti palatálnosti na inú kvalitatívnu úroveň, ktorú súčasná slovenská fonológia nazýva difúznosťou⁹. Najslabším prvkom tohto vokalického mikrosystému, spôsobujúceho neutralizáciu difúznosti je fonéma /e/, pretože sa na rozdiel od *i*-ových diftongov nezúčastňuje na najživších korelačných vokalických vzťahoch na báze spojenia vlastnosti difúznosti a kvantitatívnosti. Prejavom tohto javu je najmenej dôsledná výslovnosť /l/ pred /e/ v súčasnej spisovnej slovenčine¹⁰. Tým sa v tomto jazykovom systéme urýchluje aj eliminácia konsonantickej mäkkosti (konkrétnejšie nedifúznosti) pri štruktúrnej najslabšej korelačnej dvojici /l/ - /l̥/. Kodifikácia výslovnosti často v záujme zrozumiteľnosti (sémantická rovina jazyka) čiastočne obmedzuje systém neutralizácií, ktoré sa spontánne vytvorili v prirodzenom fonologickom systéme. Takto napríklad bola vývinom distribučných možností morfédoch vytlačená na perifériu fonologického systému neutralizácia vlastnosti difúznosti slovenských sykaviek (v korelačných pároch *s – š, z – ž, c – č, dz – dž* podobne ako pri korelačných dvojiciach *d – đ, t – t̥, n – ñ, l – l̥*). Výslovnostná kodifikácia na to zareagovala jej zrušením na hranici morfédoch (*mužský* kodifikované ako [mušský] a nie [muský]), hoci sa v nižšom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti predpísaná výslovnosť porušuje rovnako na hranici morfédoch ako i na hranici slov¹¹. Keďže prirodzená neutralizácia sa napriek kodifikácii v bežnej reči v plnej miere uskutočňuje, prirodzený systém neutralizácií slovenčiny stredoslovenského typu napriek štruktúrnej nie vždy

systémovej (hoci komunikačne opodstatnenej) kodifikácii neprestáva fungovať a svojím spôsobom stále vplýva na celý fonologický systém spisovnej slovenčiny.

Prirodzený stredoslovenský fonologický systém ako východisko fonologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny má v svojej fonologickej (vokalickej) prirodzenosti napríklad aj obmedzovanie konsonantických mäkkostných štruktúr, ako to už bolo vyššie naznačené. Ústup výslovnosti /*l*/ v súčasnej spisovnej slovenčine je teda i prirodzeným prejavom vnútornej tendencie systému, navyše je však vystavený i pôsobeniu množstva jazykových i mimojazykových skutočností, ako je napríklad vplyv iných fonologických štruktúr prostredníctvom preberanie cudzích slov, alebo aj koexistencia troch nárečových makroareálov so svojimi autonómnymi fonologickými štruktúrami, a teda troch variet národného jazyka, ktoré sú podľa sociolingvistických výskumov ešte pomerne živé a neustále podliehajú vlastným asimilačným vývinovým tendenciám. Vplyv spisovnej slovenčiny na nárečia môžeme pozorovať napríklad obmedzovaním používania mäkkých ostrých sykaviiek (/š/, /ž/) v niektorých východoslovenských nárečiach, čo sa môže diať nielen pod vplyvom susedných dialektov, v ktorých tieto fonémy nie sú, ale najmä pod vplyvom prestížnej kodifikovanej podoby jazyka. Uvedený asimilačný proces vo východoslovenských nárečiach však ešte nezasiahol korelačnú dvojicu /*ll*-/ /*ll*/, ktorá má v systéme východoslovenských nárečí stále pevné pozície, a preto sa dá predpokladať, že tento fakt bude ešte istý čas priaznivo pôsobiť napríklad na „predlžovanie“ existencie mäkkého *l* v spisovnej slovenčine, čo by bolo dôkazom spätného vplyvu nárečia na spisovný jazyk.

Z povedaného možno vyvodiť záver, že kodifikácia je (aj dnes) len jednou z možností, ktorými je jazykový systém ovplyvňovaný. Ak však kodifikačné zásahy do fonologického systému nevychádzajú z jeho analýzy a nenadväzujú na prirodzené vývinové tendencie fonologického systému, môžu oslabiť jeho životaschopnosť ako prirodzeného komunikačného prostriedku (ako sme to pozorovali na bernolákovskej slovenčine) alebo môžu spôsobiť nepredpokladanú vnútro-

systémovú reštrukturalizáciu (ako sme zaznamenali v prípade vývinu štúrovskej kodifikácie)¹². Čím je teda „prirodzenejší“ fonologický (materiálový) základ jazykového systému, tým je celý systém životaschopnejší a naopak. Práve preto plánované jazyky nebudované na prirodzených fonologických základoch (aj keď majú ostatné jazykové roviny štruktúrne prepracované) nemajú schopnosť konkurovať prirodzeným jazykom v ich základnej – dorozumievacej funkcii. Náčrt problematiky poukazuje i na to, že nech je autonómny systém (fonologický či iný) akokoľvek „čistý“, vždy naň budú vplývať i vonkajšie faktory, ktoré sa tak spolupodieľajú i na následnom modifikovaní jeho vnútorných štruktúr. O spisovnej slovenčine možno z tohto uhla pohľadu vysloviť tézu, že jej vývin po kodifikácii prebieha v rámci historických tendencií konvergentne v rámci celého národného jazyka, akceptujúc i širšie (geograficky najbližšie slovanské) vplyvy, ba v najnovšom období i výrazné inojazyčné (neslovanské) a že výrazne zasahovanou jazykovou rovinou z tohto hľadiska je aj rovina zvuková, hoci si to používatelia spisovnej slovenčiny prirodzene najmenej uvedomujú.¹³ Podobné konvergentné tendencie v rámci stredoeurópskeho slovanského regiónu boli zaznamenané napríklad i v susednej poľštine¹⁴ (ústup od fonologických tendencií krajného konsonantického typu jazyka; porovnaj Dudášová-Kriššáková, 1999, s. 17).

Ak by sme mali prijať hypotetickú víziu J. Černého, že by sa nejaký „umelý jazyk skutočne stal každodenne používaným živým jazykom, dostal by charakter jazyka prirodzeného, tj. predovšetkým by sa začal vyvíjať“ (Černý, 1996, s. 30, preložila autorka), mohlo by sa to stať len za predpokladu, že by bol založený buď na živom prirodzenom fonologickom základe, alebo jeho fonologický základ by bol skonštruovaný s takou precíznosťou, s akou bývajú skonštruované vyššie roviny plánovaných jazykov, ale musel by dokonale kopírovať nejaký prirodzený fonologický systém ako jeho základný materiálny stavebný prvok – stále pojivo medzi človekom a prírodou. Nateraz sa treba uspokojiť s tým, že taký umelý jazyk ešte nevznikol a pravdepodobne ani nevznikne, lebo bolo premeškané to najvhodnejšie obdobie. V súčasnosti totiž

vehementne funkciu medzinárodného dorozumievacieho kódu na seba preberá angličtina, ktorej v porovnaní s angličtinou britskou či americkou pokojne môžeme dať prívlastok svetová. Zaujímavé na nej je to, že stráca špecifické zvukové¹⁵ črty pôvodného prirodzeného jazyka, čím sa tak trochu pripodobňuje umelým komunikačným kódom, napríklad esperantu v poľskej, španielskej či inej zvukovej podobe.

Na záver si ešte dovoľíme vysloviť tézu, ktorá z našich úvah nepriamo vyplýva, že komunikácia prostredníctvom umelých komunikačných kódov, v ktorých je ich zvuková podoba oproti písanej výrazne potlačená, má svojou komunikačnou podstatou bližšie ku komunikácii prostredníctvom nehláskových písem (piktografia, ideografia), pri používaní ktorých dochádza priamo k prenosu významu. Napokon i najnovšie techniky čítania (tzv. rýchle čítanie), nehovoriac o komunikácii prostredníctvom nových informačno-komunikačných technológií v prirodzených jazykoch s hláskoslovnou grafickou podobou postupne zbavujú charakteristických znakov komunikácie akustického typu¹⁶. Verme, že je to len domnelý náznak možnosti, že by tento spôsob komunikácie zastarával.

Literatúra

- BLANÁR, Vincent: *Ludovít Štúr ako jazykovedec*. Slovenská reč, 21, 1956.
- ČERMÁK, František: *Jazyk a jazykoveda*. Praha, Univerzita Karlova 2001.
- ČERNÝ, Jiří: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc, Votobia 1996.
- BALÁŽ, Peter: *Štúrova koncepcia spisovného jazyka*. In: *Slovakistické štúdie. Zborník vybraných prednášok Letného seminára slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca*. Zostavovateľ J. Mistrík. Matica slovenská 1985, s. 255–262.
- DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: *Fonologický systém spisovnej slovenčiny a poľštiny z typologického hľadiska*. Slavica Slovaca, 34, 1999, č. 1, s. 16–24.
- Encyklopédia Beliana. Slovenská všeobecná encyklopédia v dvanástich zväzkoch. Druhý zväzok Bell – Czy*. Bratislava, Encyklopedický ústav Slovenskej akadémie vied 2001.
- ISAČENKO, Alexander: *Опыт типологического анализа славянских языков*. In: *Новое в лингвистике III*. Moskva 1963, s. 106–121.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974.

SEDLÁKOVÁ, Marianna: *Fonologický základ bernolákovskej kodifikácie slovenčiny*.

Prešov, Fakulta humanitných a prírodných vied PU 2004a.

SEDLÁKOVÁ, Marianna: *K akomodačným a asimilačným zmenám vo vývine fonologického systému slovenčiny*. In: *Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku*. Editorka Mária Imrichová. Prešov, Prešovská univerzita

v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004b, s. 270–277.

Poznámky

¹ Porovnaj aj Černý, 1996, s. 113.

² V roku 1879 to bol jazyk *volaĉuk*, ktorý vytvoril Švajčiar J. M. Schleyer, v r. 1887 – *esperanto* Poliaka L. Zamenhofa, v r. 1907 úpravou esperanta vzniklo *ido* a na báze latinčiny *interlingva*, v r. 1922 *okcidental*, 1928 *novial* a umelý jazyk *IALA*. (Černý, J., 1996, s. 28). F. Čermák (2001, s. 73) uvádza, že v histórii ich bolo vyše 100.

³ „...institute mohou pouze sledovat a uzákoňovat dosavadní, případně i předpovídat budoucí vývoj jazyka; jejich předpovědi mají však na jeho budoucí vývoj stejně malý vliv jako předpovědi meteorologů na budoucí vývoj počasí“ (Černý, 1996, s. 30).

⁴ Filologicko-kritická rozprava o slovanských písmenách 1787, *Grammatica Slavica* 1790, *Etymológia slovanských slov* 1791 a šesťdielny *Slovár slovenskí, česko-latinsko-nemecko-uherskí* 1825–1827, pripravený do tlače už v r. 1796.

⁵ Pre objektívnosť tu treba dodať, že pri umeleckej produkcii doby tzv. vyššieho štýlu sa v čase klasicizmu používala výhradne časomerná prozódia založená na striedaní dlhých a krátkych slabík. Z fonologického hľadiska je takto interpretovaná časomiera nezlúčiteľná s prirodzeným fonologickým systémom slovenčiny, v ktorej je rytmotvorným faktorom pevný viazaný prízvuk na prvú slabiku slova (v západnej a strednej slovenčine o ktorej tu bude reč predovšetkým).

⁶ Tu však musíme pripustiť, že nepriazeň bachovského absolutizmu (50. roky 19. stor.) tu mohla mať aj pozitívny vplyv na názorové zjednotenie slovenskej inteligencie v otázke spisovného jazyka.

⁷ Z hľadiska fungovania vokalickejch podsystémov rozdeľuje A. Isačenko (1963, s. 110–111) slovanské jazyky do štyroch skupín. Do 1. patria polytónické jazyky a) s dištinkciou melodických prízvukov na krátkych i dlhých slabikách (srbčina, chorvátčina a najmä štokavské nárečia); b) s dištinkciou melodických prízvukov len na dlhých slabikách (čakavské nárečie, spisovná slovinčina mnoho slovinských dialektov). 2. skupinu tvoria monotónické jazyky s voľnou kvantitou a) v ktorejkoľvek slabike (jazyky typu čeština); b) s neutralizačným obmedzením kvantity (tzv. rytmickým zákonom; spisovná slovinčina a stredoslovenské nárečia); c) s obmedzením kvantity pravidlom, podľa ktorého môže byť v slove len jedna dlhá slabika (slovenské nárečia, ktoré stratili melodický prízvuk i v dlhých slabikách a zachovali si len etymologickú kvantitu). 3. skupinu tvoria monotónické jazyky s tzv. dynamickým prízvukom (východoslovenské jazyky a bulharčina, ktorých vokalickejch systémy majú prízvučné i neprízvučné samohlásky). 4. skupinu tvoria monotónické jazyky bez akéhokoľvek dištinktívneho suprasegmentu, s viazaným prízvukom (poľština, oba lužickosrbské jazyky, východoslovenské dialekty a pomedzné areály Liptova, susediace s goralskými nárečiami). Prvú a druhú skupinu označuje ako vokalickejch jazyky, tretiu a štvrtú – konsonantické jazyky.

Pre vokalickejch jazyky, ku ktorým patrí aj spisovná slovenčina, je typické využívanie niektorého suprasegmentu (melódia, kvantita) ako dištinktívnej vlastnosti vokálov. Vokalickejch jazyky majú zároveň tendenciu vokalizovať konsonanty, v slovenčine takto

funguje slabičné r a l v krátkej i dlhej podobe (ř, ľ). Spomenuté dve základné tendencie sa prejavujú vyšším počtom vokalických foném vo fonologickom systéme konkrétneho jazyka (pri krajných typoch vokalických jazykov tvoria konsonanty len 50% foném fonologického systému, zo suprasegmentálneho hľadiska sú to jazyky polytónické – *srbochorváčtina, slovinčina, kašubčina*)⁷. Slovenčina ako jazyk monotónický s takzvanou voľnou kvantitou patrí do druhej skupiny spolu s češtinou.

⁸ Na prvý pohľad sa toto stredoslovenské obmedzovanie kvantity môže javiť ako obmedzovanie celého vokalického charakteru jazyka, ale integrovanie vlastnosti difúznosti a glajdovosti do kvantity znamená v konečnom dôsledku kvantitatívne i štruktúrne rozšírenie vokalického podsystemu.

⁹ Slovenčina sa ako celok (vyjmúc najzápadnejší nárečový areál) odlišuje od západoslovenských jazykov niektorými znakmi nezápadoslovenského pôvodu, napríklad: *i* – na začiatku slova, krátkosť za pôvodný praslovanský akút (*krava, slama*), dĺžka za novoakút na relačnej morféme v nom, pl. neutr. (*mest-á*). Stredná slovenčina má navyše ešte ďalšie znaky nezápadoslovenského pôvodu, najmä: prípady *rat, lat* z psl. *ort, olt* pod cirkumflexovou intonáciou (*rakita, laket*), prípady s psl. zmenou *dl, tl > l* (*šilo, salo, omelo*), psl. zmena *ch' > s'* z druhej palatalizácie v alternačnej pozícii (*mních/mnísi, Čech/Česi*, v niektorých regiónoch i *mucha/muse*), diftongickú dĺžku za novoakút na relačných a tematických morfémech *-ou* (*ženou*), *-uo* (*dobruo*), *-ie* (*vedieš*), relačná morféma *-om* v instr. sg. mask. a neutier. (*s chlapom, s mestom*), koreňová morféma *teb-, seb-* v dat. a lok. sg. zámen a relačná morféma *-mo* v 1. os. pl. sloviess.

¹⁰ Západné a východné Slovensko bolo osídlené zo severu, stredné Slovensko z juhu, pričom sa predpokladá, že už v pravlasti mali prapredkovia Slovákov a najmä Stredoslovákov výraznejšie spoločné jazykové kontakty s južnými Slovanmi.

¹¹ Pri krajných typoch vokalických jazykov tvoria konsonanty len 50% foném fonologického systému, zo suprasegmentálneho hľadiska sú to jazyky polytónické – s takzvanou voľnou kvantitou.

¹² Na porovnanie vo východoslovenských nárečiach sa tento pomer pohybuje od 1: 5,6 – 6,4. Konsonantický typ jazyka sa prejavuje i existenciou mäkkých ostrých sykaviek v niektorých východoslovenských nárečiach ako prejav hlbšej štruktúrovanosti konsonantického podsystemu na základe vlastnosti difúznosti. V súčasnosti sa tieto výrazné diferenciacné prvky v nárečiach oslabujú, čo sa môže diať pod vplyvom spisovnej slovenčiny. Tento eliminačný proces však ešte nezasiahol korelačnú dvojicu *l – ʎ*, ktorá má v systéme východoslovenských nárečí stále pevné pozície, a preto sa dá predpokladať, že tento fakt bude ešte istý čas priaznivo pôsobiť napríklad na „predĺžovanie“ existencie mäkkého *l* aj v spisovnej slovenčine.

¹³ Náš výskum konkrétnych bernolákovských textov ukázal, že v praxi sa obe tieto paradigmy vzájomne miešali. (Bližšie Sedláková, 2004a, s. 33.)

¹⁴ Svoju rolu tu iste mohla zohrať aj iné faktory, napr. výslovnosťná „norma stredoslovenskej inteligencie“, ako to uvádza L. Ďurovič, (Podrobnejšie k problému Sedláková, 2004a, s. 61).

¹⁵ Z r. 1852.

¹⁶ Pôvodne historicky mäkké/palatálne boli všetky predné vokály teda: *i/í, e/é, ä/a'* oproti zadným: *a/á, o/ó, u/ú*.

¹⁷ Podrobnejšie Sedláková 2004b.

¹⁸ Podrobnejšie Sedláková, 2004a, s. 52–67.

¹⁹ Napr. *muž spí* v kodifikovanej výslovnosti ako [*muš spí*] v bežnej nedôslednej výslovnosti ako [*muspi*] alebo *obrús šit'* ako [*obrušit'*], podobne aj *bud' dobrý* ako [*budobry*] alebo *o vchod ďalej* [*ofxod'alej*].

²⁰ Ide tu samozrejme aj o mieru zásahu. Kým sa takéto zásahy dejú postupne, svojou

akomodačnou schopnosťou sa s nimi jazyk ako prirodzený živý organizmus je schopný vysporiadať, prispôbiť ho svojim vlastným štruktúrnym tendenciám.

²¹ Najnovšie poprevratové globalizačné obdobie poznačené najmä západoeurópskou jazykovou integráciou, ktoré poznačuje výrazne najmä (nielen) slovenskú lexiku by si zasluhovalo hlbší výskum i jej zvukovej roviny.

²² Za také prejavy možno považovať zánik mäkkých pernic (oslabovanie mäkkostných korelačných vzťahov v rámci konsonantického podsystemu) a osamostatnenie vokalických foném, ktoré boli historicky iba alofónami (nosové vokály) sú prejavom rozvoja vokalického podsystemu poľštiny.

²³ Zatiaľ sa neodvážime vysloviť názor, či ide o zvukové prvky fonetického alebo fonologického charakteru.

²⁴ Individuálny test na podporu tohto tvrdenia si môže používateľ spisovnej slovenčiny urobiť sám na dvoch použitých príkladoch v poznámke č. 19: *o vchod ďalej* [ofxod'alej]. Ktorá z dvoch podôb slovného spojenia prešla do vášho vedomia automatickejšie?

Summary

Natural Phonological System and Language Vitality

The paper considers the development of codifications of Standard Slovak, and shows the connection between the vitality of a language and the natural structure of its phonological system. The author uses the notion of a "natural phonological system". She understands a natural phonological system to be one that preserved the highest measure of natural (physically based) structures, which developed spontaneously, without the direct impact of codifications, and preserved its system continuity over a long time (as, for example, the phonological systems of dialects did). She applies her conclusion to natural and artificial communication codes, and expresses the opinion that the present-day "international English", marked by its phonological internationalisation, acquires attributes of these original communication codes. The final part of the paper contains the idea that artificial communication codes, the most recent ways of reading and new communication technologies – despite the fact that they use natural language codes with phonic graphic form – gradually deprive interpersonal communication of its characteristic features of acoustic communication.

Radixy, ich alomorfy a varianty v slovenčine

1. Morfematický výskum slovenčiny v slovanskom kontexte

Výstupmi morfematického výskumu slovenského jazyka v rokoch 1994–2005 sú slovníky *Morfematický slovník slovenčiny* (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999) a *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (Sokolová – Ološtiak – Ivanová – Šimon – Czéreová – Vužňáková – Benko – Moško, 2005). Týmito lexikografickými prácami sa vyplnila medzera, ktorá bola v slovakistike v porovnaní s inými slovanskými jazykovedami. *Morfematický slovník slovenčiny* možno využívať pri slavistických výskumoch, napr. v porovnaní s ruským morfematickým slovníkom (Kuznecova – Jefremova, 1986). *Slovník koreňových morfém slovenčiny* (ďalej SKMS) možno tiež využívať pri slavistických výskumoch homonymných radixov, napr. v slovenčine a ukrajinčine (Karpilovska, 2002). Keďže v SKMS sú naznačené aj motivačné vzťahy medzi lexémami patriacimi do súborov koreňových morfém, možno materiál slovníka porovnávať aj s derivatologickými prácami v rusistike (Tichonov, 1985), ale hlavne v polonistike (Jadacka, 2001, Skarżyński, 2004). Materiál zo SKMS možno dokonca využívať aj pri výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka, porov. prácu M. Skarżyńskiego (1989), ktorý ukázal možnosť využívať slovotvorný slovník pri vyučovaní poľštiny ako cudzieho jazyka.

V SKMS, ktorý slúži ako východisko tejto štúdie, je každý súbor koreňových morfém uvedený heslom so základným radixom a jeho prípadnými alternačne podmienenými alomorfami naznačenými okrúhlymi zátvorkami, napr. **KAPÚN** (KAPÚŇ), ale aj alternačne nepodmienenými variantmi radixov naznačenými lomkou, napr. **KAPSUL** / **KAPSL**. V slovníku sa okrem jednoduchých radixov a radixov

s alomorfiami a variantmi nachádzajú supletívne radixy:
 • **ČLOVEK** (ČLOVEČ, ČLOVIEČ) / **LUĎ** (LUD); viazané radixy označené hviezdičkou: ***FRUSTR**, napr. **frustr-ov-a:t**; diachrónne či sémanticky usúvzťažnené radixy naznačené plnou bodkou: *•**ARK**

1	ark-ád-a	2	> ark-ád-ov-ý
1	ark-ier-ř	2	> ark-ier-ov-ý

Homonymné radixy sú označované horným indexom:

ČEL¹ (ČEL, ČIEL)

0 **čel-o** 0 > **čel-i:t** ...

ČEL²

1 **čel-o** 1 > **čel-ist-a** ...

Radix je nositeľom lexikálneho významu a z toho vyplývajúcej funkcie. Základnou funkciou je bázotvorná funkcia, v spojení s ďalším radixom majú radixy kompozitotvornú funkciu a niektoré frekventované radixy aj systemizujúcu funkciu¹, napr. *-lóg, bi-, pol-, -urg* (porov. Sokolová, 1999, s. 31– 33).

2. Radixy so symetriou formy a významu

Morfematická štruktúra pomáha komunikantom zvládnuť pochopiť veľký počet lexém poznáním významov jednotlivých relatívne nepočetných morf v opakujúcich sa modeloch. V SKMS sa nachádza 7964 východiskových hesiel (Sokolová – Genčí, 2006a), z nich bez alomorf a variantov je 4466 koreňov:

Základné typy východiskových radixov	Príklady	Počet
východiskové radixy celkovo		7964
neviazané radixy celkovo	• DUCH¹ (DUŠ, DÚŠ ²) / DUŠ (DÚŠ ²)	4973
neviazané radixy bez ďalších znakov	ÁR, ČP, DB, ČAĎ, ČAS, DOM	3074
viazané radixy celkovo	* AEROB / EROB, *ŠTOP	2991
viazané radixy bez ďalších znakov	* ŠTIPEND, *ŠTOČ	1392

Pri radixoch ide o symetriu alebo o asymetriu formy a lexikálneho významu. Radixy so symetriou formy a významu sú početnejšie (4466). V lexémach len s gramatickými morfémmi (*les, voda, robot*) sú radixy neviazané, ale prevzaté lexémy sa často adaptujú pomocou afixov, napr. *adapt-ov-at', simultán-n-y, štól-ň-a*. Radixy takýchto lexém s adaptačnými afixmi sa pokladajú za viazané. Neviazané radixy so symetriou jednej formy ako nositeľky jedného lexikálneho významu, t. j. bez variantov a alomorf, sú početnejšie než viazané, napr. *ár, čp, es, úl, alf, čas, dom, hit, kap, dbér, atlas, démon, eidam, čerstv, [ad]junkt, batalión, čvacht*; pomer neviazaných a viazaných symetrických radixov je 3074 : 1392. Viazané monosémické radixy bez variantov a alomorf sú často v prevzatých lexémach, napr. **BÉŽ* (*běžový*), **bigot* (*bigotný*), **FEŠ* (*fešný, fešák*), porov. ďalej **dop*, **labi*, **bifl*, **štól*, **špon*, **štop*, **štrach*, **špurt*, **basket*, **[ne]mluv*, *maringot*, **simultán* atď.

3. Radixy s asymetriou jednej formy a viacerých významov

Pri asymetrii formy a lexikálneho významu je jedna forma nositeľkou viac než jedného lexikálneho významu (BAS¹⁻²), a to najviac sedem významov (KOL¹⁻⁷). Okrem toho môžu byť formy usúvzťažnené významovo alebo diachrónne, ide pri nich o jednu formu ako nositeľku viac než jedného slovotvorného významu v odlišných motivantoch, napr. •*BÁB* v lexémach *bába* a *bábä*, niekedy ide o kombináciu homonymie a významového či diachrónneho usúvzťažnenia (•*ČAR*¹ v lexémach *čaro* a *čary*).

3.1 Homonymia koreňov sa v SKMS naznačuje horným indexom, pričom homonymia radixov je častejšia než homonymia lexém, porov. aj Karpilovska, 2002. Rozdiely v SKMS a v slovníku *Korenevyy gnizdovyy slovnyk ukrajinskoji movi* (Karpilovska, *ibid.*) súvisia jednak s grafickými a fonologickými odlišnosťami obidvoch jazykov, napr. *vin-a, vín-o* v slovenčine VIN¹⁻², VÍN a v ukrajinčine je to jeden homografný radix VIN¹⁻⁴, ale aj s odlišným východiskovým súborom a zameraním slovníkov. Ukrajinský slovník vychádza aj z nárečových materiálov a slovníkov cudzích slov s rozsahu

170 000 jednotiek, ale skúma len homonymné radixy (2594), porov. Karpilovska, 2002: s. 13 – 23. SKMS vychádza z rozsahu cca. 66 000 jednotiek, ale skúma kompletne všetky radixy, ktoré sa v ňom nachádzajú (7964), vrátane homonymných radixov. V slovenčine je väčší počet homonymných radixov (825), v ukrajinčine je menší počet homografných radixov (653), ale kým v slovenčine je väčší počet homonymných radixov s dvoma významami (655 radixov¹⁻²) a radix má najviac sedem významov (3 radixy¹⁻⁷), v ukrajinčine je počet homonymných radixov v priemere so štyrmi významami a radix má najviac osem významov (Karpilovska, 2002: 24 – 26).

Horné indexy	Počet spolu	Počet homonymných radixov	Príklady
1	825		*ŽER ¹ BAŇ ¹ (BAN ²), VÔL (VOL ¹ , VOL ⁵), MIER ¹ (MER ⁵)
2	825	655 radixov ¹⁻²	BAŇ ¹ (BAN ²), *BAŇ ² , *CIP ¹ , CIP ² / ČIP ³ , *PLAK ¹ , PLAK ² (PLAČ)
3	170	117 radixov ¹⁻³	•SOL ¹ , *•SL ¹ (SIEL, SE, SOL ² , ŠE), •SÓL / SOL ³
4	53	40 radixov ¹⁻⁴	*PAL ¹ , *PAL ² , *PAL ³ , PÁL (PAL ² , PAL ³)
5	13	6 radixov ¹⁻³	*MER ¹ , MR ² (MER ³), MIER ² (MER ³), MÉR ¹ (MER ³), MIER ¹ (MER ³)
6	7	4 radixy ¹⁻⁶	*VOL ¹ , *•VOL ² , *VOL ³ , *VOL ⁴ , VOL ⁵ , VÔL (VOL ¹ , VOL ⁵)
7	3	3 radixy ¹⁻⁷	KUR ¹ , *•KUR ² , *KUR ³ , *KUR ⁴ , *KUR ⁵ , KÚR ¹ (KUR ⁵), KÚR ³ (KUR ³)

Radixy s dvoma významami sú v súbore najčastejšie, raritné sú radixy s piatimi, šiestimi a siedmimi významami. Homonymia sa môže týkať východiskových radixov (BAS¹, BAS², Č¹, Č², BAND¹), ale často sú homonymné východiskové radixy a alomorfy, napr. VOD¹ a VOD² ako alomorfa radixu VIES¹, porov. VIES¹ (VÁDZ, VED², VEĎ², VES⁴, VIED, VOD², VOĎ¹, VODZ, VÔDZ). Homonymné môžu byť aj východiskové radixy a varianty, napr. BE¹ / BĚ².

3.2 Vytvorením širších súborov koreňových morfém, ktoré sú významovo alebo diachrónne usúvzťažnené, sa autori SMKS snažili prekonať rozdiely medzi diachrónnym a synchronným prístupom k segmentácii, porov. vzťah medzi lexémami *sokol* a *sokolovňa*, *sloboda* a *slobodník*, *somár* a *somarina*. Ide v nich o asymetriu formy a lexikálneho významu (1056), a to o jednu formu ako nositeľku viac než jedného slovotvorného hniezda. Napr. v súbore s heslom •KLIESTĚ jsou združené heslá s tromi východiskovými motivantmi:

0	kliešt-e	0	>	kliešt-ik-y
0	kliešť-ř	0	>	kliešť-ov-ý
0	kliešt-i:t'	0	>	o- kliešt-i:t' ...

Významovo alebo diachrónne usúvzťažnené radixy naznačené plnou bodkou s viacerými hniezdami sa v súbore nachádzali v počte 1062, napr. •**SVIET'** (SVEC, SVET², SVET², SVIEC, SVIEČ, SVIET) / **SVIT**.

Základné typy polysémických radixov	Príklady	Počet
polysémické radixy celkovo	• PIKOL (PIKOE), • PLÁV ² (PLAV ²) / PLAV ² , • DUCH ¹ (DUŠ, DÚŠ ³) / DUŠ (DÚŠ ³)	1062
neviazané polysémické radixy	• HRAĎ (HRAD ² , HRÁD, HRADZ, HRÁDZ, HRIAD) / HRAD ² (HRÁD, HRAĎ), • TAS , • TONIK , • FAUN	89
viazané polysémické radixy	*• ŽÍH / ŽA ² (ŽIH, ŽÍH, ŽŇ ²) / ŽIH , *• HRM (HROM) / HROM ,	973

Z počtu 1062 je len 89 neviazaných a až 973 viazaných radixov, čo je opačný pomer medzi neviazanými a viazanými radixmi, než je to vo všetkých analyzovaných skupinách. Je to okrem prítomnosti adaptačných afixov aj preto, lebo viazané sú hlavne prevzaté radixy a pri prevzatých lexémach častejšie než pri domácich lexémach chýbajú primárne motivanty, resp. chýba niektorý článok slovtvorných radov a paradigiem a hniezda sa rozpadajú na menšie celky, porov. až 95 primárnych motivantov pri radixe *•**LOG**¹ / **LÓG**¹ (LOG¹). Po doplnení súborov ďalšími lexémami zo slovníkov cudzích slov však možno predpokladať redukciu tejto skupiny významovo alebo diachrónne usúvzťažnených radixov.

4. Radixy s asymetriou jedného významu a viacerých foriem

Druhým typom asymetrie je vzťah, pri ktorom sa jeden lexikálny význam prezentuje viac než jednou formou, a to jednou alebo viacerými alomorfami (4.1), jedným alebo viacerými variantmi (4.2) a extrémnym prípadom združenia foriem je, keď sa jeden lexikálny význam realizuje pomocou supletívnych radixov (4.3).

4.1 Pri radixoch s alternačne podmienenými alomorfi ide o jeden lexikálny význam prezentovaný viac než jednou formou, alomorfy sa uvádzajú v hesle štandardným písmom podľa abecedy: **SAD**¹ (**SAD**³, **SÁD**¹, **SADZ**³, **SÁDZ**²), **SKMS** tak umožňuje skúmať aj alternácie v slovenčine podmienené derivačne. Alternačná postupnosť pri viacerých alomorfách však vyplýva z derivačnej postupnosti motivantov a motivátov v súbore, nie z abecedného usporiadania alomorf:

Počet alomorf	Počet výskytov	Príklady
1	1470	ČU (ČÚ), DECEMBER (DECEMBR), VY ² (VÝ), VEK ¹ (VEČ), VEK ² (VIEČ), * KRAHUE (KRAHUL), * AMÓN (AMON)
2	322	VTÁK (VTÁC, VTÁČ), BUĎ ¹ (BUDZ, BÚDZ), DRÁH (DRAŽ ² , DRÁŽ), * KYS (KÝS, KÝŠ), *[AD]OPT ([AD]OPC, [AD]OPČ), *• VLÁD (VLAD, VLÁDZ)
3	93	[E]MÓC ([E]MOC, [E]MOČ, [E]MOT), ŽA ¹ (ŽIN ² , ŽIN, ŽŇ ¹), BUCH ¹ (BÚCH, BUŠ ² , BÚŠ), * NIŽ (NIZ, NÍZ, NÍŽ), * VR ² (VER ³ , VIER ³ , VOR), *•[POJ]MŇ ([POJ]MEN, [POJ]MÍN, [POJ]MIEN)
4	25	BLÁZON (BLÁZIŇ, BLÁZN, BLÁZN, BLÁZN), * CHLAD (CHLAĎ, CHLÁD, CHLADZ, CHLÁDZ)
5	5	[U]ŤIEC ([U]ŤEČ, [U]ŤEK, [U]ŤIEK, [Ú]ŤEK, [Ú]TOČ), *• ČA (ČIA, ČIN ² , ČÍN, ČN, ČŇ ²)
6	4	IEŽ (EAH ² , LAŽ ² , LIEH, LÍH, LOŽ ³ , LÓŽ), SUCH (SCH, SUŠ, SÚCH, SÚŠ, SYCH, ŠUŠ ³)
7	1	SEĎ (SED ² , SAD ⁴ , SÁD ³ , SAĎ ³ , SADZ ⁴ , SÁDZ ³ , SIED),
8	1	VEIEC (VLAČ, VLÁC, VLAČ, VLÁK ² , VEIEČ, VEIEK, VIEČ, VIEK),
9	1	VIES ¹ (VÁDZ, VED ² , VEĎ ² , VES ⁴ , VIED, VOD ² , VOĎ ¹ , VODZ, VÓDZ)

Najčastejšie má východiskový radix len jednu ďalšiu alomorfu, napr. •**FINANC** (FINANČ), ***TOTÁL** (TOTAL), ale raritne ich môže mať až deväť, napr. **VIES**¹ (VÁDZ, VED², VEĎ², VES⁴, VIED, VOD², VOĎ¹, VODZ, VÓDZ). Viac než štyri alomorfy majú hlavne domáce verbálne radixy, napr. *•**ČA** (ČIA, ČIN², ČÍN, ČN, ČŇ², **HN**¹ (HÁN, HÁN, HN¹, HON, HOŇ, ŽEŇ²), **SEĎ** (SED², SAD⁴, SÁD³, SAĎ³, SADZ⁴, SÁDZ³, SIED), **ŤIEC** (ŤEČ², ŤEK, TOČ², TOK⁴, TÔČ).

4.2 Pri radixoch s variantmi ako alternačne nepodmienenou variantnou formou primárnej formy ide tiež o asymetriu formy a lexikálneho významu:

Najčastejšie má východiskový radix len jeden ďalší variant, napr. prevzaté radixy ako **PLAYBACK** / **PLEJBEK**, ale raritne môže mať jeden radix až desať variantov, pričom viac než štyri varianty majú hlavne domáce onomatopoické radixy (**JAJ**, **KVACK**, **AH**, **CENG**, **HA**). Existujúce hláskoslovné varianty radixov sa uvádzajú v heslách lomenou čiarou podľa abecedy, čím sa naznačuje ich relatívna rovnocennosť, pričom

varianty môžu mať aj svoje ďalšie alomorfy: **VRZG** (VŘZG) / **VŘZ** / **VRZÚK** / **VRŽD**. Varianty vznikajú:

a) pri adaptácii internacionalizmov: **MUSTR** / **MUŠTR**, ***DUMP** / **DAMP**, ***•KRŠŤ** / **CHRIST** / **KREŠŤ**;

b) pri perintegrácii v internacionalizmoch: ***•GLOB[ÁL]** / **GLOB** / **GLOB[UL]** / **GLÓB[US]**, ***•HUMAN** / **HUMÁN** / **HOM²**, ***□MÍN[US]** / **MIN[OR]** / **MINUCI** / **MIN[US]**, ***•LEG[ITIM]** / **LEG[ÁL]** / **LEG[IS]** / **LEG[ITÍM]**, ***•TAX** / **TAGM**;

c) pri expresívach (utvorených často z onomatopoických interjekcií): **GÁ** / **GÁG**, **PLASK** / **PLAS** / **PLES** / **PLESK**, **BRINK** / **BRNK**, **MÉ** / **MÉÉ**, ***•CVRK¹** / **CVRLI** / **ČVRLI** / **SVRK**, ***•BĽESK** / **BLES** / **BLYSK** / **BLYS**, **HAKYBAKY** / **HÁKYBÁKY**, **HM** / **MH** / **MHM** / **UHM**, **KROCH** / **CHROCH**;

d) pri domácich pronominách, pretože v SKMS (2005) sa nevyčleňujú raritné afixy, napr. *-d*, *-ade*, *-am*, *-edy*, *-ak*, porov. k-ové radixy: **K[T]** / **K¹**, ***•K[ADE]** / **K[ADIAE]** / **K[IAE]¹**, ***•K[EDY]** / **K⁴** / **K[D]** / **K[IAE]²** / **K[DY]**, **AK²** / **K³**; t-ové radixy: **T[EN]** / **T**, **TERAZ** / **TER²**, **TY** / **Ť** / **ŤEB**; ostatné pronominálne radixy: **S¹** / **SEB**, **•IN** / **IN[ÁČ]** / **IN[AKIAE]** / **IN[AM]** / **IN[DE]**, ***•ON²** / **ON[ÁČ]** / **ON[AK]** / **ONEN**, **•VŠ[ADE]** / **VŠ[ADIAE]**.

Počet variantov	Počet výskytov	Príklady
1	535	FRNG / FRNK , GULÁŠ / GULÁŠ , *•ZR¹ (ZER, ZOR) / ZOR , *•VR¹ (VAR ³ , VÁR, VIER ³) / VAR³ (VÁR), *•ŽRIEB (ŽREB ³) / ŽREB²
2	88	ŠTŔS / ŠTŔS / ŠTŔS ; ZAS / ZASA / ZASE ; TLIESK / TLESK / TLES ,
3	24	BÁC (BAC ²) / PAC³ / PÁC² / PACI , KVA / KVÍ / KVAK² / KVÍK (KVÍČ), HM / MH / MHM / UHM
4	4	*•BRI (BER, BIER, BOR ³) / BER / VZA / VZIA (VEZM) / [V]ÄŤ ([V]IAT), *•SÉM / SEM⁴ / SÉM[ANT] / SEM[AZI] / SEM[IOT]
5	2	JAJ / JÁJ / JOJ / JÓJ / JUJ / JÚJ , *•KVACK / KVAC / KVÄCK / KVÄC / KVIC / KVIC ;
6	1	•AH / ÁH / ACH / ÁCH / OH / ÓH / OCH ;
7	2	•CENG / CILILING / CILING / CING / CINGI / CINK / CVENDŽ / CVENG ;
10	1	HA / HE / HI / HIH / CHA / CHE / CHECH / CHI / CHICH / CHO / CHU

4.3 Tú istú funkciu ako varianty plnia v paradigme supletívne korene, v ktorých formy spolu formálne nesúvisia (porov. aj M. Skarżyński, 1989): **DOBR¹** / **LEP**. Supletívne typy

sú okrem substantíva **•ČLOVEK / LUĎ**:

a) pri personálnych pronominách: **JA¹ / M² / MN, MY² / N¹, ON¹ / J¹ / N² / O**;

b) pri gradácii: **MAL / MEN², *•VEL¹ / VÄČ / VIAC, ZL / HOR⁴, *•DOBR² / LEP²**;

c) pri numeráliách: **•DV / DRUH², •JEDEN / PRV**;

d) pri verbách: ***•BY¹ (BO³, BÝ¹) / BUD² (BÚD², BUĎ²) / BYT¹ / J³ / JEST / NIET / S² / SO; *•BR / VZA / VZIA / [V]ÄŤ ([V]IAT); ÍS / CHOĎ; KLÁS¹ / LOŽ²; *•HOVOR / [PO]VED; *•[NÁ]JS / NÁLEZ; *•ROB / PRAV⁵**.

5. Fonemická stavba radixov v slovenčine

Na analýzu fonemických štruktúr sme použili okrem východiskových radixov aj ich alomorfy či varianty v počte 11 369 foriem. Najčastejšie sú radixy zložené z foném od troch do šiestich: trojčlenné radixy (2087), štvorčlenné radixy (2807), päťčlenné radixy (2432) a šesťčlenné radixy (1548). Zriedkavé sú jednočlenné (22) a dvojčlenné (282), ale aj sedemčlenné (677), osemčlenné (317), deväťčlenné (81), desaťčlenné a jedenásťčlenné radixy (30), porov. (Sokolová – Genčí, 2006b). V jednotlivých vyčlenených skupinách podľa počtu foném sú typické štruktúry uzavreté konsonantmi:

Typická stavba koreňovej morfémy	Počet	Príklady
CVC (3)	1880	ČAS, HIT, KAP, KLĎ, PIK, PIET, *BÁS, *BEK, *BÉŽ, *DOP, *FEŠ, BAS ¹ , RIEK ¹ (RIEČ ²), BAS ² *KUR ¹ ,
CVCVC (5)	1481	KUJON, PIVOT, *BATOL, *BIGOT, [RE]ŽÍD ([RE]ŽID ²)
CCVC (4)	1279	DBÉR, KRYH, *ŠTÔL, *HRUŠ, *ŠPON, TRAK ¹ (TRÁČ, TRÁČ), *•ŽRIEB (ŽREB ³) / ŽREB ²
CVCC (4)	1022	KULM, *BIFL, BAND ¹
CVCCVC (6)	657	PIŠKÓT, *BASKET, *[NE]MLUV, LUXUS [luskus], *ABSURD,
CCVCC (5)	368	KŠEFT, PLÁŠŤ, *ŠPURT, TRESK ¹
VCVC (4)	309	KULI, *LABI, RÁDI ² (RADI ²)
CCVCVC (6)	263	BLÁZON (BLÁZIŇ), BRADAV
CVCVCC (6)	256	JOGURT, *ŠTIPEND
CVCVCVC (7)	250	ZANOVIT, PIPASÁR

Typickú stavbu má 7765 radixov tvoriacich desať fonematických štruktúr s frekvenciou 1880–250, ale až 132 fonematických štruktúr z celkových 165 existujúcich štruktúr má frekvenciu len 1 – 20. Čím je vyšší počet foném vo fonematickej štruktúre nad šesť členov, tým je nižší ich výskyt, ale vyššia je heterogénnosť ich štruktúr, napr. pri type s ôsmimi fonémami vytvára 317 radixoch až 36 rôznych štruktúr.

Radixy sa skladajú najčastejšie z hlások v uzavretých typoch CVC (*sad', sád, sál, sak, such*), CVCVC (*salaš, sachar*) CCsVC (*slad, svah, smäd, snob*), CVCC (*brázd*) a CVCCVC (*piškót, basket*). Otvorené fonematické štruktúry sú menej produktívne, napr. CV (*sa, lia*), CCsV (*smia*), CVCV (*kuli, rádi*). Okrem striedania vokálov a konsonantov je vo fonematických štruktúrach aj kombinácia viacerých vokálov a konsonantov. Zriedkavo je radix tvorený jedným konsonantom (*č, d, j, k, m, n, ň*), jedným vokálom (*a, á, é, i, o*), skupinou konsonantov CC (*čp, zd*), ale aj CCCs (*skl, skv*), ba aj CCCC (*pstr*). Málo sa vyskytujúce štruktúry s VV majú hlavne prevzaté radixy: *ae, ai, ao, ea, eá, ei, eo, eó, eu, éé, ia, iá, ie, ié, io, ió, iu, oa, oo, oi, ří, ua, uá, ui, uo, uó, üa, ya, ye*.

6. Zastúpenie vokálov a konsonantov vo fonematických štruktúrach radixov

Slovenčina patrí medzi jazyky s prevahou konsonantov v radixoch rovnako ako napr. aj latinčina, porov. Horecký, 1949, pomer konsonantov a vokálov v skúmaných radixoch je C: 66,4% a V: 33,6%. V rámci západoslovanských jazykov má slovenčina najviac vokalických hlások, šesť krátkych vokálov, päť dlhých vokálov, štyri stúpavé diftongy a štyri slabikotvorné hlásky (Sokolová, 2003). V radixoch sú krátke vokály (11751), a to najčastejšie *a, e, o*, dlhé vokály (2287), a to najčastejšie *á, ú, í* a diftongy (559), najčastejšie diftong *ie*. V radixoch nie je diftong *iu* a menej než v gramatických a derivačných morfémech sa využíva aj diftong *ia* a vokál *é*.

V slovenčine sa na tvorbe radixov zúčastňujú okrem vokálov a diftongov aj slabikotvorné hlásky *r, l, ř, í* (414), napr. *dlhý, krv, slnko, srna – päť sřn, sřňa, vlna – vřn, střp, hřstka*,

Krátky vokál	Počet	Príklady	Dlhý vokál	Počet	Príklady	Diftong	Počet	Príklady
A	3172	ka, ha, ja, la	Á	900	bá, há,	IA	141	smia, lian, lia, sia, via
E	2680	be, ce, de, zde	É	221	bé, cé,	IE	324	diet, ciel, rieč, piet
O	2379	mo, on	Ó	271	ión, ód, óp	ô	94	kôň, stôl, vôň
I/Y	2186	bi, by, di	Í/Ý	485	liň, krý			
U	1300	bu, du, mus	Ú	410	bú	IU	0	
Ä	34	mäs, mäť, päť, päť						
Spolu	11751			2287			559	

mŕtvy, vĺca, vŕba, do vĺn, brzd; prehĺbit, ťlct, hĺbka, kĺzať sa. V slovenčine sa slabikotvorné hlásky nikdy nemôžu vyskytovať v pozícii na konci slova a okrem malých výnimiek (*krí, vrí*) ani na konci radixov:

Krátke	Počet	Príklady	Dlhé	Počet	Príklady
R	268	<i>brd, brk, brloh, brv, brň, brvn, drg, drh, drsn, hrdl, brlôž, brvien, cvrč, drsn, evgrin, hrd'el, hrd'iel</i>	Ř	63	<i>břd, břk, břl, dřd, dřh, řř, hřb, hřk, kopřc, kř, křm, křd'el, mřst, přhl, smřd, třž, nřň, vřb, vřt, verř, cřk, čvřk, dřž, řřk, řřv, hřb, hřd, hřst, hřň, křdl, křč, mř, mřv, mřz, přš, sřk, sřst, sřň, škř, škřk, škvr, škvrň, třh, třp, třst, třč, vř, vřh, vřt, vřz, vřzg, vřš, vřř, žřd</i>
L	63	<i>bavln, bích, dlb, dlh, hit, bavľň, bik, biš, dlž, hlc, hlř</i>	Ľ	20	<i>stľp, hľb, kľb, plz, tľc, tľk, bľk, bľch, dlh, dlž, glg, hľb, hľ, jabľ, mlk, plň, tľk, vľč, žľt</i>

Popri jednotlivých vokáloch sú v radixoch hiátové vokalické skupiny, porov. *alianc, axiom, axióm, bariér, batalión, alkyón, aero, alveol, aort, apartheid, areál, triumf.*

Stavba radixov rešpektuje fonologické zákonitosti slovenčiny, na začiatku a na konci morfémy je jeden konsonant alebo skupina konsonantov s druhou sonórou (CCs), napr. *bl, br, cn, cv, čm, čr, dr, fj, fl, fr, gl, gn, gr, hl, hn, hr, hv, chl, chr, chv, kl, kl', kr, kv, ml', mr, pl, pl', pr, sl, sm, sr, sv, šm, šň, šr, šv, tl, tl', tr, vl, vn, vr, zr, žm, žr* či spoluhláskové skupiny bez sonóry *sk, šk, st, št, st', sp, šp, ft, kš, sf, vš, zb, zd, žb.* Relevantná je pozícia konsonantickej skupiny. V štruktúrach s viacerými konsonantmi prevláda kombinácia s posledným sonórnym konsonantom na začiatku radixov (vzostupná sonorita) a kombinácia s prvým a posledným sonórnym konsonantom na konci radixov alebo uprostred radixov (zostupná sonorita). Za sonóry sa pokladajú konsonanty *m, n, ň, r, l, ľ, j* a *v* s prevládajúcou tónovou zložkou (Sabol, 1989, s. 73). Výnimočne

sa kombinujú štyri konsonanty (33): na konci radixov *rstv*, *xtr*, *jstr*, *nštr*, na začiatku radixov *pstr-*, *pstr-*, *pstr-*, *pštr-*. Kombinácia troch konsonantov sa vyskytuje 533 ráz a kombinácia dvoch konsonantov až 5861 ráz.

6.1.1 Pri dvoch konsonantoch ide o kombináciu najčastejšie so sonórnym konsonantom a okrem toho o konsonantické skupiny *sk*, *šk*, *sp*, *šp*, *st*, *št*.

a) Na začiatku radixov je skupina konsonantov so vzostupnou sonoritou (až 1727 prípadov z počtu 2239), napr. *slad*, *svah*, *smäd*, *snob* či spoluhláskové skupiny *sk*, *šk*, *st*, *št*, *sp*, *šp* (spolu 412 nesonórnych konsonantov). Z konsonantických skupín s druhou sonórou sú najfrekventovanejšie kombinácie: *pr-* (231), *tr-* (134), *kr-* (124), *pl-* (114), *br-* (85), *kl-* (70), *hr-* (55), *dr-* (63), *sl-* (53), *kv-* (45), *gr-* (45), *bl-* (40), *sv-* (39), *sm-* (37), *chr-* (34), *hl-* (33), *fr-* (30), *fl-* (27), *gl-* (23); *chl-* (22), *šm-* (21), *sn-* (20); ostatné sa vyskytujú menej než 20 ráz. Z kombinácií dvoch sonór sú najčastejšie: *vr-* (27), *vl-* (20) a z iných konsonantických skupín sú to kombinácie: *st-* (81), *št-* (70), *sk-* (53), *šk-* (41), *šp-* (44), *sp-* (37), ostatné kombinácie sa vyskytujú menej než 20 ráz.

b) Uprostred radixov (1489) je aj skupina dvoch konsonantov s poslednou sonórou (CCs) alebo CC ako na začiatku, ale v podstatne menšom zastúpení. Z konsonantických skupín so sonórou sú najviac frekventované: *-kr-* (31), *-tr-* (29), *-kl-* (21), *-bl-* (21), *-pl-* (20), *br-* (19), *-pr-* (18), *-gr-* (13), *-kv-* (11), *-dm-* (10); z konsonantických skupín bez sonóry sú najviac frekventované: *-st-* (94), *-sk-* (30), *-ks-* 28, *-sp-* (24), *-št-* (24), *-kt-* (17), *-šk-* (13), *-šp-* (10), *-pt-* (10). Najfrekventovanejšia je kombinácia so zostupnou sonoritou, ktorá je tak ako kombinácia s dvoma sonórmi častejšia uprostred a na konci radixov. Z kombinácie *-CsC-* (726) sú najčastejšie kombinácie: *-nt-* (102), *-nd-* (75), *-mp-* (56), *-mb-* (45), *-rt-* (43), *-nc-* (26), *-nz-* (25), *-ng-* (24), *-nk-* (21); z kombinácií *-CsCs* sú najfrekventovanejšie skupiny: *-rm-* (33), *-rn-* (22).

c) Na konci radixov (2213) je najfrekventovanejšia kombinácia so zostupnou sonoritou s prvou sonórou: *-nt* (129), *-nd* (60), *-rt* (51), *-ng* (46), *-nk* (40), *-nc* (40), *-nč* (29), *-rd* (31), *-rk* (26), *-lt* (25), *-nz* 21; z kombinácií dvoch sonór *-CsCs* sú

najčastejšie typy: *-rn* (31), *-rm* (26). Skupina dvoch konsonantov s poslednou sonórou (CCs) alebo CC je podstatne menej zastúpená než na začiatku radixov. Z konsonantickej skupiny s druhou sonórou sú najčastejšie kombinácie: *-tr* (35), *-br* (30), *-dr* (22); z konsonantických skupín bez sonóry sú to: *-st* (133), *-kt* (74), *-sk* (63), *-st'* (61), *-x* (57), *-št'* (40), *-pt* (29), *-kc* (21).

6.1.2 V štruktúrach s tromi konsonantmi sa kombinujú konsonanty tiež podľa princípu vzostupnej či zostupnej sonority. Kombinácia s poslednou sonórou sa vyskytuje vo všetkých pozíciách v radixe, ale najčastejšie je na jeho začiatku (*skr, smr, spl, spr, stv, schv, svr, str, štr, škr, škv, škl, špr, štv, zdr*), pričom na rozdiel od skupín s dvoma konsonantmi ani raz sa tri konsonanty v jednom radixe neopakujú. Tri konsonanty sú na začiatku radixov 165 rás (majú najmenej kombinácií, ale vysokú frekvenciu). Na začiatku radixov je najčastejšie skupina troch konsonantov s poslednou sonórou (až 136 prípadov zo 165, napr. *sklúč, stred*), z konsonantických skupín sú najfrekvenciovanejšie: *str-* (76), *škr-* (17), *štr-* (14), *skr-* (9), *škv-* (7), *smr-* (6), *spr-* (5); iné typy majú frekvenciu menej než 5.

Uprostred radixov (206) je skupina troch konsonantov po perintegrácii, napr. v propriálnych radixoch: *veltlín, volfrám, volkmen, wartburg, tolstoj*, resp. pri prevzatých radixoch: *pingpong*. Z konsonantických skupín s prvou a poslednou sonórou, ktoré sú len na konci a uprostred, je najčastejšia skupina *-ntr-* (10), *-mpr-* (7), *-ngr-* (6), *-mpl-* (6), *-mbr-* (5), *-nkr-* (6), *-ndr-* (5); z kombinácie CCCs je najfrekvenciovanejšia skupina *-str-* (18), z kombinácie so zostupnou sonoritou -CsCC, ktorá je len na konci a uprostred, sú to: *-nšt-* (10), *-nšp-* 6 a zo skupín bez sonóry sú to: *-xp-* (8), *-xt-* (8), *-bst-* (6).

Na konci radixov (162) je skupina troch konsonantov s poslednou sonórou, s prvou sonórou, resp. s dvoma sonórami. Z konsonantických skupín je najčastejšia skupina *-str* (39), z kombinácie -CsCC, ktorá je len na konci a uprostred, sú to: *-nkt* (6), *-nkc* (6), z kombinácie -CsCCs, ktorá je tiež len na konci a uprostred radixov, sú to: *-ndr* (17), *-ndl* (5), zo skupín bez sonóry je to len *-kst*, *-bzd*.

7. Závěry

Slovník koreňových morfém slovenčiny (2005) obsahuje 11369 radixov s alomorfiami a variantmi. Radix je nositeľom lexikálneho významu a z toho vyplývajúcej funkcií (Sokolová, 1999). Základnou funkciou radixov je bázotvorná funkcia, najviac radixov má pre jeden lexikálny význam jednu formu. Asymetrický vzťah medzi formou a významom je pri vyše 800 homonymných radixoch, čo je podstatne viac, než je homonymných lexém, pri ktorých sa homonymia dezambiguuje kombináciou s ďalšími morfémami (porov. CIT¹⁻³ v lexémach *cit*, *citovať* a *ocitnúť sa*). Asymetrický vzťah je aj pri radixoch s jedným významom a viacerými formami, najviac je alomorfnych radixov (2566), ktoré vznikli alternovaním hlások pod vplyvom morfém. Menej je prípadov s variantmi (839), variantné radixy vznikli pri procese adaptácie (*•**KRST** / **CHRIST** / **KREST**), pri onomatopoických radixoch, napr. *•**CVRK**¹ / **CVRLI** / **ČVRLI** / **SVRK**, resp. či pri perintegrácii pôvodných morfematických hraníc, napr. •**VIA** (VE, VIE²) / **VIETOR** (VETR, VEĽTER).

Slovník koreňových morfém slovenčiny (2005) poskytuje aj prehľad o najfrekventovanejších typoch fonematických modelov radixov, vrátane vokalických a konsonantických skupín. Radixy tvoria 165 rozličných fonematických štruktúr v rozpätí 1 – 11 foném. Najmenej frekventované sú typy s menej než tromi a viac než šiestimi fónami, najčastejšie sú radixy s tromi až šiestimi fonémami. Čím vyšší počet foném vo fonematickej štruktúre nad šesť členov, tým je nižší ich výskyt a vyššia je heterogénnosť štruktúr. Ideálnym radixom slovenčiny je neviazaný radix bez alomorf a variantov s tromi, štyrmi či piatimi fónami, ktorý nesie jeden význam, napr. *dom*, *javor*. Má uzavretú fonematickú štruktúru kompatibilnú s najfrekventovanejším typom prefixov končiacim sa na vokál, ale aj s najfrekventovanejším typom sufixov začínajúcich sa vokálom. V štruktúrach s viacerými konsonantmi prevláda kombinácia s posledným sonórnym konsonantom na začiatku radixov (tendencia po vzostupnej sonorite typu nie sonóra, sonóra, vokál, napr. *stred*) a kombinácia s prvým a posledným

sonórnym konsonantom na konci radixov alebo uprostred radixov (tendencia po zostupnej sonorite typu vokál, sonóra, nie sonóra, napr. *špurt*).

Poznámky

¹ Medzi najfrekventovanejšími koreňovými morfémmi (s frekvenciou nad 100) je veľa radixov so systemizujúcou funkciou (-*lóg*, -*mer*, -*graf*, -*slov*; *bi-*, *pol-*, *veľ-*) a relatívne veľa supletívnych radixov (10).

Frekvencia a využívanie radixov svedčí o silnej systemizačnej funkcii pôvodného koreňa, a preto napríklad pri type -*lógia* možno uvažovať o jeho suffixoidnom charaktere. Rovnako je to pri -*mer*, -*pis*, -*graf*, -*slovie*, ale aj pri prefixoidných radixoch *bi-*, *pol-*, *veľ-* (Sokolová et al., 2005b).

Literatúra

FABKE, Helmut: *Kombinatoriske možnosti konsonantov w zapadosłowjańskich rěčach*. *Lětopis*, A, 27/1, 1980, s. 120–130.

HORECKÝ, Ján: *Fonologia latinčiny*. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1949, s. 92–108.

JADACKA, Hanna et al.: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Tom 2, Gniazda odrzeczownikowe. Kraków, Universitas 2001.

KARPILOVSKA, Jevgenija A.: *Korenevij gnizdovij slovnyk ukrajinskoji movi*. Kyjiv, Ukrajinska encyklopedija 2002.

KUZNECOVA, Ariadna I. – JEFREMOVA, Tatiana F.: *Slovar morfem russkogo jazyka*. Moskva, Russkij jazyk 1986.

SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989.

SKARŻYŃSKI, Mirosław: *Mały słownik słowotwórczy języka polskiego dla cudzoziemców*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński 1989.

SKARŻYŃSKI, Mirosław et al.: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Tom 3, Gniazda odczasownikowe. 1. Kraków, Universitas 2004.

SKARŻYŃSKI, Mirosław et al.: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Tom 3, Gniazda odczasownikowe. 2. Kraków, Universitas 2004.

SKARŻYŃSKI, Mirosław: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Tom 4, Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłówki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki. Kraków, Universitas 2004.

SOKOLOVÁ, Miloslava: *Teoretické zásady morfológického spracovania slovenčiny*. In: *Morfologický slovník slovenčiny*. Prešov, Náuka 1999, s. 9–56.

SOKOLOVÁ, Miloslava. – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: *Morfologický slovník slovenčiny*. Prešov, Náuka 1999.

SOKOLOVÁ, M: *Hláskoslovné špecifiká v západoslovanských jazykoch*. In: *Fónické jazy v slovanských jazykoch. XIII. medzinárodná konferencia Medzinárodnej komisie pre fonetiku a fonológiu slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov*.

- Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 19. 9. 1996. Prešov, Náuka 2003, s.33 – 44.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina – ŠIMON, František – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína – CZÉREOVÁ, Beáta – BENKO, Vladimír – MOŠKO, Gustáv: *Slovník koreňových morfém slovenčiny*. 1. vyd. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005.
- SOKOLOVÁ, Miloslava – GENČI, Ján: *Štatistické spracovanie radixov zo Slovníka koreňových morfém slovenčiny*. In: *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického a elektronického spracovania)*. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006a (v tlači).
- SOKOLOVÁ, Miloslava – GENČI, Ján: *Fonematické štruktúry radixov v Slovníku koreňových morfém slovenčiny*. In: *Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického a elektronického spracovania)*. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006b (v tlači).
- TICHONOV, Aleksandr N.: *Slovoobrazovateľnýj slovar ruskogo jazyka*. Moskva, Russkij jazyk 1985. 2 zv.
- VOGELGESANG, Teresa et al.: *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Tom 1, *Gniazda odprzymiotnikowe*. Kraków, Universitas 2001.

Príspevok vznikol pri riešení grantového projektu MŠ SR VEGA 1/3149/04 *Morfosyntaktický výskum v rámci Slovenského národného korpusu*.

Summary

Radixes, Their Alomorphs and Variants in Slovak

The dictionary of stem morphemes in Slovak (2005) contains 11,369 radixes with alomorphs and variants. A radix (stem morpheme) is a bearer of lexical meaning and other functions related to it. The elementary function of radixes is to create the base of a word. Therefore, it is not surprising that the highest number of radixes has one form for one lexical meaning. The dictionary offers an overview of the most frequent types of phonic and phonematic structures of radixes. The least frequent type is the one with less than three and more than six phonas. The most frequent is the type with three to six elements. The higher the number of phonemes, the lower their frequency and the more heterogeneous phonematic structures are.

An ideal radix in Slovak is an unbound radix without alomorphs and variants with three, four and five phones, which carries one meaning, such as **DOM** (house) or **JAVOR** (maple). More than 800 homonymous radixes have an asymmetric relation between a form and meaning. It is significantly more than there are homonymous lexemes where homonymy clarifies by a combination with other morphemes (compare CIT¹⁻³ in lexemes *cit* – feeling, *citovať* – quote, and *ocitnúť sa* – find oneself somewhere). An asymmetric relation between a form and meaning is also with radixes that have one meaning and more forms. Within this asymmetry, alomorph radixes that originated as a result of alternation under the impact of morphemes have the highest frequency. There are fewer examples with variants that originated

during the adaptation process in Slovak. These are also typical for onomatopoeic radices and dead alternations, as well as in the case of the perintegration of original morphematic borders.

Slovenčina a španielčina vo vzťahu k dvojazyčnosti

Niektoré aspekty porovnania slovenčiny a španielčiny na pozadí slovensko-anglického a španielsko-anglického bilingvizmu

Z hľadiska genetickej klasifikácie jazykov patria angličtina, španielčina a slovenčina do indoeurópskej jazykovej rodiny, ktorej pôvod siaha do indoeurópskeho prajazyka. Angličtina a španielčina sú zo skupiny kentumových indoeurópskych jazykov. Slovenčina s češtinou, lužickou srbčinou, poľštinou a s vymretými jazykmi polabčinou a severnou sloviančinou tvoria západoslovanskú vetvu slovanských jazykov. Anglický jazyk je zo skupiny západo-germánskych jazykov, kam okrem neho patrí ešte jazyk nemecký, holandský, flámsky a frízsky. Španielčina predstavuje jeden zo záporománskych jazykov spolu s francúzštinou, provensálčinou, rétorománčinou, sardínčinou, katalánčinou a portugalčinou. Z typologického hľadiska je slovenčina syntetickým flektívnym jazykom. Pri skloňovaní a časovaní v ňom „prevládajú syntetické gramatické tvary, t.j. také, v ktorých lexikálna a gramatická časť tvoria jeden celistvý fonetický celok.“¹ Angličtina a španielčina sú analytickými typmi jazykov, lexikálny a gramatický význam sa často vyjadrujú rôznymi morfémiami netvoriacimi jeden celok. Neplatí to však vždy. Pri časovaní sloves v španielčine sa gramatické kategórie (osoby, času, spôsobu) vyjadrujú podobne ako v slovenčine rôznymi tvarmi slovesa (resp. verbálnymi sufixami) pri jednotlivých osobách singuláru a plurálu. Tieto verbálne sufixy sa zhodujú s podmetom vety v osobe a čísle. V angličtine je táto zhoda obmedzená na tvary nepravidelného slovesa *to be* (byť) a na tvary tretej osoby singuláru prézenta

ostatných slovies. Vzhľadom na to, že španielčina a slovenčina vyjadrujú podmet (subjekt) príslušnou gramatickou morférou na slovese, nemusí byť potom vo výpovedi explicitne vyjadrený. Okrem toho, substantíva vyjadrujúce subjekt a objekt výpovede môžu sloveso predchádzať, alebo ho nasledovať, napríklad: *Jozef videl to auto včera. Tb auto videl Jozef včera. José vio el coche ayer. El coche lo vio José ayer.* V angličtine však subjekt musí byť explicitne vyjadrený a jeho miesto vo výpovedi býva zvyčajne pred slovesom. Bezprostredne za slovesom sa musí zase nachádzať zámeno vyjadrujúce objekt. V španielčine toto zámeno zvyčajne predchádza sloveso, s výnimkou tvarov rozkazovacieho spôsobu, neurčitku a prítomného prídavia, kedy vo forme sufixu je pripojené priamo na sloveso. Pokiaľ ide o gramatickú kategóriu pádu, slovenčina má šesť pádov, každý z nich vyjadrovaný pádovými morférami. Jednotlivé pádové morfémy sa vyznačujú gramatickou polysémiou, umožňujúcou vyjadrovanie viacerých gramatických významov jednou morférou, napríklad *-a* v genitíve a akuzatíve singuláru slova *chlap*. Okrem rovnorodých gramatických významov môže jedna a tá istá pádová morféma vyjadrovať aj rôznorodé gramatické významy, napríklad *-ovi* v tvare *chlapovi* vyjadruje gramatické kategórie rodu (maskulínium, životné), čísla (singulár) i pádu (datív alebo lokál). V porovnaní so slovenčinou majú angličtina a španielčina iba pozostatky pádového systému. Pádové morfémy sú reprezentované iba predložkovými pádovými morférami, ktoré netvorí s menom jeden celok. Tvar samotného skloňovaného substantíva sa pri jednotlivých pádoch nemení.

Napríklad:

chlap	el hombre	the man
chlap-a	del hombre	of the man
chlap-ovi	al hombre	to the man
chlap-a	al hombre	the man
chlap-ovi		
chlap-om		

Gramatická kategória rodu v slovenčine sa okrem iného prejavuje v rozdelení všetkých substantív na maskulína, feminína a neutrá. Životné substantíva zachovávajú až na výnimky typu *knieža, dievča* prirodzený rod. V porovnaní so slovenčinou má španielčina dvojrodový systém, členiaci všetky španielske substantíva na maskulína alebo feminína, vyjadrený primárne ich členmi – *un, el* pre maskulína, *una, la* pre feminína, napríklad: *un hombre, el perro, una mujer, la silla*. V angličtine rod ako gramatická kategória prakticky nejestvuje (porov. Bázlik, 1991, s. 90–91). Jediným prípadom, kedy substantívum určuje voľbu iného elementu vety, je vzťah mena a zámena. Mená označujúce mužské osoby sú vo všeobecnosti zastupované zámenom *he* (on), ženské osoby zámenom *she* (ona). Všetky ostatné sú zvyčajne zastupované zámenom *it* (ono). Tvar určitého a neurčitého člena je v angličtine pre všetky substantíva rovnaký. Na rozdiel od slovenčiny a španielčiny, podobne rovnaký je aj tvar anglických adjektív. Tvar slovenských a španielskych adjektív vyjadruje zhodu v rode a čísle pre španielčinu, v rode, čísle a páde pre slovenčinu s menom, s ktorým sa viažu. Zo syntaktického hľadiska anglické a slovenské adjektíva predchádzajú meno. V španielčine sa adjektívum zvyčajne nachádza bezprostredne za menom. Treba však pripomenúť, že „niektoré adjektíva podľa postavenia menia svoj význam. *Pobre* pred podstatným menom znamená „úbohý“, za podstatným menom „chudobný“: *pobre mujer* (úbohá žena) – *una mujer pobre* (chudobná žena)”².

1. Slovensko-anglický bilingvizmus

Jazykový materiál pre skúmanie slovensko-anglického bilingvizmu sme čerpali z troch základných zdrojov. Prvým zdrojom je rečový vývin dcéry jedného z autorov práce Natálie, ktorá od narodenia rozpráva s otcom jedine po anglicky a s matkou po slovensky, okrem toho rodina strávila školský rok 1992/93 v USA (porov. Štefánik, 2000). Ako druhý zdroj nám poslúžili konkrétne jazykové prejavy Slováka, ktorý emigroval v prvej polovici šesťdesiatych rokov. V USA žil v čase nášho výskumu už viac ako 25 rokov. Každý deň sa stýkal so Slovákami

a Čechmi, väčšinou tiež emigrantmi. V práci ho budeme nazývať Frank (porov. Štefánik, 1991). Tretí zdroj poznatkov predstavovali výsledky výskumu nárečových prejavov príslušníkov prvej (t.j. už v USA narodenej) generácie amerických Slovákov. Výsledky svojho výskumu autori Hammerová – Ripka publikovali vo viacerých štúdiách (porov. napr. Hammer, 1992; Ripka, 1993; Hammer – Ripka 1994).

Vzhľadom na rozsah príspevku sme boli nútení vynechať časti venované fonetike a fonológii a budeme sa ďalej zaoberať len situáciou v morfológii, syntaxi, lexikológii a sémantike.

Častým javom, ktorý sa vyskytuje v prejavoch bilingvistov, je striedavé používanie oboch jazykov, tzv. alternácia kódov (code alternation). Dôvody alternácie kódu u bilingvistov môžu byť rôzne, napríklad zmena témy rozhovoru, fakt, že niekto používa iný jazyk doma v rodinnom prostredí a iný v škole, snaha o vylúčenie monolingválneho jedinca z konverzácie, resp. zámerné znemožnenie jej porozumenia, atď. Nedostatočné ovládanie jedného z jazykov môže mať za následok, že jednotlivec niektorú lexému v tomto jazyku jednoducho nepozná, alebo si prinajmenšom na ňu v rýchlosti nespomenie a použije pomenovanie z dominantného jazyka. Nedostatočnej kompetencii v jednom jazyku je podobný prípad, keď jednoslovný ekvivalent v druhom jazyku nejestvuje, prípadne aj pomenúvaná reália je v tomto jazyku neznáma. Napríklad (F): *Dones nožík, ten šídagnajf.* (šídagnajf = sheetrock knife - nôž na tvrdý kartón používaný v USA na priečky v miestnostiach namiesto murovaných stien). *To nie je filips, chcem filips.* (filips = philips – krížový skrutkovač, jeden z novších príkladov na apelativizáciu, keď názov firmy vyrábajúcej tento nástroj prešiel na pomenovanie samotného nástroja) a pod. Existujú viaceré, najmenej však dva hlavné druhy zmeny kódov. Je to tzv. *prepínanie kódov* (code switching) a *miešanie kódov* (code mixing). Ide o prechod z jedného jazyka do druhého, či už na úrovni celých výrazov alebo ich častí, pričom tieto sú vo svojej pôvodnej, neasimilovanej podobe. Na rozdiel od toho pri miešaní kódov sa výrazy alebo ich časti z jedného jazyka asimilujú, fonologicky a morfológicky

prispôsobujú druhému jazyku. Podľa Weinreicha (1953) rozdiel medzi prepínaním a miešaním kódov je aj rozdielom medzi langue a parole.

Michael Clyne v knihe *Transference and Triggering* (1967) zámerne nepoužíva pojem interferencia pre výlučne negatívnu konotáciu, ktorú tento pojem postupne v literatúre venovanej bilingvizmu nadobudol a zavádza termín *transferencia* (*transference*) na označenie prenosu (transferu) elementov jedného jazyka do druhého. Jeho definícia by sa mohla rozšíriť v tom zmysle, že tu nejde iba o prenos jednotlivých elementov, ale aj pravidiel a systémových javov. Pod transferenciou by sme potom chápali prenos elementov, pravidiel a systémových javov jedného jazyka do druhého. Existuje viacero druhov transferencie, napr. (N):

a) lexikálna: *Aj ja chcem mať takýto lipstik* (*lipstik* = *lipstick* – *rúž*).

b) syntaktická: *Ja chcem toto papat s forkom* (*fork* – *vidlička*).

c) sémantická: *Mami, beží mi nosík* (*z anglického I have runny nose*).

d) fonologická: používanie vokálov a konsonantov typických pre jeden jazyk v druhom jazyku. Napr. používanie aspirovaných konsonantov *p*, *t*, *k* v slovenských slovách americkými Slovákmami.

Je zrejmé, že transferencia, resp. jej jednotlivé druhy, tak ako sme ich tu uviedli, sa môže vyskytovať v oboch smeroch, t.j. nielen z angličtiny do slovenčiny, ale aj zo slovenčiny do angličtiny.

1.1. Slovesné prevzatia

Slovo môže prejsť z jedného jazyka do druhého dvoma základnými spôsobmi - buď vo svojej pôvodnej foneticko-fonologickej a morfolologickej podobe, t. j. neasimilované, alebo foneticko-fonologicky a morfologicky upravené tak, aby vyhovovalo pravidlám prijímajúceho jazyka, čiže v asimilovanej podobe. Lexikálne prevzatia sa potom tiež môžu rozdeliť do dvoch kategórií – na asimilované a neasimilované. Neasi-

milované lexikálne prevzatia vlastne predstavujú konkrétnu realizáciu prepínania kódov (code switching) v konkrétnom rečovom prehovore. Všetky tu skúmané slovesné prevzatia patria do skupiny asimilovaných lexikálnych prevzatí. Sú to hybridné zlúčeniny, ktoré sa skladajú z anglického základu a slovenskej prípony *a/alebo predpony*. Foneticko-fonologický a morfológický tvar slovesa je upravený tak, aby vyhovoval základným princípom stavby slovenských slovies. U všetkých troch zdrojov skúmaného jazykového materiálu sa najčastejšie vyskytovali slovesá priradujúce sa k typu *kupovať*. Napríklad (AS, F, N): *askovať* (to ask – pýtať sa), *džojnováť* (to join – spojiť), *čárdžovať* (to charge – účtovať), *digovať* (to dig – kopať), *fajťovať* (to fight – biť sa), *čekovať* (to check – kontrolovať) atď. O tom, že hybridné slovesá prešli vcelku bez problémov do slovnej zásoby skúmaných bilingvistov svedčí aj fakt, že k nim pripájali aj zápornú prefixálnu morfému *ne-*, napr. *nefilovali* (to feel – cítiť), *nelajkovali* (to like – páčiť sa). K nedokonavým tvarom tvorili ich dokonavé páry: *skešovať* (to cash – vybrať v hotovosti), *pofakovať* (to fuck – sfušovať) a pod. Trochu odlišná situácia sa vyskytla u Natálie. Väčšina slovies síce bola utvorená v súlade s doteraz uvedenými príkladmi, vyskytli sa však aj slovesá utvorené inými kmeňotvornými príponami (N): *Najprv ho spenkem a potom ho kíkem do hlavy*. (to spank – udrieť, to kick – kopnúť). *Som ti mejkla haus*. (to make – urobiť). *Martin, nič nepušni!* (to push – stlačiť). *Nemôžeš ísť na moju stoličku, lebo ja sa chcem rokať* (to rock – húpať sa). *Také pekné, abi to šajnilo* (to shine – svietiť, ligotať sa).

Uvedené slovesá sa môžu rozdeliť do troch skupín v závislosti od toho, ku ktorému slovesnému typu patria:

I. – nuť: *spenknuť, kíknuť, mejknuť, bampnuť, pušnuť, stopnuť*

II. – ať: *rokať, písať*

III. – íť: *šajniť*

U. Weinreich (1953) konštatuje, že pri preberaní nových slovies do jednotlivých jazykov existujú určité typické prípony, charakteristické pre ten ktorý jazyk, do paradigiem ktorých sa nové slovesá najčastejšie zaraďujú. Takými sú v nemčine –

ieren, v ruštine – *irovať*, v modernej gréčtine – *adzi, -i* alebo *-ari* v americkej sicílicine. Na základe vyššie uvedených skúmaní sa k nim pre slovenčinu môže priradiť sufix *-ovať* slovesného typu *kupovať*.

1.2. Substantívne prevzatia

V skúmanom jazykovom materiáli sa nachádzajú príklady na oba – asimilované i neasimilované – typy substantívnych prevzatí. Vo všetkých prípadoch ide o lexikálne prevzatia z angličtiny do slovenčiny. V odbornej literatúre venovanej problematike slovensko-anglického bilingvizmu sa doteraz venovala minimálna pozornosť otázke gramatickej kategórie rodu substantívnych prevzatí. Zmienil sa o nej iba I. Ripka, keď konštatuje, že „väčšina podstatných mien preberaných z angličtiny sa do slovenského morfológického systému zaraďuje bez výraznejších tvaroslovných zmien (bez pripojenia slovenskej prípony). Podstatné mená zakončené na spoluhlásku sa chápu ako maskulína (ku konkrétnemu typu sa potom zaraďujú podľa životnosti a zvukových vlastností koncových spoluhlások), na *-a* ako feminína, zriedkavé podstatné mená zakončené na *-o* ako neutrá.”³ Uvedené konštatovanie je v súlade s tvrdením autorov Bázlika a Votrubu (1983), podobne Bázlika (1991). Pri podrobnom skúmaní jazykového materiálu sme však zistili, že u bilingvistov toto pravidlo nemá všeobecnú platnosť. Životné podstatné mená dostávajú rod podľa prirodzeného rodu. Pri substantívach označujúcich neživé predmety už situácia nie je tak jednoznačná. Ak by vyššie uvedené pravidlá o rode lexikálnych prevzatí mali platiť, museli by anglické substantíva (AS) *car* (auto), *mount* (hora) a *rail* (koľajnica) prejsť do slovenčiny ako maskulína s možnou podobou *kar, mant a rel*. To sa však nestalo. Miesto toho všetky pribrali gramatickú morfému *-a*, charakteristickú pre slovenské feminína a zaradili sa do príslušnej paradigmy. Anglický výraz *car* má potom v slovenčine podobu *kara, mount – manta a rail – rela*. Je zrejmé, že fonetická podoba preberaného slova v týchto prípadoch nehrá rozhodujúcu úlohu. Svedčí o tom aj skutočnosť, že napriek pomerne veľkej

zvukovej podobnosti a stavbe anglických slov *train* a *rail* má *train* slovenský tvar *tren* a je to maskulínium, ale *rail* prešlo k feminínam ako *reľa*. Podobná situácia je aj pri druhom zdroji jazykového materiálu (F). Použité substantívne prevzatia sa dajú rozdeliť do dvoch skupín. Prvú tvoria hybridné slová, ktoré do slovenčiny prešli ako maskulína a potvrdzujú platnosť pravidiel uvedených v predchádzajúcej časti práce (F): *Za vzduch sa tu platí dva kvódre* (kvóder = quarter – 25 centov). Vo všetkých prípadoch ide výlučne o substantíva mužského rodu. Druhú skupinu tvoria slová, u ktorých pravidlo o závislosti rodu preberaného slova od fonetickej podoby pôvodného tvaru neplatí: *Zoberieš si tú kenu a natrieš túto stenu* (kena = can – plechovica). *Tá bima je tam džojnovaná*. (bima = beam – hrada). V každom prípade je tu v koncovej pozícii slova konsonant. Napriek očakávanému mužskému rodu však „fungujú“ ako feminína. Také isté skupiny sa vyskytujú aj u Natálie. Z príkladov na prvú skupinu možno uviesť napr. (N): *Môžem mať trošku lipstika?* (lipstik = lipstick – rúž na pery). V druhej skupine sa nachádzajú vety: *Martin ma chce s tou stikou buchnúť*. (stika = stick – palica). *Kde je moja buka?* (buka = book – kniha).

Na základe uvedených príkladov možno vysloviť nasledujúce závery:

1. Všeobecné pravidlo o rode substantív preberaných z angličtiny do slovenčiny je v špecifických prípadoch bilingvistov neplatné.

2. Zdá sa, že vo veľkej časti prípadov sa tieto substantíva zaraďujú do príslušných paradigiem nie na základe svojej fonetickej podoby (koncovej hlásky alebo skupiny hlások) v zdrojovom jazyku (v tomto prípade v angličtine), ale na základe gramatickej kategórie rodu substantív, ktoré v slovenčine nahrádzajú.

3. Ani toto nové pravidlo však nemá všeobecnú platnosť, o čom svedčia prípady typu (N): *Oblečiem sa do pekného dresa a pôjdem na bál*. (AS): *Smo museli merkovač, abi sa nepokazilo, lebo nemali smo tam ajsbakse* (ajsbaks = icebox – chladnička).

4. Je potrebné rozlišovať medzi asimilovanými a neasimilovanými substantívnymi prevzatiami. K neasimilovaným prevzatiám patria napríklad substantíva v nasledujúcich vetách (F): *Nepoprskaj tie tajls. Čistiť to je dizáster* (tajls = tiles – dlaždice, dizáster = disaster – pohroma). (N) *Keď som išla do škôlky, tak som sa potkla na sajdwólk* (sajdwólk = sidewalk – chodník). V niektorých prípadoch, najmä pri maskulínach v nominatíve, je obtiažne určiť, o ktorú z dvoch možností ide. Týka sa to hlavne nášho informátora, ktorý má vo svojom jazykovom povedomí iba jeden, slovenský fonologický systém, aj keď mierne upravený. Užho sú vlastne takmer všetky lexikálne prevzatia - aj keď len fonologicky – asimilované. Rozhodujúci je potom stupeň tejto asimilácie. V jednej vete sa môžu vyskytnúť asimilované i neasimilované lexikálne prevzatia (F): *Fčera som prvíkrát videl vo vilidž vojse advertajzovali na jednu pejč pilzner* (vilidž vojs = Village Voice – týždenník vychádzajúci v New Yorku, advertajzovať = to advertize – propagovať, pejdž = page - strana, pilzner = pilsner – plzenské pivo).

5. Najčastejším gramatickým rodom, do ktorého sú preberané substantívne prevzatia zaraďované v slovenčine, je mužský rod. Do týchto paradigiem sa často zaraďujú aj slová, ktorých náprotivky sú v slovenčine stredného rodu. Napríklad: neutrum *nákladné auto*, ale maskulínium *trok* (z angl. truck). Menej často do paradigmy mužského rodu prechádzajú substantíva, ktorých ekvivalenty v slovenčine sú feminína (N): *Ja chcem toto papat' s forkom* (fork – vidlička). Uvedené zaradenie môže byť ovplyvnené fonetickou podobou substantíva. Výnimkou je tu zmena neutra *auto* na feminínium *kara* (porovnaj aj truck a maskulínium *trok*) (AS): *Oňi maľi taku staru karu, maľučka kara ľem bula pre dvojo*. Podobne aj *štrickara* (električka): *Jag už zme prišli ku štrickare, ta tote chlopi se vracali*. (Tu je však pravdepodobný vplyv slovenskej lexémy *kára* ako dvojkoľosového vozíka). Najzriedkavejšou paradigmou, do ktorej prechádzajú substantívne prevzatia v slovenčine, je paradigma neutier. Iba veľmi zriedkavo tieto substantíva príberajú gramatickú morfému *-o* a priradujú sa

k svojim synonymám stredného rodu (AS): *Chlapi zaľi pelo, nežnam či to pelo se vola či ňe, pelo z vodu, i rucali na ženi* (pelo = pail – vedro).

6. Je zrejme, že sémantické rady v slovenčine, do ktorých sa zaraďujú aj preberané substantíva, nemajú jednotný rod. Preto je niekedy otázka možného ovplyvnenia gramatickej kategórie rodu slovenského ekvivalentu problematická, napr. *dič = ditch - jarok*, ale aj *priekopa* (AS): *Toten majner umar a rucili jeho šmati do diču*.

7. Je potrebné zistiť, či tu formulované pravidlo platí u bilingvistov aj pre vzťahy iných jazykov (okrem angličtiny) so slovenčinou.

8. Uvedené zistenia potvrdzujú oprávnenosť názoru U. Weinreicha (1953) o možnej závislosti rodu preberaných substantív od svojich príslušných ekvivalentov. U. Weinreich túto myšlienku vyslovil na základe štúdia reči amerických Litovcov, Nórov, Nemcov, Talianov, Portugalcov a Židov.

9. Pokiaľ ide o pomer vplyvu angličtiny a slovenčiny, u Franka a Natálie sa prejavoval vplyv slovenčiny na angličtinu na úrovni foneticko-fonologickej (uplatňovanie pravidiel slovenskej znelostnej asimilácie v anglických výpovediach, slovenské fonémy v anglických slovách...), syntaktickej (slovenská stavba anglických výpovedí), sémantickej (doslovné preklady niektorých frazeologických jednotiek) a výnimočne aj lexikálnej (N): *There will be those rytiers* (Budú tam tí rytieri.). Vplyv angličtiny na slovenské výpovede sa u Natálie ojedinele prejavoval na úrovni foneticko-fonologickej (použitie anglických foném v slovenských slovách), častejšie na úrovni syntaxe (N): *Nechcem tá sem prísť*, a občas na sémantickej úrovni (N): *Beží mi nosík*. U oboch potom najčastejšie na lexikálnej úrovni (prípady asimilovaných a neasimilovaných lexikálnych prevzatí). U prvej generácie amerických Slovákov sa vplyv angličtiny na slovenčinu prejavoval na úrovni foneticko-fonologickej (uplatňovanie pravidiel anglickej znelostnej asimilácie v slovenských výpovediach), syntaktickej, lexikálnej i sémantickej (podrobnejšie porovnaj Hammerová, 1992).

10. V časti venovanej vzťahu angličtiny a slovenčiny na foneticko-fonologickej úrovni sa vyskytla prítomnosť dodržiavania pravidiel anglickej znelostnej asimilácie u amerických Slovákov a slovenskej znelostnej asimilácie u informátora i u Natálie. Pri substantívnych lexikálnych prevzatiach je podobným prípadom gramatická kategória rodu. Jej vplyv na rod preberaných substantív je silnejší ako vplyv fonetickej podoby slova. Zároveň táto kategória sa nemusí nevyhnutne prejavíť na forme samotného substantíva, najmä ak ide o neasimilované substantívne prevzatia. Môže byť signalizovaná na tvare adjektíva, zámena, ... Napríklad (F): *Fčera vo vilidž vojse advertajzovali na jednu pejč pilzner*. (N): *Martin, daj mi to loli* (loli = lolly – lízatko). U Natálie sa vyskytol aj prípad výskytu lexikálneho prevzatia zo slovenčiny do angličtiny, pričom toto bolo upravené plurálovou gramatickou morférou -s, aby bola zachovaná zhoda s ukazovacím zámenom *those* (N): *There will be those rytiers* (Budú tam tí rytieri).

2. Španielsko-anglický bilingvizmus

Jazykový materiál na skúmanie španielsko-anglického bilingvizmu sme čerpali z viacerých zdrojov. Prvým zdrojom je rečový vývin chlapca Mária tak, ako ho vo svojich knihách zachytáva jeho otec Alvino E. Fantini (1985). Ako druhý zdroj nám poslúžili štúdie Carol W. Pfaffovej, najmä jej práca *Code-switching and borrowing in Spanish/English* (1978). Zaoberá sa v nej kvantitatívnou analýzou rečových prehovorov mexických Američanov na juhozápade USA. Tretí zdroj poznatkov predstavovala štúdia K. J. Lindholmovej a A. M. Padillovej – *Language mixing in bilingual children* (1978). Autorky skúmali miešanie jazykov (španielčiny a angličtiny) u piatich bilingválnych detí vo veku od dvoch rokov desať mesiacov do šesť rokov dvoch mesiacov. Všetky sa narodili v USA a patrili k druhej generácii mexických Američanov. Ďalším zdrojom boli kniha *Spanish Language Use and Public Life in the USA* (1985) od viacerých lingvistov, v ktorej sú publikované výsledky výskumov reči Mexičanov, detí aj dospelých, žijúcich v USA. Nemohli sme tiež opomenúť Portoriko, kde je 42,2% populácie

bilingválna, a opierali sme sa o výskumy A. Moralesa publikované v knihe – *Gramáticas en contacto: análisis sintácticos sobre el español de Puerto Rico* (1986). A ako posledný zdroj nás zaujímali tiež rečové prejavy obyvateľov Gibraltáru, ktoré charakterizoval Eduardo F. Cubiella v knihe – *Gibraltar: Aproximación a un estudio sociolingüístico y cultural de la Roca* (1977).

Vo všeobecnosti sa dá konštatovať, že stupeň vzájomného ovplyvňovania sa španielčiny a angličtiny u všetkých zdrojov bol nízky. Napriek tomu sme našli príklady na všetky druhy transferencie, napríklad u Mária:

1) lexikálna : *Papa, voy al otro lado del sidewalk.* (Otec, idem na druhú stranu chodníka.)

2) morfológická: nesprávne používanie gramatického rodu alebo čísla: *payamas* (pijama/pyžamo), *la idioma* (el idioma/ jazyk), *la inglés* (el inglés/angličtina), atď.

3) syntaktická: *Allí en la escuela hay un libro de japoneses nenes.* (Tam v škole je kniha japonských detí.) Slovosled je tu podľa anglického vzoru „...Japanese children”. Mnohí španielsko-anglickí bilingvisti prestávajú pod vplyvom angličtiny používať v španielčine konjunktív, napr. *Lamento que no viene.* (...que no venga) /Lutujem, že nepríde/, *No creo que hace bien.* (...que haga bien) /Neverím, že robí dobre/. Tiež sa u nich vyskytuje fenomén požívania gerundia vo funkcii adjektíva alebo substantíva: ...*profesor ganando 1000 pesos mensuales.* (...que gana 1000 pesos) /...profesor, ktorý zarába 1000 pesos/, *La manera de evitar la destrucción de ELA es controlando la legislatura.* (...es controlar la legislatura) /je potrebné kontrolovať legislatúru, aby sme sa vyhli zničeniu ELA./, pužívanie anglických syntaktických konštrukcií: *Le gusta a comer.* (She likes to eat/Rád je.), osobných zámen: *Porque todos no saben hablar español bien, yo pensaba que lo sabían porque hay muchas personas que, y yo pienso que yo sé hablar español mejor que ellos. Pero que cuando yo vine, pues yo me mudé...., (Pretože nie všetci hovoria dobre po španielsky, ja som myslel, že áno, pretože je veľa ľudí, ktorí a ja myslím, že ja hovorím po španielsky lepšie ako oni. Ale keď som ja prišiel, tak som sa ja pretahoval...),atď.*

5. sémantická: *Vamos rápido a poner el fuego afuera.* Je to doslovný preklad anglického frazeologizmu – Let us quickly put the fire out. (Rýchlo zahasme oheň.). Doslovný preklad anglických konštrukcií: ... *son nacidos* (are born/narodili sa), *Me regreso para atrás a mi casa.* (I return back to.../Vrátim sa domov.), *Voy por tres días...* (I'm going for three days/Idem na tri dni.), *escuela alta* (high school/stredná škola). V smere zo španielčiny na angličtinu sme našli tieto prípady: *I'm seeing televisión.* (Estoy viendo la televisión/pozerám televíziu), *adding wood to the fire* za adding fuel... (del español – llevar leña al bosque/Nosit drevo do lesa), *to have lucky* za to be lucky (del español tener suerte/mat šťastie), atď.

6. fonologická: zo strany angličtiny sa transferencia prejavila hlavne v tendencii vyslovovať konsonanty *p*, *t*, *k* s aspiráciou. V opačnom smere išlo napríklad o nevyslovovanie plozív *t*, *d*, *n* v koncových pozíciách slova, vyslovovanie *ch* miesto *h* (v slovách *heart*, *hard*) a pod.

Uvedené príklady dokazujú prítomnosť asimilovaných a neasimilovaných lexikálnych prevzatí. K neasimilovaných lexikálnym prevzatiam patria slová ako: *sidewalk*, *interest*, *stick*, *brake*. Ide tu zároveň o vnútrovetné (intrasentenčné) prepínanie kódov. Toto prepínanie kódov sa deje nielen na úrovni jednotlivých slov, ale aj viacslovných výrazov a častí viet, napr: *I keep thinking that Jason probable will be walking cuando cumpla el año.* (Myslím si, že Jason pravdepodobne začne chodiť, keď dovŕši jeden rok), *One day he... un día fue a comer.* (Raz išiel na obed), *Yo estaba en ninth grade y yo no sé qué pensaría ella...* (Bola som v deviatom ročníku a neviem, čo si mohla myslieť ona...)

2.1. Slovesné prevzatia

Morfologicky asimilované i neasimilované anglické slovesá sa vyskytovali v rozličných pozíciách. Neasimilované anglické slovesá sa zvyčajne vyskytovali ako particípiá alebo neurčitky. Slovesá upravené podľa zásad španielskej morfológie sa najčastejšie vyskytovali ako vyčasované plnovýznamové slovesá, napríklad:

1) špan. pomocné sloveso *estar*, *ir* + angl. participium: *Estaba training para pelear*. (Trénoval, aby sa mohol biť.)

2) špan. sloveso + angl. infinitív: *Va a charter un camión*. (Prenajme nákladné auto).

3) morfológicky upravené slovesá: *Los hombres me trustearon*. (Muži mi verili). Okrem uvedených prípadov sme si bližšie všimali, do ktorej skupiny španielskych slovies sa hybridné zloženiny anglických základov a španielskych sufixov najčastejšie zaraďovali. Všetky asimilované slovesá boli vhodne upravené tak, aby vyhovovali základným pravidlám stavby španielskeho slovesa napr. *trustearon* = *to trust- veriť*, *taipiamos* = *to type - písať na stroji*, atď. Všetky ostatné novoutvorené slovesá patria do najproduktívnejšej triedy španielskych slovies a síce ku slovesám, zakončeným na *-ar*. Na základe tejto skutočnosti možno vysloviť domnienku, že pri tvorení (resp. preberaní a upravovaní/ nových slovies bilingvistami v španielčine je najčastejšou koncovkou *-ar*.

V opačnom smere – z angličtiny do španielčiny – sme našli nasledovné prípady transferencie: *Pam can you desentie this?* (/to tie – atar/ Pam môžeš to rozviazať?). Mário tu použil anglické sloveso *to tie* so španielskymi prefixami *-des* a *-en* podľa vzoru *desenganchar*. V ďalšom prípade: *I'm saking my nose* (Fúkam si nos) pripojl k španielskemu slovesu *sacar* anglický sufix *-ing*. Našli sme tiež transferenciu v smere z angličtiny do španielčiny v prípade španielskych neprechodných slovies, ktoré sa pod vplyvom angličtiny zmenili na prechodné: *Luis desarrolló alergia al tabaco*. (U Luisa sa vyvinula alergia na tabak.)

Na základe uvedených príkladov môžeme vysloviť záver, že na úrovni slovesných prevzatí sa prejavuje interferencia vo väčšej miere z angličtiny do španielčiny.

2.2. Substantívne prevzatia

Minimálna interferencia na úrovni substantívnych prevzatí sa vyskytovala v smere zo španielčiny do angličtiny. Našli sme len nasledovné prípady: *And the vaca*. (Y la vaca/A krava.), *They are going too, in the agua*. (Ellos también van en el agua/ Oni idú tiež vo vode.), *Oh, that is a perro, now perro is it*. (Eso

es perro, es perro/Áno to je pes, pes je to). A na úrovni gramatických kategórií: *I have too manys cars.* (Tengo demasiados coches/Mám príliš vela áut.), *I have toys horses.* (Tengo juguetes caballos/Mám hračkárske koníky.), – v angličtine sa číslo na adjektívach nevyjadruje (many, toy).

Opäť nás zaujímala gramatická kategória rodu substantívnych prevzatí, ktorá sa prejavovala na rode členov, ukazovacích zámen a čísloviek. Okrem nej boli tieto aj nositeľom gramatickej kategórie čísla, napr.: *Tengo un car.* (coche/Mám auto), *¿Dónde está la clock?* (el reloj/Kde sú hodiny?), *Mira los guards.* (los guardas/Pozri na strážnu službu.), *Había un man...* (hombre/Bol raz jeden muž...), *Dijo...no comer el paint red* (pintura roja/povedal..., aby nejedol červenú farbu), *...el chiquillo le dio un trumpet.* (una trompeta/Maličký mu dal trúbku...), *Tengo un appointment con el doctor.* (una cita/Som objednaná u doktora.). Ani v jednom prípade sa nevyskytol rozdiel (rozpor) medzi gramatickou kategóriou čísla vyjadrovanou tvarom člena, zámena alebo číslovky a tvarom substantívneho prevzatia. Odlíšná situácia bola pri vyjadrovaní gramatickej kategórie rodu. Zo všetkých zdrojov sme spolu získali 77 prípadov, v ktorých bol rod substantívneho prevzatia vyjadrený mužským alebo ženským určitým alebo neurčitým členom. Príklady sme rozdelili do nasledujúcich skupín:

- 1) 31 prevzatí mužského rodu, ktoré majú aj v španielčine synonymum v mužskom rode: *un rabbit /un conejo/zajac/, un helicopter /un helicóptero/helikoptéra/*
- 2) 15 prevzatí mužského rodu, ktorých synonymum v španielčine je ženského rodu, t.j. rod im bol pridelený „nesprávne“: *un squirrel /una ardilla/veverička/, un bottle /una botella/flaša/, un song /una canción/pieseň/*
- 3) 16 prevzatí ženského rodu, ktoré majú aj v španielčine synonymum v ženskom rode: *esa carrot /una zanahoria/mrkva/, la coast /la costa/pobrežie/*
- 4) 3 prevzatia ženského rodu, ktorých synonymum v španielčine je mužského rodu: *la clock /un reloj/hodinky/, una birthday /los cumpleaños/narodeniny/*

5) 9 prevzatí mužského rodu, ktorým v španielčine zodpovedajú rovnocenné synonymá v mužskom i ženskom rode: *los steps / un escalón y una escalera/schody/*, *el committee /un comit, y una junta/comité/*

6) 1 prípad prevzatia ženského rodu, ktorému v španielčine zodpovedá rovnocenné synonymum v ženskom i mužskom rode: *una bird /un(a) ave y un pájaro/vták/*.

7) 2 prevzatia sa vyskytli v oboch rodoch: *una bird* ale aj *este bird, esa window*, ale aj *los windows /okno/*.

8) Nevyskytol sa ani jeden prípad rozporu medzi prirodzeným a gramatickým rodom substantívneho prevzatia.

Na základe uvedených príkladov môžeme vysloviť záver, že anglické substantívne prevzatia dostávajú v španielčine rod na základe kombinácie viacerých faktorov. Ak ide o ľudí, kritériom je prirodzený rod. V ostatných prípadoch je to potom rod španielskeho ekvivalentu alebo morfológická stavba preberaného substantíva. Veľký počet „nesprávnych“ rodov pri maskulínach (13) svedčí o tendencii častejšie pridelovať substantívny prevzatiam v španielčine mužský rod (porov. aj viac ako trojnásobne vyšší počet pridelených maskulín –29 – oproti femininám).

3. Zhrnutie a záver

Španielčina je analytický typ jazyka, kým slovenčina je syntaktický flektívny jazyk. Napriek tomuto veľkému typologickému rozdielu sme v našej práci ukázali viacero spoločných črt, ktoré tieto dva jazyky v špecifickom prípade španielsko-anglického a slovensko-anglického bilingvizmu majú. Zaoberali sme sa niekoľkými oblasťami, ktoré doteraz stáli mimo centra pozornosti našich jazykovedcov.

1. Pre španielsko-anglický i slovensko-anglický bilingvizmus je spoločné, že na foneticko-fonologickej úrovni prevládala interferencia zo strany dominantného jazyka na slabší jazyk. U amerických Slovákov, pre ktorých bola dominantným jazykom angličtina, bol typický vplyv angličtiny na slovenčinu. U všetkých ostatných s dominantným jazykom španielskym alebo slovenským to bolo opačne.

2. Na lexikálnej úrovni bol u všetkých skúmaných bilingvistov výrazne väčší a častejší vplyv angličtiny na španielčinu a slovenčinu. Lexikálna interferencia zo strany týchto dvoch jazykov na angličtinu bola minimálna.

3. Pri slovesných prevzatiach u bilingvistov sme zistili, že tieto sú zvyčajne upravované sufixáciou, resp. sufixáciou i prefixáciou a zaraďované do najproduktívnejších slovesných tried. Pre slovenčinu je najčastejšie využívaným sufixom *-ovať* slovesného typu *kupovať*, pre španielčinu je to sufix *-ar* (niekedy upravený na *-ear*). Preberané slovesné prevzatia môžu (aj keď zriedkavo) dostať aj iný sufix.

4. Rod substantívnych prevzatí je výsledkom kombinácie viacerých faktorov. Najčastejším rodom, do ktorého sú preberané substantíva zaraďované, resp. ktorý im je pridelený, je v španielčine aj slovenčine mužský rod. Pri substantívnych prevzatiach označujúcich ľudské bytosti je rozhodujúci prirodzený rod. Pri ostatných substantívnych prevzatiach do slovenčiny zohráva u bilingvistov podstatne dôležitejšiu úlohu ako sa doteraz v našej lingvistickej literatúre uvádzalo rod príslušného slovenského ekvivalentu. V španielčine je podobná situácia, aj keď tu je foneticko-fonologická podoba preberaného slova pravdepodobne dôležitejšia ako v slovenčine (porov. napríklad paralelu medzi koncovkami *-ity* anglických prevzatí, ktorým bol pridelený výlučne ženský rod a španielskymi feminínami s koncovkou *-idad*: *responsability* – *responsabilidad*, *community* – *comunidad*).

5. Aplikácia pravidiel anglickej znelostnej asimilácie u amerických Slovákov v slovenských prehovoroch, slovenskej znelostnej asimilácie u Natálie a Franka, španielskych pravidiel výslovnosti u Márie a ostatných španielsky hovoriacich v anglických výpovediach, gramatická kategória rodu, ktorá sa prejavovala buď priamo na tvare lexikálneho prevzatia (pri asimilovaných prevzatiach v slovenčine) alebo na tvare adjektíva, zámena či číslovky (pri neasimilovaných prevzatiach v slovenčine a španielčine), ovplyvňovanie slovosledu výpovede syntaktickými pravidlami druhého jazyka, gramatická

kategória čísla a jej dôsledná realizácia - to všetko svedčí o dôležitej úlohe, ktorú systémové jazy a systém gramatických kategórií v procese interferencie zohrávajú.

Poznámky

¹ ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava, SPN 1980, s.273.

² TRUP, Ladislav: *Interferencia a iné úskalia pri štúdiu španielčiny*. Slovenská reč, 57, 1991str. 145–149.

³ RIPKA, Ivor: *Lexikálne prevzatia v nárečových prejavoch amerických Slovákov*. Slovenská reč, 57, 1993, str. 346–351.

Literatúra

ALVAR, Manuel (2000): *El español en el Sur de Estados Unidos, estudios, encuestas, textos*, la goleta ediciones, Universidad de Alcalá.

BÁZLIK, Miroslav: *Porovnávacia gramatika anglického a slovenského jazyka I*. Bratislava, Univerzita Komenského 1991.

BÁZLIK, Miroslav, VOTRUBA, Martin: *Porovnávacia gramatika angličtiny a slovenčiny*. Bratislava, Univerzita Komenského 1983.

CLYNE, Michael: *Transference and Triggering*. The Hague, Marinus Nijhoff 1967.

FANTINI, Alvino E.: *Language acquisition of a bilingual child: A sociolinguistic perspective*. Clevedon, Multilingual Matters LTD 1985.

FIERRO CUBIELLA, Eduardo: *Gibraltar, aproximación a un estudio sociolingüístico y cultural de la Roca*. Cádiz, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz 1997.

GARCIA, Maryellen, WELLER, Georgeanne: *In the match between Spanish dialects, Who is the referee?* Spanish language use and public life in the USA, ed. Lucia Elias-Olivares. Berlin, Mouton 1985.

HAMMER, Louise B.: *Incomplete Language Acquisition and Language Shift: The Slovak Language in America*. Slavica Slovaca, 27, 1992, s. 113–122.

HAMMEROVÁ, Louise B., RIPKA, Ivor: *Speech of American Slovaks. Jazykové prejavy amerických Slovákov*. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1994.

LEONE, Elizabeth A., CISNEROS, René: *Children's storytelling Strategies*, Spanish Language Use and Public Life in the USA, ed. Lucia Elias-Olivares. Berlin, Mouton 1985.

LINDHOLM, Kathryn J., PADILLA, A. M.: *Language mixing in bilingual children*, Journal of Child Language, 5, 1978, s. 327–335.

MORALES, Amparo: *Gramáticas en contacto: Análisis sintácticos sobre el español de Puerto Rico*. Puerto Rico, Biblioteca de autores de Puerto Rico 1986.

ONDRUŠ, Šimon, SABOL, Ján: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava, SPN 1980.

- ORNSTEIN, J., VALDES-FALLIS, G., DUBBOIS Betty L.: *Bilingual Child-Language Acquisition along the United States-Mexico Border: The El Paso-Ciudad Juárez-Las Cruces Triangle*. In: *Child Language*, London 1976, s. 386–404.
- PFAFF, Carol W.: *Constraints on language mixing: intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English*, *Language*, 55, 1979, s. 291–318.
- RIPKA, Ivor: *Lexikálne prevzatia v nárečových prejavoch amerických Slovákov*, *Slovenská reč*, 57, 1993, s. 346–351.
- ŠTEFÁNIK, Jozef: *K procesu interferencie slovenčiny a angličtiny*. In: *Studia Academica Slovaca* 20. Bratislava, Alfa 1991, s.293–304.
- ŠTEFÁNIK, Jozef: *Bilingvismus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov. Intenčný bilingvismus u detí*. Bratislava, Vydavateľstvo UK 2000.
- TRUP, Ladislav: *Interferencia a iné úskalia pri štúdiu španielčiny*, *Slovenská reč*, 57, 1991, s. 145–149.
- WEINREICH, Uriel: *Languages in contact*. The Hague, Mouton 1953.

Summary

Some Aspects of the Comparison of Slovak and Spanish on the Background of Slovak-English and Spanish-English Bilingualism

Based on speech utterances of various Slovak-English and Spanish-English bilinguals, the paper discusses the similarities and differences between the particular languages, including the direction and extent of the influence of one language on the other. The paper pays attention to transference phenomena at all levels of the language system, including phonological, lexical, syntactic and semantic transference. Special emphasis is on the grammar category of gender of assimilated noun borrowings, as well as on the forms and suffixes of assimilated verbal borrowings. In regard to the phonetic and phonological levels, the paper shows the influence of the dominant language on the weaker language. However, at the lexical level, the influence of English over Spanish or Slovak prevailed in all studied bilinguals, regardless of their dominance in one or the other language. In the case of assimilated verbal borrowings from English into Slovak and Spanish, the most frequent suffix was *-ovat'* in Slovak and *-ar/ear* in Spanish. Noun borrowings from English into Slovak usually accept the gender of the Slovak noun that they replace. This rule also applies to Spanish, even though, in this case, the phonetic form of the borrowed word seems to play a more important role.

Ekonomizácia v oblasti syntaktickej stavby slovenského jazyka

Heslo „čas sú peniaze“ vládne v súčasnom pretechnizovanom svete nie iba v oblasti hospodárstva, ale premieta sa veľmi výrazne aj do jazyka ako produktu ľudského myslenia a sociálnych vzťahov, ktorý musí veľmi pružne a adekvátne reagovať na potreby svojich nositeľov a zároveň tvorcov. Živnú pôdu nachádza toto heslo v jazyku všade tam, kde sa vyžaduje rýchly a obsažný prenos informácií, teda predovšetkým pri tvorbe textov publicistického a čiastočne aj náučného či náučno-popularizačného štýlu. Prejavuje sa snahou po stručnosti a kondenzácii textu, spätou s elipsou nepotrebných, najmä kontextovo či situačne známych a opakujúcich sa častí textu.

Ekonomizácia na fonetickej úrovni sa v súčasnej slovenčine prejavuje ako silná tendencia po skracovaní dĺžok, po bezpauzovom, splývavom vyslovovaní dlhých vetných úsekov a po nahrádzaní končiacej vetnej kadencie polokadenciou, naznačujúcou rýchle nasledovanie ďalšieho textu. Celkovo môžeme hovoriť o veľmi nedbalej, až ležernej výslovnosti, a to aj v prípade, keď ide o texty realizované v rámci verejného styku.

Na rovine lexikálnej môžeme o ekonomizácii hovoriť predovšetkým pri tvorení nových lexikálnych jednotiek univerbizáciou, pri tvorbe skratiek, skratkových a iniciálových slov a pri tvorbe kompozít (*kúpyschopnosť, práceneschopnosť, europoslanci...*). V oblasti tvorenia slov deriváciou je v súčasnej slovenčine veľmi živá tendencia tvorenia deverbatívnych abstraktných substantív (*odhad, prelom, zlom, investícia, nezamestnanosť, znalosť*) a od nich odvodených adjektív (*prelomový, zlomový, investičný, znalostný*). Ako ukážeme neskôr, prílev deverbatív je vyvolaný kondenzáciou viet, pri ktorej sa vedľajšie vety nahrádzajú vetným členom a deverbatíva supľujú pôvodný predikát týchto viet.

Na úrovni morfolologickej sa ekonomizácia prejavuje častým porušovaním kodifikovaných tvarov a nesprávnym používaním neohybných slov, najmä predložiek a spojok (*dva kapre* namiesto *dva kapry*, *dva klavíre* namiesto *dva klavíry*, *deti ostali samé* namiesto *deti ostali samy*, *od celulóziok* namiesto *od celulózok*, *idem do obchodu pre chlieb* namiesto správnej predložky *po chlieb*, *Prišli sme v ten deň, kedy pršalo.*, namiesto správnej spojky *keď*). Pripísať to môžeme neznalosti kodifikovaných podôb alebo nedostatku času a nedbalosti, ale zároveň aj istej tendencii po vyrovnávaní tvarov, po odstraňovaní výnimiek pri ohýbaní slov a po zjednodušovaní paradigmy.

V našom príspevku sa chceme podrobnejšie venovať prejavom ekonomizácie na syntaktickej úrovni súčasnej slovenčiny. Bokom necháme prípady apoziopézy, proziopézy i všetky prípady nesprávnych syntaktických väzieb a konštrukcií, zapríčinené rýchlosťou produkcie textov v písomnej či ústnej podobe a s tým spojenou nedbanlivosťou. Odhliadneme aj od eliptického vynechávania podmetu pri jeho opätovnom výskyte v texte. Svoju pozornosť zameriame na systémové javy v syntaxi, späť so skracovaním a kondenzáciou textu.

V oblasti syntagmatiky ide predovšetkým o javy spojené s vynechávaním obligatórnych vetných členov. Sú nimi spravidla pravointenčné participanty sémantickej štruktúry vety, vyžadované sémantikou slovesa v predikáte. Ich vypúšťanie je zapríčinené rôznymi faktormi.

a) Obmedzenou spájateľnosťou, keď sloveso na seba viaže iba jednu konkrétnu lexikálnu jednotku v úlohe pravointenčného participanta alebo keď ide o sémanticky presne druhovo určenú skupinu lexikálnych jednotiek. Ako príklad uvádzame súvetie *Zamkol za sebou a odišiel*. Sloveso v prvej vete si vyžaduje na doplnenie pravointenčný participant *zavrieť* + čo, v danom kontexte je však možné doplniť iba substantívum *dvere*. Sloveso v druhej vete si vyžaduje na doplnenie smerovo určený participant, teda *odísť odkiaľ* alebo *odísť kam*, prípadne obidva – *odísť* + *odkiaľ* + *kam* (*odišiel z domu do sveta*). Aj

napriek chýbajúcemu doplneniu je však jasné, že odišiel odtiaľ, kde sa momentálne nachádzal. Kam odišiel nie je v danej situácii či v danom kontexte dôležité. Analogickým príkladom sú vety *Oženil sa* (– s kým) *až po štyridsiatke*. *Zvoní telefón, zdvihni* (– slúchadlo)! *Zavolaj niekedy!* (je jasné, že má zavolať tomu, kto je autorom výzvy).

b) Konkretizácia obligatórneho doplnenia nie je v danej situácii či v danom kontexte dôležitá, stačí, že daný participant je známy a doplniteľný vo všeobecnosti (*ktokoľvek, čokoľvek, akokoľvek* a pod.). Ako príklad nám poslúžia vety *Žiaci stále vyrušujú* (= koholvek); *Žiaci píšú* (čokoľvek), *nevyrušujú*; *Deti sa pekne hrajú* (– s čímkoľvek/na čokoľvek). Veľmi časté je vypúšťanie pravointenčného participanta pri zloženom predikáte, ktorého gramatickú zložku tvoria sponové alebo fázové slovesá: *Ján túži/chce milovať* (= niekoho); *Ján začal vnímať* (= všetko); *Pokúša sa zabodovať* (u niekoho)/ *ohúriť* (niekoho/každého); *Muž prestal reagovať* (na čokoľvek). Platí to aj o vetách, kde sa namiesto fázového slovesa použije príslovka času: *Pacient už vníma* (= všetko). – *Pacient ešte nevníma* (= nič).

c) Konkretizácia participanta sa dá ľahko domyslieť zo situácie alebo z kontextu (ide teda o eliptické vypúšťanie participantov). Napríklad v školskom či domácom prostredí sa vo vete *Zvoní*, vypustil participant *zvonec/zvonček*, vo vete *Zvoní na omšu*, sa vypustil z kontextu *na omšu* domysliteľný participant *zvon*. Vo vete *Štátne lesy kradli*, si percipient ľahko domyslí vypustený participant *drevo* a vo vete *Čašníčka roznáša minerálku*, je zo situácie jasný vynechaný participant *hostom*.

d) Ide o všeobecne platné tvrdenia, ktoré nemajú presne konkretizovaného nielen pravointenčného, ale často ani lavointenčného participanta. Príkladom sú vety: *Kto vie, ten vie* (= čokoľvek, doplniteľné podľa kontextu alebo situácie); *Kto je dobrý, pomáha* (= každému); *Žena vždy zvíťazí* (= nad každým, podľa kontextu aj *nad mužmi*); *Deti dedia po rodičoch* (= majetok).

e) Veľmi časté je vypúšťanie jedného z dvoch obligatórnych pravovalenčných participantov. Uvedenie jedného primárneho, väčšinou akuzatívne vyjadreného participanta je dostatočným kontextom na to, aby si adresát komunikácie domyslel chýbajúceho participanta. Príkladom sú vety *Štrngnime si* (–čím)! *Mama presádza rastliny* (–odkiaľ, –kam). *Učiteľka rozdáva stužky* (–komu). *Išla ju vyprevadiť* (–kam). *Otec si zložil klobúk*. (–odkiaľ). Vypúšťanie druhého obligatórneho pravointenčného participanta je priam záväzné, ak ide o participanta, ktorého si môžeme z kontextu ľahko domyslieť: *Naša banka požičiava iba stálym zákazníkom* (= peniaze), alebo ktorý má všeobecnú platnosť: *Ján kradne iba mobily* (= komukoľvek/ každému). *Mama deťom každý večer číta* (= niečo).

f) V prípade dvoch obligatórnych participantov, z ktorých jeden je, zjednodušene povedané, pomenovaním časti a druhý je pomenovaním celku, dochádza často k vypúšťaniu jedného z nich: *utierať prach* (z nábytku) – *utierať nábytok* (od prachu); *zametať smeti* (z dlážky) – *zametať dlážku* (od smetí). F. Daneš (1985, s. 52 a n.) hovorí v tejto súvislosti o skupine akčných mutačných predikátov (kauzatív), ktoré sú založené na vzťahu spoluvýskytu v širokom zmysle. Ten sa dá bližšie špecifikovať ako vzťah „vnútri” medzi kontajnerom a jeho obsahom (*vybrať schránku*/ *vybrať listy* (zo schránky); *doliať vodu* (do chladiča)/ *doliať chladič* (vodou)) alebo ako vzťah „na povrchu” medzi entitou a javom na jeho povrchu (*olúpať kožu* (z jablka)/ *olúpať jablko* (z kožky); *natrieť maslo* (na chlieb)/ *natrieť chlieb* (maslom)).

g) Záväzne sa pravointenčný participant nerealizuje vtedy, keď je ľahko domysliteľný a keď predikátom pomenovaný dej slúži na charakteristiku substancie v úlohe subjektu: *Ján pije* = je alkoholik (pije alkohol); *Ján kradne* = je zloděj (kradne cudzie veci); *Politici klamú* = sú klamári (klamú nás všetkých).

h) Ojedinele sa z vetnej štruktúry vypúšťa dokonca infinitív plnovýznamového slovesa, ktorý je súčasťou zloženého predikátu, ak jeho prvú časť tvorí fázové alebo modálne sloveso: *Do parlamentu chce 23 strán* (= do parlamentu chce vstúpiť 23 strán); *On ešte len začína* (= podľa kontextu pracovať, žiť...).

O vetnočlenskej kondenzácii treba hovoriť aj v prípade derivovaných vetných štruktúr. V porovnaní so základovými vetnými štruktúrami v nich zvyčajne chýba alebo prestáva byť obligatórne prítomný pôvodný subjektový participant ich sémantickej štruktúry. Príkladom je

1. zmena aktívnych vetných štruktúr na pasívne: *Parlament dnes prijíma nové zákony.* – *Dnes sú (parlamentom / v parlamente) prijímané nové zákony. Dnes sa (v parlamente) prijímajú nové zákony;*

2. Zmena aktívnych vetných štruktúr na deagentné neosobné konštrukcie: *Poslanci dnes v parlamente hlasujú za nové zákony.* – *V parlamente sa dnes hlasuje za nové zákony;*

3. Zmena aktívnych vetných štruktúr na neosobné deagentné a depacientné vetné štruktúry, v ktorých môže pribudnúť neobligatórny komplement modus alebo tempus: *Poslanci dnes v parlamente hlasujú za nové zákony.* – *V parlamente sa dnes hlasuje (zložito/od rána).*

4. Zmena dvoch vetných štruktúr na neosobnú vetnú štruktúru dispozičného typu: *Pracujem. Cítim sa pri tom dobre.* – *Pracuje sa mi dobre.* Tento príklad však už patrí viac do oblasti vetnej syntaxe.

Na kondenzáciu textu slúžia v slovenčine aj tzv. polopredikatívne konštrukcie (doplnok, apozícia, voľný prívlastok). Vo všetkých troch prípadoch ide o tzv. zahrnutú predikáciu, keď predikát druhej vety nie je vyjadrený priamo, ale môžeme si ho z vetnej konštrukcie domyslieť. Ako príklad uvádzame vetnú konštrukciu s predmetovým doplnkom: *Zvolili ho za predsedu vyššieho územného celku.* Tá v sebe zahŕňa podradenú vetnú konštrukciu dešifrovateľnú ako *(Zvolili ho), aby bol predsedom vyššieho územného celku.* Kondenzácia je výraznejšia, ak je polopredikatívna konštrukcia stvárnená deverbatívom alebo substantívom s dejovým významom: *Zvolili ho za predsedajúceho vyššiemu územnému celku.* = *(Zvolili ho), aby predsedal vyššiemu územnému celku.*

Ďalšie príklady na vety s doplnkom a voľným prívlastkom: *Ludia nechcú voliť stranu, odmietanú zahraničím.* = *(Ludia nechcú voliť stranu), ktorú zahraničie odmieta. Politici si*

predstavujú rokovania ako nepretržitý maratón = Politici si predstavujú, že budú rokovať bez prestávky, ako keď sa beží maratón. Nikto si nevyšiel ľudí, volajúcich po pomste. = Nikto si nevyšiel takých ľudí, ktorí volali po tom, aby sme sa pomstili (- niekomu, - za niečo).

Aj v oblasti vetnej syntaxe sa uplatňujú viaceré možnosti kondenzácie textu. Najčastejšie ide o transformáciu, pri ktorej sa nahrádza vedľajšia veta abstraktným deverbatívom alebo infinitívom ako pomenovacím tvarom. Tak deverbatívum ako aj infinitív nahrádzajú pritom predikát vedľajšej vety, ktorá predstavuje presnejší, avšak neekonomický spôsob stvárnenia myšlienky. Nastat' môžu tieto prípady:

a) Deverbatívom alebo infinitívom nahrádzame vedľajšiu vetu, ktorú si vyžaduje intencná štruktúra dvojargumentového slovesa v úlohe predikátu hlavnej vety ako svoj pravointenčný participant. Príkladom sú vety *Komunistická strana odmieta vstup Slovenska do NATO* (= *odmieta, aby Slovensko vstúpilo do NATO*); *Česi privítali Kukanov návrh* (*privítali to, čo navrhol Kukan*); *Opica podráždene reagovala na príchod svojej panej* (= *reagovala na to, že prišla jej pani*). *Štát ako 34-percentný vlastník aerolínií prakticky o chode spoločnosti nerozhoduje* (= *štát vlastní 34 percent aerolínií a prakticky nerozhoduje o tom, ako funguje/pracuje spoločnosť*).

b) Deverbatívom alebo infinitívom nahrádzame vedľajšiu vetu, ktorú si vyžaduje intencná štruktúra dvojargumentového slovesa v úlohe predikátu hlavnej vety ako svoj ľavointenčný participant. Príkladom sú vety *Ministerstvo trápí aj fungovanie Slovenských aerolínií* (= *trápí to, ako fungujú Slovenské aerolínie*); *Dohoda inšpektorov vojnu neruší* (= *vojnu neruší to, ako sa inšpektori dohodnú*); *Iraku hrozí americký útok* (= *Iraku hrozí to, že naň zaútočí Amerika*); *Ludí v bratislavských uliciach včera návrat Lexu na Slovensko veľmi nezaujímalo* (= *nezaujímalo ich to, že sa Lexa vrátil na Slovensko*).

c) Deverbatívom alebo infinitívom nahrádzame vedľajšie vety, ktoré si vyžaduje intencná štruktúra dvojargumentového slovesa v úlohe predikátu hlavnej vety ako svoj ľavointenčný aj pravointnenčný participant. Príkladom sú vety *Jeho súhlas*

vyvolal nadšenie prítomných (= to, že súhlasil, vyvolalo to, že prítomní boli nadšení); Ich dohoda urýchlila riešenie medzinárodného konfliktu (= to, že sa dohodli, urýchlilo to, že sa vyriešil medzinárodný konflikt); Ich úsilie potlačil zásah mestskej polície (= to, že mestská polícia zasiahla, potlačilo to, o čo sa usilovali).

d) Pri trojargumentových predikátoch sa deverbatívom či infinitívom nahrádza zvyčajne jeden z pravovalenčných participantov, pričom druhý participant sa vyjadří: *Podľa našich informácií z policajných kruhov sa neznámy pisateľ viackrát listom Serbinovi vyhrážal zabitím* (= vyhrážal, že ho zabije); alebo pri posilnenej kondenzácii sa druhý participant nevyjadří a percipient si ho musí domyslieť z kontextu: *Všetky vlády boli slabé a často bojovali o priazeň voličov* (= často bojovali medzi sebou/navzájom o to, komu budú voliči priat); *Eudia na Slovensku sa zatiaľ na násilie a obťažovanie v práci verejne nestážujú* (= nestážujú sa nikomu na to, že by sa niekto v práci k nim správal násilne a obťažoval ich).

e) Menej časté pri trojargumentových predikátoch je súčasné nahradenie ľavointenčného participanta aj jedného z pravointenčných participantov deverbatívom alebo infinitívom, čo svedčí o vysokom stupni kondenzácie textu: *Kúpa straníckej budovy priniesla strane stratu preferencií* (= to, že si strana kúpila budovu, priniesla jej to, že stratila preferencie); *Neskorý príchod vlaku ich prinútil čakať* (= to, že vlak prišiel neskoro, ich prinútilo k tomu, že čakali.)

f) Veľkú mieru kondenzácie vykazuje v oblasti súvetnej syntaxe také skracovanie súvetí, pri ktorom sa kondenzovane nevyjadří predikát vedľajšej vety, ale jeden z jeho participantov sa presunie do pôvodnej hlavnej vety a stane sa súčasťou jej sémantickej štruktúry. Napríklad vo vete *Minister vnútra Vladimír Palko ešte o novom policajnom prezidentovi nerozhodol*. mala pôvodná vedľajšia veta podobu *ešte nerozhodol o tom, kto bude novým policajným prezidentom*. Z vedľajšej vety zostala vo vetnej štruktúre hlavnej vety iba menná časť jej predikátu *bude prezidentom*, pretransformovaná na podobu vetného člena – objektu: – *o prezidentovi*. Podobne vo vete

Koncoš ešte rozhoduje o veľkej zákazke. si iba z kontextu či zo situácie môžeme domysliť pôvodný predikát vedľajšej vety rozhoduje o tom, komu pridelí veľkú zákazku/kto dostane veľkú zákazku a pod. Zvyčajne býva predikát kondenzovanej vedľajšej vety jednoznačný, ako je to napríklad vo vetách Úvodom vám gratulujem k titulu majstrov sveta (= vám gratulujem k tomu, že ste získali titul majstrov sveta); Svetoznáma herečka túži po dieťati (= túži po tom, aby sa jej narodilo dieťa/aby mala dieťa). Domy pod hradom patria k najluxusnejším v celom meste (= domy, ktoré stoja pod hradom); Ďakujem ti za láskavosť (= ďakujem ti za to, že si bol ku mne láskavý/že si vykonal pre mňa niečo láskavé); Neznámy si vypýtal pohár vody (= si vypýtal, aby mu priniesla pohár vody).

g) Za výsledok kondenzácie považujeme aj obligatórne či neobligatórne vetné členy, ktoré nie sú vyjadrené deverbatívnym abstraktným substantívom či infinitívom, napriek tomu však v sebe zahŕňajú pôvodnú vedľajšiu vetu. Tak je to napr. vo vete *Tváril som sa nezaujato.*, kde adverbium *nezaujato* je obligatórnym komplementom – príslovkovým určením spôsobu, bližšie špecifikujúcim psychický alebo fyzický stav subjektu vykonávajúceho činnosť pomenovanú slovesom *tváriť sa* v úlohe predikátu. Neekonomicky, zato však presnejšie sa tento fyzický alebo psychický stav stvárnjuje vedľajšou vetou: *Tváril som sa, že som nezaujaty.* Do tejto skupiny patria aj vetné štruktúry s dejovými atribútmi: *Ak chcú zrealizovať svoje predajné plány, musia postaviť novú montážnu fabriku* (= *ak chcú zrealizovať svoje plány o tom, ako budú predávať, musia postaviť novú fabriku, v ktorej sa bude montovať* (= *niečo*) a vetné štruktúry s dejovými substantívami, ktoré však na rozdiel od predchádzajúcich príkladov nie sú abstraktami, ale pomenovaniami konkrétnych osôb – činiteľov v slovtvornej báze zahrnutého deja: *vlastník, čakateľ, pracujúci, nezamestnaný, importér/dovozca* atď.

Keďže kondenzované deverbatíva a infinitívy si aj v tejto podobe zachovávajú svoju pôvodnú intenciu, vyžadujú si na doplnenie zo sémantického hľadiska ďalšie participanty, ktoré sa opäť môžu vyjadriť kondenzovane. Vzniká tým

druhostupňová až tretostupňová kondenzácia – jej výsledkom je veľmi hutný a niekedy ťažšie vnímateľný text (preto máva spravidla písomnú podobu). Príkladom sú vetné štruktúry z publicistických textov, v ktorých sme vyznačili kondenzované prostriedky: *Nedôverujúcim spoluobčanom adresoval spevák Bono výzvu na ratifikovanie dohody s Nice o rozšírení únie. Do vlaňajška čistý importér neplánuje obmedziť dovoz/obmedzenie dovozu zo susedného Rakúska.*

Na porovnanie dĺžky pôvodnej a kondenzovanej vetnej štruktúry uvádzame nasledujúci príklad:

A: Kondenzovaná podoba: *Žiadatelia platiaci si bez prerušenia sedem rokov poistenie v nezamestnanosti a nežiadajúci o dávku v nezamestnanosti môžu dnes odísť do dôchodku o rok skôr a budú ho mať vyplácaný v nezmenenej výške.*

B: Rekonštruovaná nekondenzovaná podoba.: Tí ľudia, ktorí žiadajú o dôchodok a platia si sedem rokov bez toho, aby prerušili, poistenie na čas, keď by boli bez zamestnania, a nežiadajú o financie, ktoré by dostávali v čase, keď nemajú zamestnanie, môžu dnes odísť do dôchodku o rok skôr (= ako určuje zákon) a dôchodok im budú vyplácať vo výške, ktorá sa nezmení.

Pri stvárňovaní skutočnosti vetnými štruktúrami sa môžeme na záver ešte zamyslieť nad procesom ekonomizácie, ktorý nastáva už pri vlastnom výbere šírky stvárňovaného výseku skutočnosti a pri výbere z poznatkov o tejto skutočnosti. Celý proces stvárňovania reality vetou sa totiž začína riešením vzťahu medzi celkovou, globálnou a čiastkovou situáciou a na úroveň vety sa premieta ako rozpor alebo súlad medzi obsahovou a významovou stránkou vetných štruktúr. Pod obsahovou stránkou vetných štruktúr rozumieme výsledok myšlienkovej činnosti expedienta, spätej s poznávaním globálnej situácie, ktorú vetou stvárňujeme. Ak ostaneme na tejto konceptuálnej, myšlienkovej úrovni, potom napríklad vetnú štruktúru *Dvere sa otvorili*, interpretujeme na základe poznania celkovej, globálnej situácie ako *Niektu svojou činnosťou spôsobil ? dvere sa otvorili*. Pri takejto interpretácii je veta

Dvere sa otvorili. vlastne kondenzáciou vety *Ján pôsobil na dvere a dvere sa pod vplyvom tohto pôsobenia otvorili.* Na základe takejto interpretácie pripisuje napr. CH. J. Fillmore v hĺbkovej štruktúre substantívu *dvere* rovnaký sémantický pád *OBJEKTÍV* vo vetných štruktúrach *Ján otvoril dvere; Dvere boli otvorené Jánom; i Dvere sa otvorili* (Fillmore 1981, s. 419). Ak však pripustíme, že každé stvárnenie reality je vlastne jej značné zjednodušenie, potom sa pri interpretácii zameriavame iba na význam, ktorý stvárňuje daná analyzovaná vetná štruktúra ako istú čiastkovú situáciu, ako istý čiastkový výsek skutočnosti. Pri takejto interpretácii abstrahujeme od poznania globálnej situácie, analyzujeme význam, nie obsah či zmysel. Substantívum *dvere* bude pri takejto interpretácii vo vetnej štruktúre *Dvere sa otvorili.* subjektom, nie objektom deja a keďže dej otvoriť sa sa realizuje nezámerne, pôjde o subjekt so sémantickou špecifikáciou *NOSITEL DEJA*. Podobne samostatne analyzujeme význam vetných štruktúr s kauzatívnyimi slovesami v úlohe predikátu: *Milan ju udivil svojou múdrosťou. – Udivila ju Milanova múdrosť.* V prvej vete je subjektom *Milan* ako celok, v druhej vete je ním jeho interná vlastnosť – *múdrosť*. Obidve vety stvárňujú rovnakú globálnu situáciu, stvárnenie cez vlastnosť ako integrálnu súčasť celku je však jej istým zjednodušením, teda jednoduchšou čiastkovou situáciou, výsekom danej globálnej situácie. V tejto vete pripisujeme subjektu *múdrosť* sémantickú špecifikáciu *REALIZÁTOR*, pretože priamo sebou, svojou podstatou realizuje kauzálny dej „spôsobovať/ vyvolávať údiv“ (Tibenská, 1991). O kondenzácii, a teda o ekonomizácii na úrovni vetných štruktúr môžeme hovoriť iba v prípade vety *Milan ju udivil svojou múdrosťou.*, ktorá v sebe zahŕňa ďalšiu vnútornú vetnú štruktúru: *Milan v nej spôsobil/ vyvolal údiv tým, že bol múdry.* Substantívu *Milan* pripisujeme v danej vetnej štruktúre sémantickú subjektovú špecifikáciu *KAUZÁTOR*, pretože nepriamo, *svojou múdrosťou* spôsobuje/vyvoláva v objekte *ona* (teda *v nej*) pocit údivu.

Ak by sme brali do úvahy aj ekonomizáciu na úrovni hypersyntaxe, potom by sme museli rozohrať ďalšie témy

a úvahy, tie však už nie sú predmetom našej štúdie. Celkovo nám nešlo o vyčerpávajúce spracovanie problematiky ekonomizácie v oblasti syntagmatiky, polovetnej, vetnej a súvetnej syntaxe, ale skôr o naznačenie smerovania úvah v tejto oblasti.

Literatúra

DANEŠ, František: *Věta a text*. Praha, Academia, Nakladatelství Československé akademie věd 1985.

FILLMORE, CH. J.: *The case for case* (1968) – ruský preklad *Delo o padeže*. In: *Novoje v zarubežnoj lingvistike 10*. Moskva, Progres 1981, s. 399–495.

TIBENSKÁ, Eva: *Kauzativne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry*. Jazykovedný časopis 40, 1989, s. 21–31.

TIBENSKÁ, Eva: *Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie*. Jazykovedný časopis 42, 1991, s 39 – 52.

Summary

Economisation in the Area of Slovak Syntax

The paper discusses system phenomena in syntax, related to text shortening and condensation. In the area of syntax, these are especially such phenomena as omitting the obligatory right intentional participants of the semantic structure of a clause and cause factors (such as limited possibility of liaison, general qualities of semantics, relations to the context and situation, a change of dynamism to static and others). The whole semi-predicative syntax is based on condensation. In the syntax of phrases, the author points out omitting the subject participant at derivation. In the syntax of complex clauses, she discusses the condensation of a phrase into a clause element, usually expressed by a deverbative or infinitive. The background of causative phrasal constructions implies the problem of economisation, which is related to a selection of a certain part of reality (a partial situation) that the expedient decides to shape syntactically on the basis of his knowledge of the global situation.

II.

Stredoeurópsky humanista Ján Jesenius- Jesenský (1566–1621)

Osobnosti novovekých humanistov patria aj na prahu tretieho tisícročia nepochybne medzi stále príťažlivé prototypy učencov aj pre súčasných vzdelancov a intelektuálov. Dôvodov, prečo tomu tak bolo, je viacero. U humanistov prevládalo hlboké a všestranné vzdelanie nielen spoločensko-vedného (teologického, filozofického, filologického, historického), ale aj prírodovedného či medicínskeho zamerania. Tento ich základný vzdelanostný rozmer, akýsi „vedomostný univerzalizmus“ umocňovali ešte aj vysoké mravné a ľudské ideály a princípy. Väčšina humanistov zastávala aj dôležité miesta v dobovej spoločnosti. Zúčastňovali sa na riadení a správe štátu na rôznych stupňoch, ďalej zastávali funkcie na panovníckych a kniežacích dvoroch, pôsobili na univerzitách a pod. Toto všetko, čo platí o celej vtedajšej humanistickej sociéte, platí jednotlivo aj o Jánovi Jeseniovi, ktorého 440. výročie narodenia si v tomto roku pripomíname. Popri Čechoch sa k jeho humanistickému odkazu pri tomto jubileu hlásia aj Slováci. Hoci nežil na území Slovenska, mal v tejto krajine svoje hlboké rodinné korene. Bol synom slovenského zemana z Horného Jasena z Turca a otvorene sa k tomuto pôvodu hlásil.

Jesenius-Jesenský sa vypracoval na jednu z významných stredoeurópskych osobností na konci 16. a v prvých dvoch desaťročiach 17. storočia. Aktívne pôsobil na viacerých stredoeurópskych univerzitách, pôsobil na cisárskom dvore vo Viedni. Záver svojej vedeckej a pedagogickej dráhy strávil v Prahe, kde aj tragicky skončil jeho život. Spomedzi svojich viacerých humanistických „vedeckých špecializácií“ vynikol predovšetkým ako lekár. Pochádzal z turčianskej zemianskej rodiny Jesenskovcov. Aj keď sa nenarodil na Slovensku, (rodným mestom bola sliezska Wroclav) a ani v našej krajine priamo nikdy trvalo nepôsobil (okrem diplomatických

posolstiev ku koncu života), právom ho zaraďujeme a pokladáme aj medzi našich popredných humanistov a vzdelancov. Spolu s jeho blízkym priateľom Slovákom Vavrincom Benediktom z Nedožier (1555–1615), ktorý sa stal prorektorom Karlovej univerzity, Jesenius dosiahol aj najvyšší post rektora tohto prestížneho stredoeurópskeho „studia generale”. Podľa výskumov znalca jeho života profesora Jozefa Polišíenského sám Jesenius sa hlásil hrdo k svojmu pôvodu a k svojim turčianskym koreňom, ako aj k duchovnému odkazu svojho otca Baltazára Jesenského, rodáka zo spomínaného Horného Jasena. V tejto malej turčianskej dedinke má tento humanista už štvrtstoročie zriadenú pamätnú izbu, akési malé múzeum pripomínajúce všetkým, odkiaľ práve pochádzal tento rozkošatený rod a jeho najvýznamnejší predstaviteľ.

Meno Jesenský (Jesenák, Jasenák) patrilo k tradičným a najstarším turčianskym rodom. Dokonca aj v dnešnej dedine Horné Jaseno prevažná časť obyvateľov má priezvisko Jesenský. Starobylosť tohto rodu dokazuje to, že jeho prví predkovia – príslušníci nižšej šľachty, sa spomínajú už v 13. storočí. V roku 1280 sa v listinách stretávame s jedným z troch bratov z Jasena – Mikulášom, ktorý bol podžupanom a jeho brat Štefan hlavným slúžnym turčianskej stolice. To boli priami predkovia novovekých Jesenskovicov. Jánov otec Baltazár odišiel z Turca do Vratislavi (Wroclav) údajne z obavy pred Osmanmi. Tu si vzal za manželku mešťianku Martu Schillerovú. Deň po Vianociach v roku 1566 sa im narodil neskorší humanista Ján Jesenský-Jesenius. Nadaný syn slovenského zemanu a vratislavskej Nemky získal základné znalosti vo svojom rodnom meste. Ďalšie vzdelanie získal na univerzitách vo Wittenbergu, neskôr v Lipsku (bakalárom sa stal v roku 1587). Popri artistickej fakulte zameral sa hlavne na štúdium medicíny. Svoje vysokoškolské štúdiá dokončil v Padove doktorátom z filozofie a medicíny v roku 1591. Zrejme odvtedy natrvalo používal aj latinskú formu svojho priezviska – Jesenius.

Ján Jesenius sa tak stal všestranným vzdelancom a patril nesporne medzi najvýznamnejších stredoeurópskych učencov svojej epochy. V odbornej spisbe o ňom sa častejšie vyzdvihuje

jeho lekárska prax chirurga a anatóma. Súviselo to najmä s uskutočnením jeho prvej verejnej pitvy v Prahe v júni 1600. Po štúdiách sa vrátil naspäť do svojho rodného mesta, kde pôsobil krátko ako prakticky lekár. Prostredie rodného mesta neuspokojovalo jeho odborné ani osobné ambície. Opúšťa Vratislav, do ktorej sa už natrvalo nikdy nevrátil. Jeho schopnosti mu umožnili získať prestížne miesto lekára na dvore saského kurfirsta Fridricha Viliama. Z dvorského prostredia Dráždaň odchádza v roku 1595 na univerzitnú pôdu do Wittenbergu. Tu na svojej bývalej alma mater v pomerne krátkom čase prešiel postupne funkciami od vedúceho katedry anatómie, chirurgie a medicínskej biológie až po post najvyšší – rektora tejto univerzity. Po tejto funkcii zastával ešte aj funkciu dekana tamojšej lekárskej fakulty. Prostredie protestanskej univerzity ho uspokojovalo len čiastočne. Poskytovalo mu síce ideálne možnosti na výskum a publikovanie svojich prác, no stále viac sa obzeral po Prahe, ktorá sa stala od roku 1583 hlavným mestom habsburského vladára, cisára Rudolfa II., ktorý sem preniesol svoje sídlo z Viedne. Praha sa stala jedným z významných európskych miest. Stále viac priťahovala internacionálnu komunitu humanistov, filozofov, lekárov, astronómov, astrológov a umelcov. Jesenius prvý pobyt v Prahe v rokoch 1602–1608 strávil ako praktický lekár. Svojou odbornosťou zažiaril a rezonoval aj na univerzite i na cisárskom dvore. Bolo to najmä zásluhou publikovaných spisov o zimnici, prácami o diagnostike chorôb, rozpravou o kostiach, o krvi a pod. Najväčšie uznanie však získal svojimi praktickými a teoretickými poznatkami z oblasti chirurgie. Prispel významnou mierou k tomu, že sa postupne menil názor na túto disciplínu, ktorú dovtedy nepovažovali za súčasť medicíny, skôr len za remeslo, ktoré vykonávali väčšinou „mestskí fyzikusi“ a „ránhojiči“, či „napravovači“ zlomených končatín. Lákalo ho aj spoločenské uznanie jeho schopností. Uchádzal sa o post lekára na cisárskom dvore. Z najväčšej miery jeho protestantské vyznanie mu zabránilo prekročiť múry Pražského hradu. Čo nedosiahol na dvore u Rudolfa II. v Prahe, pokúsil sa získať u jeho brata Mateja Habsburského vo Viedni.

Viedeň po presídlení cisára Mateja späť do Hofburgu sa stala opäť ďalšou významnou európskou metropolou, kde Jesenius pôsobil. Dostalo sa mu tak nielen vedeckého, ale aj spoločenského uznania. Na poste dvorného lekára a historiografa precestoval so svojím cisárom množstvo krajín. Dostal sa aj po prvýkrát do Uhorska, do jeho hlavného mesta Bratislavy, vtedajšieho Prešporku. Tu sa zúčastnil v septembri roku 1608 korunovácie Mateja za nového uhorského kráľa. Bola to korunovácia tretieho habsburského panovníka. Na Jesenia urobila dojem v tom, že dôležitú úlohu pri nej zohrali uhorskí protestanti. Či to už bol protestant vo funkcii palatína Štefan Ilešházy, alebo osoba grófa Juraja Thurzu na čele uvítacieho uhorského vojska v počte desaťtisíc mužov. Thurzo, hoci bol taktiež protestant, patril medzi najbohatších a najvplyvnejších uhorských magnátov. Neskôr sa stal tiež palatínom. Jeseniovi bolo sympatické, aké miesto zastávali viacerí protestanti vo vysokých krajinských funkciách a úradoch. V Uhorsku bola iná atmosféra ako vo Viedni, lebo v krajine oslavovali stavy svoje víťazstvo nad Rudolfom. Preto nezaváhal ani na okamih a prihlásil sa pri tejto prvej návšteve k svojim turčianskym koreňom.

Pobyt vo Viedni znamenal dôležitú životnú etapu i cenné skúsenosti, ktoré mohol zúročiť v čase českého povstania proti Habsburgovcom. Odchod z Viedne a strata milovanej manželky spôsobili, že sa stal voľným a vystriedal niekoľko pôsobísk. V rozpätí štyroch rokov (1613–1617) nasledovali Drážďany, Basilej, Tübingen, Praha, Siena a konečne opäť a až do konca jeho života Praha. Toto mesto sa mu stalo nakoniec konečným domovom na jeho profesionálnej púti.

Už ako mladý študent v roku 1590 vydal po latinsky spis *In Laudum regni Bohemiae* (Na chválu českého kráľovstva), kde sa vyznával z lásky k tejto krajine a jej hlavnému mestu. Jeseniovi vyhovovalo protestantské prostredie, zakrátko sa stal platným členom vzdelanej pražskej spoločnosti. Túto svoju hrdosť k novému domovu vyjadril aj na základe blízkosti s rodnou Vratislavou i neďalekým Turcom, spojených a blízkych jazykovo i kultúrne predovšetkým prostredníctvom študentov na Karlovej univerzite.

V Prahe bol čoskoro povolaný na post rektora univerzity. Na tento post mohol zasadnúť aj preto, lebo v propozíciách univerzity sa uvádzalo, že muž na jej čele – Magnificencia – nemal byť ženatý, aby sa plne mohol venovať svojej alma mater. Preto vdovec Jesenius, uznávaná a všeobecne známa vedecká osobnosť, bol priam ideálnou osobou. V Prahe začal pôsobiť v čase, keď nebolo otvorené štúdium medicíny. Z tohto dôvodu rozvíja a vyučuje pre neho menej časté disciplíny – filozofiu a históriu. Aj tu sa prejavuje jeho všestrannosť a rozhladenosť v humanitných vedách. Jeho filozofické práce – traktáty vychádzajú ideovo z protestantského vnímania odkazu antických filozofov. Vrátil sa tak spomienkami a myšlienkami do rokov svojich štúdií, ktoré strávil nielen na nemeckých univerzitách, ale aj v starodávnej Padove. Jesenius ako lekár a botanik vnímal filozofický obraz sveta ako dobový učenec. Bol už ovplyvnený Mikulášom Koperníkom a G. Brunom. V spise *De humanaquo philosophia...* načrtol svoj názor na vzťah fyziky a filozofie (metafyziky). Dospel k presvedčeniu, že obe disciplíny sa majú z hľadiska čo najdokonalejšieho poznania vzájomne dopĺňať. Bol aj vydavateľom (editorom) spisov súčasných i antických filozofov, napr. Savonarolu a Sigoniusa. Jeseniovo pôsobenie v Prahe sa sústreďovalo aj do oblasti histórie. Nadviazal pritom na svoje praktické pôsobenie vo Viedni, kde súčasne zastával aj funkciu dvorného historiografa cisára Mateja. Vo svojich názoroch odmietol preferovanie panovníka v dejinách podľa učenia N. Machiavelliho (Vladár) a v spise *Pro vindicis, contra tyranos* (1614) už Jesenius predznačoval názory novovekých mysliteľov o vzťahu a povinnostiach panovníkov a poddaných. Zdôrazňoval pritom, že obe strany majú rešpektovať svoje práva a povinnosti. Z obdobia spomínaného pôsobenia vo funkcii dvorného historika sa zachoval aj jeho list vtedajšiemu županovi Turčianskej stolice grófovi Petrovi Révajovi, ktorý bol súčasne aj strážcom uhorskej koruny. V tomto liste zdôrazňoval nielen význam kráľovskej koruny ako symbolu panovníckej moci a autority vládára, ale pripojil v ňom aj osobné vyznanie a prihlásenie sa k svojej rodine (príbuzným) v Turci.

Jeseniova verejná a politická činnosť súvisela s jeho významným postavením rektora pražskej univerzity. Tento post najvyššieho akademického funkcionára najstaršej stredoeurópskej univerzity zastávali zvyčajne najvýznamnejšie vedecké osobnosti na nej pôsobiace. Jeseniove roky rektorského pôsobenia spadali do obdobia príprav a priebehu povstania českých stavov proti Habsburgovcom (1618–1620). Toto povstanie, ktoré neskôr historici nazvali „Česká vojna“ bolo úvodom k tridsaťročnej vojne, prvému veľkému celoeurópskemu vojnovému konfliktu. České povstanie napokon skončilo porážkou českých stavov. Ešte pred vyvrcholením povstania – pred bitkou na Bielej hore, sa pokúsili stavy v Čechách zmeniť spojenie svojich krajín prostredníctvom habsburského panovníka. Po smrti Mateja odmietli prijať na trón jeho nástupcu Ferdinanda II. a vojensky proti nemu vystúpili. Za kráľa si naopak zvolili vodcu Protestanskej únie Fridricha Falckého.

Ján Jesenius dostal dôležité poverenie viesť diplomatickú misiu českej stavovskej vlády (Direktória) na rokovanie uhorského snemu do Bratislavy. Jej úlohou bol získať Uhorsko za spojencu v boji proti Habsburgovcom. Ďalšou nie menej dôležitou úlohou bolo pokúsiť sa oddialiť voľbu Ferdinanda II. za uhorského kráľa. Keď prišiel vyslanec Jesenius do Bratislavy, práve sa rokovanie snemu skončilo zvolením habsburského kandidáta za kráľa.

Jeseniova diplomatická misia sa teda skončila neúspešne. Krátko po príchode do Bratislavy 3. júla 1618 ho dal uhorský palatín Štefan Forgáč zatknúť a uväzniť. Po niekoľkodňovom vypočúvaní na príkaz panovníka ho dali previezť do Viedne. Na mieste, kde pred niekoľkými rokmi pôsobil ako odborník na medicínu a históriu, sa zrazu ocitol ako väzeň. V múroch viedenského väzenia zotrval vyše polroka. Potom ho Direktórium vymenilo za dvoch habsburských prívržencov väznených v Prahe. Tak si cenili si svojho vyslanca, počítali s ním aj s ďalšími úlohami pred vyvrcholením povstania. Väznenie Jesenia vzbudilo u stredoeurópskej verejnosti značný rozruch, lebo bol známou vedeckou osobnosťou. K jeho „nútenému“ pobytu vo Viedni sa viaže aj jedna povesť. Na

omietke v jeho cele sa našiel vyrytý nápis skratky latinskej vety **IMMMM**. Jeho priaznivci tento nápis vykladali nasledovne: **Imperator Mathias Mense Martio Morietur** (cisár Matej v mesiaci marci zomrie). Jeseniovi pripisovali jeho obdivovatelia aj isté prorocké schopnosti, lebo skutočne v marci 1619 cisár Matej Habsburský vo Viedni zomrel. Opačne, jeho neprajníci vysvetľovali iniciálky osudnej vety úplne inak. Údajne tento nápis vznikol na príkaz Ferdinanda II., keď vážna navštívil v cele a chcel sa od neho dozvedieť čo najviac o plánoch vzbúrených českých stavov. Cisár zasa v tejto vete predvídal skorý koniec Dr. Jesenia. Jeho interpretácia znela: **Iesenii, Mentiris, Mala, Morte, Morieris** (Jesenius, klameš, zlou, smrťou, zomrieš). Na tento kryptogram údajne Jesenius reagoval nasledovne a predvídavo. Keďže „ja som v prococtve nezlyhal (Matej skutočne zomrel), takže bezpochyby Ferdinand sa o to postará, aby sa aj jeho prococtvo naplnilo“. Ferdinand II. sa skutočne postaral o to, aby rektor bol kruto potrestaný. Údajne za to, že nedodržel príkaz viedenskej komisie, aby po prepustení z väzenia nič nepísal a nepodnikal proti Habsburgovcom.

Po návrate do Prahy sa Jesenius opäť intenzívne zapojil do politického a spoločenského života vo vzbúrených Čechách. Pri slávnostnej korunovácii nového českého kráľa Fridricha Falckého (nazývaného aj „zimný kráľ“, lebo panoval len jednu zimu) bol jedným zo slávnostných rečníkov. Podľa svedectva jedného jeho priateľa údajne málo času vtedy strávil priamo za univerzitnou katedrou. Ešte na jar v roku 1620 viedol diplomatické posolstvo českého štátu do Banskej Bystrice, kde zasadal uhorský snem za účasti vodcu protihabsburského povstania Gabriela Bethlena. Dostal za úlohu prehovoriť uhorské stavy, aby pomohli vojensky v boji proti Habsburgovcom. Čiastočne sa mu to podarilo, podmienkou Bethlena bolo, aby dostal peniaze slúbené Fridrichom Falckým. Práve Jesenius sa pre ne vrátil do Prahy. Jeho časté diplomatické a spoločenské povinnosti spôsobili, že nemal čas na všetky rektorské povinnosti. V čase pred koncom funkčného obdobia sa svojho úradu vzdal. Asi tri týždne pred bitkou na Bielej hore (8. novembra 1620) zostala tak univerzita – „Karlovo

učení” opustená – bez svojej Magnificencie. Hneď po prehratej bitke sa v univerzitných budovách ubytovali cisárski vojaci.

Pri hľadaní Jeseniovoho vedeckého, pedagogického i ľudského profilu, pri objasňovaní jeho osoby, jeho schopností i vlastností výstižne ho charakterizoval ďalší znalec tejto doby prof. Jozef Petráň, dnešný riaditeľ archívu a ústavu dejín Karlovej univerzity. Práve tento dlhoročný riadny profesor novovekých českých dejín o ňom napísal: „Jesenský rozhodne nepatril k učencom, pre ktorých svet končí za dverami pracovne. Svetská sláva mu nebola ľahostajná, rušný verejný život ho priťahoval. Nechcem vôbec podceňovať význam Jesenského vedeckého diela. Aj keby bol sebaučenejším anatómom, nikdy by zrejme nedosiahol tolko vedeckých pôct a slávy bez toho, že by sa nedal na kariéru politickú, ktorá sa mu nakoniec stala osudnou”¹.

Porážka povstania naznačovala, že príde kruté rátanie za „neposlušnosť” voči vládnúcej dynastii. Víťazi pripravovali potrestanie vinníkov. Pomsta spočívala v masovej poprave účastníkov povstania. Medzi popravenými bol aj Ján Jesenius. Spôsob vykonania rozsudku bol krutý a vzbudil nesúhlas a nevôľu celej Európy. V rozsudku sa nariadovalo: „Dr. Jánovi Jesenskému z Jeseného, rektorovi pražskej univerzity, má byť za živa jazyk urezaný, on má byť rozštvrtený a na rázcestiach rozvešaný, hlava potom s jazykom na určité miesto má byť daná, ale z cisárskej milosti najprv sa mu jazyk za živa ureže, potom bude štatý a rozštvrtený a na rázcestí pri popraviske rozvešaný bude, hlava s jazykom dá sa na most” (Mostecká veža pri Vltave – pozn. autora). Tak skončil pozemský život humanistu, ktorý svojimi ústami i perom slúžil a vyjadroval podporu vládnucemu rodu. Život skončil ako hrdý muž, ktorý spolu s blízkymi kolegami zo Slovenska, resp. majúcimi priame korene na Slovensku – V. Benediktim a P. Fradeliusom sa výraznou mierou pričinili o rozvoj nielen Karlovej univerzity, ale aj o rozvoj vzdelanosti, myšlienok humanizmu a renesančnej kultúry v regióne strednej Európy.

Tragický koniec tohto nadaného učenca urobil z neho nielen martýra českého národa a napriek snahe vymazať ho z pamäti Európy zostal dodnes symbolom, lekára, vedca

a humanistu, ktorý pre svoje presvedčenie nezradil ideály doby a svojho ducha a povýšil ich na najvyšší mravný princíp, pre ktorý bol schopný každej obete.

Poznámky

¹ PETRÁŇ, Josef: *Staroměstská exekuce*. Praha: Mladá fronta 1971, s. 230.

Literatúra

BAĎURÍK, Jozef: *Korene v Hornom Jasene – lekár, humanista Ján Jesenius- Jesenský*. In : *Národný kalendár 2001*. Martin : MS 2001, s. 77–79.

BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária: *Ján Jessenius 1566–1621*. Bratislava, SAV 1966. *Dějiny koruny české I*. Praha, Paseka 1993.

KAVKA, František: *Bílá hora a české dějiny*. Praha, SNPL 1962, s. 166–242.

MÍKA, Alois: *Stoletý zápas o charakter českého státu*. Praha, SPN 1974.

PETRÁŇ, Josef: *Staroměstská exekuce*. Praha, Mladá fronta 1985.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Ján Jesenský-Jesenius*. Praha, Svobodné slovo 1965.

POLIŠENSKÝ, Josef: *Vztah Jessenia a Fradelia ke Slovensku*. In: *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. – 16. stor.* Bratislava, SAV 1967, s. 321–331.

SKÁLA, Pavel ze Zhoře: *Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*. Praha, Svoboda 1984.

Summary

Central European Humanist Ján Jesenius – Jesenský (1566–1621)

The goal of the paper is to present briefly the life and work of a recognized scientist, and to commemorate the 440th anniversary of his birth. Humanist, scholar, doctor of medicine, historian and philosopher *Ján Jesenský – Jesenius* became one of the remarkable personalities of the end of the 16th and the first two decades of the 17th centuries. He worked at several Central European universities, and was a chancellor at the universities in Wittenberg and Prague. He worked at the emperor's court in Vienna. Later, he was based in other towns, such as Dresden, Basel, Tübingen, Siena and eventually, until the end of his life, in Prague.

He was a remarkable doctor, anatomist and surgeon. His name is connected with an extraordinary event – in 1600, he performed the first public autopsy in Central Europe (in Prague). He came from a minor noble family from Turiec (north of Slovakia). Even though he was not born in Slovakia, but in Wroclaw in Silesia, he was proud of his origins and his Turiec roots, as well as the spiritual heritage of his father Baltazár Jesenský from Horný Jasen. In this village, Jesenius has had a commemorative room for 25 years. It is a small museum reminding all visitors of the region and family history.

Jesenius's public and political activities towards the end of his life were related to his position as chancellor of the university in Prague. Only the most remarkable personalities were able to hold this highest academic position at the oldest university in Central Europe. Those years during which Jesenius was the chancellor were also the years that the Czech estates uprisings against the Habsburgs took place (1618–1620). He also worked as a diplomat, and was appointed to lead the diplomatic mission to Hungary. After being imprisoned in Vienna, when released he returned to Prague and continued the resistance against the Habsburgs on the Czech side. After the uprising was defeated, Jesenius was executed on Staroměstské Square in Prague, along with 26 other rebels. He finished his life as a proud man who believed in his ideals and humanistic ideas. Jesenius, along with his colleagues V. Benedikti and P. Fradelius from Slovakia, contributed to the development of Charles University and the development of education, humanism and Renaissance culture in Central Europe.

K motívom slovenskej poézie šesťdesiatych rokov 20. storočia

Sondy do básní konkretistov a im príbuzných autorov

Charakteristika kľúčových fenoménov

Od polovice 50. a počas celých 60. rokov 20. storočia nastáva v slovenskej literatúre komplikované obdobie, a to z hľadiska umeleckého i politického. Práve preto nie je ľahké ho zhodnotiť z hľadiska literárnej histórie a niekedy je ťažké ešte niečo iné: zosúladiť túto perspektívu s osobným čítaním, ktoré nechce redukovať jednotlivé pasáže básnických textov kritériami nadindividuálnych rámcov. Pôjde nám o rekapituláciu niektorých východísk a prínosov skupiny, ktorá do dejín slovenskej literatúry i do srdca mnohých čitateľov vošla pod názvom *konkretisti*.

Najskôr je potrebné koncentrovať pozornosť na prelom 50. a 60. rokov, v ktorom prebiehalo formovanie Trnavskej skupiny. Spočiatku ju tvorili Ján Ondruš, Ján Stacho a Jozef Mihalkovič, z ktorých každý časť života strávil v meste Trnava, prípadne jeho okolí, a Ľubomír Feldek, rodák zo Žiliny. Spomenutí básnici, ktorým kritika prisúdila označenie konkretisti, oficiálne vstúpili do literárneho života v roku 1958, a to svojím programovým, štvrtým číslom časopisu *Mladá tvorba*. Osobné kontakty si vytvorili približne o dva roky skôr, niektorí sa poznali už z dávnejších, stredoškolských čias, ako J. Stacho s J. Mihalkovičom. Obaja v diskusiách presadzovali požiadavku senzuálnosti, úlohu piatich zmyslov – v nadväznosti na český poetizmus, lebo vycítili pulz vývinu aktuálneho umenia. Proti výčitkám o jednostrannosti sa ohradzovali názorom, podľa ktorého to nie je tak, že by neuznávali aj poéziu rozumovú alebo filozofujúcu, iba si myslia, že je čas na preferenciu evokácie vnímateľných krás či zmyslovej sugescie.

Vo fázach ich druhých zbierok, po fáze zmyslovej poézie, už u nich dominuje poézia imaginatívna, teda taká, ktorá je založená na výraznej predstavivosti a radikálne odmieta veršovaný komentár k tzv. realite. Napokon rozhodujúcu úlohu imaginácie ohlásil J. Ondruš ešte v skupinovom vystúpení v *Mladej tvorbe*. V koncepcii metafory, ktorá je prvkom významovej výstavby, nie iba ozdobou, im boli blízki starší básnici – Vojtech Mihálik a Miroslav Válek. Metonymickosť však v tvorbe konkretistov (ako napokon v poézii vôbec) tiež nemožno podceňovať. U autorov so sklonom k dekomponovaniu priezračného obrazu sveta či chronológie príbehov stoja metafora a metonymia často spolu v jedinom obraze. Napokon, rozvinuli postupy montáže s neoa-vantgardným, neopoetistickým či neokonštruktivistickým nádychom, ako aj s najnovším vplyvom filmového a reklamného prestrihu.

Všetci konkretisti ovládali viazaný verš, čo im dávalo možnosť hrať sa so vzťahom obrazu a riadku, veršovej a vetnej intonácie. Pevne organizovaný útvar je u nich často harmonizovaný, spravidelňovaný ešte aj rytmicko-syntaktickým paralelizmom (koniec verša sa zhoduje so záverom syntaktickej jednotky, vety, „polvety“). Keďže polemizovali s falošnou spevnosťou i politickou rétorikou viazaného verša 50. rokov, pridali ešte aj exkluzívne i civilistické polohy voľného verša, zodpovedajúce vecnejšiemu duchu moderného človeka. Pokiaľ ide o rýmy, bolo podľa nich žiaduce vyhnúť sa jednotvárnosti a najmä obmedzeniam vyplývajúcim z neopodstatnenej, zväzujúcej požiadavky úplnej zvukovej presnosti. V rýmovaní u nich uznávali väčšiu slobodu, avšak usmerňovanú tokom rozumového usporadúvania, a tak vznikajú najrozmanitejšie prešmyčkové a vôbec dekanonizované rýmy.

Ich program i verše sa dotýkali troch oblastí: nielen pôvodnej tvorby, ale aj prekladu a literatúry pre deti, tu sa však sústredíme na prvú zo sfér. Uvedieme len, že aj v prekladaní im išlo o tvorivosť – ako prekladatelia prispôsobujú pôvodinu domácej kultúre, a zároveň jej účinok obohacujú individuálnym, osobným vkladom. Pokiaľ ide o detskú poéziu, obmedzili sa len na jednorazové vytvorenie leporel. V tejto oblasti pokračoval novátorským spôsobom

jedine L. Feldek. To však nie je dôležité, keďže všetky aktivity sa u nich recipročne dopĺňajú, „nabíjajú”. Podstatnejšie pre nich bolo vnieť princíp vnímavosti dieťaťa do vlastných básní.

V poézii čerpali z „konkrétnej” pamäti, čo je pojem českého poetistu Vítězslava Nezvala, pričom blízky a niektorým ešte dôvernejšie známy bol aj ďalší z predstaviteľov poetizmu – Konstantin Biebl. Ten ich oslovil najmä silnými emocionálnymi hodnotami farieb. Znamenalo to pre nich vychádzať z osobných spomienok na detstvo i dospievanie. Pravda, to neznamená len zobrazovať videné a vnímané, ale sa aj rozpomätať na archaické vrstvy podvedomia či vhlbovať sa do sfér kolektívneho nevedomia. Z toho vyplýva, že namiesto aktuálnych prvkov motivickej výstavby sa u nich stretne s obrazmi predmetov a javov, odkazujúcich k mýtom: sú nimi vajce, štyri elementárne živly – oheň, voda, vzduch a vietor, ako aj oživené veci.

Hranice skupiny sa stali prakticky ihneď krehkými. V polovici 60. rokov sa ku konkretistickej metafore, funkčnej obšírnosti, až nákladnosti štýlu priblížila viac Lýdia Vadkertiová, než koncízny Ján Ondruš. Jej remeselne zručne i jemne, priam „výšivkovo” komponovaný tvar vychádzal pritom sčasti z osobných zdrojov. Stred desaťročia vôbec priniesol náhle preskupovanie síl: v roku 1964 debutoval J. Šimonovič, ktorý sa hneď recenzovaním Stachových prvých dvoch zbierok (1961, 1964) podieľal na vystúpeniach skupiny. Šimonovič poskytol po Feldekovi najviac programových a teoreticky fundovane napísaných článkov. Neúnavne, až oddane bránil zložitost obraznosti, ktorá je priliehavá, ba potrebná vzhľadom na nejednoduché ľudské prežívanie. Sporadicky sa do úvah o „konkretizme” dostalo aj meno Mariána Kováčika, Jozefa Mokoša, Štefana Strážaya a Vlastimila Kovalčika. Čo je zvláštne, podstatné programové tvrdenia vyslovili konkretistickí básnici pri obrane súputníka, ktorého štýl je úplne odlišný – postavili sa za Mikuláša Kováča, ktorý písal stroho, vecne a jeho poézia vyvolala najväčšiu diskusiu o prozaizácii (*Mladá tvorba* 1961).

Program trnavskej skupiny respektíve konkretistov je do veľkej miery roztrúsený po periodikách i knižných publikáciách. V spontánnej atmosfére diskusií, recenzií a doslovov býva artikulovaný akosi „mäkšie“, menej zovšeobecňujúco, než v povestných článkoch najmä L. Feldeka, lebo tie boli štylizované s cieľom vyložiť princíp poetiky do dôsledkov, vedome extrémne a zovšeobecňujúco. Navyše, obraz skupiny sa dotváral až s odstupom času, doťahoval sa aj v retrospektíve, nielen simultánne, paralelne s vydávaním zbierok a skladieb. Podieľali sa na tom účastníci, svedkovia literárnych situácií v osobných interview i v knižne publikovaných, ponúknutých spomienkach, doslovoch a esejach. Skupinoví členovia mali množstvo napodobňovateľov, tzv. epigónov, čo netreba brať ako negatívnu črtu: pozitívny je už fakt, že slovenská literatúra si módu mohla dovoliť, čo môže byť tiež znak zaujímavosti a kvality.

Obzvlášť konkretisti sú dôkazom toho, že postmoderný fenomén skupiny nemusí zahŕňať len obmedzený počet osobností. Funguje ako impulz, „ohnisko vyžarovania“, je jedným z faktorov, ktoré spoluutvárajú a pomáhajú formovať nielen dobové písanie, ale aj spôsob prezentácie názorov či celkovú atmosféru literárneho života. To, čo je konkretistické, treba chápať ako pohyblivý komplex vlastností poetiky a obrazu sveta, ktorý jej zodpovedá.

Pojem konkretisti preto používame nie iba pre štvoricu **Ján Ondruš, Ján Stacho, Jozef Mihalkovič a Ľubomír Feldek**, ktorá sa zvykne pod „značkou“ Trnavskej skupiny najčastejšie uvádzať. Keďže ide o dosah spôsobu básnenia, skupinovú paletu rozšírime o **Jána Šimonoviča**, ktorý sa vrchovitou mierou podieľal na formovaní nových podôb a funkcií metafory. Prechádzal súbežným vývinom vo vzťahu k ostatným, vznik básní jeho oneskorene vydaného debutu *Pyramída* (1964) spadá do obdobia ich prvých, ešte iba v časopisoch uverejňovaných veršov (1955–1958). Napokon nemožno obísť Lýdiu Vadkertiiovú – od tretej knižky používajúcu meno Vadkerti-Gavorníková, lebo napriek neskoršiemu nástupu (*Pohromnice*, 1965) i svojej pozícii bokom od diskusných aktivít vytvorila poéziu, ktorá je tvorbe

skupinových členov priam pokrvne príbuzná. Autorkina prítomnosť v úvahách o skupine pôsobí zdanlivo ako problematická. V skutočnosti môže byť veľmi obohacujúce, ak ju do nich rovnoprávne priradíme. Je síce fakt, že sa nezúčastňovala na diskusných stretnutiach, ale niektoré vlastnosti sebavyjadrenia, prítomné aj u pôvodných skupinových členov, sa u nej ukázali najvýraznejšie, markantné. V jej prípade zohrala úlohu predovšetkým lektúra – intenzívne čítanie veršov ostatných. Pravda, bola spojená so sympatiou k ich snahám, ktorú ešte upevnili osobné kontakty najmä s J. Mihalkovičom.

Trnavská skupina vznikla v druhej polovici 50. rokov na základe odporu voči vtedajšej pseudoabstraktnej, ideologizovanej lyrike, najmä jej prázdnej rétorike. Štyroch – piatich básnikov, ktorí sa stretávali veľmi krátko, v rokoch 1956 až 1958 napríklad v kaviarni Štefánka, treba považovať skôr za situačnú, nie programovú skupinu (podľa členenia Michala Głowińskiego, 1965) a z hľadiska poetiky k nim treba priradiť ešte aj spomínanú poetku. Situačnú preto, lebo sa príbuznými básňami predstavili na základe toho, čo priniesla literárna situácia, konfigurácia tendencií, otvorenie prístupu k svetovej poézii. Práve objektívne faktory sa dopĺňali s osobnostným entuziazmom. Ich program je veľmi všeobecný a iba stroho načrtnutý, postavený na predstave poézie piatich zmyslov, s inšpiráciami nielen v českom poetizme 20. rokov 20. storočia, ale predovšetkým v Jeanovi Arthurovi Rimbaudovi. Neskôr sa rozrastú ďalšie literárne príbuzenstvá na základe individuálneho vkusu a prekladateľského zamerania.

Konkretisti predstavujú neoavantgardnú, špecifickú skupinu. Uznávajú originalitu, čo je modernistická a avantgardná, nie postmoderná črta. Praxou však potvrdzujú, že medzi tradíciou a modernosťou nie je neprekonateľná hranica. V narábaní s jazykom sa spríbuzňujú s tvorcami minulých storočí, napríklad J. Stacho s parnasistom Pavlom Országhom Hviezdoslavom. Okrem toho je ich novátorským metaforickým a metonymickým postupom blízka archaická predstava mágie vecí, ktorá je určujúca vo folklóre.

Teoretický exkurz

Poézia konkretistov bola literárnymi vedcami a kritikmi pomenovaná na jednej strane ako zmyslovo konkrétna, približujúca všedný svet, a na druhej – ako „... čudsná..., no pritom opojná” (Pavel Bunčák o Ondrušovi, s. 12), alebo až „zhýralá” (P. Zajac o Stachovi, 1995, s. 24). Celkove sa spomínaná skupina javila údajne „na naše pomery extravagantná”, späť a „metaforickou revolúciou” (obe charakteristiky P. Števček, 1967, s. 177), prípadne s „mýtom o všemocnosti metafory” (Michal Gáfrik, 1962, s. 111).

V tej súvislosti k okruhom skupinovej poetiky patria motívy, ktoré by sme s trochou nadsadenia až hyperboly mohli nazvať topickými. Neboli síce sformulované v programe, priam názorne však reflektujú spomenuté rozpätie obraznosti od obyčajnosti po neobvykosť, opojnosť, fantazijnosť, extravagantnosť. U konkretistov označujú najbežnejšie veci ako stôl, nôž, tanier, čím spoluvytvárajú ritualizáciu všedných gest a úkonov rodiny. Navyše, rozpätie individuálnych prínosov a estetík je ešte širšie, každý prináša svoj osobitý princíp niečoho neobyčajného, akejsi anomálie v pozitívnom zmysle slova. Niekedy ho zahŕňajú pomenovania neprijemných detailov telesnosti rezu, kľbu či chrupu, ktoré sú súčasťou neobvyklej krásy, ako je to u J. Ondruša, alebo aj zraňovania a pohľadu pod kožu ľudí i zvierat, s akým sa stretne u J. Stachu a zriedkavo i u J. Šimonoviča. O to je zaujímavejšie, že práve u posledných dvoch menovaných sú nápadne poetické výrazy, medzi ktorými sa u J. Stachu a J. Šimonoviča výrazne prebija do popredia luna.

Pri vyčlenení motívov ako topických treba dať pozor, v pôvodnom zmysle sa pod topikou chápu nie iba motívy, no predovšetkým spôsoby ich spracovania a významovej výstavby. Takáto jej podoba totiž vychádzala z presnej sústavy pravidiel, ako postupovať pri narábaní so slovami i s celými textovými pasážami pri ich radení a kombinovaní. Išlo o to, aby bolo možné čo najľahšie si text zapamätať – v mnemotechnike, alebo čím viac zapôsobiť na poslucháča – v rétorike. Pri tom sa žiadalo uplatniť určité myšlienkové návyky i citáty z klasikov (pozri

vyčerpávajúci výklad Uwe Hebekusovej¹⁾). Nečudo, že „topoi”, tradičné topické prvky sa viažu na staršiu literatúru. Už romantizmus ich odmietal, keďže uznával ideál pôvodnosti, originality a génia. Nazerať na literatúru 20. storočia z tohoto hľadiska sa zdá byť neaktuálne. A predsa sa ukáže, že to azda môže byť plodné, keď pojem topiky pozmeníme, prispôbime si ho. Topickosť sa teda príliš zužuje na opakovanosť, napodobňovanie vzoru a kombinatoriku, čo úplne odporuje tomu, že konkretisti sa nastavovali podnetom intuície. Bolo by jednoduchšie hovoriť o spoločných motívoch, nebolo by to však presné, lebo chceme vystihnúť určitú zákonitosť ich výskytu. V súvislosti s minulými epochami „išlo o kombinovanie tradícií ustálených myšlienkových schém, čo sa preberali z jedného literárneho diela do druhého už od dôb antických” (voľný preklad Josefa Hrabáka, 1987, s. 55). V modernom umení však ide o niečo iné. V poézii 20. storočia, aj 60. rokov, si všímame práve elementy výpovede, ktoré sa v danej dobe objavili ako nové v súvislosti so životnými reáliami, aktualitami, a ich koexistenciu s tým, čo je tradičné, alebo čo až pretvára zaužívané zvyklosti života či literárne konvencie. Ak ide o obmenu dávnejšieho motívu, upozorňujeme na to, čo je na ňom „iné”, teda aká je invariantnosť variantu.

Atribút „topické” vlastne označuje určitú záväznosť, vyplývajúcu z príbuzenstiev. Nie je náhoda, že s určitými motívmi sa stretávame práve u konkretistov, čo má životné, doslova autobiografické i literárne pozadie. Prešli dokonca do kánonu, hodného napodobňovania, čo prilieha k druhej povesti „konkretizmu” ako trendu obraznosti s nápadnými postupmi a prvkami básnického jazyka. Ukážky z napodobňovateľov, tzv. epigónov doplníme v závere, lebo sú najvýrečnejším dôkazom dobových tendencií. Vzniká nám i doplňujúca podotázka: predstavuje sledovanie motívov mimoliterárne kritérium? Má zmysel v dnešnej postmodernej dobe čítať novšiu literatúru po roku 1945, v povojnovom období cez prizmu skupín a generácií – nie je to zväzujúce a nivelizujúce?

Bude dobré, ak sa nasledujúcimi sondami podarí poskytnúť argumenty, že od generačnosti, zdanlivo vonkajškovej väzby na realitu, je blízko ku kolektívnemu nevedomiu, teda k tomu,

čo sa považuje za vrcholne vnútroliterárnu záležitosť obraznosti a spočíva v iracionálnych sférach fantázie, nezávislých od individua.

Luna a mesiac

K najdôležitejším súčasťam obzoru veršov odjakživa patrilo nebo. Pokiaľ ide o slovo luna, J. Stacho a J. Šimonovič ho považovali za vyslovene básnický výraz, ktorý však vôbec nenarúša prirodzenosť reči. Veď patrilo k neodmysliteľným „rekvizitám“ ich obľúbenej španielskej poézie. Oboch fascinoval najmä Frederico García Lorca svojou „neužitočnou krásou“ ktorá odmieta slúžiť požiadavkám všedných dní (pojem používal sám Lorca v eseji o Luisovi de Góngorovi – preklad jej úryvkov vyšiel v *Mladej tvorbe*, 1964, č. 4²). Pri inej príležitosti Šimonovič hovorí o dôležitosti domestikácie, nenásilného udomáčňovania prekladaných básní v slovenských reáliách: „Slovo luna je v španielčine celkom bežným, nijako štylisticky nezafarbeným pomenovaním mesiaca...”. Zbytočne sa prekladá slovenskou „lunou“, a vznikajú tak nežiaduce posuny vzhľadom k originálu, keďže v slovenskej poézii sa spája s vyslovene básnickým charakterom, s poetickým odtienkom³ (porovnaj Šimonovič, 1989, s. 42). Stacho napríklad volil „lunu“ často pri približovaní starších spôsobov života na vidieku, ale aj pri vytváraní lúboštnej scenérie, cez ktorú sa stal neoavantardným novátorom. Okrem toho na ňu napojil ideologický význam červenej žiary komunizmu. Zato „mesiac“ (niekedy s veľkým „M“) zasa uprednostnil vtedy, keď chcel zdôrazniť tematiku vesmírneho letu, to, že kozmický priestor sa po Gagarinovom obletení zemegule začal vo väčšej miere než predtým spájať s technickým výskumom (*S nohami na zemi, nespaví, dvíhame hlavu k lune, Svadobná cesta* 1961).

J. Ondruš, odkláňajúci sa od tradičnej poetickosti, siaha po bežnejšom pomenovaní. V jeho podaní sa „šialený mesiac“ (názov rovnomennej zbierky) stáva prízračným symbolom druhej tváre, mohutnosti, ktorá presahuje vôľu človeka. Pri tom nie je jasné, čo je nebeským telesom a čo jeho odrazom na hladine, a to spôsobuje magické znásobenie dojmu. L. Vadkertiová pridáva do viacnásobnej predstavy ešte aj pohľad

na hladinu vody v studni i v džberi (*Flakatý mesiac, Pohromnice*, 1965). L. Feldek prejavil radosť z okrúhlych asociácií mesiaca ako taniera, ale aj žltého balónika v ruke oblohy, či zo žartovne zubatého mesiaca-kukurice, ba z neurčitej konotácie vzdialenej žltej hudby (*Šansón na nedelju, Hra pre tvoje modré oči, Jediný slaný domov*, 1961). Feldekovsko-stachovská triáda mesiac – tanier – vajce naznačuje, že u konkretistov sa v priestore uplatňuje dostredivý „ťah“, úsilie pomyselne si zútuľňovať, intimizovať výšky a priestranstvá.

Ako rozhodujúci faktor pôsobí, či úkaz nebeského telesa vstupuje do geometrie evokovaných predstáv, alebo do mágie pôsobenia: Štefan Strážay pripodobňuje oblosť mesačného objektu k ženským bokom (*Věciam na stole*, 1966), Ján Buzássy k bielemu volantú (*Hra s nožmi*, 1965). V poézii rôznych storočí sa uplatňovalo asociačné prelňnutie mesiaca a ľudskej tváre. Upozorňuje na seba napríklad v línii Bohuslav Tablic – Samuel Godra (obaja básnici obdobia preromantizmu) – Janko Král (romantik) – Vladimír Reisel (nadrealista), J. Ondruš i J. Stacho (konkretisti). Z oboch navzájom si konkurujúcich pomenovaní je „luna“ už svojím ženským gramatickým rodom predurčená na to, aby sa spájala s asociáciami ženy a ľubostnej tematiky.

Načrime do prehistórie, aby sme sa potom vrátili k šesťdesiatym rokom. Výsostný poetizmus sa do slovenskej poézie dostal z tvorby písanej po česky a v nej pomenovanie lúny pochádza z románskych jazykov. Ešte v tvorbe literárneho rokoka atmosféru večerných stretnutí a ľubostných vyznaní neodmysliteľne dotvára rekvizita nazvaná českým výrazom „měsíček“. Avšak Karol Kuzmány, predstaviteľ preromantizmu s rokokovými prvkami štýlu a ctiteľ českého romantika Karla Hynka Máchu, už do svojho večerného „zadumania“, ktorého hĺbka sa umocňuje prienik nebeského svetla pod vlny rieky, zaradil výraz „luna“ – možno ako ohlas na Máchove „lůny“: Kuzmányho býseň *Zadumění u břehu Hrona* sa nachádza v antológii slovenskej klasicistickej poézie *Na lutnu* (1986), ktorú zostavil Cyril Kraus.

Básnici si konkurenčný vzťah dvoch synonym naplno uvedomovali aj z jazykovej stránky. Zatiaľ čo mesiac často vnímali ako neutrálny, prozaickejší, až technický výraz, lune

zvykli prisudzovať príznaky básnickosti a vznešenosti. U známeho symbolistu Ivana Krasku, ktorý patrí k základnej lektúre azda všetkých autorov a autoriek poézie, má nezameniteľné miesto jedno i druhé pomenovanie. Príhovor subjektu k stratenému partnerovi či partnerke sprevádza hrozivý, mŕtvolný výzor „nemého mesiaca“ (*Už je pozde...*, *Nox et solitudo*, 1909). „Bledá luna” zasa vyznieva ako znázornenie osamelej panej, ktorá sa objavuje ako sklonená bytosť, v príznačnej polohe melanchólie, akoby baladicky prevtelená do vrby (*Hľa, luna bledá...*, tamže).

Inokedy si básnik vezme do humorno-žartovnej alebo aj smutno-cynickej výpovede všednejšie označenie mesiaca – dokonca v tvare ironickej zdobeniny: „mesiačku-blbče”, ako Laco Novomeský v básni *Tma nad putikou*. Je to tak v bolestnom povzdychu nad tým, že ľudia si dostatočne neuvedomujú strašné utrpenie chudobných a medzi nimi chorých detí (*Romboid*, 1932). V miniatúre s poeovsko-baudelairovským názvom *Somnambul* vystupuje modrý hráč, „chalan”, ktorý si prišiel zahrať šach, avšak šachovnica sa mení na mreže. Personifikovaný mesiac – spoločník sa ukáže byť jediným spoločníkom väzňa počas osamelých nocí (obe básne sú v *Romboide*, 1932).

K výsmechu, hoci i tragickému, nemusí patriť iba obyčajnejší, nie sakralizovaný, ale skôr profánne pôsobiaci výraz. Niektorí básnici považovali práve „lunu” za najlepší dôkaz prepoetizovanosti básnického slovníka, čím sa pre nich stala vhodným terčom paródie, aby sa pokúsili o obnovenie básnickej reči. Ešte na prelome medzi realizmom a modernou Janko Jesenský, ktorý odmietal pseudoromantické klišé, prostredníctvom svojho hrdinu pateticko-ironicky zvolal: „*Hrnce masné / sú krajšie sta kmit hviezd a lún!*” (poéma *Náš hrdina*, *Verše II*, 1923). Napokon, romantickú scenériu uňho vytláčajú mestské svetlá lámp. Od neho môžeme urobiť prestrih, návrat k 60. rokom 20. storočia, ktoré sú doslova prelomové až revolučné z hľadiska premien básnického jazyka. V. Mihálik vo svojom štýle zašiel tak ďaleko, že sa odvážil na skeptickú – dnes by možno niekto povedal postmodernú – rekapituláciu výrazových prostriedkov, vrátane tých vlastných:

„Nadýchal som sa... luny na sto sentimentalít” (*Appassionata*, 1964). M. Válek dôsledne oberá rekvizity neba o atmosféru romantického očarenia. Do spoločnej scenérie paradoxne umiestňuje pomenovanie materiálu v tom čase módneho, nylonového odevu. Bol totiž majstrom v prepájaní rôznych, aj zdanlivo nezlučiteľných) významových kódov. Svoju úlohu tu zohráva nielen protikladný význam, ale aj neokonštruktivistická zvuková symetria: „Luna, nula na oblohe / osvetľuje unylo / vek vnútorných prvohôr, / komfortnú púšť nylonu” (*Skaza Titanicu, Milovanie v husej koži*, 1964).

Pri zmenách asociácií, ktoré sa viažu na mesiac i lunu, však nemusí ísť vždy o záležitosť literárnej tradície. Zasiahol do nich aj život s pokrokom vedy a techniky. Do obzoru veršov sa dostáva civilizačne zaznamenaná mesačná krajina, videná astronautmi: L. Feldekovi sa pritom priezvisko hudobníka Armstrong spája s rovnakým menom kozmonauta (L. Feldek: *Manželstvo, Kriedový kruh*, 1970), čo sa podieľa na generovaní zvláštnej kompozičnej symetrie. V úplne inom zmysle sa u I. Laučika obrazy sústreďujú na to, čo ostáva pod povrchom vnímateľného sveta, na globálny i časticový rozmer univerza – obrovské vzdialenosti medzi planétami i to, čo je „sotva postrehnutelné”. Zábery na dialku sú umožnené prenosom energie cez nelátkové pole elektromagnetických častíc: „lopotenie tieňov / pod Mesiacom / (na veľkých púštnych klziskách)” (*Veľko lepé...*), *Sme príbuzní na začiatku*, 1970).

Napriek takejto reflexii aktuálnych zmien spôsobu nazerania aj na to najdávnejšie v dobovej poézii, na prelome 60. a 70. rokov zvýšil čas a priestor aj na paradoxný návrat k literatúre minulosti – na láskavú paródiu tradičných výrazových prostriedkov. Š. Moravčík sa vytvoril biologicky ladenú koncepciu, vitalizmus znovuoživujúci elementárnu artikuláciu. Tu skutočne platí, že mesiac zastupuje mužský a luna ženský pól, a to najmä pri ľubostných rozlúčkach, v atmosfére žánru alby (*Luna lún, Najsladšia noc je ráno, Spev noc a ovečka, O veľkej zmyselnosti bielych ovečiek*, 1970). V rámci malebných zvukosledov, akoby jazykovo imitujúcich pohyby rozvíjania a rastu, sa vedľa seba dostávajú slová „luna”, „lono”, „blany” či „blen” (*Spln*, tamže).

Do zvláštne magického významového poľa vstupuje fyzikálny jav. Mesiac vyžaruje iba nepriame svetlo, odrazené od slnka, preto je menej intenzívne, späť so šerom, s „príšerím“. Lunárny, respektíve lunatický je preto priam rovnoznačný charakteristike „prízračný“ a spojený s tajomstvom, čo využíva moderna a všetka poézia, ktorá narába so znejasnením významu i výrazu. Mesačné osvetlenie práve vďaka tomu môže byť zrkadlené v dvojakom zmysle. Jeho dosah býva predĺžený ešte aj tým, že sa zrkadlí vo vode, na hladine rieky či studne – po J. Ondrušovi s jeho reflexiou výdatne narába J. Šimonovič, ale nájdeme ju rovnako v tvorbe už spomínaného preromantika K. Kuzmányho.

Na atmosfére veršov sa nepochybne výrazne podieľajú náladové obmeny mesačno-lunárneho princípu. U Ondruša sa zjavuje ľudská, „somnambulne magická alebo ironicky chladná“ tvár (charakteristiky, ktoré F. Matejov vytýčil pre „široko chápanú modernu“, 1993, s. 2). Je nútená riadiť sa mesačným vyvolávaním prílivu a odlivu, čo niekedy vyvoláva pocit bezvýchodiskovej situácie: „...mesiac si z tváre zmývaš, nezmyješ“ (titulná báseň autorovho knižného debutu). Naopak, u Stachu tvorí luna neoddeliteľnú súčasť nadšenia. Všetko je v jej svetle akési nádejnejšie, ešte pred začiatkom, keď možno rozvíjať sny a plány do budúcnosti: „Kráčajme, Marion, clivá je dnes luna!“ (príhovor je z básne, podľa ktorej bola pomenovaná celá prvá zbierka). Šimonovič dal titul *Luna nad vetrom* dokonca celému cyklu, kde oba živly vystupujú ako naturifikovaní milenci. V básni *Východy luny* sa mesačný objekt objavuje v podobe preludu, mariva ženskej bytosti: „Nad hmlistý obzor stúpajú / jak ružica dievčenské šaty“ (oba príklady pochádzajú z *Pyramídy*, 1964).

Vajíčko

Zdalo by sa, že iné oblasti topických motívov tvoria tie, ktoré sa nedotýkajú natolko literárnej tradície, ale skôr života – neskôr si však ukážeme, že k nim neodmysliteľne patrí tvorba obľúbených svetových autorov. Zo životného hľadiska ich môžeme u konkretistov rozdeliť na odveké, archetypálne (vajíčko), ďalej na špecifické, príznačné pre danú skupinu či

generáciu (vápno) a vyslovene dobové reálie, medzi ktorými nápadne doznieva už od medzivojnového umenia známy obraz kováča, respektíve vyhne.

Najosobitejšiu úlohu v poetike Trnavskej skupiny zohrávajú znaky vajíčka a vápna, jedno späté so životodarnou, a druhé s čistiacou i rozleptávajúcou silou. Vychádzajú azda z najprimárnejších zdrojov pamäti na detstvo. Vajce býva najčastejšie nazývané s nehou, ako „vajíčko”. Niekedy akoby prosto dotvára vidiecku, knižne povedané rustikálnu sceneriu, či už v živej podobe, alebo upotrebené v domácnosti: „... vajíčko v preslnenom hniezde” (J. Štacho: *S nohami na zemi, nespaví, dvíhame hlavu k lуне, Svadobná cesta*, 1961), „zaklopeš vajíčkom o roh stola” (J. Mihalkovič: *Sedliaci, Zimoviská*, 1966). Odpradáva bolo vajce respektíve vajíčko „...v lidové tradícii živým, smysluplným obrádným objektom, nositeľom magické životodárnej sily, zajišťujúci každoročnú znovuzrozenie prírody...” (F. Šmejkal, 1988, s. 128). Stačí si uvedomiť jeho rolu vo zvykosloví Veľkej noci – sviatkov vzkriesenia, ktoré okrem svojho kresťanského poslania vyznievajú aj ako oslava vitálnych síl prírody.

Predstava spätného smerovania života z momentálnej fázy do škrupiny u J. Stachu označuje mýtický počiatok, do ktorého sa chce človek vrátiť ako do najranejších štádií detstva (v prvej i druhej zbierke). Predstavuje ochranu v rámci individuálnej symboliky raného veku, keď ešte pred subjektom – dieťaťom dospelí tajili veľké historické udalosti. Zastupuje symboliku úkrytu, doslova skrýše pred veľkým svetom s jeho bojmi i sociálno-plebejskými problémami (*Soľ do zmyslov, Svadobná cesta*, 1961). Zväčšený žltok, tento obnažený zárodok nového života, sa u J. Mihalkoviča objaví v navodení situácie vystaňovalcov: „A v tichu, / aké by dýkou blyslo / o ročnú dobu pred vrznutím dverí, / žltok zeme trnie v škrupine”. Azda naznačuje iracionálny význam ich pripútanosti k zemi, ktorú básnik neraz evokuje cez žltú, akoby ílovitú farbu.

Osobitne aktuálnou sa stala symbolika *Vajíčka* vďaka názvu básnickej zbierky J. Ondruša, keďže ona mala byť prvou z radu kníh skupiny, ale jej vydanie bolo pozastavené – „socialistickí” redaktori ju nepustili do tlače. Ondruš akoby za

všetkých naznačil vôľu presadiť, ujať, zahniezdiť v slovenskej literatúre obrodné, revitalizujúce sily imaginácie (Vajíčko „kukučo” vložené do dobovej situácie (výklad F. Matejova, 1997, s. 56). Aspoň tak si jeho zmysel prisvojil L. Feldek, keď sa pokúsil účinkovanie skupiny uzavrieť výrokom: „Svoju úlohu vajíčka už splnila” (Feldek, 1964, s. 56).

O to viac prekvapivo, až kontrastne pôsobí, keď sa tento motív viaže so zápornými pocitmi. Neznamená vždy bezpečný priestor, má v sebe síce zárodok – nádej na život, ale jeho belosť sa môže spájať s predstavou zimy a nepohody: „...a je mi do plaču, že hľadávame / vchod do vajíčka zimy // a líhame si, ukonaní, na perí...”. J. Mihalkovič tak vystihuje úzkosť človeka, ktorý márne hľadá útulné miesto, kde by sa dostavila úľava (*A skrze život visieť na krajíčku vzdajšieho chleba, Zimoviská*, 1966). Paradoxná symbolika sa uňho rozvinula v životnej kríze, keď si básnikovo „ja” potrebovalo ozrejmiť bývalú istotu, znovuzrodiť sa, začať žiť odznova. Inak je to u L. Vadkertiovej, u ktorej spolu s ulitou znázorňuje potrebu nájsť oporu v náročnej situácii: „... zhasnúť svetlo a tmu / podoprieť vajíčkom” (*Leto pod chmúťou, Pohromnice*, 1966), znamená teda opak Mihalkovičovho strateného, ba i oplakávaného útočiska.

V primárnom zmysle sa objaví aj u Milana Rúfusa, ale uňho zastupuje rudimentárnosť, prazákladnosť civilizácie ako takej. V obraze ľudí, žijúcich v symbióze s krajinou, pomenúva útvar zemiaka, patriaceho k elementom, z ktorých pozostávajú prostriedky na prežitie: „Krajina zniesla vajíčko, / vzrušená ako nikdy”, píše sa v básničke *Zemiaky* (*Zvony*, 1968). Vizuálne môže byť inšpirovaná záberom fotografa Martina Martinčeka na orbu. Výsledok procesu rastu i ľudskej námahy pripomína ovoidnú praformu počiatku. Také motívy, ako vajíčko, slúžia na kompenzáciu množstva civilizačných obrazov, ikon, ba aj tlakov, náporu aktuálnych vzorov, súvisiacich s industrializáciou a urbanizáciou – F. Šmejkal ich nazýva „integračnými symbolmi pôvodnej stratenej jednoty” (1988, najmä s. 125 a 127).

Nezáleží na tom, či sa topické motívy vôbec u básnika vyskytnú, ale ako a kam ich kto posunul. Napríklad u J. Ondruša sa až po raných básňach objavil obraz vajca ako

praobrazu, súvisiaceho s archaickými vrstvami psychiky. Najskôr sa zjaví v podobe popierajúcej fyzikálno-geometrické zákonitosti: „Veci sa zmenili, oslnivé vajce / hranami hrkoce, keď sa gúľa...” (*Klobúk vína, Šialený mesiac*, 1965). V zbierke *Šialený mesiac* sa spája so samovraždou, cez pohyb „prstom, pod akým pukne vajíčko...” (*Jazyk*, tá istá zbierka). Zakúsenie puknutia vajca v ústach nemotivovane, ale tvarovou a pocitovou podobnosťou veľmi presne do asociácií smrti strelením si do úst – autor sa venuje úzkostným stavom moderného individua. Postupne u Ondruša nastúpila obrazová variácia človeka, subjektu prebývajúceho vo vajcovej škrupine. Jeho priestor sa vlastne zužuje iba na priestor vlastného oka, ktoré je zároveň vajcom, a tak vzniká pocit maximálnej stiesnenosti, uväznenosti: „... buď mútne vajce nehlučné, žltým okom / do seba zahľadené” (*Koža*, 8. časť, *Mužské korenie*, 1972).

To už prezrádza pohľad dovnútra vajca, a podobnosť žltka so zrenicou, pričom takáto farba jej je neprirodená, a pozoruhodne asociačne korešponduje s azda najznámejším dielom Georgea Batailla *Príbeh oka* – diela so znakmi psychoanalytického zápisu, ktorý bol napísaný za čias kontaktu autora s parížskymi surrealistami. Bataille si v podstate psychoanalyticky odborne hľadá príčiny obsesie vytesnených zážitkov z detstva, vyplývajúcich z prísnej výchovy: U francúzskeho spisovateľa teda tvar i sfarbenie oka pripomína vajce a obe sa zapájajú do fantazmatických (pomyselných?) excesov namiereným proti náboženskému kultu, objavujú sa ako predmety rituálnych manipulácií pri sexualite spojenej s násilím, pri vražde.

Pravda, Ondrušovo uchopenie motívu je celkom odlišné, napomáha viesť do slovenskej poézie nebyvalý typ bizarnosti s parametrami krehkosti i hravosti. Akoby upozorňoval na zložitost' navonok elementárneho predmetu vajíčka, veď je to „vec zaujímavá svojou stavbou i obsahom, ktorý ukrýva pod krehkým povrchom a ktorý možno odhaliť len za cenu deštrukcie” (Igor Hochel, 2002, s. 70).

Je symptomatické, že J. Ondruš, ktorý symboliku začal, sa k nej obľúkom vracia a v podstate ju ukončuje, zastrešuje. Pritom deje sa tak v básni, ktorá nevyšla knižne, nachádza sa

v periodiku *Plamen* (1964, č. 8), zachytáva prechodnú fázu poetik medzi prvotinami a *Šialeným mesiacom* (1965). Východiskový bod predstavuje kruhový pohyb kolovania životnej energie, ktorú akoby znázorňovala oblosť tohto ovoidného prazárodku, z ktorého sa zrodilo univerzum: „Vajíčko, bytie, pomalý vír / teplých prúdov, bod, ktorý sa pohol po hranici žltka...” Uvádzať do pohybu, to je podstata akejkol'vek podoby života, aj tvorby básne, ak je dobrá. Básnik takto postupuje v reči – od začiatku, bez otrockého pridržavania sa toho, čo bolo vytvorené pred ním...

Vápno

Pokiaľ ide o mnohostrannú asociačnú silu motívu vápna, vyžaruje energiu, strhávajúcu do významového diania okolitý básnický kontext. V poézii sa jeho motív objavoval i dávnejšie, v 60. rokoch však možno zaznamenať jeho podstatne zvýšenú frekvenciu výskytu.

Opäť sa ním dokazuje, že to, čo sa zafixuje v detstve, býva centrom, od ktorého sa odvíja imaginovanie. Ako nehasené sa vápno používa na dezinfekciu, a hasené – na bielenie stien. Pri jeho polievaní vodou vzniká exotermická reakcia, vyvíja sa obrovská horúčava, takže pri narábaní s ním treba mať na tvári ochranu (veľa detí zomrelo pri nehode, po páde do jamy, do ktorej bolo spúšťané). V 30. a 40. rokoch 20. storočia, v období detstva „konkretistov”, si ho ľudia hasili doma, dnes sa už kupuje upravené. Prskanie, bublanie a syčanie, hygienicko-dezodoračné pálenie – to sú príznaky, vznikajúce pri jeho kontakte s vodou. Poetika rimbaudovského „rozrušovania zmyslov” dostáva prostredníctvom reálie vápna aj rustikálno-dedinský charakter.

V jedinom prípade akoby bolo zobrazené samo jeho dobývanie v prírode (tvoriace skutočne obživu obyvateľstva v lokalitách ako Skýcov): „Od vápencovobielych hôr / polnočný vietor veje”, čo sa dopĺňa záberom konského záprahu (Stachova *Elégia*, pochádzajúca z čias debutu). Príbytok, ktorý sa ľudia chystajú vybieliť pred narodením dieťaťa, u J. Stachu zvýrazňuje scenériu pohody. Na druhej strane, pálené vápno a vápenná jama patrí k symptómom vojnových vrážd, konkrétne

masových hrobov. Konkretisti tak celkom netradične uchopili protivojnovú tematiku cez akoby hmatateľné stopy po tragédiách a vyvolávajú silnú emotívnu spoluúčasť bez vynucovania si pozornosti vonkajškovou rétorikou: „A od tej doby kôra našich stromov / schne, neznie, razí po pálenom vápne” (J. Mihalkovič: *Povstať, Lútosť*, 1962), „A pod ním žili ľudia. / O Poznanie hlbšie. / S členkami vo vápennej jame.” (J. Stacho: *Slučka nad zemou, Dvojramenné čisté telo*, 1964).

Farba stien však môže posilňovať i tragickosť ľudského položenía. Potvrďzuje sa, že belosť sa u Mihalkoviča spája aj s očistnými, ale v prvom rade so zápornými hodnotami, prekážkami, ktoré postihujú človeka bez možnosti aktívne sa brániť, napríklad pri „tichej domácnosti” a neporozumení: „Ja myslím na naše dve postele, / na medzeru medzi nimi, / na vápnom voňajúce kvety na stene / so stonkami utátnymi” (*Cement, Lútosť*, 1962).

U Stachu látky vápnik a soľ ako zložky morskej vody, kostí či vajcovej škrupiny evokujú aj pôvodnosť, počiatok života vo všeobecnosti. Chemická látka – oxid vápenatý je i súčasťou škrupiny. V neskoršom význame sa u autora cez vápno „chemizuje” obraz duše a jej múk: „A už si obtarchaný, nehaseným vápnom, / nahrubo znútra vybielený...”. (*Zážehy*, 1967). Chemizácia a geologizácia výrazu je súčasťou širšieho záujmu o novátorské spôsoby, akým sa dajú vyjadriť emócie a stretne sa s ňou aj u M. Válka, J. Mokoša a Petra Repku⁴.

Naliehavo semiotizovaný je známy je fakt, že v druhej svetovej vojne vápený prach nacisti sypali do jám, kam hádzali obeť ihneď po zastrelení, aby sa dezinfikovala pôda. Viaz sa na miesta utrpenia, ktoré boli zároveň popravisom. Z toho vzniká jeho *významová podvojnosť*, asociačná dvojakosť – osvojili si ju viacerí z „konkretistov”, ale i ďalší básnici šesťdesiatych rokov.

Aj u M. Kováča sa pomenúva raz „syčiaca plachtovina vápna”, v ktorej umierajú obyvatelia dediny, inokedy krása, pripomínajúca mesačný svit, jeho reflex na tráve (*Stavanie domu, Zem pod nohami*, 1960). Válkova cyklická báseň *Osudy. 1943* (ešte z *Dotykov*, 1959) sa zakladá na výmene účinkov pomôcky a vražedného prostriedku, „...básnik tu využíva

význam kalcia ako životne dôležitej látky, ktorej vysiapanie do hrobu anticípue stratu života” (J. Zambor, s. 436). Najskôr je navodená možnosť zlepšiť stav kôrnatenia ciev. Potom sa však naznačí, že to bola len ilúzia, keďže aj usmrcujúce vápno je tvorené kalciovou solou: vražedný prostriedok má podobné chemické zloženie ako liek na srdce.

Topické motívy si konkretisti a básnici, ktorí im boli blízki, ani nemuseli šíriť vzájomnými impulzmi, vyplývajú z podobných životných skúseností. Druhá zbierka M. Kováčika i debut V. Kovalčíka napríklad obsahujú slová „vajičko” i „vápno”. J. Mokoš siaha po vojnových, vražedných asociáciách vápna práve v kontraste s nehou i teplom, ktoré vychádza z „vajička práve zneseného do trávy” (*Praskanie krvi*, 1962).

Kováč

Podobnú úlohu zložky zážitkového obzoru, iba so zreteľnejšou avantgardnou „tradíciou”, presnejšie povedané prehistóriou, zohral motív kováča. Nájdeme ho v tvorbe J. A. Rimbauda ako znázornenie fyzickej sily a vzbury proti nespravodlivosti páchanej na chudobných, poetistov – u V. Nezvala ako symbol sociálnej revolty a súčasť dekomponovaného vnímateľného sveta, u Konstantina Biebla ako príklad dôverného spolužitia človeka s pracovnými nástrojmi, hoci s monumentálnym obrazom zveličeného úderu kladivom. Kováčske narábanie s ohňom je jednou z magicky-fantazmagorických vízií *Nevesty hôľ* (1949) Františka Švantnera, obľúbenej novely J. Ondruša a najmä J. Stachu, jej nositeľom je postava s menom Tavo. Kováčske remeslo bolo rozvinuté v 30. a 40. rokoch, v detských časoch konkretistov, v období ich prvých zbierok však znamenalo už niečo, čo je na ústupe. Nech to znie akokoľvek, pre tvorbu preto mohla byť táto činnosť svojím spôsobom neobvyklá tým, že pomaly začínala patriť minulosti. Veď kováči sa vo väčšej miere vyskytovali len do roku 1950, keď ešte pracovali ako súkromníci⁵. (Deti sa na ich prácu chodili dívať. Každá dedina mala svojho majstra.) Po družstevnom scelovaní majetku však každé družstvo držalo zväčša iba po jedinej dielni.

Užasnuté prizieranie sa svetu dospelých poskytuje J. Ondruš, naznačujúc, že poslanie kováča sa v rodine dedilo medzi pokoleniami. Viacvrstvovo komponovaná etuda *Hlasy* (uverejnená v Slovenských pohľadoch 1962, č. 9) predstavuje hold predkom, ktorí intenzívne žili, hoci o tom nepotrebovali rozprávať. V nezvalovskej básni-mýte Stacho zobrazuje alegóriu básnika cez kováčsku prácu s najtvorivejším živlom ohňa, je to vlastne výsada – narábať s ním, meniť skupenstvá, tvoriť niečo nové (*Kováč, Dvojramenné čisté telo*, 1964).

Do asociácií vstupujú rôzne súčasti predstavy tavenia a žeravej masy kovu: od detailnej podobnosti podkovy a listu u Š. Strážaya (*Veciam na stole*, 1966) až po rafinovane zjemnený obraz „člapania sa vo svetle”, taviacej sa hmoty v skráslenej, „doaranžovanej” vyhni u J. Šimonoviča (*Vyhňa, Belavá z helénskeho sveta*). Skoro u všetkých autorov sa spomína aj bolesť koňa pri podkúvaní, znova sa prejavuje, že ide o poéziu, ktorá má – konštatované s M. Válkom (*Mladá tvorba*, 1958, č. 3) – „detské, trocha udivené oči”: „Vidím starého otca, ako zastavil tancujúceho koňa, / ako mu skrútol nohu bez kolena, páľil kopyto, dychčal, / vyrážal vety k prizierajúcim, skončil, / odišiel, / ľahol si” (J. Ondruš: *Hlasy*).

M. Kováčik pritom rozvíja viacnásobnú „semiózu”, proces premieňania veci na jej označenie slovom. Evokuje objekt, ktorý je znakom už mimo literatúry, v živote – sošku a jeho pomenovanie potom ešte zapája do slovnej hračky. Príbuzný postup používa V. Nezval v zbierke *Žena v množnom čísle* (1936), uňho zasa ožíva podobizen ženy na karte do podoby bytosti. Kováčik hovorí asi o figúrkach kováčov tvoriacich súčastí hodín, pričom „bijú” vymodelované postavičky i hodiny. Okrem toho sa smútok rozširuje o kontrast symboliky šťastia podkovy a jej bolestivého pribíjania, pripomínajúce tlkot – bitie smutného srdca. Genézu krajiny dotvára povest' o tom, ako vznikol potok, a to u J. Mihalkoviča. Povest'ové rozprávanie sa podieľa na vytváraní atmosféry ducha zemepisného miesta, niečoho, čomu môžeme pridelit' označenie „genius loci”: „Dolu / hlinisko, zaviata už povest' / s koňom, ktorý sa splašil u kováča a dosiaľ / vlečie za sebou uzdu / potoka...” (*Ohnisko, Zimoviská*, 1966).

Vidiecko-rustikálne motívy v poézii majú schopnosť zachovať to, čo už nové generácie nebudú poznať, lebo s tým nebudú v priamom kontakte a literatúra má jedinečnú možnosť sprístupniť im ich (funkcia „mathézis“), vytvárajú teda zásobáreň historickej skúsenosti ľudí určitej society, národa. Zároveň naplňajú túžbu zapamätať spôsoby života, ktoré sa o nejaký čas stanú minulosťou (funkcia „memoria“), poskytnúť dôkaz, že to, čo sa v danom texte spomína, sa naozaj stalo, dodať mu fikciu faktickej autentickosti. Silný vzťah k reáliám však môžu naznačovať iba prostú naviazanosť na prostredie, v ktorom človek žije, ako práve u J. Mihalkoviča.

Niekoľko slov na záver o všednosti a exkluzivite

Samozrejme, rozoberaným topickým, alebo ak chceme – spoločným motívom netreba prisudzovať iba priamočiarejšie, životopisné súvislosti. Veď podobné zážitky z detstva môžu mať i príslušníci viacerých generácií, starších i mladších, než sú konkretistickí básnici a poetka. V prípade J. Šimonoviča, avšak rozhodne zďaleka nie iba jeho, vstupuje do hry sugescia z tvorby čítaných a prekladaných autorov, z ich obľúbencov, pateticky nazývaných „literárnymi láskami“, predovšetkým z F. G. Lorcu. Stačí pripomenúť názov výberu z veršov tohto básnika drahocennej nádhery i krutých záberov na dôsledky ľudských vášní – *Raz do vyhne vošla luna*, ktorý vyšiel v Šimonovičom preklade (1969). Topické motívy vajíčka, vápna a kováča súvisia so skúsenostným komplexom. Pomenúvajú obyčajné predmety, ale ikonizované, lebo patria k detstvu⁹ a nadobúdajú význam názorných pomenovaní pamätných, ba svojím spôsobom uctievaných vecí, javov, osôb a ich činností. Tým, že postupne prechádzajú do reálií minulosti, sa stávajú zároveň aj zvláštnymi, výnimočnými – pre svoju obyčajnosť, ktorá však už pomaly patrí minulosti, dejinám sociológie a kultúry, nadobúdajú paradoxne charakter určitej exkluzivity.

Aký zmysel má hľadanie zdrojov motivických okruhov, zložiek tematickej výstavby, ktorá je od avantgárd zdanlivo málo zaujímavá?

V prípade konkretistov je zrejmé, že napriek ich povesti novátorov sa ich motívy neobmedzujú na to, aby vniesli, „strhli“ do básnických textov najnovšie rekvizity moderného životného štýlu⁶. Ako vidieť, umožňujú, aby sa literatúra stala zásobárňou, akýmsi básnickým archívom zanikajúcich spôsobov života. Je schopná získať o ne záujem, nie vytvoriť bariéru medzi sebou a čitateľmi s inou, novšou životnou skúsenosťou. Možné je však aj to, že niektorým čitateľom sa z rovnakého dôvodu zdajú byť vzdialené. Prekvapujúcim zistením po slede predchádzajúcich sond je nasledujúci fakt: predstavitelia experimentov a odvážnych pokusov v oblasti básnického tvaru sa z hľadiska motivickej výstavby venovali pradávnomu svetu nevedomého duševna, vidieka a toho, čo patrí k elementárnemu okoliu, obklopujúceho človeka. A možno práve preto je ich novátorstvo ešte badateľnejšie.

Prehľad motívov, ktoré ašpirujú na to, aby sa stali znakmi topiky členov skupiny – objavujú sa aspoň u dvoch jej príslušníkov:

- ***Literárna tradícia***

luna: Ján Stacho, Ján Šimonovič, Vojtech Mihálik, Miroslav Válek, Viliam Turčány, Ján Škamla, Štefánia Pártošová, Igor Gallo, Dezider Banga, Štefan Moravčík

- ***Generačný skúsenostný komplex***

vápno: Ján Stacho, Jozef Mihalkovič, Miroslav Válek, Mikuláš Kováč, Jozef Mokoš, Marián Kováčik, Vlastimil Kovalčík, Pavol Valent

- ***Generačný skúsenostný komplex i lektúra***

kováč, respektíve vyhňa: Ján Ondruš, Ján Stacho, Ján Šimonovič, Marián Kováčik, Štefan Strážay, Dezider Banga

- ***Odvekosť – archetypálnosť / prírodnosť***

vajíčko: Ján Ondruš, Ján Stacho, Jozef Mihalkovič, Lubomír Feldek, Milan Rúfus, Miroslav Válek, Lýdia Vadkertiová, Jozef Mokoš, Vlastimil Kovalčík

Dotknime sa ešte výrazného vplyvu, aký mal štýl jednotlivých konkretistov na iných. Asi treba rozlíšiť otázku epigónstva od dovŕšenia kánonu dobového básnického jazyka. Slabší autori často kombinovali prvky poetiky nielen ich, ale aj ďalších osobitých – M. Válka a Buzássyho – tých, ktorí mali markantný obrazový inventár, alebo boli čitateľsky pútaví, emotívni, zvláštnym spôsobom civilnosti.

Ďalším prípadom je Dezider Banga, ktorý dospel k príbuznej poetike z trochu odlišného východiska, cez inšpiráciu rómskym folklórom, pretaveným – opäť – F. G. Lorcom a najmä svojskými podnetmi pre zmysly, narábajúcimi s obzvláštneným opisom detailov zdobeného odevu i vodných vĺn. Syntaktické defekty u tých, ktorí konkretistov iba napodobňovali, neosvetľujú zmysel básne, slová u nich „nedržia pokope“. Ako epigón sa najčastejšie spomína Štefan Balák, hoci ten zas napísal výborné recenzie na Stachu. Nájdeme uňho epigónstvo motivické: „Dážď do vápna vypaluje kruh / pre zimovisko južnému vetru...“ i syntaktické: „V korune zabudla svoj výkrik biela panna, / ten batôžtek ohňa rozsypaný z hrude / po noži“. Pre potvrdenie toho, že v druhej polovici šesťdesiatych rokov sa dovŕšil a aj vyčerpával kánon dobového básnického jazyka, možno uviesť ešte úryvok z Ladislava Hagaru: „Zatváram oči, aby som videl od rovníka po pól / ako sa z komínov čierne tlá vápna sypú... (citované pasáže od Š. Baláka i L. Hagaru sú pripojené k ich programovému článku *Výpoveď*, uverejnenom v *Mladej tvorbe* 1965, č. 3).

Aj keď literárna kritika diskutovala najviac o novátorstve konkretistov v básnickom tvare – iste pod sugesciou toho, že autori sami vyzdvihovali „dobývanie sveta imagináciou“ (Ondruš), „umelecké stvárnenie“ (Mihalkovič a Šimonovič) a experiment (špeciálne Stacho), žiada sa upriamiť pozornosť na ich ďalší prínos: zachytili prazákladné hodnoty a vzory ľudských činností, ktoré sa vytrácajú, miznú do nenávratna, odnáša ich čas. Pritom, práve motívy ako luna, vajíčko, vápno a kováč akoby boli pre konkretistov také samozrejmé, že sa k nim nepotrebovali vyslovovať programovo. Veď tak sa u nich osviežujúco uplatnil skúsenostný komplex detstva, ktoré prežili v rovnakej dobe.

Poznámky

¹ Osvojenie si týchto pravidiel predpokladá „myšlienkové návyky, citáty klasikov, (syntaktické pravidlá ich kombinácií) – teda formy jednania a argumentácie, formulácie hľadania, osvetľujúce hľadiská, ktoré, pomáhajú rozvíjať predmet reči (parafraza kapitoly v knihe z oblasti literárnej teórie, Hebekus, 1999, najmä s. 90). Grécky význam tohoto slova je odvodený od označenia pre miesto – „topos“, lebo topické prvky sú viazané na presné umiestnenie v priestore textu.

² Dvojstrana venovaná španielskemu básnikovi vo štvrtom čísle Mladej tvorby zo šesťdesiateho štvrtého sa začína titulom: *Z myšlienok Frederica Garcíia Lorcu*. Stručný úvod dáva do pozornosti paralelu – Lorcov vzťah ku Góngorovi dáva do súvislosti s Nezvalovým odvolávaním sa na Máchu. Potom nasledujú citáty, vyňaté z rozsiahlej eseje Básnický obraz u dona Luisa de Góngoru, ktorej autorom je F. G. Lorca, pričom vznikla roku 1927. Obsahujú napríklad vetu: „Spája pocity až astronomické s nepatrnými detailami nekonečnej malosti, s takým poňatím o hmote a materiáli, aké bolo pred ním i v poézii neznáme” (s. 23).

³ U F. G. Lorcu – upozornil ma na to J. Zambor – luna často konotuje smrť, býva evokovaná ako démonická bytosť, čo by si vyžadovalo podrobnejšiu interpretáciu. Čítanie a skúmanie „topických motívov” si bude vyžadovať spresnenia. Treba vziať do úvahy osobité zobrazenie mesiaca v básni L. Novomeského *Korheľ sa vracia po polnoci, Dom, kde žijem, Súborné dielo 2*, 1971, ale básnička bola uverejnená už v *Kultúrnom živote*, 1966, č. 47, s. 2). Motív vápna sa tiež objavuje u F. G. Lorcu, ba dokonca aj u P. O. Hviezdoslava.

⁴ M. Válek vystihol nervóznou atmosférou mesta okrem iného výpočtom chemických prvkov „*Vanádium a mangán / irídium a arzén, / olovo a jód...*” (Príťažlivosť, 1961). J. Mokoš slovným spojením „*stroncium v jablku*” siaha po rozprávčkovej symbolike ovocia zo Šípkovej Ruženky, aby vyjadril vojnovú hrozbu (*Praskanie krvi*, 1962). P. Repka naznačuje plač pomenovaním „*chlorid sodný*” (*Sliepka v katedrále*, 1969). Azda najpestrejší „repertoár” pomenovaní chemických látok však charakterizuje štýl J. Stachu (v *Dvojramennom čistom tele*, 1964). Na druhej strane, k archetypálnym obrazom konkrétnych, evokujúcim pravzory prírodných elementov i ľudského správania, nemá ďaleko dokonca ani polemik s nimi, s extrovertnou, vonkajškovo nápadnou metaforickou „fasádou” niektorých básní – František Andraščík. On sám evokuje mágiu vody, najmä riečnej a človeka žijúceho v prírode, komunikujúceho s ňou, a to o fantazijno-groteskných i prozaizovaných pasážach básnických kníh.

⁵ Kováč robil aj zámky, brány, pluhy, osky na vozy, lebo tie sú kovové, mal praktické úlohy – podkúval okrem koňov i voľy a kravky, ktoré sa bežne využívali do záprahov, vozní si ľudia chodili aj po drevo, ktoré navozili na zimu.

⁶ Anna Valcerová podnetne upozorňuje na to, že motív rodnej zeme, roviny a domova „...sa stáva jedným zo spojív medzi predvojnovou a povojnovou lyrikou a medzi básnickou tvorbou päťdesiatych a šesťdesiatych rokov”, „vrátane „konkrétistov” (2000, s. 39).

Literatúra

- BUNČÁK, Pavel: *Poézia nie každodenná*. In: *Krížu je človek ľahký. Zborník statí k 65. narodeninám básnika Jána Ondruša*. Bratislava, Občianske združenie studňa 1997, s. 11–14.
- FELDEK, Lubomír: *Malá mapa mladej slovenskej poézie*. Mladá tvorba, 9, 1964, č. 1, s. 12–13.
- GÁFRIK, Michal: *Básnik dynamických zmyslov*. Slovenské pohľady, 78, 1962, č. 4, s. 110–112.
- GŁOWIŃSKI, Michal: *Grupa literacka a model poezji. Przykład Skamandra*. In: *Z problemów literatury polskiej XX wieku 2. Literatura międzywojenna. Tom drugi*. Warszawa, Państwowy instytut wydawniczy 1965, s. 48–68.
- HARPÁŇ, Michal: *Obrodová paradigma. Básnické paradigmy panónskeho typu*. In: *Texty a kontexty*. Bratislava, Literárne informačné centrum 2004, s. 85–93.
- HEBEKUS, Uwe: *Topika / inventio*. In: *Úvod do literární vědy*. Praha, Herrmann a synové 1999, s. 89–102.
- HOCHÉL, Igor: *Vajíčko Jána Ondruša*. In: *Krížu je človek ľahký. Zborník statí k 65. narodeninám básnika Jána Ondruša*. Bratislava, Občianske združenie Studňa 1997, s. 66–71.
- HRABÁK, Josef – ŠTĚPÁNEK, Vladimír: *Úvod do teorie literatury*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987.
- MATEJOV, Fedor: *Ján Ondruš*. Dotyky, 5, 1993, č. 8, s. 2.
- MATEJOV, Fedor: *Šialený mesiac – jeho kontexty a významové utváranie*. Slovenská literatúra, 44, 1997, č. 1–2, s. 54–63.
- MARČOK, Viliam: *Premeny „konkretizmu“*. (Zamyslenie nad poslednými zbierkami Jána Stachu, Vlastimila Kovalčíka a Jána Ondruša). Slovenské pohľady, 85, 1969, č. 1, s. 52–63.
- ŠIMONOVÍČ, Ján: *Vernosť – prvé prikázanie?* In: *Na margo básne*. Bratislava, Smena 1989, s. 38–44.
- ŠMEJKAL, František: *Josef Štíma – dědicové*. Praha, Odeon 1988.
- ŠTEVČEK, Pavol: *Dve premeny poézie*. In: *Návrat k literatúre*. Bratislava, Smena 1967, s. 171–195.
- VALCEROVÁ, Anna: *Výstavba priestoru v Horovovej poézii*. In: *Text ako inšpirácia*. Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2000, s. 22–39.
- ZAMBOR, Ján: *Nite – interpretácia prvej časti zbierky Miroslava Válka Dotyky*. In: *Studia Academica Slovaca 30. Prednášky XXXVII. Letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Stimul 2001, s. 426–440.
- ZAJAC, Peter: *Nausikáa Jána Buzássyho*. Romboid, 30, 1995, č. 8, s. 23–27.
- Z myšlienok Frederica Garcíia Lorcu*. Mladá tvorba, 9, 1964, č. 4, s. 22–23.

Summary

On Motifs of Slovak Poetry in the 1960s. Insights into Poems of the "Concretists" and Related Authors

The paper deals with motifs that appeared in the work of the Poetic group called the "Concretists". They started writing in the late 1950s and early 1960s. The critics labelled them as Neo-Avant-garde poets. Despite their experiment with imagery, verse and rhyme, the analysis of motifs shows that the "Concretists" were not interested in the world of civilization. They more likely reflected natural elements, archetypes, as well as archaic modes of human behaviour and the world of nature. The insights into their work take into consideration a broader circle of authors, since the group is rather vague. The fact that its programme was very general and brief makes the situation even more complicated. The sphere of motifs was not included into the programme. Therefore, the range and nature of the motifs can be grasped only by reading the poems, not by the group's programme.

K štruktúre komického obrazu v slovenskej ľudovej piesni

Ľudová pieseň tvorí neodmysliteľnú súčasť kultúry každého národa. Je špecifickým obrazom života a práce, spoločenských vzťahov, prírody, náboženských predstáv a pod. Zároveň je výrazom ľudovej imaginácie s príznačnou estetikou a poetikou básnických obrazov. Jednou z mnohých funkcií ľudovej piesne je i jej zábavná funkcia. Tá často súvisí s komickým obrazom, ktorý presahuje tradičné žánrové klasifikácie piesní, pretože sa uplatňuje takmer vo všetkých druhoch piesní.

Z hľadiska funkčného a žánrového zatriedenia ľudových piesní v niektorých pramenných zbierkach piesne s jednoznačne identifikovateľnými komickými obrazmi nachádzame najčastejšie medzi piesňami svadobnými, krstinovými, fašiangovými; žartovnými; piesňami s labilnou príležitostnou väzbou, paródiami, piesňami k špecifickým spevným príležitostiam; manželskými, žartovnými a prekáravými, sociálnymi a pod. Bohatý repertoár ľudových piesní s komickými obrazmi nachádzame aj v Kollárovej zbierke *Národné spievanky* (1834, 1835). Tieto piesne sú prekvapujúco zastúpené takmer vo všetkých tematických oddieloch. Nájdeme ich medzi piesňami ospevujúcimi živly mladosti a lásky, svadobnými, manželskými, študentskými, rektorskými, makarónskymi, mravokárnymi, inotajovými a žartovnými piesňami, satirickými a alegorickými, pri hrách, zábavách a obyčajoch spojených so spevom, pri piesňach o móde, hospodárstve, víne a tabaku, alebo ako nápitnice, čiže piesne pri pití a pod.

V súvislosti s danou témou sa však môžeme uspokojiť aj s oveľa jednoduchším riešením, ktoré v podobe vlastného klasifikačného systému ponúkajú samotní informátori – žijúci nositelia spevnej tradície. Tí obyčajne svoj tradičný repertoár

rozdeľujú jednoducho na piesne *veselé* („žartovné“, „do tanca“, „pred muziku“, „od zeme“ a pod.) a piesne *smutné* („ťahavé“, „na počúvanie“ a pod.). Hranice tohto kategorického vymedzenia môžeme pomerne spoľahlivo stanoviť nielen v kontexte poetickej štruktúry textu piesne, ale aj v zmysle štruktúry jej hudobnej formy a významu, čo je z hľadiska synkretizmu ľudovej piesne veľmi dôležité.

Komické vychádza z antropologických základov, a preto veľmi dôležitú funkciu bude mať aj sociálna povaha komických obrazov v ľudovej piesni. Podľa Henriho Bergsona je komická obrazotvornosť dôkazom toho, ako vo všeobecnosti pracuje kolektívna ľudová predstavivosť¹. Tá vychádza predovšetkým zo skutočného života, vlastnej zmyslovej i citovej skúsenosti a je neoddeliteľne spojená s umením, v našom prípade s ľudovou piesňou. Práve v autenticky zažitej zmyslovej skúsenosti sa formujú predstavy ľudového básnika o usporiadaní sveta i o svojom vlastnom mikrokozme. Neustála konfrontácia vlastných životných skúseností s okolitým svetom modeluje aj jeho básnickú predstavivosť o tomto svete. Svoje poznatky o zhode i rozpore ideálneho s reálnym, takisto emócie, ktoré toto poznávanie sprevádzajú, odovzdáva prostredníctvom básnických obrazov uchovávaných v kolektívnej pamäti, ktorej súčasťou je aj ľudová pieseň. Medzi ideálnou predstavou a básnickou reflexiou reálnej životnej skúsenosti existuje široké sémantické pole básnickej imaginácie, v ktorej nachádza svoje uplatnenie aj komické.

Ak chceme vytvoriť všeobecný zjednodušený model pre realizáciu komického v básnickom obraze, musíme sémantické pole významových invariantov komického výrazu ohraničiť dvoma pólmi. Na jednej strane to bude ideálny obraz a na strane druhej básnický obraz. Významovú, obsahovú i formálnu sponu medzi týmito kvalitatívne odlišnými obrazmi bude tvoriť sémantické pole, v rámci ktorého prebieha ľudová básnická imaginácia.

ideálny obraz – sémantické pole – básnický obraz

Ideálny obraz v tomto prípade predstavuje životné skúsenosti človeka, ktoré v podobe ustálených, v tradičnom prostredí všeobecne známych etických, estetických, sociálnych a jazykových noriem uplatňuje kolektív v rámci svojho života v uzavretom spoločenstve. *Básnický obraz* potom predstavuje takú podobu spomínaných etických, estetických, sociálnych a jazykových kolektívnych noriem, ktoré sú v rozpore s ideálnou predstavou človeka o týchto normách a najčastejšie znamenajú ich porušenie. Tieto obrazy vychádzajú predovšetkým z kritického hodnotenia reálneho stavu v konfrontácii s ideálmi daného spoločenstva. V prípade, že hovoríme o komickej obrazotvornosti, tieto básnické obrazy budú mať charakter travestie, paródie, irónie, nedokonalosti, prevrátenia sveta naopak a pod. *Sémantické pole* predstavuje priestor folklórnej imaginácie. Zároveň v ňom prebieha proces tvorby, v rámci ktorého si interpret vyberá z množstva invariantov tie najvhodnejšie motívy, pomocou ktorých modeluje komický básnický obraz. Nachádzame tu bohatý inventár kvantitatívne i kvalitatívne rôznorodých prvkov, ktoré majú tendenciu zvyšovať, alebo oslabovať komický efekt básnického obrazu. V prípade, že daný prvok je významovo bližšie k ideálnemu obrazu, komický účinok slabne. Čím bližšia bude jeho pozícia smerom k básnickému obrazu, tým bude jeho komický účinok narastať.

Porušenie kolektívnych noriem, s ktorým sa stretávame pri poetike komického obrazu v ľudovej piesni, môže byť iba všeobecne akceptovateľným porušením, ktoré je kolektív ochotný tolerovať. Nesmie ísť o porušenie takých noriem, ktoré majú pre dané spoločenstvo zásadný, existenčný význam (napr. incest, vražda, drastickosť a brutalita a pod.). Najčastejšie ide o porušenie noriem menšieho významu². Porušenia kolektívnych noriem, predstáv a ideálov, s ktorými sa v podobe komických obrazov stretávame v ľudovej piesni, majú svoj pôvod najčastejšie v rámci štyroch tematických, relatívne samostatných okruhov, ktoré predstavujú *etické, estetické, antropologické* a *jazykové* normy a ideály. Množstvo motívov má však univerzálny charakter a preto môžu byť zastúpené vo viacerých tematických skupinách naraz. Zároveň sa môžu

v jednej piesni vrstviť motívy z viacerých navzájom diferencovaných tematických okruhov, čím sa dosahuje zvýšenie ich komického účinku v básnickom obraze³.

Porušenie *etických* noriem nachádzame v obrazoch zložito štruktúrovaných sociálnych vzťahov v rámci rodiny (rodičia – deti,⁴ milý – milá⁵, otec – matka⁶, manžel – manželka⁷, svokor – svokra⁸, kmotor – kmotra⁹, vdovec – vdova¹⁰); vo vzťahoch v rámci kolektívu (muži – ženy, chlapci – dievčatá¹¹, jednotlivec – kolektív¹², mladí – starí¹³); v kolektívnych vzťahoch so širším kontextom (cudzí, resp. iní – svoji¹⁴); ďalej sú to obrazy negatívnych ľudských vlastností (hlúposť, naivnosť, lenivosť¹⁵, chamtivosť, nevera¹⁶, obžerstvo, opilstvo, zvlášť opilstvo žien¹⁷, pýcha¹⁸, klebetnosť¹⁹, strata panenstva pred svadbou²⁰, „radodajnosť“²¹); časté sú obrazy zlej telesnej hygieny²² a desakralizácie jedla²³. Do tejto skupiny patrí aj reflexia takých obrazov, ktoré sú v zmysle spoločenskej etikety tabuizované, najmä pohlavný styk²⁴ a telesné vyprázdňovanie²⁵.

Porušenie *estetických* noriem sa vzťahuje predovšetkým na predstavu estetického ideálu, ktorú kolektív uplatňuje na jednotlivcovi alebo užšom kolektíve (napríklad na príslušníkoch jednej sociálnej skupiny a pod.). Je to predovšetkým reflexia vonkajších atribútov telesnej krásy (pekná postava, tvár, oči, vlasy)²⁶, ale estetický ideál uplatňuje ľudový spevák nielen na vonkajších telesných znakoch, ale aj na jednotlivých atribútoch oblečenia²⁷ alebo výsledných produktoch ľudskej práce²⁸.

Porušovanie *antropologických* noriem takisto súvisí s kolektívnymi predstavami o dokonalom ľudskom tele (najmä v zmysle jednotlivých ideálnych mier a proporcií v rámci antropologickej konštrukcie tela ako uzavretého, dokončeného celku). Porušenie týchto noriem prináša obrazy postáv s rastovými chybami a defektmi (malý vzrast niektorých orgánov alebo celého tela, nadmerný vzrast niektorých orgánov, deformovanosť niektorých orgánov, poruchy zraku a sluchu, telesné anomálie a pod.)²⁹. Sem zaradujeme aj skupinu antropomorfizovaných zvierat³⁰ a vecí³¹, ktoré v rozpore so

životnou skúsenosťou a objektívnou realitou ožívajú a konajú v zastúpení ľudí, alebo v spolupráci s nimi. Podobne sa správajú aj niektoré ľudské (najčastejšie sexuálne) orgány, ktoré oddelené od tela konajú samostatne ako celok³².

Porušenie *jazykových* noriem sa dotýka tak vonkajších – formálnych, ako aj vnútorných – obsahových aspektov kolektívneho jazykového úzu. V komickom básnickom obraze sa takéto porušenie kolektívnej jazykovej normy prejavuje okrem iného aj používaním rôznych onomatopoických slov³³, nezmyselných³⁴ a skomolených slov; vypožičaných a skomolených slov z jazyka iných etník³⁵ a pod. Sem patrí aj používanie slov, ktoré sú z hľadiska kolektívnej morálky vo všeobecnosti považované za vulgárne a neslušné³⁶. Komický efekt môže nastať aj zámernou, nelogickou zmenou niektorých formálnych činiteľov v rámci celkovej štruktúry verša (rytmus, rým)³⁷ atď.

V názornom prehľade niektorých vybraných motívov (v rámci vymedzenia štyroch tematických okruhov porušovania kolektívnych noriem menšieho významu) som sa pokúsil demonštrovať spôsob, akým ľudová imaginácia v procese umeleckej tvorby modeluje komický obraz porušenia týchto noriem.

O existencii pravidla či spoločenskej normy pre dosiahnutie komického efektu hovorí aj Eco vo svojej práci *Hranice komickkej slobody*³⁸. Samotná existencia pravidla však nestačí. Toto pravidlo musí byť porušené. V závislosti od toho či chceme dosiahnuť komický, alebo tragický účinok, mení sa aj spoločenská vážnosť pravidla. Ak chceme dosiahnuť tragický efekt, toto pravidlo musí mať stálu platnosť a jeho porušenie zvyčajne spoločnosť nepripúšťa, resp. ho tvrdo sankcionuje (napr. vražda, incest a pod.). Oproti tomu komický efekt dosiahneme: „... keď sa poruší pravidlo (väčšinou, no nevyhnutne, pravidlo menšieho významu, napríklad pravidlo etikety)... niekým, kto nám nie je sympatický, pretože je predstaviteľom nevznešeného, nízkeho stavu, je odpudzujúci (kvázi animálny), ... takže sa cítime povznesení nad jeho neslušným správaním a nad jeho ľútosťou z porušenia pravidla...“³⁹.

Podobný, čiastočne upravený model štruktúry komického obrazu by sme mohli uplatniť aj na ľudovej piesni. Už sme spomínali, že porušovanie pravidiel menšieho významu je jedným zo základných predpokladov komického. Podľa Eca to môže byť napríklad pravidlo etikety. V ľudovej piesni ide najčastejšie o porušenie spoločenskej etikety správania sa a vzájomných vzťahov (vrátane sexuálnych) v rámci rodiny⁴⁰, alebo širšieho kolektívu⁴¹; o porušenie etikety pri jedle⁴² a pití⁴³; pri obliekaní⁴⁴, alebo telesnom vyprázdňovaní⁴⁵ a pod.

Toto pravidlo skutočne porušuje niekto, „kto nám nie je sympatický“ lebo je „cudzí“, alebo „iný“ (kňaz, Žid, Cigán, mládenci a dievčence zo susednej dediny a pod.)⁴⁶; alebo niekto, kto je predmetom našej kritiky (manžel, manželka, rodičia, svokra, kmotor, kmotra, mládenci a dievčence v dedine, starí ľudia a pod.)⁴⁷. V ľudovej piesni to však môžeme byť aj my sami, ak je komický obraz výrazom autoironie⁴⁸, alebo niekto z našich blízkych, ktorí sa často môžu vďaka funkčnému kontextu piesne príležitostne stať „iní“ (mladý zať, mladá nevesta, kuchárky, družbovia, starejší a pod.)⁴⁹. Ludová imaginácia tu nachádza množstvo autostereotypov a heterostereotypov komických hrdinov. Frekvencia krstných a rodinných mien, lokálnej topografie⁵⁰ a pod., svedčí okrem iného aj o tom, že dôležitú funkciu v štruktúre komického obrazu v ľudovej piesni má uplatnenie stereotypizácie na lokálnych komických hrdinoch.

Títo komickí hrdinovia, resp. postavy, ktoré porušili pravidlo, obyčajne reprezentujú nevznešený a nízky stav, pôsobia odpudzujúco, až animálne. S takouto koncepciou tela komických hrdinov sa stretneme aj pri grotesknom realizme.⁵¹ Aj samotné porušovanie pravidla je jedným zo základných predpokladov karnevalového prevráteného „sveta naopak“, kedy prestáva byť svet svetom podľa pravidla. My sa cítime nad správaním sa takýchto animalizovaných komických hrdinov povznesení – my nechceme byť komickí. Pôžitok, radosť, slasť, potešenie a napokon aj smiech, ktoré sprevádzajú porušenie pravidla tými „druhými“ (v duchu známeho „najväčšia radosť je škodoradosť“) vytvárajú potom nezastupiteľné miesto emočného hodnotenia v komickom obraze. Smiech prichádza,

pretože sme neboli „potupení” my, ale „animálne indivíduum”. Ukrytí za karnevalovou maskou „*môžeme spáchať akýkoľvek hriech a zároveň ostať nevinní - a skutočne sme nevinní, lebo sa smejeme, čo znamená: toto sa nás netýka.*”⁵²

Z hľadiska štruktúry komického obrazu je teda dôležité identifikovať toho, kto je nositeľom tohto obrazu a čo je (z hľadiska frekvenčného výskytu) najčastejšie predmetom jeho činnosti. Konanie komického hrdinu modeluje básnický obraz a rozširuje sémantické pole o bohatý inventár motívov súvisiacich s touto činnosťou. Túto postavu komického hrdinu spoluvytvárajú okrem niektorých archetypálnych prvkov aj sociálne prostredie, sociálny a mentálny status v danom prostredí, činnosti na ktorých sa v rámci tematického zacielenia piesne podieľa, funkčné zameranie piesne a pod. Komický hrdina participuje na činnostiach a situáciách, s ktorými sa z hľadiska frekvenčného výskumu komických obrazov v ľudovej piesni stretávame najčastejšie. Sú to lascívne a erotické motívy, motívy jedenia a pitia, motívy parodovania tzv. vyššieho stavu, resp. „cudzích”, kritiky telesných a morálnych nedostatkov človeka, motívy otvorenej, naturalizovanej erotiky a sexu, motívy expresívnych a naturalizovaných obrazov ľudského vyprázdňovania a pod.

Na rozdiel od iných žánrov folklórnej tvorby, kde má postava komického hrdinu pomerne ustálenú, všeobecne platnú až archetypálnu podobu (napr. postava huncúta v rozprávkach⁵³), obraz komického hrdinu v ľudovej piesni je oveľa plastickejší, často sprevádzaný množstvom detailov s prepracovanou drobnokresbou charakteru i vonkajšej koncepcie tela, s množstvom lokálnych špecifik a pod.

Vo všeobecnosti by sme mohli komických hrdinov v ľudovej piesni rozdeliť do dvoch skupín. Prvú predstavujú komickí hrdinovia, v označení ktorých zohráva dominantnú úlohu príslušnosť danej postavy k iným etnickým skupinám, k iným sociálnym vrstvám a triedam a pod. Tieto postavy sú najčastejšie označované určitým jazykovým stereotypom a to najmä z toho dôvodu, že sú príslušníkmi daného spoločenstva vnímaní ako nositelia jednoznačne identifikovateľných

významov vzťahujúcich sa k prototypu danej postavy. Patria sem predovšetkým „iní“ a „cudzí“, ktorí stoja v kontrapozícii k predstaviteľom svojich, domácich. Do tejto skupiny autostereotypov a heterostereotypov patria napríklad postavy Žida⁵⁴, Židovky⁵⁵, Cigána⁵⁶, Cigánky, mnícha⁵⁷, kňaza a pod. Veľkú úlohu pri reflexii tohto typu postáv ako komických zohrávajú názorové predsudky daného spoločenstva.

Druhú skupinu tvoria komickí hrdinovia vytvorení z postáv, ktoré skôr, než vstúpia do procesu ľudovej imaginácie, sú v rámci svojich vnímaní ako rovnoprávni príslušníci kolektívu daného spoločenstva, bez akýchkoľvek spoločenských, morálnych, mentálnych, telesných, alebo iných handicapov. Tieto postavy, pri porovnaní so stereotypmi komických hrdinov, o ktorých sme hovorili v rámci prvej skupiny, teda nepatria k predstaviteľom nevznešeného, nízkeho stavu, alebo iného spoločenského stavu, ani ich výraz nie je „odpuďujúci (kvázi animálny)“.⁵⁸ Komickými hrdinami sa stávajú až v okamihu, ako sa začnú od daného spoločenstva odlišovať: a) dočasnou zmenou spoločenského postavenia (najčastejšie v rámci plnenia zábavnej funkcie v rámci niektorých príležitostí) a b) predmetným zameraním ich praktickej činnosti zobrazovanej v ľudovej piesni (zvyčajne ide o vykonávanie rôznych komických činností popisovaných v texte ľudovej piesne) .

Dočasnú zmenu spoločenského postavenia komických hrdinov predstavujú komické obrazy, ktoré najčastejšie nachádzame v repertoári, ktorý je funkčne spätý napríklad so svadbou, krstínami, zábavou a pod. Komických hrdinov tu predstavujú napríklad mladý zať, mladá nevesta, svokra, svat, kmotor, kmotra, družbovia, družice, prvý družba, starejší, kuchárky, muzikanti a pod. Atribúty týchto postáv podliehajú do značnej miery stereotypizácii. Mnoho z nich tvorí inventár univerzálnych motívov, v rámci ktorých významnú skupinu tvoria napríklad obrazy karnevalovej koncepcie tela⁵⁹

Dôležitou súčasťou modelovania komického hrdinu má predmetné zameranie praktickej činnosti, ktorú komický hrdina v piesni vykonáva. Táto má predovšetkým komický (humorný, veselý, parodizujúci, travestizujúci, ironický,

groteskný a iný) charakter. Podobne ako komický hrdina, aj predstava jeho činnosti podlieha určitej stereotypizácii v rámci kolektívu daného spoločenstva. Najčastejšie sem patria obrazy jedenia⁶⁰, pitia⁶¹, telesného vyprázdňovania⁶² a pohlavného styku,⁶³ ale aj obrazy nezmyselných, absurdných činností⁶⁴.

Spoločnosť sa chce zabávať najčastejšie na tých druhých, iných, cudzích, a komický hrdina predstavuje toho, kto má účet za túto zábavu draho zaplatiť. Vo všeobecnosti by sme mohli povedať, že sa smejeme na chybách druhého, ale nie preto, že sú nemorálne, ale skôr, že sú nespooločenské⁶⁵. Sú v rozpore skôr s etiketou, ako etikou. Morálne veci sú príliš vážne, aby sme sa im smiali. Kolektív je v tomto ohľade výsmechu iných a cudzích nekompromisný, pretože nie je obmedzený citovou zainteresovanosťou, ktorá ho sprevádza pri hodnotení svojich. Podľa Bergsona práve spoločenskosť postáv a necitlivosť divákov predstavuje dve základné podmienky komického charakteru.⁶⁶

Podobne ako pri predvádzaní všetkých zábavných dramatických foriem počas karnevalového veselí a slávností, aj pri interpretácii ľudových piesní s komickými obrazmi, hranice medzi spevákmi a poslucháčmi, resp. hranice medzi interpretmi a divákmi sa stierajú. Pri rôznych spevných príležitostiach, najmä svadbách, fašiangových zábavách, tancoch a hrách mládeže a pod., však nešlo len o karnevalovú komiku. Napriek tomu táto zainteresovanosť „diváka“, či poslucháča zohrávala v modelovaní obrazu komického hrdinu v ľudovej piesni veľmi dôležitú funkciu. Postup poetickej stereotypizácie komického hrdinu, ktorého mohol potenciálne reprezentovať hocikto z prítomných na zábave, či svadbe, tejto vybranej postave priradľoval také vonkajšie i vnútorné vlastnosti, ktoré nemuseli byť založené na objektívnej zmyslovej skúsenosti, ale ktoré sa ako pomerne ustálený básnický komický obraz automaticky podieľali na kreácii komického hrdinu. O takejto „nezávislosti“ komického obrazu od konkrétnej, v danom spoločenstve všeobecne známej a jasne identifikovateľnej osoby, hovorí napríklad Sigmund Freud, keď analyzuje komické v kontexte sociálnych vzťahov ľudí:

„Komično môže byť od osoby oddeleno, keď jsou poznány podmienky, za nichž se osoba komickou jeví. Tak vzniká situační komika a toto poznání umožňuje osobu libovolně zesměšnit tím, že ji uvedeme do situací, v nichž její konání podléhá podmínkám komična. Objev, že je v naší moci někoho jiného zesměšnit, otvírá zdroje netušeného zisku komické slasti a dává vznik vysoce vyvinuté technice. Je též stejně dobře zesměšnit sebe samotného jako jiné”.

Smiechový svet folklóru je schopný obsiahnuť estetickú kategóriu komického v jej absolútnej celistvosti, teda nielen smiech a komické, ktoré pochádzajú z karnevalového sveta. Chcem na tomto mieste zdôrazniť predovšetkým antropologické základy ľudového smiechu a komiky. Komické obrazy v ľudových piesňach sú často improvizované, inšpirované situačnou komikou. Preto vzniká napríklad aj také množstvo komických obrazov v žartovných dialogických, alebo autoironických spevoch za svadobným stolom, pred muzikou, počas zábavy a pod. Ľudový smiech je dobrosrdečný a univerzálny. To znamená, že bez väčšej osobnej ujmy (ak nepočítame smiech na ich úkor) na ňom participujú všetci členovia v rámci kolektívu daného spoločenstva. Štruktúra komického obrazu v ľudovej piesni je tak súčasťou poetickej reflexie celkového obrazu sveta tohto spoločenstva.

Poznámky

¹ BERGSON, Henri: *Smích*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 15.

² ECO, Umberto: *Hranice komickéj slobody*. In: Slovenská hudba XX-1, 1994, s. 97-103.

³ Poznámka: Piesne používané pre ilustráciu daných javov pochádzajú z vlastného archívu autora (značené: *JH*) a z rukopisných záznamov Pavla Stopku z Drietome, ktoré sú uložené v archíve Ústavu etnológie SAV, Inv. č.: 1330 (značené *PS*). Po označení zdroja nasleduje číslo zápisu pod ktorým je daná pieseň zapísaná v príslušnom archíve. Transkripcia piesní zo zbierky Pavla Stopku rešpektuje originálny zápis zberateľa, transkripcia textov z vlastného výskumu autora rešpektuje fonetický zápis, resp. zápis jednotlivých zberateľov. V názorných ukázkach uvádzam len funkčné fragmenty resp. vybrané slohy z textového celku, ktoré úzko súvisia so štruktúrou komického obrazu.

⁴ Ach, mamičko moja, to nemôže bítí,
abich ja líhala konča vašej ríti.

Vi bi ste sa líbali, líbali,
mne bi ste spat nedali. *JH - 9*

5 Mala som frajera s tich detvanských lazov,
len čo ku mne prišiel, hnet si na mna lahol ... *JH - 34/51*

6 Tatko, tatko čo robíte,
šak tú mamku zadusíte ...

Nezadusím, nezadusím,
ja si na nej oslu brúsím ... *PS - 69/2*

7 Na strňisku, na smetisku,
žena muža pásla,
ach moj mužu na moj dušu,
ti si moje prasa. *JH - 87*

8 Počkaj len ti Marka, bude sa ti páčiť,
keť ťa bude svokra po kuchiňi vláčiť.

Ňeboj sa ti Marka, ňeboj sa svokruši,
keť ťa bude hrešiť, tak jej strel za uši. *JH - 18*

9 Išel kmoter s kmotru do húšča na hríbi,
obrátel kmotričke košielku na ruby.

Kmotrička, kmotrička, jako sa vám líbi,
veru lepšie kmotre, jako hladat hríbi. *JH - 44*

10 Ňebola som doma keď Boh dari dávav,
každej dav mládenca a mňa smutnej vdovca. *JH - 94*

11 Brezovskí mládenci pišní prevelice,
dali sa malovat v kostele lavice.

Keď ich malovali do nich posedali,
z chudobných dievčeniec posmechi robeli.

Chudobné dievčence len sa pekne držte,
brezovskí mládenci do zadku sa strčte. *JH - 17*

12 Mladí zať, mladí zať, načo ti je pero,
račeť si ti chistaj na kolísku drevo

Tej našej ňeveste ligocú sa oči,
nemôže sa dočkať tej svadobnej noci.

Starí svat bez gaťí, družba chodí bosí,
kuchárka opitá vodu v čepci nosí. *JH - 18*

- 13 Čo to tam, čo to tam na tej hore píska?
Starí pán , starí pán mladé dievča stíska.

Starí pán, starí pán vi ma ňestískajte,
ja som ešte mladá, vi mňa pokoj dajte. *JH - 24*
- 14 Umrela židovka pri Buďíne
dali ju pochovať pri Trenčíne,
truhlu jej robili v Kochanovcákch
dali ju pochovať pri Bierovcákch. *PS - 71/20*
- 15 Moja žena taká je,
keď má robiť, chorá je.
Keď huslički zahrajú,
nožički jej ihrajú. *JH - 85*
- 16 Milá, milá, ňeverím ti,
kúpim zvonček, zavesím ti.
Keď ti budeš druhím dávať,
zvonček bude pocengávať. *JH - 80*
- 17 Ideme z kršteňá, ženički držte ma,
taká som opilá, čepec som stratila. *JH - 43*
- 18 Ten náš prvý družba to je samá pýcha,
cigaru do huby, sopel na pol rífa. *PS - 15/72*
- 19 Topolčianske domy majú biele steni,
a pod ňimi stoja tie klebetné ženi. *JH - 18*
- 20 Čo sa stalo mladej žeňe,
stratila si spodňík v seňe.
Keď ho našla, zasmiala sa,
že si ona spodňík najšla.

V sobotu sa vidávala
a v ňedelu chlapca mala.
A ešte sa radovala,
že sa pekňe zachovala. *JH - 23*
- 21 Bola bi ti ja dala, aj za jenu korunu,
až potom ti budeš vedieť, čo to ja mám za huňu. *JH - 15*
- 22 Neseďávaj na ohnišči, ...
lebo sa ti zanečišči. *PS - 45/53*
- 23 Nachcala si do popela, navarela knedlí,
predložela muzikantom, abi oni jedli. *JH - 11*

Najedov sa gejdoš slížov, už mu idú prsti krížom.
Zedov gejdoš hrubvo hovno, už mu idú prsti rovno. *JH - 91*

-
- 24 Pičurienka pička, bielym kvetom kvitne,
bude to šuhajko kerí do nej pichne.

Hajačky, hajačky, dalas mi stojačky,
lepšie mi to padlo jak hrniec omáčky. ... *PS - 19/47*
- 25 Neber ma do tanca, fazulu som jella
zapchaj mi prstom rit bych sa neuprdla. *PS - 42/39*

Najedla sa čerešien, napila sa cmaru,
viviedli ju ke tancu, osrala si sáru. *JH - 11*
- 26 A ty Kača rapavá, nesadaj si polla mna,
lebo tvoje rapiny, popadajú aj na mna. *PS - 9/65*

Mala som frajera z dolného majera,
mal on oči také, jako pol taniera.

Mala som frajera bol trojakej krásy,
rapavý, karpavý kučeravé vlasy.

Rapavý škúlavý na obidve oči,
ani mu to perko odo mna nesvedčí. *PS - 16*
- 27 Brezovskí mládenci kerí nad kerého,
ale žiaden nemá kabáta nového.

Ten Jano susedéch ten ho už má predsa,
ušili mu tatko za starého vreca. *JH - 17*
- 28 Maľovaná izba, krivá pec,
ňavedela Anča chleba pieť.
Iba takie krivie kabáče, kabáče,
čo sa pri nich Janko viplače. *JH - 75*
- 29 Ňebudem sa ženiť pri ostatku,
nájdem si ja ženu širokého zadku... *JH - 95*

Benčatová stará škuľavá,
kučeraví šalát predáva ... *JH - 14*

Odo dverí na siahu zav si kriví smatľavú,
ona zájde do trňa, von sa za ňov hontľfa. *JH -102*
- 30 Povedala straka vrane,
že si spravia z riti sane.
Že sa budú tak voziti,
od prdele až do riti. *JH - 118*
- 31 Čože je to za skleňički, od tej večeť maličká?
Tá maličká to je samček a tá večia samička. *JH - 25*

Tancuvala Huta s Baňov
a Beňadik cup, cup, za ňov
a Psáre sa čuduvali,
čo tak pekne tancuvali. *JH - 142*

³² Na Čiernej hore cicinka ore
vajčurky bráná pička poháná. *PS - 39/3*

Okolo Trenčína letela cicina
pička na lopate vitajte ujčíná. *PS - 46/5*

³³ Fidli, fidli, fidli, liť,
kázala si vypíliť... *JH - 35*

Ligo-ligo-ligoťina ligota,
ňestaraj sa moja milá, len ho ta ... *JH - 72*

Išla baba pec kúrit, ladiľadilom,
zlámala si celú riť, ladiľadilom. *JH - 47*

³⁴ Šúchala sa Á, po lavici BĚ
zadrela si CĚ do papulice. *PS - 66/9*

Išla baba rexum garda undrfajer cez rybník
postretol ju šinka brinka zvonka cinka kominik. *PS - 26/28*

³⁵ Keť som ja k vám chodievával
tud a mega mit - víte čo jeto... *JH - 66*

Ked som išjel cez hórku an cvaj draj,
postretol som barborku hej haj juchacha ... *PS - 31/64*

Tej nemeckej kuchyni matal som tam Nemkyni
namatal som teplý kút, ona rečie das ist gut. *PS - 73/59*

³⁶ Najčastejšie ide o expresívne pomenovanie pohlavných orgánov a pohlavného aktu a expresívne slová, ktoré majú súvis s telesným vyprázdňovaním.

³⁷ Mužu, mužu, keď ti umrieš, kde teba pochovajú.
Do pivňici medzi sudi, medzi sudi ma dajú.

Mužu, mužu, hibaj domov, deti plačú na peci.
Nah! *JH - 86*

Posadajme ro, ro, rovno, buďeme jest ho, ho
hovedzinku sa baštrnákom, hovedzinku aj s chrenon. *JH - 116*

³⁸ ECO, Umberto: *Hranice komickej slobody*. In: Slovenská hudba XX–1, 1994., s. 97

³⁹ Tamže, s. 97–98.

-
- 40 Ej mám ja muža dobrého
len prevelice sprostého. *JH - 31*
- Kmoterko mój premilený, poščajte mi ženi.
Prídte v lete kedi scete, já vám poščám sani. *JH - 11*
- 41 Chudobné dziefčence len sa pekne držte,
brezovskí mládenci do zatku sa strčte. *JH - 17*
- A tí páni od počti,
tí piglujú aj kočki.
A tí páni z úradu,
tí piglujú zezadu.
- A tí páni od dráhi,
tí piglujú moc rázi.
A tí páni financi,
tí to melú aj v tanci. *JH - 43*
- 42 Odo dverí pod pec skácav,
do smotanki konček pchávav.
Na ulicu vibehuvav,
a tan si ho oblizuvav. *JH - 68*
- 43 Ideme z kršteňá, ženički držte ma,
taká som opilá, čepec som stratila. *JH - 43*
- Také sme kuchárki, že nám ňeni páru,
lebo mi nosíme flaštičku za sáru.
- Flaštičku za sáru, aj si vipijeme,
potom ňeni čudo, že zle navaríme. *JH - 137*
- 44 Starí svat bez gaťí, družba chodí bosí,
kuchárka opitá vodu v čepci nosí. *JH - 18*
- 45 Keď som bola malá, malučičká malá,
ňevedela som sa vicikaťi sama.
- A ščil ked som hrubá, chvala pánu Bohu,
zdvihnem rubáč hore, oščím celú nohu. *JH - 62*
- 46 Umrela cigánka v Segedíňe,
ňimala ňišť chlǫpkov na chudiňe. ... *JH - 146*
- Tancovav bi kňáško,
ale mu je ťaško.
Orgaňistu prosev,
abi mu riť nosev. *JH - 142*

47 Tancoval dedko z babkov v komore za galatkov,
galatka sa rozsipala a babka sa docikala. *JH - 140*

Mužu, mužu, hybaj domov, deti plačú na peci.
Nahaj, nahaj, žena moja, veď to deťom tak svečí. *JH - 86*

Jedna žena muža bila,
pretože ho neľúbila... *JH - 55*

48 Ja son sa oženiv, abi son mav duchňi
a moje inštrumentí na holú zem buchli. *JH - 51*

Chlapci poviem vám , že ja holú mám.
Len Boha prosťe, ňech mi obrastie,
potom vám hu dám. *JH - 39*

49 Družbovie, družbovie čo ste dokázali,
starému svatovi kozu odvážali.

Tej mladej neveste už sa svietá oči,
nemôže sa dočkát tej svadobnej noci. *PS - 16*

Pán starejší premilení,
čo sa vám to v griťi mrví?
Máte vi tam prepelice,
rozdriapu vám nohavice. *JH - 107*

50 Kozárovce veľkvo mesto,
tan je diovok više dvesto,
tak sa oni zhovárali,
kerá si čo kupovali.

Betinova bielu stužku,
Dvorákova na fertušku,
Hudecova ľaliu,
ta sa chlapci, ta za ňu.

Kováčova káru tahá,
Švolikova na nej sedí,
Žemberova oštievala,
abi kára nevřzgala. *JH - 70*

⁵¹ BACHTIN, Michail M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Odeon 1975.

⁵² ECO, Umberto: *Hranice komickéj slobody*. In: Slovenská hudba XX-1, 1994, s. 98

⁵³ PROPP, Vladimir J.: *Morfológia rozprávky*. Bratislava, Tatran 1971, s. 118.

54 Išla Anča veľa duba,
povedala že je hrubá,
žid sa smiav, až tak srav. *JH - 46*

-
- ⁵⁵ Umrela židovka pri Buďíne
dali ju pochovať pri Trenčíne.
- Truhlu jej robili v Kochanovcákch
dali ju pochovať pri Bierovcákch. *PS - 71/20*
- ⁵⁶ Ked si dala cigánovi daj aj mne, daj aj mne,
cigán má len jenno vajco ja mám dve. *PS - 28/5*
- ⁵⁷ Ked som išiel od Prešporka sticha,
videl som tam na židovke mnícha. *JH - 64*
- ⁵⁸ ECO, Umberto: *Hranice komickej slobody*. In: Slovenská hudba XX–1, 1994, s. 97.
- ⁵⁹ BACHTIN, Michail M.: *François Rabelais a lidová kultura stredoveku a renesance*. Praha, Odeon 1975.
- ⁶⁰ Najedov sa gejšoš slížov, už mu idú prstí križom.
Žedov gejšoš hrubvo hovno, už mu idú prstí rovno. *JH - 91*
- ⁶¹ Od piva ma brucho bolí a od vína hlava,
napijem sa páleního a hneď budem zdravá. *JH - 159*
- ⁶² Sere, prdí, ští, plota sa drží,
kvietočki zbiera, riť si vitiera
a pritom sa paličkov podopiera. *JH - 129*
- ⁶³ Má milá premilá máš biele kolená
pusti ma medzi ne budeme rodina *PS - 36/41*
- ⁶⁴ Šuchala sa Á po lavici BÉ
zadrela si CÉ do papulice. *PS - 66/9*
- ⁶⁵ BERGSON, Henri: *Smích*. Praha, Naše vojsko 1993, s. 65.
- ⁶⁶ Tamže, s. 68

Summary

Toward the Structure of the Comic in Slovak Folk Songs

Folk songs are an essential part of each nation's culture. It is a specific reflection on its life, work, social relations, nature and religious ideas. At the same time, it is an expression of folk imagination with its specific aesthetics and poetics. The paper discusses one of numerous functions of folk songs, namely the comic function. It is often related to a comic image, which goes beyond traditional genre classification, since it can be found in almost all forms of songs. From the aspect of the functional and genre classification of folk songs, comic elements and images are most commonly found among songs related to various occasions and festivals, such as wedding, baptism or Mardi Gras. Some of the songs were composed for other events, and can contain elements of joke, parody, criticism and other features. The comic element in folk songs has an anthropological basis. Therefore, the social aspect of comic images plays an important function.

Laughter in folklore is able to encompass all aspects of the aesthetic category of the comical (which means not only laughter and comic features coming from the carnival picture of the world). The paper emphasized the anthropological foundations of folk laughter and comic. Comic images in folk songs are often based on improvisation and situational humour. This is why so many comic images originate from dialogues or self-teasing monologues at wedding dinners, at dance, during feasts and so on. Folk laughter is universal and good-tempered. This means that all members of the collective participate in it without major harm (not considering being the object of laughter). The structure of the comic in folk songs thus becomes a part of the poetic image of the world in this community.

Podoby slovenskej literatúry v 16. storočí

Vznik a formovanie literárneho humanizmu

V 16. storočí sa kultúra, a v nej aj slovenská literatúra, rozvíjala v konkrétnych podmienkach mnohonárodnostného Uhorska. Prechod od stredoveku k novoveku bol pod vplyvom tohto faktoru na Slovensku pomalý a pomerne málo výrazný. V slovenskej literárnej historiografii sa pre toto obdobie ustálilo pomenovanie „humanizmus a renesancia“, resp. „humanistická a renesančná literatúra“¹, prípadne novšie „renesančný humanizmus“ a „renesancia“². Reflektuje sa v ňom rozdelenie literatúry v 16. storočí na latinskú humanistickú a nelatinskú renesančnú literatúru. V našom výklade sa zameriame na podobu práve tej medzinárodnej, latinskej literatúry.

Humanizmus vyjadroval v Európe svoje proticirkevné, heretické ideály a postoje rečou kultúry a svetsky orientovanou koncepciou obrody života. Inicioval nové metódy a problémy v poznaní, ku ktorým patrilo predovšetkým obrat k autentickým zdrojom antiky. K prvoradým úsiliam humanizmu patrilo ovládanie antických jazykov (latinčina a gréčtina) a sústreďovanie starých prameňov, ich prekladanie a porovnávanie. Nemenej dôležitá bola potreba prehodnotiť tradičný obraz sveta a prírody zdôvodnený autoritou biblie a cirkevných otcov, novoanalyzovanie vzťahu božského a ľudského, rozumu a viery, inštitucionalizovanej pravdy a jej tvorivého hľadania. Humanizmus predstavoval prvú fázu a ranú ideológiu renesancie. O ideológii renesančného humanizmu možno hovoriť i na Slovensku, a to tam, kde prevláda jej svetské zamerania, humanistická antropologická tendencia alebo využitie antického myšlienkového dedičstva (panteizmus, živelná dialektika, atomizmus).

Autorov-filozofov, u ktorých sa humanizmus presadil ako rozhodujúca tendencia, nebolo u nás veľa. Patrili k nim napríklad Daniel Basilius a Peter Fradelius. Boli to autori,

ktorí mali predovšetkým sklony k prírodnej filozofii neskorého humanizmu i k sociálnej teórii na reformačných základoch. Pod spoločným pojmom humanizmus fungujú u nás autori-humanisti v autentickom význame (Ján Sambucus) i autori humanisticko-reformační (Martin Rakovský, Vavrínek Benedikt Nedožerský, Ján Jessenius, Peter Fradelius), ďalej autori novoscholastickej reformačnej vzdelanosti (Lániovci i neskorší Daniel Sinapius-Horčíčka) i autori jezuitskej protireformačnej orientácie (Peter Pazmány)³. I keď počiatkové ranohumanistické tendencie spadajú u nás do obdobia Academie Istropolitany (koniec 15. storočia, vláda a osobnosť Mateja Korvína), ťažiskové pre šírenie humanizmu u nás je až 16. storočie (presnejšie až po roku 1530), keď sa už prestupoval a súbežne pôsobil s reformáciou. Z Talianska k nám humanizmus definitívne prenikol až vtedy, keď sa tu už šírila reformácia. Preto humanizmus u nás nadobudol osobitú tvorivú podobu a zvykne sa nazývať tiež zaalpský humanizmus. Toto oneskorenie spôsobilo (a s ním spojené ďalšie, vyššie už spomenuté dôvody), že humanizmus i reformácia u nás koexistovali prevažne v teoreticky oslabenej, respektíve aj splývajúcej podobe.

V Európe už v stredoveku začínajú vznikať jednotlivé národné literatúry, ktoré sa viditeľne vymaňujú z etnickej anonymity i z nediferencovaného jazykového celku. Tento proces sa v slovenskej literatúre posúva až do obdobia renesancie. Aj humanizmus sa dlho nemohol presadiť v našej kultúre, literatúre a životnej praxi konca 15. a začiatku 16. storočia. Obmedzoval sa len na používanie textov antických autorov pri výučbe gramatiky a rétoriky. Dokladov svedčiacich o charaktere slovenskej literárnej kultúry koncom 15. storočia, ktoré by poukazovali na prenikanie humanizmu do našej kultúry, máme pomerne málo a v súvislosti s týmto treba spomenúť profesorov, ktorí prednášali na Akademii Istropolitane⁴, založenej za vlády kráľa Mateja Korvína.

Napriek všetkým obmedzeniam a vonkajším zásahom do sféry literárneho života 16. storočie prináša udivujúci kvantitatívny rozmach literárnej produkcie, ktorej zdrojom bolo

domáce autorské zázemie i domáca spoločenská skutočnosť. Zaslúžil sa o to predovšetkým rozvoj školského systému a vzostup úrovne školstva. Na humanisticko-reformačných školách už nachádzame i študentov z etnicky slovenských oblastí krajiny. Tieto školy dávali kvalitnú jazykovú prípravu (latinčina, neskôr i nemčina) a študenti tu poznávali odkaz rímskych klasikov.⁵

V 16. storočí teda kvantitatívne dominuje v slovenskej literatúre latinsky písaná literatúra. Autori, ktorí sa v 16. storočí odklonili od latinčiny, urobili to v kontexte českého kultúrneho a spoločenského prostredia (Ján Silván, Vavrinec Benedikt Nedožerský, Pavol Kyrmezer, Juraj Tesák-Mošovský). Osobitnú, kultúrno-spisovnú podobu jazyka nachádzame v historických piesňach a v ľúbostnej poézii. Je nestotožiteľná so súvekou spisovnou češtinou a dokazuje, že zreteľná emancipácia kultúrnej slovenčiny sa začala na rozhraní 16. a 17. storočia⁶.

V období renesancie, predovšetkým v latinskej humanistickej literatúre, fungovala silná tradícia antickej kultúry a literatúry. Antiku pre novovekú kultúru a literatúru „neobjavil“ až humanizmus či renesancia. Záujem o starovekú kultúru Grécka a Ríma neprestal totiž úplne ani v stredoveku, len sa líšil svojou intenzitou, ale najmä svojím charakterom. V stredoveku bolo štúdium antických diel totiž prostriedkom na lepšie a hlbšie pochopenie Biblie, s čím súvisel aj obmedzený výber antických diel fungujúcich v stredovekom literárnom kontexte. Renesancia potom predstavuje nový spôsob osvojovania si kultúrneho odkazu antiky na pozadí stredoveku, ktorý prináša antickú tradíciu ako viac-menej rovnoprávnu biblickej. Biblia a biblický štýl ostáva však i v období renesancie u nás dôležitou inšpiráciou i v umeleckej literatúre, a to i v latinskej. Rakovského báseň *Nárek proroka Jeremiáša*, zaradená do zbierky *Elégie a epigramy*, predstavuje v našej literatúre prvý a pomerne osamotený pokus zveršovať v latinčine ucelenú časť Biblie.

Literárny život sa aj u nás v druhej polovici 16. storočia formuje a diferencuje. Najmä medzi humanistickými autormi

sa vytvára druh spolupatričnosti na báze literárnych stykov, ktoré mali rôznu podobu. Priame kontakty nadväzovali humanisti v básnických krúžkoch (napríklad v Trenčíne a v Bratislave), vydávali spoločné zborníky poézie, kontaktovali sa navzájom v svojich dielach (písali si do diel navzájom rekomandačné, t. j. odporúčajúce básne, hodnotiace a odporúčajúce úvody alebo oslavné básne) a prejavovali snahu vlastniť diela ostatných autorov v svojej knižnici. Mnohé súkromné knižnice boli povestné svojím obsahom i rozsahom, napríklad knižnice Jána Dernschwama a Jána Sambuca.

Napriek tomu, že v 16. storočí dominuje v slovenskej literatúre nadnárodná latinská humanistická literatúra, formuje sa už jej národný charakter i v samotnej latinskej poézii. Ján Sambucus je ešte autor, kultúrny a umelecký kozmopolita, v jeho diele nachádzame cit spolupatričnosti jednak k regiónu (*Zbrane mojej otčiny Trnavy. Tyrnaviae, patriae meae arm*), ale i k spoločenstvu vzdelancov bez rozdielu národnosti (ako prímenie si písal nielen Tyrnaviensis, ale aj Pannonius). U Jána Filického o päťdesiat rokov neskôr už nachádzame náznak vedomia príslušnosti k slovenskému etniku (*Posmeškárovi. Ad Sphetium*), aby tento proces vyvrcholil paradoxne u Jakuba Jakobeá, českého exulanta, ktorý po roku 1627 žil a tvoril na Slovensku, v diele *Slzy, vzdychy a prosby slovenského národa (Gentis Slavonicae lacrumae, suspiria et vota, 1642)*.

Zmeny v obraze renesančného človeka spôsobilo aj dielo humanistov, ktoré povyšuje na princípy myslenia a vedy realistické, skeptické, relativistické a „porovnávacie“ tendencie. Európski humanisti sa spočiatku riadili právami a zákonmi slobodnej kritiky a oslobodeného bádania, obracali sa na svetského vládcu, na mesto a mešťanov. Zakladali „akadémie“ alebo školy vlastného, nového typu (napríklad Collége France vznikla okolo tlačiarne). Vznikol tak nový druh mecenátu („sponzorstva“), nová organizácia vedy, nový spôsob propagácie i nové publikum. Humanista je už ten, ktorému my hovoríme intelektuál a ostatných chce prevychovať na svoj obraz.

Do popredia ekonomického, ale i spoločenského života sa aj u nás dostáva mestský človek, mešťan a mešťianstvo ako podstatná vrstva spoločnosti. Tento človek má ambície vidieť sám seba i v svojom umení, literatúru nevynímajúc. V humanizme nastáva zmena obrazu človeka i v literatúre. V stredoveku dominoval exemplický prístup k zobrazovaniu, život sa prezentoval ako ilustrácia vyššej idey. Obraz človeka sa v humanizme vytrháva z biblického rámca a podrobuje sa rámcu antickému, ktorý bol svetskejší a mohli sa v ňom lepšie vyjadriť aktuálne ľudské dobové túžby.

I keď sa v literárnej tvorbe humanistov objavuje motivácia tvorby skutočným, individuálnym zážitkom, netreba tento fakt preceňovať, nebolo možné vytrhnúť sa zo zaužívaného a generáciami akceptovaného pohľadu na svet a človeka v ňom. Preto sa v ich literárnych dielach ešte nestretávame so zobrazením súdobej reality vcelku, ale len s jednotlivými detailami z nej (Rakovský, Jakobeus). Viazanosť autora na realitu nevedie u neho k nejakému naturalizmu v zobrazení, nezobrazuje jednoducho skutočný život, ale vždy tu ide o istú mieru štylizácie. V tomto ohľade zohralo dôležitú úlohu umelecké dedičstvo antiky, ktoré popri biblii predstavovalo pre autorov zásobáreň zovšeobecnenej ľudskej skúsenosti, a tým i vhodné pozadie na demonštrovanie novej ľudskej skúsenosti.

Zmeny v podobe literatúry súvisia aj s vynálezom kníhtlače, keďže tlačaná kniha bola oveľa lacnejšia, a tým i prístupnejšia širšiemu okruhu príjemcov ako predtým. Toto malo zásadné dôsledky pre zmenu literárnej komunikácie, nielen v zmysle nebývalého rozšírenia počtu jej príjemcov, ale literárny text už mohol byť určený na individuálny príjem, na „tiché čítanie“. Stredoveké, ručne odpisované, diela boli v istom zmysle dielami kolektívnymi, avšak tlačný text nie. Jediným sprostredkujúcim článkom medzi autorom a podobou knihy bol tlačiar, ktorý do výslednej podoby textu nezasahoval. Autor bol teda zodpovedný za každé svoje slovo, čo prináša so sebou jeho zmenu na sebavedomé tvorivé individuum. Uvoľňuje sa tým tiež autorova tvorivá potencia, autor má možnosť vytvárať

si svoj individuálny, osobitý štýl. Tlačaná literatúra bola v tomto období len latinská a humanisti tlačili svoje diela ešte mimo územia Slovenska (Viedeň, Praha, Padova, Antverpy a pod.)

V 16. storočí nastávajú zmeny v dobovej koncepcii básnika, ktoré sa odrazili v zmene jeho vzťahu k učenosti a následne vo vyzdvihovaní iných, osobnostnejších, individuálnejších vlastností. Podiel učenosti na tvorbe básnického textu sa však nepopiera úplne, len sa do istej miery podriaďuje skutočne básnickej aktivite. Básnik potom síce naďalej robí akéhosi pasívneho sprostredkovateľa medzi vzdelaným spoločenstvom a publikom, ale dodáva učenosti nové hodnoty, robí ju „príjemnou“, „krásnou“, „elegantnou“, „ozdobnou“ (Martin Rakovský a iní).

V literárnom texte sa v tejto zmenenej komunikačnej situácii otvára priestor pre jeho estetický rozmer. Autor hovorí viac za seba, menej sa odvoláva na autoritu svojich predchodcov a Biblie. Avšak i tak sa estetické, literárne prvky do literárnych textov dostávajú v obmedzenej a dobou modifikovanej podobe. V poézii je to skôr po stránke versologickej a poetologickej (metrum, verš, strofa, trópy, figúry), ako po stránke prenikania špecificky „umeleckého“ vnímania sveta.

Autorské zázemie našej literatúry v 16. a začiatkom 17. storočia tvorili prevažne autori latinskej poézie. Máme totiž len niekoľko autorov poézie v národnom jazyku a drámy, ktorých meno poznáme, v tejto skupine prevažujú anonymní autori (historická a lúboštná poézia). Renesanční autori boli doslova medzinárodného pôvodu: z Nemecka, z Anglicka, zo Švajčiarska, zo Sedmohradska i z Talianska. V priebehu 16. storočia sa medzinárodnosť autorskej obce mení v prospech autorov domáceho a už jednoznačne slovenského pôvodu a v druhej polovici 16. storočia by bol ich výpočet veľmi dlhý. Boli to autori činní v celom žánrovom spektre renesančnej literatúry a písali najmä po latinsky, ale i národným jazykom (Martin Rakovský, Juraj Koppay, Ján Filický, Vavrínek Benedikt, Ján Silván, Eliáš Láni, Ján Jessenius, Pavol Kyrmezer, Juraj Tesák). V prvej polovici 17. storočia „autori

cudzieho pôvodu už takmer alebo celkom splynuli so slovenskou kultúrou a literatúrou”⁷. Po roku 1620 (bitka na Bielej hore) stúpol na Slovensku počet autorov z Čiech, keďže jedna vlna českých pobielohorských exulantov smerovala i na Slovensko, ktoré bolo v tom čase nábožensky liberálnejšie (Jakub Jakobeus, Adam Trajan Benešovský i Juraj Tranovský). Napriek tomu, že Slovensko bolo územím, kde literárne pôsobilo niekoľko národností, literárny bilingvizmus (dvojjazyčnosť) nebol javom bežným, skôr naopak, je zvláštnosťou. Za bilingvistov možno v renesancii označiť azda len Jána Rimaya a Gašpara Madácha (maďarsko-slovenskí bilingvisti). Ostatné prejavy písania v dvoch jazykoch sa obmedzovali na „nepravý”, latinsko-národný bilingvizmus (Jakobeus písal po česky, Bocatius po nemecky a pod.).

Literatúra renesancie na Slovensku znamená veľký skok i vo vývine literárnych druhov a žánrov. Rozvíjajú sa nielen tri základné literárne druhy, lyrika, epika a dráma, ale v rámci nich i pestrá paleta jednotlivých žánrov a žánrových foriem. S humanizmom je spojený rozvoj nových žánrov, najmä v poézii (občiansko-politická skladba, príležitostná poézia, epigramy a emblémy). V renesančnej próze dominuje humanistická latinská odborná a vecná próza. Významné miesto vo vývine renesančnej drámy zaujímajú latinské školské hry (protestantské a neskôr i katolícke, najmä jezuitské).

V svetskej lyrike v období renesancie po kvantitatívnej stránke dominuje latinská poézia, ktorá sa vyvíjala v zásade v dvoch smeroch: ako príležitostná a nepríležitostná tvorba. Ostrosť hraníc medzi týmito dvoma žánrovými oblasťami bola veľmi oslabená a prejavovalo sa to pri zaradovaní satiry, občiansko-politickej poézie, epigramu a emblému. Prvky „príležitostnosti” totiž prenikali do žánrov nepríležitostných a naopak. Do žánrov príležitostných prenikali prvky prírodnej, osobnej, dokonca i lúboštnej, najčastejšie však reflexívnej lyriky. Latinská príležitostná poézia predstavovala v svojej dobe progresívny žáner v tom zmysle, že napomáhala sekularizácii (zosvetštvaniu) literatúry vôbec. V 20. – 30. rokoch 16. storočia sa objavujú prvé mená jej autorov

slovenského pôvodu: Andrej Jastrabinus, Ján Baptista, Martin z Trnavy. Príležitostná poézia disponovala bohatým súborom žánrov, ktorými bola schopná sprevádzať človeka pri dôležitých medzníkoch jeho života, od narodenia po smrť. Mala žánre na oslavu súkromných, spoločenských i politických udalostí. Charakterizovala ich oslavnosť, patetickosťou, nadnesenosťou, odosobením autora, ustálené kompozičné a štylistické schémy i motivické „loci communes” (spoločné miesta). Príležitostné básne písali temer všetci latinskí autori, z tých najvýznamnejších to boli Pavol Rubigall, Martin Rakovský, Ján Sambucus, Juraj Koppay, Ján Bocatius, Ján Filický i Jakub Jakobeus.

Žánre príležitostnej poézie sa vyznačovali aj istou mierou subjektívizácie, ktorá bola podmienená práve ich často úzkou naviazanosťou na adresáta. K najfrekventovanejším žánrom príležitostnej poézie patrili enkomiá (oslavné básne), paedeuteriá (ďakovné básne učiteľom), applausus (pochvalné verše na autorov), rôzne typy gratulačných básní: k sobášu (epithalamiá), k dosiahnutiu akademickej hodnosti, k narodeninám, ale aj k Vianociam či Novému roku. Epicédiá, básne na rozlúčku s mŕtvym, sa svojou emocionalitou najväčšmi blížili k lyrike. Propemptikum, báseň ako lúčenie a želanie šťastnej cesty, patrilo tiež k tým príležitostným žánrom, v ktorých sa nachádzali zárodky modernejšie chápanej lyriky. Téma lúčenia a cestovania často privádzala autora k tomu, aby zobrazil svoju či cudziu túžbu po vlasti, vyjadril svoje či cudzie vlastenecké cítenie.

Žánrovej skladbe latinskej poézie označovanej ako nepríležitostná dominuje rozsiahla občiansko-politická skladba a v našom humanizme aj mimoriadne oblúbený epigram.

Pavol Rubigall zachytil svoju cestu s diplomatickou misiou v rozsiahlej veršovanej skladbe *Opis cesty do Konštantinopolu* (Hodoeporicon itineris Constantinopolitani, Wittenberg, 1544). Skladba predstavuje básnickú obdobu cestopisu. K dejovej zložke (príhody cestovania) a deskriptívnej (charakter krajiny, opisy miest a ich pamiatok, spôsob života jednotlivých národov a národností a pod.), ktoré sú typické aj

pre cestopisy, sa pridáva aj zložka lyrická. Táto nám predstavuje autorov emocionálny pohľad na to, s čím sa stretáva (zlý osud ľudí, ich nešťastie). Rubigall – humanista sa prejavuje v exkurzoch do antiky (história), ale aj v poznaní súvekých, najmä nemeckých humanistov (Ulrich Hutten, Eobanus Hessus, Johannes Stigelius).

Najvýznamnejšie diela Martina Rakovského sa tradične označujú ako občiansko-politické skladby⁸, ale s istou toleranciou by sme ich mohli nazvať i filozofickým eposom. Nájdeme tu totiž temer s epickou šírkou spracované filozofické problémy štátu, štátneho zriadenia i charakteristiku vládnucich vrstiev: *Knižka o rozvrstvení obyvatelstva a príčinách prevratov v cisárstvach a kráľovstvách* (Libellus de partibus rei publicae et causis mutationum regnorum imperiorumque, 1560) a *O svetskej vrchnosti* (De magistratu politico 1574). Napísal ich počas pôsobenia v Bratislave (1559–1569). Obe tieto diela akoby tvorili celok, navzájom sa dopĺňajú a autor nimi vytvára svoju koncepciu ideálne usporiadanej spoločnosti, ideálnej formy jej spravovania i model ideálneho panovníka.

Vydanie prvého diela (*Knižka o rozvrstvení obyvatelstva a príčinách štátnych prevratov v kráľovstvách a cisárstvach*) obsahuje prozaické venovanie Maximiliánovi II., našu najrozsiahlejšiu oslavnú báseň *Chválospev na grófa Tomáša z Nadasdu* (Encomium Thomas de Nadasd, 516 veršov), dve kratšie oslavné básne i záverečný *Epigram čitateľovi* (Epigramma ad lectorem) od bratislavského humanistu a lekára Juraja Purkirchera, Rakovského blízkeho priateľa. Jadro knihy tvorí rozsiahla skladba, ktorá sa okrem krátkeho úvodu a záveru obsahovo člení na tri nerovnaké časti. V nich sa Rakovský venuje najskôr rozdeleniu občanov na „triedy”, potom opisuje pomery v ideálnej obci, v biblickom Kafarnaume, aby napokon uviedol a podrobne rozobral príčiny štátnych prevratov. Toto dielo napísal Rakovský najmä pod vplyvom Aristotela (1. časť), Platóna, Vergília a Ovídia (3. časť), Biblie (2. a 3. časť), ale i súdobých autorov, napríklad M. Lauterwalda (3. časť).

Spomínané druhé hlavné dielo (*O svetskej vrchnosti*) Rakovský pôvodne koncipoval na deväť kníh (podľa počtu antických Múz). V pôvodnej koncepcii ho však nedokončil, vydal ho až päť rokov po odchode z Bratislavy (1574) v rozsahu troch kníh. Aj toto dielo adresoval Maximiliánovi II. a v rozsiahlom venovaní okrem iného vyslovuje Rakovský nádej, že jeho „spis nebude robiť hanbu, pretože aj cudzinci poznajú, že Uhrovia nie sú celkom bez poézie (ako sa väčšinou o nich nazdávajú) a že o vrchnosti zmýšľajú správne a zbožne ako pravá cirkev Syna Božieho”⁹. Potom sa v dvoch krátkych básnických venovaniach obracia na trencianskeho župana a mecenáša slovenských humanistov Ladislava Poppela ml. a na biskupa Zachariáša Rohožníka. Odporúčajúcu báseň pre čitateľov do tejto knihy napísal humanistický básnik a rektor školy v Trenčíne Peter Baroš, ktorý vysoko oceňuje na tejto básni jej vážny tón a významnú, vznešenú tému i cieľ poučiť nielen prostého človeka, ale i tých, čo nám vládnu. V prvej knihe, pomenovanej *Euterpe* podľa múzy lyrického básnictva, podáva Rakovský definíciu vrchnosti, jej druhy, pôvod a funkciu v spoločnosti. Začína invokáciou múz a Krista (ako v epose), ktorého stotožňuje s Apollónom. V úvodných veršoch ďalej hovorí o rozvrhnutí obsahu diela pre všetkých deväť múz. Rakovský prejavuje síce obvyklú autorskú skromnosť („malú len skúsenosť mám”¹⁰), ale vystupuje tu najmä ako sebavedomé autorské individuum s vysokými ambíciami. Je si vedomý, že za ním stojí rozsiahle dielo, a preto nechce písať „prázdne táraniny”. Vedome sa chce odlišiť od iných autorov, predovšetkým od svojich antických predchodcov, jeho ambície smerujú dokonca k ich prekonaniu. Z prameňov vyzvihuje kresťanskú literatúru a z antických autorov Vergília. Rozsiahlu plochu venuje skúmaniu pôvodu a zmyslu existencie vrchnosti, v ktorom dospieva ku konštatovaniu, že sú nimi „Boh” a „Rozum”, v čom sa prejavuje typický humanistický postoj intelektuála. Ďalej tu charakterizuje zlé spôsoby vlády, ku ktorým patrí tyrania, anarchia, oligarchia, ale i demokracia. Dobrou je podľa neho len monarchia, čo mnohí dávajú do súvislosti s Rakovského snahou zapáčiť sa panovníkovi a

zároveň adresátovi jeho diel. Vzápätí pridáva aj svoju predstavu o úlohách a povinnostiach dobrej vlády, ku ktorým patrí zachovávanie spravodlivosti, starostlivosť o umenie, náboženstvo, jeho čistotu, ochrana mieru a schopnosť dobre spravovať hospodárstvo. Druhá kniha je pomenovaná po múze dejepisectva *Klio* („O nepretržitom zachovávaní vrchnosti za štyroch monarchií“) a má aj silne historizujúci charakter. Rakovský sa tu podrobne venuje jednotlivým etapám vývinu ľudstva, ktoré vyčlenil takto: 1. „prázdnota“ (do potopy), ktorej súčasťou je i antický „zlatý vek“; 2. od potopy po príchod Krista a znamená oproti predošlému obdobiu zhoršenie; 3. od „zrodu Krista“ po Rakovského súčasnosť, ktoré sa delí na štyri ríše: Babylonská, Perzská, Grécka (a v nej Macedónska) a Rímska, ktorá trvá vlatne až do 16. storočia a jej súčasťou je i Maximilián II. Tretia kniha *Thália*, pomenovaná podľa múzy komédie, sa veľmi podrobne venuje problematike ideálneho vládcu, ktorého charakterizuje zbožnosť, rozumnosť, spravodlivosť, udatnosť, umiernenosť, láskavosť a štedrosť. Podľa Rakovského len týchto sedem cností robí vládcov veľkými a zároveň aj ostatných občanov vedie k ich napodobňovaniu. Za dielom ešte Rakovský umiestňuje Hold Múz, v ktorom oslavuje Maximiliánovu korunováciu za uhorského kráľa roku 1563 a niekoľko oslavných básní. Emblematický charakter má záverečná báseň *Rodové znaky* (Stemmata).

Výnimočnou v kontexte slovenskej humanistickej literatúry sa javí rozsiahla skladba Juraja Koppaya *Dvorský život* (Vita aulica, 1580). Jej výnimočnosť spočíva v zvolenej téme (opis života na šľachtickom dvore a obraz spôsobu života vysokých, predovšetkým šľachtických vrstiev spoločnosti) i v zvolenom autorskom prístupe k nej. Spočíva v maximálnej kritickosti k všetkým stránkam „dvorského života“ a vyúsťuje miestami do ironie až sarkazmu. Životu na šľachtických dvoroch Koppay nastavuje zrkadlo, v ktorom sa nič neprikrášľuje, v ktorom sa nemilosrdne odhaľuje jeho „pravá“ tvár. Táto úprimná snaha pramení u Koppaya z presvedčenia, že súveký svet sa rúti do mravnej skazy, ba priam v nej už väzí:

49 S akou to len, bože môj, rýchlostou sa
všetko rúti? Kam to smerujeme
s takým chvatom?
Podvod a lešť a pýcha prevracia všetko.¹¹

Uzavretá dvorská spoločnosť Koppayovi v básni slúži ako pars pro toto súvekej spoločnosti, kde vládne utilitárna morálka založená na pretváraní, neúprimnosti a alibizme. Vzťahy na dvore určuje pochlebníctvo a korupcia. Moc a schopnosti sa nemerajú cnosťou a skutočnými schopnosťami, ale bohatstvom a pôvodom. Okrem antickej (rímskej) a súdobej literárnej inšpirácie sú v Koppayovom diele zreteľné inšpirácie anonymnou satiricko-kritickou spisbou českého, ale i slovenského pôvodu. Zaujímavá je motivická spojitosť s *Lamentom panského služobníka*¹², ktorý bol zapísaný v rokoch 1661–1662 a vznikol v oblasti stredného Považia (Trenčín, Dubnica), s ktorým mal Koppay úzke, najmä literárne styky (pochádzal z Drietomy a bol členom tzv. trenčianskeho humanistického krúžku).

Ďalšou stránkou života na dvore, ktorá púta Koppayovu pozornosť, je nesmierna požívačnosť, nemiernosť v jedle a pití a nemravnosť. Zdatný pijan je slávnejší ako najslávnejší grécki hrdinovia (Hector, Achilles). Nachádzame tu podobný obraz pijanov a jedákov ako v ohlasoch stredovekej vagantskej pijanskej poézie zo 17. a 18. storočia: „začnú mať rozum” až po jedle a dobrom pití a chvália sa navzájom svojím bohatstvom.

Na „Koppayovom” dvore sa odzrkadľuje tiež dobový chaos v náboženských pomeroch. Je tu luterán, katolík, kalvín i arián, o ktorom sa Koppay vyjadruje najostrejšie. Tento obraz chaotických pomerov je zároveň vyvrcholením nekompromisnej a krutej charakteristiky života dvorskej spoločnosti druhej polovice 16. storočia. Podľa Koppaya už potom len definitívna skaza a vznik „nového” sveta môžu vyriešiť jej problémy:

289 Svet sa rozdelil rôznymi bludmi a kto by ho mohol
napraviť nejak? Kým sa nezrúti posledná čiastka
sveta a svet zas odznova nezačne nový svoj beh...¹³

Dielo **Jakuba Jakobe**a *Slzy, vzdychy a prosby slovenského národa* (Gentis Slavonicae lacrumae, suspiria et vota, 1642) priradujeme síce tiež k občiansko-politickým skladbám, má však komplikovanejšie žánrové pozadie. V úvode skladby nájdeme črty národného eposu, jadro má žalospevný charakter a v závere dostáva text charakter náboženskej literatúry. Skladba je aktualizovanou adaptáciou staršieho diela Václava Klementa Žebráckého z tlače *Prosebná knižočka* (Libellus supplex, 1614) s názvom *Bol čas, keď malý národ, ale oddaný nebu* (Tempus erat, quo parva quidem, sed debita caelo gens) a nebola samostatným dielom. Predstavovala akýsi básnický dovetok prozaickej historickej práce *Živý náčrt Slovenského národa* (Viva gentis Slavonicae delineatio), ktorá je nezvestná. Jakobeus niekoľkými funkčnými zásahmi pôvodný text prispôbil svojmu zámeru: nahradil českú cirkev Matkou Slovákov, zmenil úvod a záver a geografické súradnice textového „diania“ umiestnil do súvekeho Uhorska (Dunaj, Tisa, Hornád). V celom texte sa nachádza len asi 40 zmien¹⁴, ktoré jeho základný význam v podstate nemenia.

Najvýznamnejšie zmeny, okrem zmeny hlavnej postavy a umiestnenia diania, sa nachádzajú v spomínanom úvode a závere skladby, ktoré dopísal v duchu svojej zmenenej koncepcie sám Jakobeus. V úvode nájdeme charakteristické kompozičné prvky eposu: vzyva Múzy i Ducha svätého na pomoc pri písaní (invokácia) a naznačuje, o čom bude jeho dielo (propozícia). Tento stručný úvod rozširuje ešte o krátky exkurz do histórie národa, o ktorom chce písať:

13 Boli časy, keď národ Slovákov, nevelký síce,
predurčený však nebu, tu posvätné obete konal...¹⁵

V závere je najdôležitejšou zmenou nastolenie nového riešenia, ktoré Kristus v svojej odpovedi Matke Slovákov sľubuje. U Klementa Žebráckého sa mala česká cirkev dočkať pozemského uznania a zlepšenia situácie, kým u Jakobeja je to už len spása a „nadzemské slasti“, v čom už zreteľne vidno smerovanie k baroku:

254 Napokon nadzemské slasti priam od vekov večného neba
 po chmúrnej pozemskej strasti zakúsiš hojne i ty,
 celkom zoči-voči až uvidíš božský jas mojej
 tváre i svätý môj zbor - nebeských anjelov chór,
 „Svätý!“ trikrát „Svätý!“ čo spieva s radostným srdcom.
 Potom tvoje slzy zotriem ti z tváre ja sám!¹⁶

Latinská poézia úzko nadviazala na žánrový systém antickej literatúry, avšak nie v celej jeho šírke. Príležitostné anticke žánre zabudovala do vlastného košatého systému príležitostných žánrov, k výberu z ostatných žánrov pristupovala selektívne. V našej literatúre získal veľkú popularitu epigram a epigramatickosť (stručnosť a vtipnosť vyjadrenia, dôraz na aktuálnu, často moralistickú tému, prípadne aktualizujúce spracovanie prevzatej témy napríklad historickej) prenikala aj do iných žánrov (emblém a príležitostná poézia). K najvýznamnejším dielam epigramatiky patria *Niektoré básne* (Poemata quaedam, 1555) a *Emblémy* (Emblemata, 1564) **Jána Sambuca**, *Päť kníh uhorských básní* (Hungaridos libri poematum V, 1599) **Jána Bocatia** a *Prvá kniha básní - Druhá kniha básní alebo Miešané epigramy* (Carminum liber primus – Carminum liber secundus sive Miscella epigrammata, 1614) **Jána Filického**. Okrajovo písali tento žáner aj iní autori (Martin Rakovský: *Elégie a epigramy. Elegiae et epigrammata. 1556*).

Latinsky píšuci autor necítil príliš potrebu vyjadrovať osobné city a stavy, a tak vlastne subjektívnu lyriku medzi latinskými žánrami ani nenájdeme. Výnimku môže predstavovať cyklus lúboštných básní Jána Bocatia venovaný Rubelle, ktorý je však doslova ukrytý medzi gratulačnými básňami k sobášu (epithalamiá) v kapitole jeho knihy *Päť kníh uhorských básní* (Hungaridos libri poematum V, 1599) nazvanej Nuptialia (Svadobné básne).

Próze obdobia renesancie na Slovensku jednoznačne, kvantitou i kvalitou, dominuje latinská odborná próza. Jej základné žánre predstavovali dizertácia, dišputa, traktát, platónsky dialóg, správa, opis a rozvíjali sa vo veľkom množstve

odborov: počnúc filozofiou, cez históriu, právo, zemepis, prírodné vedy, medicínu, matematiku, pedagogiku, jazykovedu až po literárnu teóriu.

Niektoré z nich mali charakter populárnej literatúry. Jej najvýznamnejším autorom bol Juraj Wernher, ktorý bol typickým humanistickým vzdelancom. Okrem odborných a populárno-odborných prác písal aj básne. Okrem toho bol vynikajúci lekár, zručný finančník a vojenský organizátor (spomína sa aj v historickej piesni *O zámku muránském*, keď má došikovať vojská na pomoc cisárskym pod vedením Mikuláša zo Salmu). Z jeho odborných a popularizačných prác sú najvýznamnejšie dve práce o liečivých prameňoch: *Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska* (De admirandis Hungariae aquis hypomnematum, 1549) a *Krátka správa o podivuhodných vodách na Spiši* (Hypomnematum de aquis in Sepusio admirandis, 1551).

V oblasti odbornej literatúry bol dôležitý rozvoj textovej kritiky (súvisel s rozvojom tlačiarstva), ku ktorému významne prispel svojím editorským dielom aj Ján Sambucus.

Proti stredovekej uvoľnenej a pomerne rozbitej kompozícii chce renesančný kompozičný princíp dať svetu znovu „jednotu“, čo odzrkadľovali také renesančné pojmy ako zlatý rez a ideálne proporcie. Technika renesančnej kompozície vychádzala z predpokladu, že dej, epizódy i charaktery sa riadia zákonmi pravdepodobnosti, jednoty a primeranosti, ba aj matematickými kvantitatívnymi vzťahmi. Renesančné dielo predstavuje sebestačný, zreteľne ohraničebý celok, všetko v ňom má jasné obrisy a ostré línie, každý detail je dôležitý pre celkovú myšlienku ním sprostredkovanú. Táto renesančná teória našla vďačného a schopného realizátora predovšetkým v renesančných humanistoch a ich diele, ale jej stopy nájdeme i v súdobej dráme (pokusy realizovať aristotelovské jednoty v dramatickej praxi Pavla Kyrmezera) i v lúboštnej poézii vo funkcii detailu na vystihnúť atmosféru a citového rozpoloženia lyrického subjektu. Renesanční humanisti zobrazujú svet vo vzťahu k jednému ohnisku, čomu podriaďujú i kompozičné postupy v literárnych textoch. Uplatňuje sa tu často postup

ústredného motívu rozvíjaného v texte alebo v rozsiahle komponovaných dielach použitie fokálnej, ohniskovej kapitoly (M. Rakovský: *Opis českého mesta Louny*).

V humanistických príležitostných žánroch sme svedkami vytvárania kompozičných stereotypov: myšlienka, idea, posolstvo básne sa sústreďujú na dvoch najexponovanejších miestach v básni: na začiatku a na konci. Stred básne vyplňali rôzne obmeny úvodných slov, ktoré sa vhodne dopĺňali o citáty a príklady z antiky alebo Biblie. Podobná dvojčlenná kompozičná schéma, zreteľná a pomerne jednoduchá, sa uplatňuje i v duchovnej, historickej a lúboštnej poézii.

Súčastou renesančného návratu k antike je aj úsilie humanistov o rekonštrukciu antického časomerného veršového systému. Pre našu literatúru je príznačné, že bolo pomerne málo pokusov aplikovať zásady časomerného veršového systému na poéziu písanú v národnom jazyku. Najvýznamnejšou prácou sú v tomto ohľade časomerné, tzv. rytmometrické verše Vavrinca Benedikta Nedožerského (rytmometrický = časomerný verš rýmovaný). Použil ich v českých parafrázach žalmov *Žalмовé někteří v písne české na způsob veršů latinských v nově uvedeni a vzdáni (Praha 1606)*, ktorých je desať a parafrázy sú pomerne voľné. Predhovor k nej o časomerných prozodických pravidlách predstavuje prvý systém časomerného rýmovaného verša v češtine. Je to v našej literatúre ojedinelý pokus teoreticky odôvodniť pravidlá svojho časomerného veršovania.

Pestrú metrickú škálu latinského časomerného veršového systému básnici nevyužívali rovnomerne. Už v antike bola zrejmä kvantitatívna prevaha čistých hexametrov a elegických distich, ktorá sa v humanizme zmenila na prevahu absolútnu. Ostatné metrá a strofy nachádzame len u autorov, ktorí mali vysoké umelecké ambície aj v oblasti veršovej techniky (Ján Sambucus).

Rým sa uplatnil aj v časomernej poézii, v spomínaných tzv. rytmometrických veršoch Vavrinca Benedikta Nedožerského, ale ojedinele aj v latinských veršoch našich humanistov (raná poézia Jána Sambuca)¹⁷.

Napriek tomu, že sa renesancia a v rámci nej samozrejme aj humanizmus, na území dnešného Slovenska udomáčkovala so značným oneskorením oproti ostatnej Európe a v dost oslabenej a modifikovanej podobe, predsa len znamenala vo vývine slovenskej literatúry mnoho. Napriek tomu, že v 16. a čiastočne aj v prvej polovici 17. storočia prevládajú v literatúre silné univerzalistické tendencie (latinčina ako dominujúci literárny jazyk, biblické a antické vzory a pod.), je to obdobie v mnohých smeroch doslova prelomové. Používanie kníhtlače radikálne zmenilo literárnu komunikáciu i situáciu literatúry. Od tohto obdobia sa pre slovenskú literatúru stávajú konštantnými také znaky, ako explicitne manifestované autorstvo, knižná podoba literárneho diela (najmä pre latinskú, humanistickú časť literárnej produkcie) a individuálna recepcia.

Obraz človeka sa v latinskej humanistickej literatúre rozšíril predovšetkým o svetskú tematiku, v ktorej dominuje praktická skúsenosť človeka nad zvestovanou, danou a minulou, individuálne črty jednotlivca nad všeobecne kresťanskými a praktická morálka nad nábožensky apriórnou a abstraktnou. Rozširuje sa teda obraz človeka v literatúre, prenáša sa dôraz na individuum a jeho subjektívne vnímanie a hodnotenie skutočnosti, individualizuje sa tvorba i recepcia literatúry.

Poznámky

¹ MINÁRIK, Jozef: *Renesančná a humanistická literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava, SPN 1985.

² ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava, NLC 1997; ČÚZY, Ladislav – KÁKOŠOVÁ, Zuzana – MICHÁLEK, Martin – VOJTECH, Miloslav: *Panoráma slovenskej literatúry I*. Bratislava, SPN 2004.

³ *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I*. Bratislava, Veda 1987, s. 56–95.

⁴ Podrobnejšie v zborníku *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí*. Bratislava, Veda 1967, s. 25 – 64.

⁵ VAJCIK, Peter: *Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí*. Bratislava 1955.

⁶ PAULINY, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčtiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava, SPN 1983, s. 136.

⁷ MINÁRIK, Jozef: c. d., s. 192.

- ⁸ MINÁRIK, Jozef: c. d., s. 115–119.
- ⁹ RAKOVSKÝ, Martin: *Zobrané spisy*. Bratislava, Veda 1974, s. 251.
- ¹⁰ RAKOVSKÝ, Martin: *ibidem*, s. 259.
- ¹¹ KOPPAY, Juraj: *Opera omnia. Zobrané spisy*. Bratislava, Veda 1980, s. 179.
- ¹² *Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava, Veda 1980, s. 142, 165–166.
- ¹³ KOPPAY, Juraj: c. d., s. 203.
- ¹⁴ MINÁRIK, Jozef: *Život a dielo Jakuba Jakobeu (okolo r. 1591–1645)* In: Jakub Jakobeus: *Výber z diela*. Bratislava, Veda 1963, s. 127.
- ¹⁵ JAKOBEUS, Jakub: *Výber z diela*. Bratislava, Veda 1963, s. 295.
- ¹⁶ JAKOBEUS, Jakub: c. d., s. 309.
- ¹⁷ KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Modlitba v kontexte latinských humanistických žánrov 16. storočia*. In: *Disputationes scientificae Universitatis Catholicae in Ružomberok*. Roč. 4, č. 2–3 (2004), s. 180–192.

Literatúra

- Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava, Veda 1980.
- Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí*. Bratislava, Veda 1967.
- JAKOBEUS, Jakub: *Výber z diela*. Bratislava, Veda 1963.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Modlitba v kontexte latinských humanistických žánrov 16. storočia*. In: *Disputationes scientificae Universitatis Catholicae in Ružomberok*. Roč. 4, č. 2–3 (2004), s. 180–192.
- KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Kapitoly zo slovenskej literatúry. 9. – 18. storočie. Typológia a poetika stredovekej, renesančnej a barokovej literatúry*. Bratislava, Univerzita Komenského 2005.
- KERULOVÁ, Marta: *Nahliadnutia do staršej slovenskej literatúry*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa 1999.
- KOPPAY, Juraj: *Opera omnia. Zobrané spisy*. Bratislava, Veda 1980.
- Melpomenina poľnica. Jesenskovi v 16. a 17. storočí*. Martin, Osveta 1986.
- MINÁRIK, Jozef: *Renesančná a humanistická literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava, SPN 1985.
- MÍŠIANIK, Ján: *Pohľady do staršej slovenskej literatúry*. Bratislava, Veda 1974.
- OKÁL, Miloslav: *Život a dielo Martina Rakovského I – II*. Martin, Matica slovenská 1979, 1983.
- PAULINÝ, Eugen: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava, SPN 1983.
- RAKOVSKÝ, Martin: *Opera omnia. Zobrané spisy*. Bratislava, Veda 1974.
- RUBIGALL, Pavol: *Opis cesty do Konštantinopolu a iné básne*. Bratislava, Tatran 1985.
- ŠKOVIERA, Daniel: *Bardejovčan Valentín Ecchius a jeho učebnica Ars Versificandi*. Bratislava, Stimul 2002.
- ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava, NLC 1997.
- VAJCIK, Peter: *Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí*. Bratislava 1955.
- Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava, Slovenský Tatran 1997.

Summary

Forms of Slovak Literature in the 16th Century Origin and Forming of Humanism in Literature

The paper discusses Humanism in Literature, its form in the 16th and 17th centuries, and its place in the history of Slovak Literature. The paper deals in chronological order with the works of the most remarkable representatives of Humanism, such as Martin Rakovský, Juraj Koppay, Jakub Jakobeus, but also with lesser-known authors, such as Pavol Rubigall, Ján Sambucus, Ján Bocatius, Ján Filický and others. Problems of genre and the theme of the Latin literature of Humanism in Slovakia are an important part of this topic, especially in comparison with literary Humanism in Moravia and other parts of what is now the Czech Republic. The author also covers specific elements of the literary style of Latin writing in the 16th and the first half of the 17th centuries, its verse, strophe, composition and other things.

O jednej téme v dráme 50. a 60. rokov 19. storočia

K výraznej historizujúcej tendencii prítomnej v slovenskej literatúre od počiatku romantizmu prostredníctvom tém viažucich sa k starším historickým obdobiam (Velká Morava, obdobie Matúša Čáka, Mateja Korvína, a pod.) pristupuje v 50. a 60. rokoch 19. storočia časté tematizovanie dobových udalostí s historickým dosahom, akými bola revolúcia v rokoch 1848/1849 či memorandové zhromaždenie z roku 1861. Najfrekvencovanejšia je téma revolúcie, ktorá si našla výraz vo všetkých literárnych druhoch. Jej vysoká frekvencovanosť má silnú mimoliterárnu motiváciu – demonštrovaním postoja k jednému z uzlových bodov slovenských dejín 19. storočia spolupôsobiť pri formovaní historického vedomia – pričom aj v tomto prípade platí, že „takéto mimoliterárne impulzy... takmer vždy signalizujú zvýšené napätie medzi estetickou intenciou literatúry a intenciou zameranou na utilitárne (mimoliterárne) zhodnotenie jej zážitkového základu”¹.

V tejto štúdii budeme sledovať tému revolúcie rokov 1848/1849 v dráme, kde prechádza naprieč celým generačným spektrom autorov dvoch porevolučných desaťročí.

Prvý kontakt s touto témou sa registruje už roku 1849 u Jána Vladára Gasparidesa (nar. 1794), autora typologickými znakmi tvorby blízkeho osvietenskému klasicizmu. O jeho veršovanej dvojdejtvovej smutnohře *Kněžna a její šafář, aneb: Z prachu necti těžké vstání*² sa len stručne zmieňujú A. Pražák, O. Čepan a L. Čavojský. V ich tvrdeniach sú však určité nepresnosti.

Charakteristika A. Pražáka: „Národní a sociální důsledky roku 1848, zejména březnové konstituce, dramaticky naznačil Gasparides v smutnohře ‚Kněžna a její šafář aneb: z prachu necti těžké vstání‘ (Básniřský sádek III. 1849, B. Bystrica, Machold), v prudkém to útoku na maďarskou šlechtu a radostném záporu jejich práv na slovenský lid”³ bola jediným

zdrojom informácie pre L. Čavojského, ktorý konštatoval sprostredkovanosť svojho poznania hry⁴ a zároveň prevzal nepresnosť Pražákovej charakteristiky⁵. O národných dôsledkoch roku 1848 sa totiž hra nezmieňuje, tento aspekt je v nej zastretý⁶, opozícia slovenské – maďarské/uhorské, na ktorej je zvyčajne postavený konflikt v iných hrách s témou revolúcie, tu nie je explicitne vyslovená. Ani raz sa neobjaví slovo Slovák či slovenský, maďarskosť aristokracie a súdництва signalizuje len niekoľko replík v maďarčine, absentuje motív dobrovoľníctva ťažiskový v iných hrách.

Čepanovo označenie hry ako „sentimentálny obrázok z uhorského povstania“⁷ – viac pozornosti jej nevenoval – tiež nezodpovedá skutočnosti. Prívlastok „sentimentálny“ je zavádzajúci. Sentiment rozhodne nie je prítomný v zmysle lúboštného príbehu, v hre nie je ani len jeho náznak, aj keď názov možno zvädza k predstave, že pôjde o vzťah dvoch spoločensky nerovných ľudí. Ani prípadná interpretácia zmieneného prívlastku v zmysle sociálneho sentimentu nie je presvedčivá, keďže v hre nedominuje súcitný, ale kritický tón. Jej časové situovanie do obdobia uhorského povstania tiež nie je presné, značne rozdrobený dej sa odohráva v priebehu niekoľkých desaťročí, motív revolúcie 1848/1849 je prítomný len v poslednom výstupe a bol do hry pridaný až v publikovanej verzii. Nemohol byť v pôvodnej verzii, ktorú pod názvom *Kněžna a její úředník, aneb: Z prachu necti těžké vstání* avizoval autor už v roku 1846 a ktorej publikovanie sa v roku 1847 neuskutočnilo pre zásah cenzúry⁸.

Hoci titul sugeruje zápletku medzi dvojicou postáv kňažná a šafár, ťažisko je na konflikte šafára so zemianskymi krajinskými úradníkmi, ktorí ho dali spalnicovať. Obidve dejstvá vyplňa šafárova snaha očistiť svoju česť, pričom pre falošné svedectvá svedkov strávi niekoľko rokov vo väzení a ďalšie roky sa zbytočne usiluje o satisfakciu, až vývinom udalostí rokov 1848/1849 sú vinníci, ktorí sa medzitým pridali k maďarskej revolúcii, postihnutí, keď na úteku padnú do rúk cisárskeho vojska. Gasparides nevyužil núkajúcu sa možnosť vnieść do hry národný prvok prostredníctvom motívu dobrovoľníkov, naopak pre cisárske vojsko použil označenie

havrani v symbolickom spojení s rakúskymi farbami čiernou a žltou. Na rozdiel od hier iných autorov jeho protagonista sa nijako nepodieľa na udalostiach rokov 1848/49, len sú v ich dôsledku postihnutí jeho škodcovia.

Postava kňaznej je napriek antiaristokratickému tónu hry posunutá k pólu spravodlivosti, pod tlakom zemianskych úradníkov síce prepustí šafára, ale oľutuje to a snaží sa mu pomôcť. Z jej úst dokonca zaznie kritika na pomalosť cisárovho naprávania krívd. Cisár však zostáva v hre zástancom spravodlivosti. Mýtus panovníkovej spravodlivosti, prítomný vo viacerých textoch slovenskej literatúry vzťahujúcich sa k tomuto obdobiu a korešpondujúci s pozíciou slovenského národného hnutia hľadajúceho ochranu pred rastúcim maďarizačným tlakom u panovníka, je jedným z mála prvkov, ktorý spája túto z poetologického i slohovotypologického aspektu silno anachronickú hru s dielami iných slovenských autorov, u ktorých sa tematizovali udalosti rokov 1848/49.

Voľba žánru sa javí ako výraz autorovej ambície prezentovať zvládnutie širokej žánrovej škály⁹. Znalosti antickej poetiky demonštruje využitím funkcie chóru v texte, ale najmä v poznámkach odvolávaním sa na Horáciovu *Ars poetica* (napr. právom začať dielo in medias res argumentuje na potenciálnu výčitku nedostatočného zdôvodnenia spalicovania šafára), avšak zaštitenie sa Horáciovou autoritou, napovedajúce Gasparidesovu typologickú orientáciu, je len formálne. Nerešpektuje antickú a ešte viac klasicistickou teóriou vyžadované dramatické jednoty, dvojdejstvomá smutnohra sa odohráva v priebehu niekoľkých desaťročí, často sa mení miesto deja, pričom nedodržanie klasických pravidiel tu nie je indikátorom smerovania k romantickému typu stavebnej uvoľnenosti, ale výrazom nedostatočného zvládnutia výstavby dramatického textu. Hre chýba dramatické napätie, je to len vleklý do veršov rozpísaný spor, pričom sa do nej výrazne premietli aj konflikty, ktoré mal s vrchnosťou sám autor¹⁰. Je napísaná po česky, v replikách sudcov sa ako ich charakterizačný znak viackrát objaví latinčina a maďarčina, mená postáv sú zvolené na princípe nomen omen, napr. úradník Vlkovský, kňazná Svatomilka. Často sa vyskytujú rôzne

sentencie, príslovia, najmä však citáty z Biblie či odkazy na ňu, výrazne napr. pri postave šafára, ktorého peripetie sú prostredníctvom mena Pavel a viacerými inými alúziami prirovnávané k prenasledovaniu biblickej postavy, pričom tu zaznieva echo ešte predosvietenských postupov.

Vzhľadom na to, že rukopis pôvodnej verzie hry sa nezachoval, nemožno jednoznačne posúdiť, k akým zmenám v nej došlo okrem pridania posledného výstupu s motívom revolúcie. Na základe toho, že Gasparides do nej nevniesol národný aspekt, prítomný v iných jeho textoch, v ktorých reagoval na revolúciu, možno predpokladať, že sa limitoval len na zmenu záveru hry. Určite sa nezmenila jej základná typologická orientácia, len autorovo zaujatie pozície vernosti trónu prostredníctvom prezentovania cisárskeho vojska ako nástroja spravodlivosti v pridanom výstupe urobilo hru, ktorú pôvodne cenzúra nedovolila vytlačiť, v zmenenej situácii politicky prijateľnejšou.

Ďalším príslušníkom najstaršej literárnej generácie, u ktorého sa tematizovali udalosti rokov 1848/49, je zakladateľská osobnosť slovenskej drámy Ján Chalupka. V intenciách jeho úzu dávať svojim hrám podtituly by sme k názvu *Dobrovoľníkov* (1854) mohli doložiť „alebo problémy so žánrom“. Chalupka verný svojmu komediografickému autorskému typu (alebo nemajúci dispozície pre iný žáner) napriek deklarovanému onačneniu „činohra“ aj tu v značnej miere použil postupy typické pre jeho veselohry a frašky. Repliku jedného z protagonistov v predposlednom výstupe posledného dejstva „A ja by rád štyri svadby splátať“¹¹ a ohlásenie chystaných svadiieb štyroch dobrovoľníkov možno čítať aj ako alúziu na túto líniu jeho tvorby – zaznieva v nej echo podtitulu frašky *Starúš plesnivec alebo Štyri svadby na jednom pohrebe v Kocúrkove*.

Základná zápleťka hry nevyplýva z udalostí rokov 1848/49 a účasti dobrovoľníkov na nich, tí, hoci dali hre meno, nastupujú až v druhom slede, ich dramatickou funkciou je predovšetkým prispieť k pozitívnemu vyriešeniu konfliktu, ktorý sa rozohráva medzi postavami typickými pre žáner frašky, charakterizovanými schematicky hyperbolizovanými vlastnosťami:

vyslúžilý dôstojník pod papučou, panovačná záletná žena, dievčina nútená k vydaju, zbabelý a hlúpy nápadník s pridaným znakom odnárodnosti naznačenej pomadařeným menom. Aktivita dobrovoľníkov vstupujúcich do hry v druhom dejstve na čele s bratom k vydaju nútenej dievčiny, sa spočiatku koncentruje na zastrašenie nechceného pytača, až v treťom dejstve sa dostávajú do stretu s príslušníkmi „gerily” a po peripetiách dvojnásobného uväznenia a šťastného oslobodenia sa hra znovu vracia do sféry privátneho života postáv – vytvárajú sa lúbostné páry, ktorých mužská zložka je z radov dobrovoľníkov.

Reflexie a rozhovory o dôvodoch a cieľoch dobrovoľníckych výprav, ktoré charakterizujú viaceré hry mladších autorov, u Chalupku absentujú, jeho dobrovoľníci sa limitujú na ničím neproblematizované deklarovanie vernosti trónu a národu. Postava baču, nápadná svojimi slovenskými replikami v hre napísanej po česky a typologicky nadväzujúca na motív zbojníkov z *Kocúrkova*, síce čiastočne korešponduje so záujmom romantikov o ľudový svet, ale romantickej koncepcii drámy je Chalupka vzdialený. Zostal pri klasicistických východiskách a postupoch, ktoré formovali už jeho prvé hry, a viac než ambíciu o zvládnutie nového žánru cítiť v *Dobrovoľníkoch* ambíciu prezentovať postoj k nedávnym udalostiam.

V hrách mladších autorov je dianie rokov 1848/49 základným zdrojom dramatického konfliktu, pričom prototypmi pre ich protagonistov boli väčšinou historické postavy dobrovoľníkov.

Najintenzívnejšie nasadenie cítiť z päťdejstvej smutnohry *Holuby a Šulek* (1850) Jozefa Podhradského. Vo veľmi rozsiahlom čiastočne veršovanom texte sa autor nekoncentruje len na titulných hrdinov, ale akoby bol chcel zachytiť všetko, čo hýbalo jeho generáciou od polovice 40. rokov 19. storočia a našlo vyústenie v udalostiach rokov 1848/49, nie však vo faktografickej dokumentarizujúcej podobe, ale v romanticky zväčšených obrazoch, kde sa neprihliada na to, či sa sled udalostí zhoduje s ich historickou chronológiou, ani na pravdepodobnosť dejových zvrátov a v intenciách romantického synkretizmu sa dramatické mieša s lyrickým.

Osudy oboch protagonistov – s väčším dôrazom na Šuleka – až po ich popravu sledujeme na pozadí známych udalostí národného života, ale aj v ich kontaktoch s poľskou revolučnou emigráciou v Uhorsku i v kontakte s ľudovými vrstvami. Konflikty sa hromadia na rôznej úrovni. Na tej najvšeobecnejšej sa stretá svet dobra reprezentovaný Holubym a Šulekom so svetom zla reprezentovaným zradcom Černobelom a zosobnením zla Kaifášom. Oproti sebe stoja však aj Šulek, rozhodnutý byť „verný trónu a národu“, a poľský gróf bojujúci „za vlasť a proti trónu“ a láska k žene bojuje s láskou k národu.

Z dvoch mott, ktoré uviedol Podhradský pri *Holubym a Šulekovi*, sa zvykne spomínať druhé ako obrazne vyjadrujúce jeho ideový princíp: „Jednotu nedvoj, veď si statej skutočnosti v reči, v skutku OBRAZ“. Treba však spomenúť aj prvé: „O Ďuru už tráva, čo ju s kladivom do zeme tĺcť budeš – predsa von vylezie,“¹², ktoré autor pripísal Cigánom a vzťahuje sa nielen k nezadržateľnosti životného pohybu, ale vyjadruje aj živelnosť, ktorá charakterizuje jeho drámu. Len spojenie obidvoch mott – vysokého / myšlienkového náročného obrazu a nízkeho / príslovia hovorí viac o charaktere tejto „radostnej smutnohry“, ktorá nesleduje len líniu tragicky heroického, ale má aj komické scény a erotikou nabité momenty. Pre ne sa už viackrát v súvislosti s ňou spomenul Shakespeare. Erotickosť v hre dal do súvisu so Shakespeareom (popri vplyve ľudovej piesne) L.Čavojský¹³, Podhradského humor označil za „shakespeareovský“ už S. H. Vajanský, ktorý ale zároveň vylúčil predpoklad, „že by pôvodca bol čítal dajakú drámu lepšieho ducha“¹⁴, keďže typicky romantické postupy v hre (uvolnená kompozícia, narušenie dramatických jednôt) mu ako stúpecovi inej estetiky nekonvenovali. Motivické zhody Podhradského hry so Shakespeareom Vajanskému unikli. Na jednu upozornil Zoltán Rampák – ako macbethovské sa mu javí Cigánkino predpovedanie Šulekovej násilnej smrti¹⁵. Je to akceptovateľná interpretácia, hoci veštenie má aj svoju folklórnu tradíciu. Ako jednoznačne shakespearovskú treba však interpretovať pomätenosť Klementínky po tom, čo Šulek zabil jej matku. Pripomína Oféliino šialenstvo po otcovej smrti. Aj obraz hrobu mŕtveho mládenca v Oféliinom blúznení korešponduje

s obrazom hrobu dievčiny v Klementínkiných pomätených rečiach. Ak Ofélia v svojej piesni veršom „ach, umri len“¹⁶ avizuje vlastnú smrť, podobným avízom Šulekovej i vlastnej smrti na jeho hrobe je Klementínkin obraz zabitia orla, ktorý roztrhal holubičku.

Tieto shakespearovské ohlasy sú v rozpore s tým, ako bol Shakespeare hodnotený v programovej stati *Slovo o dramate slovenskom* od Podhradského rovesníka Mikuláša Dohnányho, ktorý ho rozhodne nepokladá za nasledovaniahodného: „Čítajte Leara, Hamleta alebo Othella a uvidíte to: zhrozí a zatrasie sa duša vaša vo vnútornostiach svojich slovanských... Ani jedno teda ani druhé (t. j. ani starogrécku ani germánsku drámu, pozn. A. K.) Slovan prijať nemôže a nesmie, ale má dačo nového, krajšieho, božského vytvoriť“¹⁷. Ani prvok osudovosti, ktorý zaznie v Šulekových slovách „Osud zničiu lásku medzi námi dvoma“¹⁸, nie je v súlade s Dohnányho názormi, ktorý chcel pôsobenie osudu zo slovenskej drámy vylúčiť a orientoval ju najmä na folklórny model.

Podhradského hra je spontánnym výronom aj improvizáciou, nesie výrazné romantické znaky v mnohom vzdialené Dohnányho predstave o ideálnej slovenskej dráme. V konflikte dobra a zla, ktorý je v základe *Holubyho a Šuleka*, nielenže hynú nevinné postavy podobne ako v Dohnánym odmietaných germánskych drámach, ale aj Šulek, tento podľa prvého recenzenta hry „v tele ľudskom prebývající nějaký nadzemský, dobročinný duch“¹⁹, zabíja osudnou náhodou a omylom ľudí mu najbližších. Až záver poslednej scény signalizuje dodatočné víťazstvo pozitívneho princípu zastúpeného postavou Hurbana, ktorého autor v básni uvedenej pred hrou stotožnil s rozprávkovým hrdinom: „A ty pýcho naša! Popelváru slavný! / čos už nemohou čuť Slávie plač dávnny. / Ty uprostred tigrov smelý náš Hurbane“²⁰, a ktorého objavenie sa v závere treba vnímať aj cez toto obrazné identifikovanie s rozprávkovým víťazom. Smrť postáv stelesňujúcich zlo Kaifáša a Černobela je v súlade so schémou rozprávky, ale dá sa predpokladať aj kontaktný vzťah k Mickiewiczovým *Dziadom*, na ktorý upozornil Z. Rampák²¹. Kaifáša zabije hrom podobne ako Senátorovho služobníka Doktora u Mickiewicza.

Konštatovanie M. Babiaka, že v Podhradského diele sa „zjednocuje západná precitlivelosť, herderovský prísľub slovanským národom, štúrovský národný program, kresťanská etika prepojená s prvkami sociálnej spravodlivosti, politický konzervativizmus – v otázkach štátoprávneho usporiadania a východná mystika“²², ktorým charakterizoval celú autorovu tvorbu, platí aj pre jeho dramatický debut. S pripomenutím, že mystické či mesianistické našlo výraz najmä v jeho neskorších drámach. V *Holubym a Šulekovi* je Podhradský predovšetkým dôsledným apologetom štúrovského programu vrátane jednoznačného prohabsburského postoja ústiaceho do alegorického obrazu s mladým cisárom, ktorému zástupcovia slovanských národov monarchie sľubujú z verných srdiečok večný trón vystaviť.

O poldruha desaťročia neskôr vznikla veršovaná dvojdejtвовá smutnohra Jonáša Záborského *Holub*, publikovaná prvýkrát až v roku 1962. Názov signalizuje totožnosť hlavnej postavy s jedným z protagonistov Podhradského hry, resp. s jeho predlohou v realite. Vzhľadom na všestranne polemický postoj Záborského k štúrovskej skupine a romantikom vôbec, tak v oblasti literárnoestetickkej, ako aj filozofickej a politickej, je zrejmé, že na voľbe témy participovala polemická orientácia autora. Veta z *Vlastného životopisu* vypovedá o jeho názore na dobrovoľnícke výpravy: „Ja som bol tej mienky, že Slováci, pomáhajúc krajinu uhorskú podbiť, občiansky stratia mnoho, národne nevyhrajú nič“²³. Tento rezervovaný postoj k dobrovoľníckym aktivitám presvitá aj z jeho smutnohry.

Vzhľadom na to, že Záborského tvorbu vo všeobecnosti charakterizuje silná intertextuálnosť, vzniká očakávanie, že sa medzitextové nadväzovanie uplatní aj v tejto hre. Nie sú v nej však nijaké textové výpožičky z Podhradského drámy, je to predovšetkým konfrontácia v ideovom zmysle. Zdroj, z ktorého Záborský priamo čerpal, je inde a autor ho priznáva v liste J. M. Hurbanovi z 2. septembra 1867²⁴. Je ním *História povstania slovenského z roku 1848* od Mikuláša Dohnányho. Viaceré pasáže z Dohnányho diela vzťahujúce sa k Holubyho uväzneniu a poprave sú miestami až doslovne prevzaté, avšak

s tým rozdielom, že kým u Dohnányho mali jednoznačne dokumentovať Holubyho hrdinský postoj, u Záborského nadobúdajú ambivalentnú pozíciu už tým, že sú zasadené do celku, ktorý prezrádza rezervovaný postoj k spôsobu vedenia národného boja počas revolúcie. V liste Hurbanovi, v ktorom sa Záborský bráni pred výčitkou, že hrou urazil Holubyho rodinu, vykresliac ju ako synovi nepriateľskú, síce hovorí, že „ide o oslávenie krvosvedka, ukázanie tvrdosti jeho charakteru, zápalu za ideu, ktorému i rodičovská láska ustupuje”²⁵, ale pasáže prevzaté z Dohnányho nadobúdajú v hre príznak názorovej preexponovanosti protagonistu. V replike, v ktorej Holub odpovedá na otázku sudcu, kto mu dal splnomocnenie riadiť osudy Slovákov, začínajúcej sa veršami „Ten, pane, kto posielal národom / Spasiteľov počínajúcich sa v čas príhodný z ducha svätého/ ode všetkých pochádzajúceho”²⁶ Záborský dokonca aluduje na pasáž, ktorá sa nevzťahuje k Holubymu, ale je súčasťou Dohnányho reflexie týkajúcej sa činnosti Národnej rady²⁷, čím paroduje mesianistické idey i štýl Dohnányho a s ním celého tohto pólu nášho romantizmu. Práve k tejto replike sa vzťahuje Záborského poznámka v rukopise hry: „Nech aspoň toto slúži na ukážku, aké heslá hýbali tou bojovnou slovenskou mládežou”²⁸, prezrádzajúca jeho odstup od podobných ideí. Pred užšou konfrontáciou s textom Podhradského drámy Záborský uprednostnil širšie cielenú „podtextovú” polemiku s postupmi vedúcej skupiny národného hnutia v čase revolúcie vedenú z racionalistických pozícií. Hra je koncipovaná čiastočne ako spor otcov a detí – prvé dejstvo je vyplnené polemickými dialógmi protagonistu s odnárodnými príslušníkmi vlastnej rodiny, druhé je jeho polemikou so sudcami – pričom v podtexte replík typu „Tak je to, keď chlapi vedú národ, / stalo sa vám, čo každý rozumný predvidel” či „Nevídano, aby chlapi viedli /v kniževníctve i politike národ, / hanobili poctivé šediny”²⁹, cítiť autorovu preferenciu „rozumnosti” otcov i echo osobného sporu s romantikmi, ktoré zaznieva aj v iných jeho dielach.

Holub trpí ešte viac tým, čo si pri inej Záborského hre všimla už dobová kritika – že sa mu nepodarilo vypracovať naozajstnú drámu, len zdramatizovať históriu, a čo neskôr

Oskár Čepan nazval epikou prepísanou do dialógov³⁰. V prípade *Holuba* však aj sám autor uznal, že „práve táto hra najmenej odpovedá ideálu divadelnej hry. Lebo niet v nej temer nič deja, ale len samé rozjímania, raisonmenty. Chcel som v nej nastíniť a fixovať myšlienky a snahy, aké vtedy v Uhrách rozličnými stránkami hýbali, dejom slúžili za podnet“³¹. Hra však v istom zmysle nevybočuje z intencií toho, čo Záborský v traktáte *Básnici*, ktorý je súhrnom jeho teoretických názorov na literatúru, uvádza ako žiaduce vlastnosti pre prózu i drámu: „Rozprávka i divadelná hra majú byť zrkadlom národov... majú dopĺňovať i históriu i skúsenosť; majú učiť, vystríhať, napomínať“³². Akcentovanie poznávacieho i výchovného aspektu literárneho diela je tak súčasťou jeho teoretickej koncepcie, ako aj literárnej praxe.

V rukopise zostala smutnohra Jakuba Grajchmana *Bohdan Tatrín* v troch dejstvách s podtitulom *Zo života slovenského roku 1848/49*³³. Udalosti revolučných rokov v nej napriek podtitulu zohrávajú menšiu úlohu než v hrách Podhradského, Záborského a Kubániho. Do obdobia revolúcie je situované len prvé dejstvo, ďalšie sa odohrávajú v období bachovského absolutizmu. V hre predstavené dve etapy života protagonistu spojené s dvoma historickými situáciami majú podobný priebeh – v oboch sa pre svoje presvedčenie dostáva do konfliktu so svojím zamestnávateľom, resp. nadriadeným a pre nepravdivé obvinenie je uväznený – ale odlišné vyústenie – kým v prvom dejstve je oslobodený, v závere umiera. Hra vznikla prepracovaním nemeckej hry *Der Satan und der Philosoph*, ktorej názov signalizuje faustovskú tému.

Vzťahu medzi dvoma jazykovými verziami sa viackrát venoval Z. Rampák³⁴, ktorý zistil v nemeckej verzii väčšiu romantickosť, výraznejšiu rozvinutie faustovských motívov a nezdôrazňovanie národného aspektu, ktorý je naopak prítomný v slovenskej verzii. Keď *Bohdana Tatrína* autor v roku 1863 poslal na matičný súbeh, posudzovateľovi Jánovi Palárikovi³⁵ v ňom chýbala okrem iného spojitosť, jednota a určitosť deja. Absencia týchto vlastností nie je nezvládnutím dramatickej výstavby, ale ako ukázal už Z. Rampák porovnaním *Bohdana Tatrína* s Mickiewiczovými drážďanskými

*Dziadami*³⁶, orientáciou na inú poetiku než konvenovala posudzovateľovi. „Grajchman sa síce usiloval zastrieť uvoľnenosť dramatickej kompozície formálnym členením na dejstvá, lež Bohdanove monológy, najmä vo väzení smerujú jednako k typicky mickiewiczowskej monoscéne-improvizácii”³⁷. Zistené boli aj viaceré motivické zhody Grajchmana s Mickiewiczom a rovnaká – „slovanská” modifikácia faustovského motívu, v ktorej hrdinu popri vlastnej rozorvanosti trápi aj utrpenie jeho národa.

Ak výraznejšie pôsobenie Mickiewiczových *Dziadov* v Grajchmanovej dráme možno sledovať už od druhého dejstva, mefistovský motív je koncentrovaný do tretieho dejstva. Po rozsiahlych meditatívnych monóloch, Satanovom pokúšaní a odmietnutí jeho zvodov sa Bohdan obracia k Bohu modlitbou za svoj národ vrcholiacou víziou Matky Slávy, počas ktorej zomiera. Táto mesianisticky vyznievajúca vízia ohlasujúca Slovanom nový život má obdobu v Bohdanovom sne v prvom dejstve, takže napriek formálnemu trojdejstvovému členeniu je hra dvojnásobným zopakovaním jednej schémy v dvoch variantoch, pričom tragické riešenie v závere je aj výrazom dezilúzie z vývinu politickej situácie v období bachovského absolutizmu. S touto novou historickou skúsenosťou súvisí absencia oslavného prohabsburského tónu, ale dobrovoľnícke aktivity počas revolúcie autor nespochybňuje, necháva Bohdana na nich participovať.

Svojho protagonistu koncipoval Grajchman inak než Podhradský, hoci v oboch prípadoch ide o romantický typ hrdinu. Zatiaľ čo Podhradského Šuleka charakterizuje akčnosť, autor ho necháva predovšetkým konať – pomáhať, zachraňovať, bojovať – pre Bohdana je typická reflexívnosť, jeho presvedčenie sa prejavuje viac verbálne, aktivita je sústredená najmä do slovných súbojov. Po oslobodení z väzenia síce vyzýva priateľov ísť „pod zástavy Hurbanove”, ale nasledujúce scény až po poslom donesenú správu o cisárovom víťazstve sú vyplnené najmä piesňami a Bohdanovou reflexiou, ktorá je síce výrazom jeho rozhodnutia sa pre čin, avšak jediná priama akcia na scéne dokumentujúca jeho odhodlanosť má takmer karikatúrnu podobu, keď do mlyna, v ktorom sa dobrovoľníci skrývajú, sa dobývajú ich vlastní priatelia.

Nižšia miera Bohdanovej akčnosti je daná jeho pôvodným koncipovaním ako „filozofa“ a je vyvažovaná väčšou roman-tickou výlučnosťou jeho postojov, čo sa ešte výraznejšie prejavilo v nemeckej verzii hry. Redukovanie filozofickej problematiky, napr. eliminovanie diskusie s kňazom o Bohu, zmenšenie miery romantického univerzalizmu hrdinu a vnesenie motívu účasti na Hurbanových dobrovoľníckych výpravách v slovenskej verzii súvisí so zmenou adresáta. Redukciou „cudzieho“ motívu rozorvanectva a zvýraznením národného aspektu, ktorý sa v textoch dobovej slovenskej literatúry uplatňoval takmer záväzne, sa Grajchman prispôbil domácej konvencii v snahe zabezpečiť hre priaznivé prijatie v slovenskom prostredí.

Rozsiahla poznámka na titulnej strane rukopisu naznačuje možnosť ďalšej verzie znamenajúcej úplnú zmenu koncepcie. Text smutnohry mal byť upravený na dvojdejtвовú činohru, všetky scény so Satanom mali byť vynechané a v záverečných scénach mali utekajúci bachovskí úradníci za všeobecného nadšenia prosiť Bohdana o milosť. Radikálnou zmenou žánru z tragédie na činohru a úplným eliminovaním motívu rozorvanectva by hra stratila svoj výrazne romantický charakter a priblížila by sa typologicky k dielam písaným v intenciách optimizmu matičných rokov.

Veršovaná päťdejtвовá dráma Ludovíta Kubániho *Traja sokoli* – príbeh trojice národovcov, ktorí sa rozhodnú nejsť s revolučnou gardou proti slovenským dobrovoľníkom, ale pridať sa k nim, za čo sú zatknutí, odsúdení na smrť a napokon omilostení – vznikla s najväčším časovým odstupom od udalostí (1868, publikovaná 1905) a jej protagonisti, podobne ako u Podhradského a Záborského, mali tiež svoju predlohu v realite, Kubáni si však cielene vybral prípad, kde sa osudy účastníkov neskončili tragicky.

Autor, ktorý mal ambície aj teoreticky reflektovať literatúru, sa aspoň čiastočne pokúsil postupovať v intenciách postulátov, ktoré vyslovil v kritike Hostinského smutnohy *Svätoslavičovci*, kde odmieta pôsobenie náhody i osudovú drámu, dožaduje sa individuálnej charakteristiky, psycho-logicky motivovaného konania postáv, ktorým má byť determinované riešenie konfliktu. Na rozdiel od značnej kompozičnej uvoľnenosti u romantikov

kladie dôraz na „ekonómiu drámy“, vyžaduje rovnomerné rozvrhnutie deja do dejstiev s preferenciou klasickej päťdejtstvej stavby.

Práve v rovine kompozície sa Kubáni v *Troch sokoloch* usiloval čiastočne rešpektovať vlastné postuláty. Nemá príznak živelnosti Podhradského, nie je taký panoramatický, rozbiehavý, je koncentrovanejší na hlavnú dejovú líniu, hoci nie je dôsledný. Rozsiahla historická „balada“ v druhom dejstve o krvavých voľadoch Jána Korvína u dcéry bratríckeho veliteľa síce myšlienkou o škodlivosti boja proti svojim korešponduje s ideou drámy, ale jej vloženie zodpovedá typicky romantickým postupom. Dlhé monologicky koncipované prehovory postáv reflektujúce postupy vedenia národného boja či polemizujúce s nimi majú často viac rétorické než dramatické vyznenie. Autor už použitím tradičného romantického symbolu v názve signalizoval heroizujúce poňatie témy, text s výnimkou náznaku komična v makarónskych replikách mešťanov v prvých dvoch výstupoch druhého dejstva nevybočuje z jednej štýlovej roviny, zotráva v polohe vážneho až patetického. Patetickosť zasiahla silno aj lúbostné motívy, ktoré nemajú sviežosť príslušných pasáží Podhradského hry.

Hoci Kubániho protagonisti už nedisponujú takou výnimočnou pozíciou ako Podhradského Šulek, ktorý pôsobil ako „nadzemský, dobročinný duch“, predimenzovania vlastností sa celkom nevzdal, podobne ako viacerých romantických rekvizít. Upustil síce od konvencie potrestania zla zásahom „vyššej moci“, ale samotný motív neeliminoval úplne, pohráva sa s ním – kým Kaifáša v *Holubym a Šulekovi* zabije hrom, v prípade zradcu Šťastného v *Troch sokoloch* je možnosť podobného riešenia naznačená, ale zároveň aj zavrhnutá. Po Šťastného slovách „Za peniažky predám i rod i vlasť“ nasleduje autorská poznámka „Zablysne sa, zahrní, zhučí vietor a začne pršať“, ale očakávaný trest sa nezrealizuje, postava pokračuje v monológ, ktorým sa má prehĺbiť jej charakteristika a motív „trestu zhora“ je nasmerovaný k ironickému prehodnoteniu: „Čo to?... Či odpoveď z neba? / Hu ... jak ma striaslo! Chi, chi, veď v Boha / ja neverím – Bohom mi je zlato! / Ach! Čert po blesku, víchre a hromu. / Boháčom vyjdem zo sveta zlomu“³⁸.

V *Troch sokoloch* je prítomná aj shakespearovská alúzia. Vo väzenských úvahách Marka Tisovského o smrti zaznejú otázky zo známeho Hamletovho monológu, čo opätovne potvrdzuje, že Dohnányho výhrady proti Shakespeareovi neznížili jeho príťažlivosť pre našich dramatikov.

V zaujímaní pozície pri konflikte programu národného hnutia a maďarskej revolúcie sa neuplatnila len čiernobiela schéma národovci – zradcovia, ale aj jemnejšie názorové diferencovanie, najmä pri postavách Likerského a Juraja Tisovského, ako aj medzi samotnými „sokolmi“. Kubániho interpretácia netragického završenia príbehu troch národovcov však nekorešponduje s jeho teoretickým zdôrazňovaním psychologickej motivácie a odmietaním náhody pri riešení konfliktu, je výrazom jeho liberálnej politickej orientácie. Na tomto ideologicky silno exponovanom mieste použil autor alegorický prvok podobne ako Podhradský v *Holubym a Šulekovi*. Záverečnú scénu s motívom odpúšťajúcej matky Ugrie vyzývajúcej ústami maďarskej dievčiny k zbrataniu tak možno chápať aj ako odpoveď na záverečnú alegorickú scénu s cisárom v Podhradského dráme. Kubáni pritom nepolemizuje s postupmi vedenia národného boja v čase revolúcie, ale svojou interpretáciou udalostí sa usiluje o ich zrovnováženie s aktuálnymi snaženiami liberálnej frakcie slovenskej politiky.

Typologické rozpätie drám tematizujúcich v porevolučnom dvadsaťročí udalosti rokov 1848/49 siaha od osvietenско-klasticistického typu drámy po jej postromantickú podobu. Napriek šírke typologického rozpätia je spoločným znakom analyzovaných textov, i keď prejavujúcim sa v rôznej miere, zosilnená operatívno-ideologická stránka, ktorá je výrazom pragmatickej ambície demonštrovať postoj k jednému z uzlových bodov slovenských dejín 19. storočia.

U J. Vladára Gasparidesa, autora najstaršej generácie, je motív revolúcie doplnkový, do jeho hry *Kněžna a její šafář* bol vložený dodatočne, s čím súvisí neakcentovanie národného aspektu. Vnesenie aktuálneho motívu nič nezmenilo na tom, že použitými výstavbovými postupmi je jeho hra silno anachronická a napriek odvolávaniu sa na pravidlá antickej poetiky nezvládnutá.

V Chalupkových *Dobrovoľníkoch* sa zotrvačne uplatnili rutinné postupy klasicisticky orientovaného komediograficky vyprofilovaného autora, čo spôsobilo, že od deklarovaného žánru činohry unikol k overeným postupom frašky, ktorú nadstavil národne akcentovanou líniou dobrovoľníkov, kde sa v náznaku uplatnil aj romantizujúci prvok, avšak základná klasicizujúca orientácia zostala nezmenená.

Podhradského *Holuby a Šulek* a Grajchmanov *Bohdan Tatrín* zodpovedajú romantickému typu drámy, pričom ani jeden sa neviaže na koncepciu slovenskej drámy Mikuláša Dohnányho. Oproti väčšej živelnosti Podhradského hry, jej inšpirovaniu sa viacerými zdrojmi, medzi ktorými je nezanedbateľný Shakespeare, a orientácii na akčný typ hrdinu, Grajchman je užšie spojený s jedným typom drámy – vychádza z faustovského motívu v slovanskej/mickiewiczovskej modifikácii, ktorá má národnú mesianistickú zložku, a hrdina má viac reflexívne dimenzie. Kým Podhradského hra je dôslednou apológiou postupov štúrovskej skupiny národného hnutia v čase revolúcie vrátane jednoznačného prohabsburského postoja, u Grajchmana motív revolúcie nie je dominantný a vzhľadom na neskorší vznik hry v nej absentuje oslavný prohabsburský tón.

Záborského smutnohra *Holub* je výrazom autorovho skeptického postoja k dobrovoľníckym aktivitám a ideovou konfrontáciou s Podhradského drámou. Napriek tomu, že Záborský bol teoretizujúcim autorom, v *Holubovi* sa koncentroval viac na ideovú zložku než na náležité dramatické stvárnenie, ale pragmatické chápanie drámy ako „doplňovania histórie” so zámerom „učiť, vystríhať, napomínať” je aj súčasťou jeho teoretickej koncepcie.

L. Kubáni v *Troch sokoloch* podrobil model romantickej drámy určitej revízií smerom k väčšej stavebnej vyváženosti a psychologickej motivácii konania postáv. Estetické postuláty vyslovené v kritike Hostinského hry však vo vlastnej dráme nerealizoval dôsledne aj pre prítomnosť mimoliterárnej intencie, uňho spojenej s liberálnou politickou orientáciou.

Poznámky

¹ BÍLIK, René: *Vznik minulosti (Historický žánr v próze slovenského romantizmu)*. Slovenská literatúra, 52, 2005, č. 4–5, s. 296.

² In: GASPARIDES-VLADÁR, Jan: *Básniřský sádek. Oddíl třetí*. Banská Bystrica, Machold 1849, s. 1–34.

³ PRAŽÁK, Albert: *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha, Orbis 1932, s. 212.

⁴ In: CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena – NOSKOVIČ, Alexander – ČAVOJSKÝ, Ladislav – LEHUTA, Emil: *Kapitoly z dejín slovenského divadla*. Bratislava, VSAV 1967, s. 309.

⁵ Porov. „Prvý prišiel s námetom povstania Ján Vladár Gašparides, evanjelický farár v Polichne, ktorý v smutnohre *Kněžna a její šafář aneb Z prachu neci těžké ustání* nidal o sociálnych a národných dôsledkoch revolúcie a zdôrazňoval koniec otrokárskej nadvlády maďarskej šľachty nad slovenským ľudom”. Tamže, s. 293.

⁶ Výrazne sa národný aspekt uplatnil v inom Gasparidesovom texte, publikovanom tiež v 3. zväzku Básniřského sádku, v básni *Radostný pomník na slavno-vítězný vjdybyt občansko-pravé svobody v krajině uherské, 1849*. Udalosti rokov 1848/49 majú v nej dominantné postavenie, autor víta habsburské víťazstvo a porážku maďarskej revolúcie s prispáním Slovanov ako oslobodzujúce pre slovanské národy.

⁷ In: ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava, VSAV 1965, s. 142.

⁸ Porovnaj: *Ohlášení*. In: GASPARIDES-VLADÁR, Jan: Básniřský sádek. Oddíl první. Banská Bystrica, Machold 1846, nepaginovaná strana a *Obsah*. In: *Básniřský sádek. Oddíl druhý*. Banská Bystrica, Machold 1847, nepaginovaná strana.

⁹ V troch zväzkoch Gasparidesovho *Básniřského sádku* sa nachádzajú napr. ódy, hymny, lyrické listy, žalospevy, popisno-didaktické spevy, parabola, kantáta a ďalšie žánre, všetkým textom však chýba väčšia tvorivá invencia.

¹⁰ Na autobiografický prvok upozornil sám Gasparides. Porov. GASPARIDES-VLADÁR, Jan: *Básniřský sádek, Oddíl třetí*. Banská Bystrica, Machold 1849, s. 34.

¹¹ CHALUPKA, Ján: *Dobrovoľníci*. In: CHALUPKA, Ján: *Drámy*. Bratislava, SVKL 1954, s. 337.

¹² PODHRADSKÝ, Jozef: *Holuby a Šulek*. In: Podhradský Jozef: *Holuby a Šulek a iné hry*. Bratislava, NLC 1998, s. 5.

¹³ ČAVOJSKÝ, Ladislav: *Z národnej mohyly do iskier života víchor duj!* In: Javisko. Bulletin Slovenského národného divadla k predstaveniu hry Jozefa Podhradského *Holuby a Šulek* v činohre SND v Bratislave, premiéra 14. februára 1981, nepaginované.

¹⁴ VAJANSKÝ, HURBAN, Svetozár: *Literárne rozpomienky*. In: Literatúra a národ. Bratislava, Tatran 1989, s. 124

¹⁵ RAMPÁK, Zoltán: C. d., s. 178.

¹⁶ SHAKESPEARE, William: *Hamlet*. In: Tragédie. Preložili Zora Jesenská a Ján Rozner. Bratislava, SVKL 1963, s. 180.

¹⁷ DOHNÁNY, Mikuláš: *Slovo o dramate slovenskom*. In: *Slovenská literárna kritika I*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977, s. 116.

¹⁸ PODHRADSKÝ, Jozef: C. d., s. 117.

¹⁹ *Holuby a Šulek*. Slovenské noviny, II, 1850, č. 74.

²⁰ PODHRADSKÝ, Jozef: C. d., s. 8.

²¹ RAMPÁK, Zoltán: C. d., s. 179.

²² BABIAK, Michal: *Tri romantické hry Jozefa Podhradského*. In: PODHRADSKÝ, Jozef: *Holuby a Šulek a iné hry*. Bratislava, NLC 1998, s. 294.

- ²³ ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Vlastný životopis*. In: ZÁBORSKÝ, Jonáš: Dielo II. Bratislava, Tatran 1989, s. 382.
- ²⁴ List Jonáša Záborského Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi. 2. septembra 1867. ALU SNK, 29 F 71.
- ²⁵ Tamže.
- ²⁶ ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Holub*. In: ZÁBORSKÝ, Jonáš: Dielo II. Bratislava, Tatran 1989, s. 229.
- ²⁷ Porov. DOHNÁNY, Mikuláš: *História povstania slovenského z roku 1848*. In: DOHNÁNY, Mikuláš - ŠTEFANOVIČ, Samuel: *Slovenské povstanie 1848 - 1849*. Bratislava, Tatran 1988, s. 104.
- ²⁸ ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Divadelné hry Jonáša Záborského 1866*. ALU SNK, MJ 532, s. 247.
- ²⁹ ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Holub*. In: ZÁBORSKÝ, Jonáš: Dielo II. Bratislava, Tatran 1989, s. 229.
- ³⁰ Porov. DOBŠINSKÝ, Pavol: *Záborského smutnohra Posledné dni Veľkej Moravy*. In: Slovenská literárna kritika I. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977, s. 242 a ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava, VSAV 1965, s. 159.
- ³¹ List Jonáša Záborského Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi . 2. septembra 1867. ALU SNK, 29 F 71.
- ³² ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Básnici*. In: ZÁBORSKÝ, Jonáš: Dielo II. Bratislava, Tatran 1989, s. 333.
- ³³ GRAJCHMAN, Jakub: *Bohdan Tatrin. Smutnohra v troch dejoch zo života slovenského roku 1848/ 49*. ALU SNK, sign. 28 E 5. Znenie je obsahovo totožné s rukopisom *Bohdan. Dejohra (prečiarknuté na činohra) v 3 jednaniach*. ALU SNK, sign. 28 E 4. Na rozdiel od údajá na titulnej strane je rukopis so signatúrou 28 E 4 vo vnútri členený na štyri dejstvá, pričom pôvodne mal štvordejstvové členenie aj rukopis so signatúrou 28 E 5, sú v ňom len prepísané čísla výstupov a dejstiev. Grajchman poslal na súbeh v roku 1863 trojdejestvovú smutnohru. Podľa údajá A. M. Husku (HUSKA, Anton Miroslav: *Dramatická tvorba Jakuba Grajchmana*. In : Sborník Matice slovenskej, 9, 1931, s. 164.) Grajchman prepracoval trojdejestvovú tragédiu na dvojdejstvovú, pričom pridal scény Satanovej návštevy Bohdana vo väzení. V Archíve literatúry a umenia SNK v Martine sa takáto dvojdejstvová verzia nenachádza, ale scény s návštevou Satana vo väzení sú v oboch zachovaných rukopisoch. Na titulnej strane rukopisu so signatúrou 28 E 5 je poznámka, podľa ktorej sa tragédia mala upraviť na dvojdejstvovú činohru, pričom všetky scény so Satanom mali byť vynechané. Takáto úprava by bola opakom toho, čo uvádza A. M. Huska.
- ³⁴ RAMPÁK, Zoltán: *Nemecké divadelné hry Jakuba Grajchmana a ich nemecké znenia*. Literárnohistorický sborník Matice slovenskej 1, 1944, s. 188–196; RAMPÁK, Zoltán: *K otázkam romantizmu v slovenskej dráme*. In: *Mnohotvárnosť dramatického umenia*. Bratislava 1976, s. 179–181.
- ³⁵ PALÁRIK, Ján: *Posúdenie dramatických kusov o vypísané 200 a 100 zlatové odmeny sa uchádzajúcich..* Sokol II, 1863, s. 306–308.
- ³⁶ RAMPÁK, Zoltán: *K otázkam romantizmu v slovenskej dráme*. In: *Mnohotvárnosť dramatického umenia*. Bratislava, Obzor 1976, s. 181–184.
- ³⁷ RAMPÁK, Zoltán: C. d., s. 183.
- ³⁸ KUBÁNI, Ludovít: *Traja sokoli*, Bratislava, Tatran 1985, s. 34.

Literatúra

- BABIAK, Michal: *Tri romantické hry Jozefa Podhradského*. In: PODHRADSKÝ, Jozef: *Holuby a Šulek a iné hry*. Bratislava, Národné literárne centrum 1998, s. 291–300.
- BÍLIK, René: *Vznik minulosti (Historický žáner v próze slovenského romantizmu)*. Slovenská literatúra, 52, 2005, č. 4–5, s. 296–317.
- CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena – NOSKOVIČ, Alexander – ČAVOJSKÝ, Ladislav – LEHUTA, Emil: *Kapitoly z dejín slovenského divadla*. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967.
- ČAHOJ, Peter: *V ohnisku zápasov. Dramatické dielo Jakuba Grajchmana*. Slovenská literatúra, 50, 2003, č. 5, s. 374–381.
- ČAVOJSKÝ, Ladislav: *Z národnej mohyly do iskier života víchor duj!* In: Javisko. Bulletin Slovenského národného divadla k predstaveniu hry Jozefa Podhradského *Holuby a Šulek* v činohre SND v Bratislave, premiéra 14. februára 1981, nepaginované.
- ČEPAN, Oskár – KUSÝ, Ivan – ŠMATLÁK, Stanislav – NOGE, Július: *Dejiny slovenskej literatúry III*. Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1965.
- DOHNÁNY, Mikuláš: *História povstania slovenského z roku 1848*. In: DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel: *Slovenské povstanie 1848–1849*. Bratislava, Tatran 1988.
- DOHNÁNY, Mikuláš: *Slovo o dramate slovenskom*. In: *Slovenská literárna kritika I*. Edične pripravil Cyril Kraus. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977.
- GASPARIDES-VLADÁR, Jan: *Básniřský sádek. Oddíl první*. Banská Bystrica, Machold 1846.
- GASPARIDES-VLADÁR, Jan: *Básniřský sádek. Oddíl druhý*. Banská Bystrica, Machold 1847.
- GASPARIDES-VLADÁR, Jan: *Básniřský sádek. Oddíl třetí*. Banská Bystrica, Machold 1849.
- GRAJCHMAN, Jakub: *Bohdan Tatřín. Smutnohra v troch dejoch zo života slovenskíeho roku 1848/49*. Rukopis. Archív literatúry a umenia SNK, Martin, signatúra 28 E 5.
- GRAJCHMAN, Jakub: *Bohdan. Dejohra (prečiarknuté na činohra) v 3 jednaniach z roku 1849*. Rukopis. Archív literatúry a umenia SNK, Martin, signatúra 28 E 4.
- GRAJCHMAN, Jakub: *Der Satan und der Philosoph*. In: *Dramatische Werke von Jakob Grajchman*. Rukopis. Archív literatúry a umenia SNK, Martin, signatúra 28 E 6.
- HUSKA, Anton Miroslav: *Dramatická tvorba Jakuba Grajchmana*. In: *Sborník Matice slovenskej 9*, 1931, s. 154–169.
- CHALUPKA, Ján: *Drámy*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1954.
- KUBÁNI, Ludovít: *Kritické úvahy o Pet. Z. Hostinského smutnohre „Svätoslavičovci“*. Slovesnosť I, 1873, č. 1, s. 5–6, č. 2, s. 12–14, č. 3, s. 20–21, č. 4, s. 29–31, č. 5, s. 35–38.
- KUBÁNI, Ludovít: *Traja sokoli*. Bratislava, Tatran 1985.
- PODHRADSKÝ, Jozef: *Holuby a Šulek*. In: PODHRADSKÝ, Jozef: *Holuby a Šulek a iné hry*. Bratislava, Národné literárne centrum 1998, s. 3–173.
- PRAŽÁK, Albert: *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*, Praha, Orbis 1932.

- RAMPÁK, Zoltán: *K otázkam romantizmu v slovenskej dráme*. In: *Mnohotvárnosť dramatického umenia*. Bratislava, Obzor 1976, s. 163–202.
- RAMPÁK, Zoltán: *Nemecké divadelné hry Jakuba Grajchmana a ich slovenské znenia*. Literárnohistorický zborník Matice slovenskej, 1, 1944, s. 188–196.
- SHAKESPEARE, William: *Hamlet*. In: *Tragédie*. Preložili Zora Jesenská a Ján Rozner. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1963, s. 95–208.
- VAJANSKÝ, HURBAN, Svetozár: *Literárne rozpomienky*. In: *Literatúra a národ*. Bratislava, Tatran 1989, s. 122–128.
- ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Dielo II*. Bratislava, Tatran 1989.
- ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Divadelné hry Jonáša Záborského 1866*. Rukopis. Archív literatúry a umenia SNK, Martin, signatúra MJ 532.
- ZÁBORSKÝ, Jonáš: *List Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi z 2. septembra 1867*. Rukopis. Archív literatúry a umenia SNK, Martin, signatúra 29 F 71.

Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA 1/3736/06 *Dielo Ludovíta Kubániho v kontextoch slovenského romantizmu* a grantu VEGA 1/2246/05 *Teoretické myslenie o literatúre v 18. a 19. storočí*.

Summary

About One Topic in the Drama in the 1850s and 1860s

The paper follows the theme of the revolution in 1848/49 in Slovak drama of the 1850s and 1860s. J. Vladár Gasparides, an author with relations to the Enlightenment and Classicism, placed a motif of revolution into his earlier play. J. Chalupka, an author of Classicist comedy, dealt with the revolution in a dramatic play, but contaminated the genre by using a farcical approach. J. Podhradský and J. Grajchman, authors of Romantic plays, did not limit themselves to M. Dohnány's theoretical reflection on drama. Podhradský found inspiration in numerous sources, including Shakespeare, and preferred an action hero. Grajchman started from the Faustian motif with a Slavic (Mickiewicz's) modification, and his protagonists are more reflective. J. Záborský's play is an expression of the author's sceptical attitude towards the military. At the same time, it reacts to Podhradský's play. L. Kubáni revised the Romantic concept of drama in favour of a more balanced dramatic composition. Despite a wide typological range of dramas dealing with the 1848/49 revolution that range from Classicist drama to a Post-Romantic drama, the works have common features, such as an emphasis on operative and ideological aspects. These features express the pragmatic ambition to show the author's attitude towards one of the focal points of 19th century Slovak history.

Bad Blood, Beauty and Violence

As a rather recent piece, published in 1998, Jan Johanides' story, *Dedičný červotoč* (Hereditary Woodworm), indicates how contemporary Slovak literature approaches historical narration. Johanides' interest in, and obsession with, Europe's heritage results in largely metaphorical writing, with a strong hint of unease¹. The story violates our expectations about the temporal and causal order of events. The reader has to reconstruct the chronology in the story, as well as to come to his own interpretation of the clues, some of which are provided by the author, some by the narrators or characters themselves, and some are missing completely. The complex structure of the story leads one to ask the well-known Formalist question: how is the work done? Besides, what does this complexity imply?

Johanides divided his story into two parts: the first one covers events of the past, whereas the second one depicts the present. Past events take place during battles against the Turks in the Balkans and in the northeast of Slovakia². The timeframe is rather vague and broad, roughly covering the period from the 17th century until the second half of the 19th century. The present events probably happen in the mid- to late 1990s: the text refers to tourists from *former* Czechoslovakia coming to Istria shortly after the conflicts in the *former* Yugoslavia. The two distant periods are linked through a family history: an ardent warrior against the Turks started the family line, and it finishes with his female offspring.

History suddenly appears and suddenly disappears – there is a void before the hero, and there is a void after his last descendant dies (no *plus quam perfectum*, no *futurum*). At this point, we can simply note that we are dealing with the distinction between the conscious and the unconscious, with the concept of memory, along with the question of how to reflect

and verbalize temporal experience. However, I will not address these issues in this paper.

The narrators take different points of view, and they themselves are articulating their concepts of time and history. Both past and present events are narrated in the past tense. With events that are supposed to be taking place in the present, there is a small gap between the time of the actual events and the time of narration. A frequent approach when narrating past events is to alternate between historical and eyewitness points of view. The changes in temporal perspective also enable the narrators to convey different emotional attitudes (such as nostalgia, irony, and cynicism), and to have greater or lesser knowledge of details of events.

The mention of a precise time or specific historical event is combined with a vague reference, which is then specified by a series of circumstances:

"In the nineteenth century, when they finally started using metal-tipped pens that were stuck in wooden handles instead of a quill, even in Zips, none of the Schlüssels – except old Albrecht Schlüssel – knew that, once upon a time, about twenty years after the costly – like some king's coronation shining act – signing of the Vienna Peace, and at the same time, from the rise of the first waltz in the world, in the times of April-like weather, when armed and unpaid soldiers were fleeing their units and gathered in small and conniving groups of robbers that took ransom money from stewards who also got their deal; in bending times which forced everybody to behave like they were under the low ceiling of a basement, to act while squatting and claiming how upright they all are; in groping times devaluing the currency; in irritated times when news about the cholera in Zemplin spread, the confusing news about some suspicious white powder sprinkled into wells, the mutually contradictory news about nobles poisoning wells, which they already knew about even in Zips; in times when the future wilted more and more and was, in many ways, as unpredictable as the numerical value that will show up on the top surface only when the dice stops; some dressed-up alien, from head to heels an obvious stranger, showed up in the square of

some small town in Zips one morning. He was sitting in a decorative saddle, on a long-legged, in that region perhaps not even seen yet, horse. Some Gypsy, who was later, exactly in connection with this horse, driven before the city fathers and hanged, stated that the horse went as silently as death comes to a wedding."³

The large quotation above sets the story in the 19th century and points to the difference between objective time and subjective perception which is expressed through a series of associations, where time is indicated periphrastically. One can assume that the text refers to the Vienna Peace Treaty of 1809. The first waltzes became popular between the 1810s and the 1820s, and the cholera epidemic broke out in Zemplin in 1830-1831. On the other hand, some temporal associations do not imply any specific period of history. Vice versa, they sound as if they could – or should – be applied to a different, perhaps much more recent era. This sudden proximity between the past and the present underlines the arbitrary treatment of time, and introduces the perspective of an absolute, quasi-divine Eye.

Time in this quotation is perceived not only as a historical point, but also as a period filled with events. There is a certain rhythm of events, expressed by repeating words. The incorporation of poetic figures and tropes, such as epithets, metaphors, anaphors, and epanastrophes into the epic text, changes the flow of the narration, and is also used as a compositional technique. Johanides claims that, "the first sentence...not only has to inform, but also express and create mood. It shows the ability of the observing writer, the angle of his view; it should indicate intention...Especially, the first sentence must be precise...it must be built from the right rocks from the ground up. Thus, from the most suitable words that are closest to the author's intention."⁴

In contrast to this approach, the investigation of the death of Slovak tourists in Istria lists exact times (such as 4:45 a.m., 5:37 a.m., 8:35 a.m., or 9:50 a.m.), but this objective measurement of physical time is also combined with occasional subjective perceptions of time, as well as contrasted with a pseudo-mythic concept of the more recent past – "the times of Tito".

Since the temporal references in the quote are interwoven with the spatial aspect, by referring to different events, the narration opens and closes spatial horizons, and we move between Vienna, Zemplin, the unknown area where the stranger came from, or even areas where any notion of space or time is irrelevant.

Delegating the narration to the characters themselves reinforces the subjective perception of time. Being aware of it, remembering and anticipating events, as well as verbalizing them, are part of the effort to coordinate and process the temporal experience. A dim rider from the past named Eberhard reveals three important pieces of information to his son Albert: he is a murderer; he is circumcized like the Turks; but he is not a Muslim. Nevertheless, the clue to the whole family history is provided only in the narration of the dynasty founder's great-great-grandson, Hieronymus Schlüssel. Hieronymus makes the family secret known publicly to all family members at a wake. The scene is highly grotesque (not surprising, if the reader connects the name of the revealer of truth to Hieronymus Bosch, and sees the whole wake as an allusion to Bachtin's interpretation of François Rabelais and folk culture).

The knowledge about the first Schlüssels, conveyed by the narration of his distant descendant Hieronymus, features elements of oral history. The narrative form reminds one of *skaz*. The chronology is destroyed, and the voice from the past speaks about the ancient past. It is meaningful that the drunken, sated younger member of the family first laughs crazily⁵, but then gets angry, refuse to believe the story, and kill the one who revealed it. The "truth" (the Word) is thus rejected and forgotten. The unconscious prevails over the conscious, knowledge is lost, and the terrible consequences of the first sin are covered over by the notion of sinister "chances" and "accidents".

Nevertheless, since one of the Schlüssels offers us a key to the story, we know that the family name is false. In fact, the family's ancestors were called Slavnik⁶. The first one in the line, the half-peasant, half-soldier who appeared from nowhere,

was given the surname, along with a title of nobility and a dagger of Damascus steel⁷ by Prince Eugène of Savoy for his military achievements. He not only killed dozens of Turks, but also seized a Turkish flag with a verse from the Koran on it, which turned out to be a decisive moment in the battle. At this point in Hieronymus' story, he switches to an epic narrative style that has a different pace. This segment is also marked by a change of languages, which not only frames the time of the narration, but emphasizes its authenticity. The heroic episode is marked by Hieronymus' speaking in the eastern Slovak dialect, whereas the core of events is narrated in standard Slovak. In contrast, Eberhard's earlier confession used direct speech in the first person (rather rare at this point of the story), which also might convey the impression of authenticity. On the other hand, the fact that this direct speech is in Slovak, when the narrator explicitly mentions that Eberhard said the three important sentences in German, underlines the distance between the event and the narration about it, as well as the author's/narrator's intervention into the story.

Hieronymus' story warns the family that it has bad blood and is burdened with a sin. After the first Slavnik witnessed the torture of nuns in a Turkish camp, he killed all the Turkish children that had been taken hostage. The confessional (as well as later ethnic and feminist) implications are obvious, and the author continues to make deliberate hints⁸. The first Slavnik's great-grandson became a victim of his own greed: he got involved with a Romanian who taught him how to disguise purebred Arabian horses so that they looked like the famous speckled horses bred by Henri de la Turenne. After *twelve* Croatian customers discover this fraud, they circumcize him in order to humiliate and mark him. Hieronymus' story here reaches its culmination: Eberhard Slavnik also killed a Muslim person who took care of him after the attack by the Croatians. The Muslim, named Ali, is not only characterized as a "good Samaritan" (p. 16) but, before his death, he also expresses his astonishment that Slavnik would injure him, "I acted...like one of you...like a Christian" (p. 18). This dramatic scene of a fratricide would not be complete without a fatal curse in Alba-

nian, and a purebred greyhound (which also appears in Johanides' earlier books) in the background. The circumcized Slavnik changes his name to Schlüssel and returns to the north, to the region of Zips, where his ancestors had come from.

Johanides inserts various genres into his story, including popular literature, and often parodies them. Besides heroic epics, legends, fairy tales, biblical stories, and travel narratives, he also utilizes detective, spy, and suspense stories, as well as romances and tragedies (not to mention his 'dialogue' with Bachtin, Welsch, feminism, or Slovak writers of different epochs). That part of the story which happens in the present uses the motifs of a love triangle, a blood feud, and the subsequent tragic deaths of all the protagonists. Slavnik-Schlüssel's descendant, a young assistant professor at the Department of Aesthetics, named Matilda, meets a local singer at a holiday resort in Istria. Admiring his manly chest and listening to his troubadour-like poetry, she experiences an excitement similar to that which she felt when, "she first met...Pavel Vilikovský and they discussed an article of a theoretician of Post-Modernism, professor Wolfgang Welsch" (p. 22). She eventually cheats on her husband of four years, from whom she has a five-year-old daughter. However, the lover, Jože Podobnik, is the son of a local judge, and is caught up in a blood feud. Other details, which we learn from one of the characters, and which add to the complexity of the situation, are that Podobnik made the mistake of publishing his poems in Belgrade. What is even worse, he had an affair with a woman whose husband was an Albanian, but who fought eagerly against the Serbs and is now, "in body and spirit a Slovenian" (p. 31). The tragedy is thus inevitable, and both Matilda and Podobnik are shot dead. Nevertheless, testimony about the events is presented by an unreliable witness – Matilda's husband, Anton. He does not see the murder take place, but only hears a conversation in Slovenian (which he does not understand) that takes place at the time of the killing. In addition, he dies, presumably of a heart attack⁹, immediately afterwards. The proximity of the sea is also relevant. Even though Hieronymus Schlüssel-Slavnik's knowledge about the ancestral region is forgotten,

destiny links the beginning and the end¹⁰. After an investigation in the form of a peripeteia, catastrophe finally strikes when the narrator lets us know that fate has also worked in Slovakia: Matilda and Anton's child died at the same moment that her parents did.

The narration of the first part of the story is retrospective; but in the second part, the key events are presented in chronological order. The narration in both parts alternates between clarifying the plot and making it more obscure by giving false or irrelevant clues. Along with facts, the narrator present emotions, impressions, and personal assumptions. In decisive moments, the flow of narration gets slowed down through the use of digression.

The temporal structure of the story is transparently connected with spatial relations, and the movements of characters between the Balkans and Slovakia. Whereas in the past, peoples' mobility was caused by wars, crime or immigration¹¹, tourism is the modern form of migration. Exact geographical names are rare and rather general, such as the Slovak region of Zips, and Istria. The story randomly refers to other places, such as Belgrade, Vienna, Salzburg, Budapest, and even Auschwitz. The location is often described vaguely ("a battle near some town"¹²), or periphrastically. For example, Matilda and her husband come for the holiday to an, "ancient town that used to be called something completely different, when it still belonged to Italy, from what it is called today."¹³

When Matilda's husband finds out that he has been cheated on, he plans a journey back home. His pilgrimage through the streets of the ancient town is like a hero wandering through a labyrinthine space that resists him and tries to mislead him. The picturesque ambiance changes into ominous. It is meaningful that he passes a sinister-looking barbershop that specializes in making up dead people for funerals, and later rests in a dim antique shop.

This antique shop is presented as a Surrealist picture: objects referring to different European cultures and historical eras are piled up arbitrarily. This "still life" gives Anton a quick flashback of his European trips, but he is intrigued by

the owner of the store: looking at his face, he is trying to figure out which nationality he is. Anton's mental activity is centred round discovering the owner's nationality. The old man, who says that he deals with stored time, turns out to be a Jew, and a survivor of Auschwitz. He tells Anton about the family background of Anton's wife's lover. In this highly symbolical environment, a single, symbolical object catches Anton's attention: the bas-relief of a white Saluki greyhound. The old man tells him an Arabic legend, according to which the dog is associated with death. At this point in the story, the accumulation of ominous implications is enough to foretell the tragic end¹⁴.

Equally meaningfully, the apartments where Matilda and her husband stayed during their holiday are named "European Youth". This irony is also emphasized by the character of a powerful *dezhurnaja* (the Russian word for a hotel clerk on duty, but also someone who monitors guests, brings an echo of the U.S.S.R. and its satellites).

The story introduces a melange of languages, nationalities, and ethnic groups, as well as religions. The text contains the eastern Slovak dialect of the Zips region, and refers to German, which the community in Zips spoke. As the protagonists move to the Balkans, the text refers to Albanian, Serbo-Croatian¹⁵, and Slovenian, but also English and Russian as the languages of international communication. (Matilda's mother uses Russian rather than German in her telephone conversation with the *dezhurnaja* when she tries to reach her daughter). The list of nationalities and ethnic groups includes Slovaks, Romanians, Croats, Slovenians, Serbs, Albanians, Montenegrins, Greeks, Armenians, Jews, and Gypsies¹⁶. None of these nationalities are characterized in detail: the author mentions a typical feature or stereotype related to a particular group at random¹⁷. This gives the reader the impression that national and ethnic labelling are only a means of creating the patterns by which we shape our experience¹⁸.

The protagonists of the story are not three-dimensional, but fit the role they are expected to perform. The reader has the impression that there is a deliberate lack of psychologizing¹⁹, but a lot of attention is paid to eyes²⁰. Of those charac-

ters in the past, the major defining characteristic is their name or deed. Any description of the physical appearance of the characters from the past is missing. However, with Matilda, we get a description of her busty, Barbie-like image, as well as more detailed information about her slightly pathological psyche, that is almost a litany. Similarly, we become familiar with Anton's, and to some extent Jože Podobnik's, appearance and background.

Hereditary Woodworm is based on a Post-Modernist play with clues, hints, texts and contexts. Even though Johanides enjoys playing with the reader, this play is meant to be taken seriously at some point. The author behaves like a demiurge: as the grotesque world he created stops being funny, and instead, starts being disturbing, the narrators' contemplation of it becomes sceptical and bitter.

The religious references include Christianity, Islam, and Judaism. Instead of discussing the "clash of civilizations", or introducing the evil Other²¹, Johanides talks about inner daemons – cruel instincts inherent in human nature²². There is no difference between Christians and Muslims – evil and violence are distributed evenly. The part of the story that takes place in the past can be read as a version of the story of Cain and Abel, which is rather banal. In modern times, due to migration, military expansions, as well as the mixing of blood, 'bad blood' has been distributed evenly throughout Europe. The image of a hereditary woodworm also has obvious biblical implications. However, we might be disappointed by the rather transparent association of sex and violence with original sin²³.

In *Hereditary Woodworm*, Johanides portrays Europe through several different images. On one hand, it is an antique shop, a still "storage of time". On the other hand, when he talks about the uneven layers of plaster on houses in the narrow streets of the ancient town, he emphasizes the palimpsest-like character of European history. (The names themselves also prove this: Slavniks became Schlüssels, just as Mustafa Barjaktar accepted his new Slovenian identity of Miha Dorucak.) The disturbing image of a woodworm points to destructive, erosive movements under the surface in Euro-

pean civilization²⁴. The woodworm, which has worked its way out in the Balkans²⁵, is thus like a sounding going through layers of time. At the same time, it works its way through a chain of generations that eventually forms a circle.

Johanides speaks about the mark that history leaves on people. The combination of past and present in the story is also a contrast between the visible and invisible, between some concept of history versus not having any concept of history (the knowledge got lost, Matilda and Anton are not 'burdened' with memory). In other words, it raises the question of the nature and logic of history. Is history (at least partially) a result of the violent instincts in people, or is it the source of them? Does the authority create fate? "Each new republic is also a cleanser of the bloodstains it got messy with"²⁶, says the Jewish owner of the antique store. Every shift of power, every upheaval, every rise and fall of empires seem to activate the hereditary woodworm. According to Johanides, the woodworm is subversive – it uses our weaknesses and base instincts. Even though a teleological concept of history might be outdated, and (Johanides') apocalyptic perception a bit exaggerated, it is still unclear in our region of Europe what could replace them. Layers of history are also layers of interpretation and narrative manipulation, and the question about the truth is not likely to be answered²⁷.

Notes

¹ Jan Johanides (b. 1934) had his first work published in 1963. Critics pointed out connections between his early writing and Existentialism and *nouveau roman*. Johanides published three books in the 1960s, but after the post-1968 "normalization", his next book did not appear until 1978. Robert B. Pynsent's article, *Ján Johanides: The Consistency of Blood* (1990), offers fine insights into Johanides' fiction in English. These insights can also be applied in large part to his later books. In the 1990s, Johanides published ten books, many of which contain variations on themes and styles from his earlier writings. James Naughton has been working on translating Johanides' book *Trestajúci zločín* (Punishing Crime, 1995) into English. Johanides is also perhaps the only living Slovak writers whose collected works are already being published. Nevertheless, *Dedičný červotoč* (Hereditary Woodworm) received a lukewarm reception in Slovakia.

Johanides repeatedly deals with feelings of anxiety, guilt, human cruelty, sexuality, as

well as chance and fatality. His studies of aesthetics and the history of arts, as well as his interest in painting and photography, are also reflected in his texts (in addition to numerous references to works of art, his texts are often very visual). Johanides' style of writing was labeled "ornate", perhaps bordering on Mannerism. Nevertheless, in one of his essays, Johanides claimed that, "every work in which aesthetics prevails over ethics, is suspicious for me" (*Identita v kríze*, p. 8).

² In the first half of the 16th century, the fragile border between Habsburg Hungary and the Ottoman Empire also ran through the Upper Hungary (today Slovakia). In fact, the territory under royal control consisted of present-day Slovakia and a narrow strip of territory in the west reaching to the Adriatic. Pozsony (Pressburg, Bratislava) became the seat of the Hungarian parliament, and the coronation town. After the fall of Esztergom, the archbishop also moved to Bratislava. The Turks carried out numerous assaults on present-day southern Slovakia, and managed to take control of territory in the south and southeast. Nevertheless, the north and northwest of Slovakia was never occupied by the Ottoman Empire. From the historical perspective, Vojtech Kopčan has published two books (1983 and 1986) on the impact of the Ottoman Empire on Slovakia. A more recent compilation of historical documents, *Pod osmanskou hrozbou* (Under the Ottoman Threat, 2004), should be followed (in 2005 and 2006) by two other volumes of historical documents covering the period of the wars against the Turks. The expansion of the Turks was also reflected in Slovak folklore and literature. However, the image of Turks and the Ottoman Empire in Slovak literature has not been studied systematically. An American scholar, Charles Sabatos, has recently started exploring this theme as part of his interest in the formation of the Slovak national identity (see Sabatos, 2002).

³ Translation is mine. In Johanides: *Dedičný červotoč*, LCA Levice, 1998, p. 8. All other quotes are from this edition.

⁴ Johanides: Věta ako dôkaz pamati. In *Identita v kríze*, 1996, pp. 84-85.

⁵ Direct speech in this segment combines German and the eastern Slovak dialect (the opposition between "high" and "low"): "Weiter...Herein!... Slavnik – Slawe! Slavnik!...Slavnik!...slawische surname! ...so you all ended up with a laugh, not with glory" (p. 15). An etymology suggested by one of the characters links Slavniks (Slavs) with the word "sláva" (glory).

⁶ The Slavniks were also a Czech dynastic family, which competed with the Přemyslids for the control over Bohemia in the 10th century. The Slavniks were massacred by the Přemyslids in Libice in 995.

⁷ The dagger had an inscription in French: *Rien craindre, rien prendre*. Since Johanides believes that the general level of education has deteriorated, the narrator not only offers a translation into Slovak, but – through one of his characters – an explanation of this symbolic (and exotic) object: the dagger stands for a desire, wishing, wanting, that results in pride and sin. The object and its connotations invite further interpretation (a rigid phallogocentric one among them).

⁸ One of many hints that Johanides offers the reader is that the murder weapon was the Damascened dagger. The objects of humiliation were nuns (the Turks did not give them anything to drink, and then peed into their mouths), whereas the victims were children. This accumulation of things to be interpreted is not arbitrary, but considering Johanides' use of irony, should not be overestimated.

⁹ A rather frequent way of dying in Johanides' books.

¹⁰ Connecting the Balkans and Slovakia might also refer to a theory about the bifurcation of the Danube, which is based on an etymological argument (the common origin of topographical names, Istria versus Ister [or Hister], which is the Latin name for the Danube).

¹¹ The German community in Zips was founded before the wars with the Turks (the German colonization of Slovakia started in the 13th century after the wars with the Tatars). The Turkish wars also resulted in a mass European migration. Since many Hungarians fled to Upper Hungary (present-day Slovakia), the ethnic border between Slovaks and Hungarians moved to the north, and the original German and Slovak ethnic structure of towns changed. Under the threat of the Ottoman Empire, also several thousand Croats and Serbs moved to Slovakia.

¹² Dedičný červotoč , p. 13.

¹³ Ibid, p. 20.

¹⁴ The love triangle between Matilda, Anton, and Jože Podobnik also made me think that it is a possible allusion to the story *Púť lásky* (Pilgrimage of Love) by the Slovak Romantic writer, Janko Kalinčiak. In Kalinčiak's story, two men of equal virtue, a Christian Janko Černok, and a Turk Aga Osman (which is Slovak for Ottoman), are interested in the beautiful Žofia (Slovak for Sophia), a Slovak. She chooses the "domestic" lover over the "foreign" one. The story might be interpreted in relation of representations of West/East.

On the day of Žofia and Janko's marriage, Aga Osman fights Janko and imprisons him. Žofia, disguised as a wandering troubador, travels to Belgrade to find and rescue Janko. The vizier's daughter, Elmira, falls in love with the singer, but after Žofia reveals her true identity, the hurt Elmira sends her as a slave to Aga Osman. Žofia's appeal to Aga's noble spirit causes him to free Janko and forsake his own love for Žofia. After the tragic death of the couple, Žofia's father and Aga Osman visit the grave. The old man always comes from the west, and Aga Osman from the east. The story finishes by the narrator's statement that he understands the pity that readers have for the couple and for the poor father, but he personally feels sorry for Aga Osman. It is Aga who surprisingly takes the role of the ideal Romantic hero. He is not portrayed as a bloodthirsty savage, but as a proud, noble, self-sacrificing, and eventually melancholic, sad, and pale exemplar of the Romantic hero. Kalinčiak based the tragedy of his heroes on the concept of hubris, which take form as the (Romantic) strife for excessive freedom (Janko Černok), as well as pride (Žofia). Fate is disguised as chance (Černok is accidentally killed on his way home from the Turkish prison, still dressed in Turkish clothes, whereas Žofia dies from sorrow).

Both Kalinčiak's and Johanides' stories start from the scene of a lonely rider in the countryside. The style at the beginning of the stories is also similar – the complex introductory sentence is very visual and poetic (with the usage of poetic figures and tropes). Johanides' characters also seem to be a parody of Kalinčiak's concept of two opposing cultures.

Both Žofia and Matilda are ambitious. Žofia wishes to marry the best-looking and most-famous hero of the area, even though her father warns her about doing so. At the wedding, she manipulates Janko to go along with her whim to entertain the guests, even though it might be dangerous. Matilda's husband is a redneck, but has the potential to advance in his academic career. Matilda is full of ambition, energy, and drive. She comes from a villa with a swimming pool and does her shopping in Vienna. However, the female characters obviously have a very different attitude to adultery. Matilda is attracted to the southern temperament of the foreigner (we cannot forget that she might be of similar blood), his manly, naked chest, and his singing. In this rivalry of primal instincts, Anton takes the role of Aga Osman – of the less vital, less macho, and thus, more subtle, sensitive, and vulnerable man. The quality of swords is replaced by the quality of penises: Podobnik tells Anton with great disdain that he learnt everything about him by having a perfect liaison with his wife, and by reading Anton's imprint on her body. The name Podobnik, however, indicates the idea of

similarity, compatibility, perhaps even Doppel-Gänger. One could also compare the motifs of pilgrimage, singing, and the role of a father-figure

Pavel Vilikovský, in his story, *A Word on the Turk* (published in *Eskalácia citu*, 1989), similarly alludes to the poem, *The Turk from Poniky* by the Romantic writer, Samo Chalupka. According to Sabatos, in Vilikovský's story, the "supposedly 'Turkish' setting is actually a thinly-disguised description of childhood in a socialist society" (un-published work).

¹⁵ Johanides speaks of Serbo-Croatian, not of Serbian and Croatian languages.

¹⁶ There is an apparently irrelevant statement about Eberhard Schlüssel being a Gypsy hater.

¹⁷ For example, Romanians and Gypsies are mentioned in connection with horses. Gypsies also take the role of scapegoat. Men from the Balkans show – besides their pride and ardent military instinct – melomania (the love of poetry and music) and play the stereotypical role of hot lovers (perhaps this is a reflection of the tradition of keeping a harem). Slovak characters from the present show the contrast between the urban, petty bourgeois and village mentalities (Matilda versus Anton).

¹⁸ It is not a coincidence that, besides people, a lot of emphasis is put on purebred dogs and horses. Greyhounds and Arabian horses bred over the centuries to preserve the best features petrify time and beauty, as some works of art in the antique shop do.

¹⁹ Even though critics often emphasized moments of guilt, fear, etc.

²⁰ See Pynsent about proximity and body parts.

²¹ On the other hand, in an interview from 1996, Johanides talks about the expected struggle between Europe and America on one side, and Moslems on the other side. This struggle might range "from discussion" to "using Semtex" (*Slabikovat' očami*, p. 77).

²² Such as the way Matilda treats her child, or the way news about the death of relatives is communicated.

²³ Snakes appear in many of Johanides' stories. One can also see a correlation between the mark of Cain and circumcision. The circumcised penis is now the mark of sin. Eberhards' wife commits suicide because he is "marked".

²⁴ In his essay, *Identita v kríze*, Johanides also uses the metaphor of a woodworm that undermines European identity (p. 7), but identifies it with the spirit of the crowd, mass fanaticism, and consumerism.

²⁵ Johanides stated that he considered writing a novel about the war in the former Yugoslavia, but says it is one of the topics he is "afraid to write about" (*Veta ako dôkaz*, p. 86).

²⁶ *Dedičný červotoč*, p. 31.

²⁷ This allusion refers to a quotation of Dostoevski about the truth at the beginning of Johanides' story. According to this quotation, real truth is always the least verisimilar.

Literature

- HOCHÉL, Igor: *Nositel' hlbkovej analýzy zla*. Romboid, 34, 1999, No 4, p. 70–73
- JANECOVÁ, Marta: ...možnože som do nich ukladal významy, čo v nich nikdy neboli... Dotyky, 11, 1999, No. 3–4, p. 42.
- JOHANIDES, Ján: Dedičný červotoč. In: *Dedičný červotoč*. Levice, L.C.A. 1998, pp. 7–40.
- JOHANIDES, Ján: *Identita v kríze*. Senica, Arkus 1996. [Essays Identita v kríze, s. 5–12, Slabikovať očami (1996), s. 71–77, Veta ako dôkaz pamäti, lásky a súcitu (1996), s. 84–88, ...privela kriku! (1993), s. 13–17].
- KALINČIAK, Janko: *Púť lásky*. In *Ján Kalinčiak I.* (ed. Július Noge) Bratislava, Tatran 1975, p. 181–222.
- KOPČAN, Vojtech: *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava, Veda 1986.
- KOPČAN, Vojtech and KRAJČOVIČOVÁ, Klára: *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin, Osveta 1983.
- KRČMĚRYOVÁ, Eleonóra: *Skrátka Johanides*. RAK, 4, 1999, No. 2, p. 56–58.
- KRŠÁKOVÁ, Dana: *Osudovosť vždy a všade, história v každom z nás*. Domino fórum 7, 1998, No. 44 (5.11. – 11.11. 1998), p. 14.
- LITECKÝ, Fratišek: *Dedičný červotoč*. Knižná revue, VIII, 1998, No. 22 (28.10.1998), p. 1.
- Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*. Bratislava, LIC, 2004.
- PYNSENT, Robert B.: Ján Johanides: *The Consistency of Blood*. In: *Modern Slovak Prose. Fiction since 1954*. (ed. by Robert B. Pynsent). MacMillan and SSEES, University of London and the Slovak World Congress, Toronto, 1990, pp. 79–107.
- PYNSENT, Robert B.: *Ján Johanides und die Genitalisten*. In: *Slowakische Kultur und Literatur im Selbst- und Fremdverständniss*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, s. 179–212.
- SABATOS, Charles: *From the Danube to the Bosphorus: Three Translations of Early Czecho-Slovak Texts on Turkish Captivity*. Kosmas. Journal of Czechoslovak and Central European Studies. 15, 2, (2002). pp. 47–61.
- SABATOS, Charles: *Views of Turkey and the Turk in 20th Century Czechoslovak Literature*. In BURÇOĐLU, Nedret Kuran, ed. *The Image of the Turk in Europe, 1923–1998*. Istanbul, 2000. pp. 261–270.
- SABATOS, Charles: *The Turk as a Metaphor for Oppression in Slovak Literature* (unpublished text from the author)
- SVETONĚ, Luboš: *Ján Johanides: Dedičný červotoč*. Literárny týždenník 12, 1999, No 17 (22.4.1999), p. 10.
- VILIKOVSKÝ, Pavel: *Slovo o Turčínovi*. In *Eskalácia citu*. Bratislava: Tatran, 1989, pp. 99–107.

Resumé

Nečistá krv, krása a násilie

Príspevok je interpretáciou prózy Jána Johanidesa *Dedičný červotoč* (1998). Sústreďuje sa najmä na kategóriu rozprávača, časopriestor a kľúčové motívy. Johanidesa zaujíma téma histórie, pamäti a možností verbalizácie časových udalostí. Oscilovanie medzi dvomi časovými rovinami (Osmanská ríša a súčasnosť strednej a východnej Európy) poukazuje na hodnotový konflikt dvoch kultúr, ale zdôrazňuje najmä násilie a zlo pretrvávajúce v človeku (metaforický obraz červotoča ako upozornenie na „dedičný hriech“). Johanidesova próza je zároveň výbornou ukážkou postmodernej hry s alúziami a intertextualitou.

Komerčná inzercia v slovenských denníkoch a týždenníkoch v 20. a 30. rokoch 20. storočia

Reklamu a inzerciu, dva spôsoby komunikácie, ktorých cieľom je vzbudiť záujem spotrebiteľov o ponúkané produkty a služby a tak ovplyvniť ich nákup či predaj, využívajú ľudia už veľmi dávno. Ako dokladajú archeologické nálezy, história reklamy sa začala už vo vyspelých starovekých ríšach, akou bol v Európe antický Rím, jednoducho tam, kde vznikli veľké civilizácie a kvitol obchod. História inzercie, pod ktorou rozumieme platené oznámenie, resp. platený priestor¹ v periodickej tlači, sa začala písať v 17. storočí, keď Francúz Théophraste Renaudot zriadil v Paríži najstaršiu inzertnú kanceláriu na svete² a v tlači sa objavili prvé inzeráty³. V priebehu vývoja spoločnosti sa menila forma i obsah reklamy a inzercie. Od komerčných inzertných oznamov výrobcov a predajcov produktov či poskytovateľov služieb v periodickej tlači sa oddelila inzercia nesledujúca a priori ekonomický efekt. Išlo o inzeráty typu „darujem“, resp. „zoznámim sa“.⁴ Reklama a inzercia v Európe zaznamenali veľký rozmach predovšetkým v druhej polovici 19. storočia v kontexte s pokračujúcou industrializáciou výroby a početnými technickými objavmi. Konskú železnicu vystriedala parná železničná doprava, ktorá značne skrátila vzdialenosti a viedla k internacionalizácii ponuky tovarov a služieb v oveľa širšom meradle. O tom svedčí okrem iného aj organizovanie svetových výstav⁵ či umiestňovanie čoraz väčšieho počtu komerčných inzertných oznamov na stránky periodickej tlače priamo alebo prostredníctvom reklamných a inzertných agentúr. Komerčná ponuka v tlači siahala od produktov veľkých firiem a služieb významných peňažných či poisťovacích ústavov až po predmety každodennej spotreby a služby drobných živnostníkov.⁶

Sľubný vývoj reklamných a inzertných aktivít v Európe narušila 1. svetová vojna, ktorá stála Európu milióny obetí a podlomila hospodárstvo zúčastnených krajín. Reklamná a inzertná komunikácia boli redukované na minimum a obmedzovali sa hlavne na zásobovanie, rady ako poslať vojakom peniaze na front či organizovanie dobročinných akcií v prospech frontových invalidov, vdov a sirôt. Koniec 1. svetovej vojny priniesol geografické zmeny na mape Európy. Znamenalo to, že nielen ľudia si museli zvykať na nové hranice, ale muselo sa im prispôbiť aj hospodárstvo novovzniknutých krajín. Patrilo k nim i Československo (ČSR), ktoré bolo jedným z nástupníckych štátov po rakúsko-uhorskej monarchii a začalo si budovať svoj vlastný hospodársky systém. Podlomenie hospodárstva vojnou a jeho spútanie novými hranicami sa zákonite odrazili aj v reklame a inzercii, ktoré sú významným dobovým svedectvom týchto zmien. Platí to aj pre komerčnú inzerciu v slovenskej periodickej tlači 20. a 30. rokov 20. storočia.

Množstvo, miesto a rozmer komerčnej inzercie v slovenských denníkoch a týždenníkoch 20. a 30. rokov 20. storočia

Počet titulov periodickej tlače na Slovensku po vytvorení ČSR značne stúpol⁷. Pribudli nové denníky spravidla blízke politickým stranám, nové týždenníky a časopisy, ktoré sa uchádzali o čiastku z už aj tak zmenšeného reklamného koláča. Najmenšie množstvo komerčnej inzercie v slovenských denníkoch a týždenníkoch možno zaznamenať na začiatku 20. rokov 20. storočia. Nižší výskyt komerčnej inzercie súvisel s vyššie spomenutou skutočnosťou, že mnohí tradiční zadávatelia inzercie, sa ocitli za hranicami ČSR a domáci trh sa ešte len začínal etablovať. Komerčná inzercia sa vyskytovala hlavne na poslednej strane spolu s rubrikou Malý oznamovateľ či Drobné oznamy. Rozmer komerčnej inzercie spravidla nebol veľký, najčastejšie šesť krát päť centimetrov, väčší rozmer mala len inzercia bánk a veľkých podnikov ako Českomoravská Kolben-Daněk, a. s., výrobca známeho automobilu Praga. Celostranovú inzerciu si dovolili napr. Canardova

paroplavebná akciová spoločnosť, ktorá prepravovala osoby, poštu a náklady do celého sveta.⁸ a najmä firma Bata.

V druhej polovici 20. rokov a najmä v 30. rokoch 20. storočia počet komerčných inzertných oznamov v slovenských denníkoch a týždenníkoch stúpol. Nárast ich počtu však nebol veľmi prudký. Príčin bolo viacero. Krízy, ktoré v dvadsiatych a tridsiatych rokoch postihli slubne sa rozvíjajúce hospodárstvo ČSR, postupná dezindustrializácia Slovenska a s ňou spojená nižšia kúpna sila slovenského obyvateľstva⁹ a v neposlednom rade aj vyššie spomenutý rýchle rastúci počet slovenských periodík, ktoré súperili o inzerenta. Najviac komerčných inzerátov sa i naďalej vyskytovalo na poslednej strane, v nedeľňajších vydaniach celonárodných denníkov ako Slovenský denník, Slovák a ďalších a rovnako v celonárodnom Slovenskom týždenníku však už často zaberali aj niekoľko strán. Komerčná inzercia prenikla i na titulnú stranu a na vnútorné strany slovenských denníkov a týždenníkov, i keď väčšinou len vo forme stručných oznamov. Na titulnej strane Športového pondelku, pravidelnej utorňajšej športovej prílohy bulvárneho denníka Slovenská politika, sa komerčná inzercia opakovane vyskytovala v pravom hornom či v pravom dolnom rohu (obr. 1). Na druhej strane Športového pondelku bývala plošná inzercia umiestnená v strede strany. Horizontálne, vertikálne, šachovnicové či izolované umiestnenie komerčnej inzercie na stranách využívali i ďalšie slovenské denníky či týždenníky (obr. 2). V tridsiatych rokoch pribudla rubrika Adresár nákupných prameňov. Slúžila drobným výrobcam, predajcom a poskytovateľom služieb, ktorí nemali veľa prostriedkov na inzerciu. Komerčný oznam v adresári mal rozmer približne 2 x 2 centimetre.

Rozmer komerčnej inzercie v tridsiatych rokoch v porovnaní s dvadsiatymi rokmi sa príliš nezmenil. Väčší rozmer od jednej tretiny strany cez jej polovicu až po celú stranu dosahovala vo väčšine prípadov len inzercia početných peňažných ústavov, akými boli Tatra Banka, Moravsko-Slovenská Banka, Dunajská banka, „Bohemia“, účastinárska banka v Prahe s filiálkou v Bratislave, Roľnícka vzájomná pokladnica a ďalšie. Celostránkovú komerčnú inzerciu

v slovenských denníkoch a týždenníkoch i naďalej uverejňovala predovšetkým firma Baťa. Zaujímavý celoplošný inzerát tejto firmy vyšiel v Národných novinách pri príležitosti 300. výročia pôsobenia rodiny Baťa v obuvníckej branži (obr. 3).

Zadávatelia komerčnej inzercie

Zadávatelmi komerčnej inzercie do slovenských celonárodných denníkov a týždenníkov v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia boli prevažne české a slovenské firmy a peňažné ústavy napr. Agrárna banka československá, Baťa, Prvá Brnenská strojárská spoločnosť v Brne (ČSR), Škodove závody v Plzni, Tatra Banka, Apollo, Matador, Obchodný dom Brouk a pod. Zo značiek známych z tlače už za čias monarchie, sa v slovenských celonárodných denníkoch a týždenníkoch dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia objavovali značky ako Schicht s produktmi ako Schichtovo mydlo či margarín Ceres, čokoláda a kakao Stollwerck, Meinel so svojou kávou a olejom, vlasové produkty a toaletné vody firmy Dralle, ďalej svetoznáme značky ako Philips, Osram, Kodak, Nivea a i. V regionálnych týždenníkoch sa vyskytovala hlavne inzercia lokálnych a regionálnych firiem, obchodov a peňažných ústavov. Ani v jednom z nich však nechýbala komerčná inzercia firmy Baťa a Tatra Banky (obr. 4).

Redakcie slovenských denníkov a týždenníkov pravidelne upozorňovali inzerentov na úspešnosť inzerovania v ich periodiku. Keď chceli tovar predať, keď chceli dosiahnuť zisk, museli inzerovať práve u nich, úspech mali zaručený. Inzercia v „Slov. denníku“ je najúspešnejšia a najlepšia! – Odvolajte sa vždy na inzerciu v Slovenskej politike! – Inzerujte v Národných Novinách! – Inzerujte v Robotníckych novinách! – Inzeráty v „Slovenskom týždenníku“ majú najlepší úspech! – Kupujte u firiem, ktoré inzerujú v našom časopise a pri objednávkach nezabudnite uviesť, že ste čítali inzerát v Podtatranskej Slovači! – Číra pravda. Otázka: Prečo nemáte kupcov na Váš tovar, ktorý chcete odpredať? Odpoveď: Preto, lebo o ňom mlčíte a neinzerujete v „Slovák“-u, že ho máte na predaj. – rezonovalo zo strán vyhradených inzercii (obr. 5, obr. 6).

Podoba komerčnej inzercie v slovenských denníkoch a týždenníkoch 20. a 30. rokov 20. storočia

Kvalita komerčnej inzercie v slovenských denníkoch a týždenníkoch v prvej polovici 20. rokov nebola veľmi vysoká. Menším firmám chýbali prostriedky na nápaditejšiu inzerciu, veľké firmy v takmer bezkonkurenčnom prostredí nemuseli do inzercie veľa investovať. Situácia sa zmenila po roku 1927, keď bol v Prahe založený Reklub, t. j. Reklamný klub, ochranná záujmová organizácia, ktorá združovala propagačných pracovníkov, organizovala školenia, vydávala odbornú literatúru a chránila záujmy svojich členov¹⁰. Kvalita komerčnej inzercie stúpila aj vďaka práci propagačných oddelení veľkých firiem. Kvalitnejšia česká komerčná inzercia, často preberaná do slovenskej tlače v pôvodnej podobe, pozitívne ovplyvnila aj tvorbu slovenských inzertných grafikov a textárov. Jednoduché či zastarané formy vystriedal nápaditejší text a pútavejší obraz. Napríklad pri inzercii na elektrické žiarovky OSRAM z roku 1923 (obr. 7) a z roku 1938 (obr. 8).

Textová komerčná inzercia

V slovenských denníkoch a týždenníkoch v sledovanom období jednoznačne prevažovala textová komerčná inzercia. V dvadsiatych rokoch v periodickej tlači s celonárodným dosahom často začínala výzvami českých firiem ku Slovákom a Slovenkám, aby nakupovali ich výrobky, v tridsiatych rokoch hlavne výzvami slovenských firiem na podporu slovenských výrobkov. V regionálnej tlači vždy prevažovali výzvy na nákup tovarov lokálnych výrobcov, predajcov či poskytovateľov služieb.

Bratia a sestry! Slováci! Slovenky!

Nikde tak ľavne nekúpíte ako priamo u tovaru dobrej kvality, ako kanafasy, zefíry, šatky na hlavu, vreckovky atď.

Poctive a čestne vás obslúžim.

Kto by bol oklamáný, môže tovar naspäť poslať a ja mu obnos vrátim.

Solídnosť mojej firmy, ktorá už 15 r. stojí, dosvedčuje

mojich 3000 slovenských
odberateľov.
Tovar posielam poštou dobierkou a obal nerátam.
Píšte ihneď po vzorky. Zasiela zdarma
Ludvik Lepš č. 1, ručná tkalcovňa Nový Hrádek nad/
Metují – Čechy.¹¹

(lavne = lacno, poctive = poctivo, tkalcovňa = tkáčovňa.)

Dajte

Prednosť bryndzi

Pred cudzími syrmi!

Plnotučná bryndza pre svoj vysoký obsah tuku,
vitamínov a fosforu
je veľmi výživná a chutná potravina. Doporučujeme
nielen pre dobu
pôstnu, ale i po celý rok. Z jari a v lete nahradí mäsité
pokrmu,
pozdajšie doplní a spestrí Váš jedálny lístok.

Hojnou konzumáciou bryndze podporíte ovčiarstvo chudobných horských krajov slovenských¹²

(pozdajšie = neskôr)

Chcete mať dobré podobizne?

dajte sa odfotografovať v
novozriadenom ateliéri
u **ADOLFA KRAMERA** v **PRIEVIDZI**
Piaristická ulica č. 29¹³

Texty neilustrovaných komerčných inzerátov v slovenských denníkoch a týždenníkoch 20. a 30. rokov 20. storočia boli triezve a vecné. Vytratili sa z nich predvojnová obraznosť a veršičky resp. vyskytovali sa iba ojedinele. Vyzeralo to, akoby sa textári komerčných inzerátov rozhodli pôsobiť skôr na rozum ako na city spotrebiteľa.

Polio

Mydlo ku každému praniu!¹⁴

Zaslané!

Rolníčka R. Štyndlová z Mladcovy nám píše:

„Som vám povďačná za to, že ste začali vyrábať gumové topánky, ktoré sa tak dobre osvedčujú v podzimnej nepohode a blate.

Nosím ich už dva mesiace do poľa aj po dome a robia mi dobrú službu.

Najlepšie je na nich to, že stačí ich iba vodou opláchnuť a zas sú ako nové.

Môžem ich doporučiť všetkým gazdinkám”.

*B a t a*¹⁵

(podzimný = jesenný)

Čo rybe voda
vtáctvu vzduch
čo mužovi hlava
hlave sluch
to trpiacemu Alpa je

čo každý potvrdí – kto má česť.

Ból zľaví a sviežosť dá

A spoľahlive pomáha.

Nehreš druhu

nehreš svetu

zapamätaj

túto vetu:

kupuj dobré, mójaj cudzie

pátraj v čom tá jakosť vezí.

Žiadaj Alpu s mentholom

Navždy druhým „vale” daj

Najlepším domácim

prostriedkom bola,

je a zostane pravá

mentholová francovka A L P A¹⁶

(spoľahlive = spoľahlivo, mójaj = mίňaj, jakosť = akosť, menthol = mentol, vezí = väzí)

V dĺžke textu komerčnej inzercie boli pomerne veľké rozdiely. Niektoré známe značky opakovane používali jednoslovnú textovú komerčnú inzerciu v podobe názvu firmy napr. **Stollwerck**. Jedným z najdlhších komerčných inzerátov v sledovanom období bol oznam výrobcov francovky Diana určenej „zostarnutým, mladým, deťom, telnatým, cestujúcim, športovcom, zraneným, unaveným, potiacim sa údom” atď. , ktorej kvality a potenciálnych konzumentov vymenúvali na celom jednom stĺpci strany formátu A3.¹⁷

Okrem známych značiek, ktoré nepotrebovali uvádzať meno a adresu výrobcu, vyskytovali sa aj textové inzeráty, ktoré neuvádzali meno výrobcu, pretože ich cieľom bolo skôr motivovať konzumenta, aby používal určitú potravinu.

Paprika
je najzdravšie korenie!
Paprika
vzpružuje nervy,
rozkladá tuky
a podporuje trávenie¹⁸

Viacere z produktov v dvadsiatych. a tridsiatych rokoch 20. storočia široko propagovaných aj v slovenských denníkoch a týždenníkoch ako napr. zdraviu škodlivé azbestocementové škridlice či tabakové výrobky by sme dnes len ťažko mohli odporúčať.

Československý občan
Fajčí len
Československý tabak,
Vypestovaný
Československým zemedelcom
Na československej pôde¹⁹

(zemedelec = roľník)

Z firiem známych už za čias monarchie textovú inzerciu často využívala firma Meisl (obr. 9). Z veľkých slovenských podnikov textovú komerčnú inzerciu pravidelne uverejňovali

Apollo -Nafta obch. úč. sp. (obr. 10) a gumárenský podnik Mator (obr. 11).

Textovo-obrazová komerčná inzercia

Drobnou ilustráciou v komerčnej inzercii v 20. a 30. rokoch upozorňovali na seba menšie firmy, ktorých reklama nemávala veľký rozmer. Silueta príslušného hudobného nástroja upozorňovala na predaj pian či husiel²⁰, kostolný zvon na továreň na zvony z Užhorodu²¹, Brna, či iných miest. Za kňazským ornátom sa skrývalo odporúčanie firmy syna Ignáca V. Neškudlu z Jablonného nad Orlicou v Čechách, ktorá sa chválila svojou dlhovekosťou. Bola založená už v roku 1810 a dodávala kompletne kostolné zariadenia²². Veľké firmy často využívali ako ilustráciu len svoju značku napr. Škodové závody v Plzni.²³ Celostranovú, svojimi výrobkami bohato ilustrovanú, inzerciu v 20. a 30. rokoch uverejňovala spravidla len firma Baťa. Zdôrazňovala, že má na zreteli heslo „Náš zákazník – náš pán.“ Ceny jej produktov sa už v tom čase končili slávnou baťovskou deviatkou (obr. 12). Textovo-obrazovú podobu mávala aj ponuka najnovších módných výtvorov pre dámy. Napríklad od firmy Schön z Bratislavy na Schöndorfskej ulici 4, ktorá pozývala všetky dámy k nezáväznej prehliadke (obr. 13). Textovo-obrazovú komerčnú inzerciu v slovenských denníkoch a týždenníkoch 20. a 30. rokov 20. storočia uverejňovali aj československé zastúpenia svetoznámych značiek Philips (obr. 14) a Kodak (obr. 15).

Texty sprevádzajúce obrazové ilustrácie podobne ako pri textovej komerčnej inzercii mávali skôr racionálny náboj. Text býval vecný, podával základné informácie o produktoch resp. o poskytovateľoch služieb. Tento klasický spôsob komerčnej inzertnej komunikácie v sledovanej tlači si zvolili aj firmu vyrábajúcu opätky značky Berson (obr. 16) a dopravná spoločnosť PRACA (obr. 17). Na city spotrebiteľov cez deti sa snažila zapôsobiť napr. Ovomaltina, ponúkajúca výživné a chutné poživatiny (obr. 18). Kúpele Trenčianske Teplice lákali potenciálnych klientov ilustráciou odlietajúcich bariel (obr. 19).

Obmedzený priestor pre inzerciu v slovenských denníkoch a týždenníkoch dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia

a techniky používané pri ich tlači nedávali inzertným textárom a grafikom dostatočný priestor na prejavenie kreativity. Túto výnimočnú vlastnosť naplno rozvinuli v časopisoch, kde mali možnosť popri širšom priestore využiť i farbu napr. v časopise pre ženy Živena (obr. 20), textári a grafici firmy Bata aj v slávnom Batovom veselom kalendári plnom anekdot, pikantných príbehov a kreatívnej batovskej komerčnej inzercie (obr. 21).

Československé hospodárstvo sa ešte nestačilo naplno rozvinúť, keď citlivosti v riadení republiky v kontexte so stupňujúcim sa napätím v Európe a vo svete viedli na jeseň roku 1938 k vyhláseniu autonómie Slovenska a s ňou aj k nástupu nových spoločensko-ekonomických pomerov, ktoré podobne ako pred 20. rokmi zasiahli aj komerčnú inzerciu v slovenskej periodickej tlači. Už v roku 1937 sa objavila na stránkach Slovenského denníka takto koncipovaná komerčná inzercia na zubnú pastu Thymolin:

Brániť sa zlu, to je povinnosťou jedinca i národa.

Radi by sme žili v mieri. Ak však bude treba, ubránime sa.

A preto musíme byť vždy a vo všetkom pripravení.

Nielen po stránke vojenskej, ale i v celkovej brannosti.

Najlepšia príprava k brannosti je výchova k pečlivosti o zdravie:

Ovšem – základom zdravia sú predovšetkým zdravé zuby.

Sváz čsl. zubných lekárov doporučuje k pečlivosti o chrup

T H Y M O L I N²⁴

(pečlivosť = starostlivosť, ovšem = pravdaže, sváz = zväz)

Prvého januára 1939 už z inzercie najstaršieho odevného podniku Rolný v denníku Slovák zaznievali aj tieto slová: **Slovenskému ľudu!** Velká práca čaká na nás všetkých. Zvlášť Vašich predstaviteľov Slovenskej krajiny. Veríme Vám a prosíme Vás, aby ste i Vy dali nám svoju dôveru! Sme pripravení poslúžiť Vám v našich predajniach lepšie než inde. **Nech žije a rozkvitá Slovenská krajina!**²⁵ Sľub riaditeľstva ľudovej poisťovne Čechoslavia úč. spol. Praha Bratislava, uverejnený v tom istom čísle denníka Slovák na s. 13, že bude

aj v roku 1939 pokračovať v propagácii veľkého celonárodného významu poisťnej ochrany najširších vrstiev”, v kontexte s ďalším vývojom v Československu, však zostal už iba nesplneným slubom.

Poznámky

¹ HORŇÁK, Pavel: *Reklama 2000*. Bratislava 1999, s. 145.

² Stalo sa tak už v roku 1612. VOYENNE, Bernard: *Les journalistes français*. Paris 1985, s. 12.

³ V štrasburskom týždenníku Relation už v roku 1622, v anglickom periodiku Continuation of our Weekly News v roku 1625. V roku 1633 založil Théophraste Reanudot Feuille du Bureau des Adresses, najstaršie inzertné noviny.

⁴ HORŇÁK, Pavel: *Reklama 2000*. Bratislava 1999, s. 145.

⁵ Prvá z nich sa konala v Londýne už v roku 1851.

⁶ SERAFÍNOVÁ, Danuša – VATRÁL, Jozef: *Pressburger liebste Waren und Dienste*. Bratislava 2004, s. 15–25.

⁷ ŠEFCÁK, Luboš – DUHAJOVÁ, Zuzana: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1948*. Bratislava 1993, s. 26.

⁸ S Československou odbočkou v Prahe na Václavskom námestí číslo 58, Slovenská Politika, 1921, č. 18, s. 8, roč. 2.

⁹ MARSINA, Richard et al.: *Slovenské dejiny*, s. 219–231.

¹⁰ HORŇÁK, Pavel: *Reklama 2000*. Bratislava 1999, s. 24–25.

¹¹ Slovák, 1921, roč. 3, č. 12, s. 4.

¹² Slovenský denník, 1938, roč. 21, č. 25, s. 26.

¹³ Náš kraj, 1920, roč. 2, č. 7, s. 8.

¹⁴ Slovák, 1938, roč. 20, č. 163, s. 6.

¹⁵ Slovenský týždenník, 1930, roč. 27, č. 5, s. 46.

¹⁶ Slovák, 1925, roč. 7, č. 132, s. 7.

¹⁷ Podtatranská Slovač, 1931, roč. 9, č. 51, s. 6.

¹⁸ Robotnícke noviny, 1938, roč. 35, č. 94, s. 33.

¹⁹ Slovenský denník, 1938, roč. 21, č. 25, s. 48.

²⁰ Slovenská politika, 1925, roč. 6, č. 72, s. 10.

²¹ Slovák, 1930, roč. 12, č. 8, s. 9.

²² Slovák – týždenník, 1935, roč. 17, č. 13, s. 8.

²³ Slovenský denník, 1924, roč. 7, č. 1, s. 14.

²⁴ Slovenský denník, 1937, roč. 20, č. 151, s. 3.

²⁵ Slovák, 1939, roč. 21, č. 13, s. 14.

Literatúra

- HORNÁK, Pavel: *Reklama 2000*. Bratislava, CEA Central Advertising 1999.
- MARSINA, Richard et al.: *Slovenské dejiny*. Martin, Matica slovenská b. r.
- SERAFÍNOVÁ, Danuša – VATRÁL, Jozef: *Pressburger liebste Waren und Dienste*. Bratislava/Pressburg, Slovenské nár. múzeum. Múzeum kultúry karpatských Nemcov 2004.
- ŠEFČÁK, Luboš – DUHAJOVÁ, Zuzana: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1948*. Bratislava, UK 1993.
- VOYENNE, Bernard: *Les journalistes français*. Paris, cfpj Retz, 1985.

Pramene

Vybraná vzorka z národných denníkov a týždenníkov:

- Národné noviny 1918–1938
- Robotnícke noviny 1918–1938
- Slovák 1919–1938
- Slovák – týždenník 1919–1938
- Slovenská nedeľa, 1929–1935, príloha
- Slovenského večerníka
- Slovenská politika 1921–1938
- Slovenské zvesti 1936–1938
- Slovenský denník 1919–1938
- Slovenský týždenník 1919–1938
- Športový pondelok 1935–1938

Z regionálnych týždenníkov:

- Náš kraj 1919–1938
- Podtatranská Slovač 1923–1933
- Republikán župy podtatranskej 1919–1933
- Šafárikov kraj 1932–1938

Summary

Commercial Advertising in Slovak Daily and Weekly Periodicals in the 1920s and 1930s

The paper deals with commercial advertising in Slovak daily and weekly periodicals in the 1920s and 1930s, in the period when Slovakia was a part of the first Czechoslovak Republic. It discusses the amount, position and forms of commercial advertising, which mirrors the economic development of Czechoslovakia then, and implies the sensitive issues that resulted from it.

ŠPORTOVÝ PONDELOK

Športová príloha k utorkovému
číslu „Slovenskej politiky“

Prvé víťazstvo Š. K. Rusj v lige

Ťažká porážka S. K. Židenice v Prahe - Ligová tabuľka takmer
nezmenená

Nedeľnejšie kolo celoštátnej ligy prinieslo
aj na prvého víťazstvo Š. K. Rusj v Brne
nad Mor. Sláviou, na celej čiare víťazstva fa-
vinitov. Víťazstvo Š. K. Rusj v Brne je prvým ví-

zestúpené. Bránky dali Radó, Braine a Sedláček
za Spartu, Mošák za Víťazov.

Slávia—Židenice 7:1 (2:1).

dvoch a Mošák jednu za Sláviu, Práta za Žide-
nice, Šudcoval pred návštevou 20.000 divákov.
Bzik.

pridáte smotanu. Keď máte slabú ká-
vu, zosilujete ju dĺžkou francúzskeho. Pre-
to k žijúcej lige vždy a vždy poro-
ťovať, najlepšie podľa Karla...

Výherná skupina SPR divízie ukončená.
Ma prvých dvoch miesta A. C. Šaliská

Obr. 1 Športový pondelok, 1936, roč. 17, č. 258, s. 3.

teľov. — Hornoslovenskí robotníci. začnú ihneď počiatkom januára. gan

1. to umr
139 a 64 r
139 a 64 r Srd
139 a 64 r o. E
139 a 64 r v. S
139 a 64 r pán
139 a 64 r než
139 a 64 r pre
139 a 64 r vaš
139 a 64 r kol
139 a 64 r sa 1
139 a 64 r pri
139 a 64 r káž
139 a 64 r you
139 a 64 r obu
139 a 64 r dosi

Žiadajte najlepšie slovenské pivo

Svätomartinský zdroj

Turčiansky pivovar úč. spol. Turčiansky Sv. Martin
podnik to jediný od svojho zal. vždy slovenský

2681

— Podpora na katolícku tlač. P. Gejza — Od 1. januára Slovenská poštová poukáz

Obr. 2 Slovák, 1939, roč. 21, č. 1, s. 5.

Průmysl
 našim zákazníkům
 za důvěru, kterou
 projevovali naší
 práci po celý rok!

Naša 300ročná tradícia
 je zárukou dokonalejš, odbornejš služby.
 Projeme Vám v novom roku mnoho šťastia a úspechu.

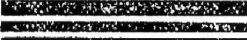

Václav Batiš 1580-1662
 Lukáš Batiš 1610-1693
 Lukáš Batiš 1660-1727
 Martin Batiš 1691-1761
 Martin Batiš 1715-1777
 Šimon Batiš 1755-1833
 Ant. Batiš 1802-1850
 Ant. Batiš 1844-1905
 Tomáš Batiš 1876-1932
 Ján Q. Batiš nar. 1898

Obr. 3 Národné Noviny, 1937, roč. 68, č. 1, s. 12.

Najväčší čisto slovenský peňažný ústav

Centrála : Turč. Sv. Martin.	TATRA BANKA	Obchodná správa : Bratislava.
Má 44 filiálok a expozitúr : Rožňava, Dobšiná, Tornaľa, Štítnik, Jelšava, Revúca atď. Vykonáva všetky bankové obchody. Poskytuje pôžičky, prijíma vklady, zamieňa doláre atď., atď.		

Obr. 4 Šafárikov kraj, 1936, roč. 5, č. 18, s. 3.

?

Hľadáte

zamestnanie,

byty,

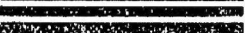

požičky,

kúpu, predaj,

inzerujte

v

SLOVENSKEJ
POLITIKE

Obr. 5 Slovenská politika, 1931, roč. 17, č. 152, s. 8.

Najlepší časopis
na Slovensku
pre inzerciu je

**SLOVENSKÝ
DENNÍK**

Obr. 6 Slovenský denník, 1926, roč. 9, č. 4. a, s. 8.

Neoslňujúce

Použitím
opálovej žiarovky

Osram--Nitra

zabráni sa o-
slneniu.

svetlo Osram

Žiarovkami Osram k lepšiemu svetlu Skid: Ulčorská ulica č. 3

Obr. 7 Slovák, 1924, roč. 7, č. 5, s. 5.

Dobré svetlo

chráni oči Vašich detí!

Deti oči potrebujú zvlášť dobré a neoslňujúce svetlo. Vnútri mčlené žiarovky Osram dávajú lacné svetlo. Môžete teda svojim deťom dopriať viac svetla.

Žiadajte vždy výhradne

OSRAM-D

žiarovky svetoznámej jakosti

Obr. 8 Slovák, 1938, roč. 20, 20. 9., s. 8.

MEINL ■ KÁVA ■ BRATISLAVA

Filiálky: LAURINSKÁ 7, UHORSKÁ 53, DUNAJSKÁ 25, KRÍŽOVÁ 24, PASSAGE.

Obr. 9 Slovenská nedeľa, 1929, roč. 1. č. 4, s. 7.

Skúsený motorista dbá

na dobrú jakosť pohonných látok, olejov a mazadiel

Apollo oktán benzín

vyrobený najnovším spôsobom. Kto s ním jazdí, obdivuje jeho výkonnosť. Motor pracuje skoro bez klopania, chod je úplne tichý a pružný. Ľahko prekonáva každé stúpanie a námahu.

Premier motoroil

zodpovedá všetkým požiadavkám, ktoré majitelia benzínových a dieselových motorov, traktorov lokomobíl a vôbec všetkých výbušných a spaľovacích motorov, kladú na dobrý mazací olej.

Apollo karosen

je dobrá pohonná látka pre traktory. Veľký obsah energie podstatne stupňuje výkon traktoru nad výkon dosažiteľný pri použití normálneho petroleja. Výsledok: menšia spotreba a vyšší výkon.

Tieto výrobky a tiež špeciálne oleje a tuky vyrába
 APOLLO RAFINERIA MINERÁLNYCH OLEJOV, účastníarska spoločnosť v Bratislave a dodá firma:

APOLLO-NAFTA obch. úč. sp.
Praha - Brno - Bratislava

Obr. 10 Slovák, 1939, roč. 21, č. 16, s. 10.

„MATADOR“
pryžové závody, akc. spol.
BRATISLAVA-PETRŽALKA

Pneumatiky MATADOR
Velo plášte MATADOR
Gumové podrážky BERSON - PALMA
Gumové plášte do dažďu. Technická pryž
Gumové dopravné pásy
Gumové a balatové remene
Športový tovar a hračky
Kúpacie topánky a čapice. Gumové nite
Hrebene z tvrdej pryže MATADOR
Gumové huby MATADOR. Predmety z latexu

008

Obr. 11 Slovák, 1938, roč. 20, 17. 7., s. 11.

DO PRÁCE

DÔKLADNŤ PRACOVNŤ OBUV

39.-

PRACOVNÁ TOPÁNKA. Vysoké všitý jazyk, šitie je zosilnené kovovými nitkami. Kožený fahŤn k fahŤkmu nazúvanie. Celogumová podošva vydrží trikrát toľko ako kožená.

3.-

OBUV - AKŤ PRÁVE POTREBUJETE do jarnej práce v blafivom počasí. Príde oranie, hnojenie a rôzne opravy v záhradách a sadoch, tieto práce vyžadujú dobrú, pevnú a nepremokavú obuv. Predkladáme Vám obuv, ktorá je vyrábaná na základe svatoých skuseností našich modelárov a ševcov. Spĺňa všetky požiadavky. Pri všetkej dôkladnosti je pohodlná a zvlášť prsty majú dostatok voľnosti. Predávame ich naďalej za naše nízke ceny.

NEPREMOKAVÉ ČIŽMY. Pre všetky práce v blafivom teréne a vo vlhku sú najvhodnejšie tieto celogumové čizmy so špičkou, napnutou rybovaným ozubím.

59.-

Vysoká podošva je z bielej gumy a je lisovaná a s podpätkom v jednom kuse. Tieto čizmy chránia nohu až do poloviny lýtky.

49.-

SVETOVÁ PRACOVNÁ OBUV. Pevná, ale mäkká koža, dôkladné zapracovanie a dobre zosilnená podošva a trasa riadana kolkov a radov kovových kolíček. Pohodlný tvar, špička z jedného kusu.

HERKULES - lacné, ale trvanlivé ponožky pre všetko. Zosilnené päty a špičky.

AGRÁRKY. Pevné holičky z hovädziny. Celá špička z jedného kusu neľiaži a dáva nohe dostatok voľnosti. Silná kruponová podošva je kolkovaná, celokožený okovaný podpätok.

69.-

DULBOXOVÁ TOPÁNKA. Pevná topánka do práce i pre šport. Pohodlný derby strih, všitý jazyk, silná kruponová podošva a celokožený podpätok. Špička podošvy je okovaná.

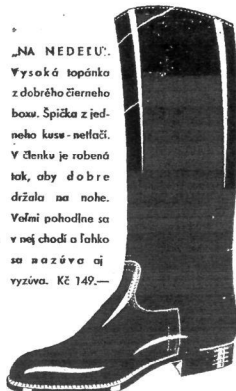
79.-

Kožený fahŤn vlahčuje nazúvanie. Pevné, praktické a pohodlné.

„NA NEDECU“.

Vysoká topánka z dobrého čierneho boxu. Špička z jedného kusu - neľiaži. V členku je robená tak, aby dobre držala na nohe. Veľmi pohodlné sa v nej chodí a ľahko sa rozúva aj vyzúva. KĚ 149.-

Dôkladná kožená podošva a celokožený podpätok.

Nádherná paráda

najnovších módnych výtvorov

**Ohromujúci výber
najkrajších plášťov-modelov, kompletov,
kostymov, šiat a klobúkov**

Schon

Zveme všetky dámy k nezáväznej prehliadke

Bratislava, Schönendorfská ulica 4

Obr. 13. Slovenská Politika, 1936, roč. 17, č. 248, s. 3.

Konečne nadchádza šťastlivý rok!

Hospodárska kríza nemôže trvať večne. Nepripravujte sa o dôveru v budúcnosť špatným svetlom.

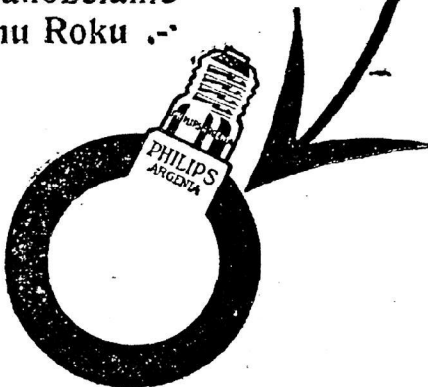
Žiarovky, Philips-Argenta'

zjednajú Vám náladu k plodnej práci a zaistia Vám úspech. — Spýtajte sa svojho lekára.

Srdečné blahoželanie

.. k Novému Roku ..

PHILIPS

Obr. 14 Slovenský denník, 1924, roč. 7, č. 1, s. 14.

**PANATOMIC
Kodak Film**

Kodak
KODAK SAFETY FILM

**Ako bude o slete...?
Ak chceš mať istotu,**

ke si dobre zachytil presný okamžik,
krahaj, netráp sa, vezmi film Panatomic.

PANATOMIC
sa osvedčí na slnku i za dažďa.
Obdržite ho po celej republike

KODAK SPOL. S R. O. * PRAHA II

Obr. 15 Slovák, 1938, roč. 20, č. 148, s. 5.

BERSON

**GUMOVÉ PODPÄTKY
SÚ
TRVANLIVEJŠIE
AKO
KOŽA**

ČESKOSLOVENSKÝ VÝROBOK

Obr. 16 Slovenská politika, 1922, roč. 3, č. 50, s. 4.

Obr. 17 Slovenská politika, 1921, roč. 2, č. 12, s. 8.

Všetky deti
sú zdravšie a šťastnejšie,
ak raňajkujú denne
lahodnú

OVOMALTINU

22 0- 15- 28-

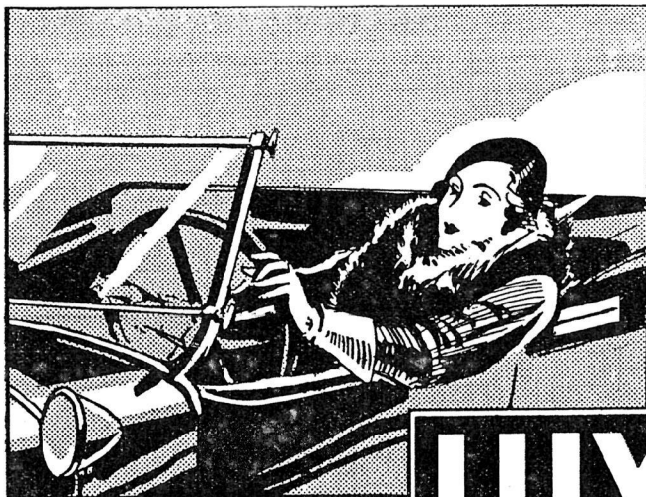
RHEUMA **DNA** **ISCHIAS**

TRENČIANSKE TEPLICE

sú v lete strediskom slovenského kultúrneho života
Príďte ich poznať! Informácie podá
riaditeľstvo kúpeľov.

Obr. 19 Slovenské zvesti, 1936, roč. 1, č. 12, s. 4.

Na cesty ...
len málo batožiny!

Ale balíčok mydlových vločiek LUX nesmie chýbať! Jemné prádlo dnes dáma nerada sverí do cudzích rúk, a pere si ho sama, lebo má LUX.

Na pranie vlašný! Dbajte pracieho návodu!

Na lýže, brusle, na sanky,
aj na tramp treba dobré topánky,
a na weekend v lesa klín,
iba v topánkach BAŤA Zlín!

Obr. 21 Baťov veselý kalendár, 1936, s. 29.

Od komického k tragickému

Na príklade hry Petra Zvona Tanec nad plačom

Dráma, jej žánre a základné princípy sprevádza od začiatku rozlišovanie na základoch protiklade dvoch estetických kategórií, tragického a komického¹. Medzi týmito dvoma hlavnými kategóriami existujú vzájomné vzťahy, prestupy a napätia. Dôležitým kritériom oddelujúcim ich od seba je postoj diváka a jeho spoluúčasť či odstup od diania na javisku a konania dramatického hrdinu. Kým v tragédii prechádza hrdina bojom a obetou, s ktorou čitateľ (divák) súcití a prežíva ju spolu s hlavným hrdinom, pri komickom zobrazení sveta si čitateľ ponecháva odstup a pohľad „zhora“, ktorého výsledkom je pohrdanie komickým hrdinom a jeho konaním a smiech ako reakcia na činy komického hrdinu.

Hranice medzi estetickou kategóriou komického a estetickou kategóriou tragického sú veľmi ťažko postihnuteľné a často dochádza k ich vzájomným prestupom a k narúšaniu základnej polarity. Jednou z dramatických kategórií, ktorá sa podieľa na výstavbe dramatického textu, a zároveň napomáha k utváraniu kontrastu komické – tragické, je kategória dramatickej postavy a jej dve základné podoby: tragický hrdina a komický hrdina. Tragický hrdina smeruje k jedinečnosti, kým komický k typu a zovšeobecňovaniu. Konflikt tragického hrdinu je jedinečný a neopakovateľný. Komický hrdina túto jedinečnosť nemá a naopak, základnou požiadavkou formovania sa komického charakteru je strata tragického rozmeru postavy. Neprechádza vnútornou premenou, napomáha však k zmene vývinu dramatického deja, pričom vnútorná rozorvanosť tragického hrdinu je v komédii nahradená vonkajším kontrastovaním s inými postavami hry, s ideou či normou, ktorú komický hrdina parodizuje a porušuje. Rôzne komické prostriedky ako práca s vizuálnou podobou

postavy, jej gestami, verbálnym a neverbálnym prejavom vzájomným spájaním v rozličnej miere umocňujú tento účinok. Komickú postavu charakterizuje komická chyba ako pokrivenie skutočnosti vyvolávajúce smiech, komický mechanizmus ako istá strnulosť a strojovosť napr. v pohyboch, reči a komický kontrast medzi tým, čím postava je a za čo sa vydáva².

Komické sa v rámci žánrovej špecifikácie vymedzuje pestrou škálou žánrov. Hranice možno hľadať na jednej strane vo formách frašky a burlesky a na strane druhej možno za hraničné považovať tragikomické dramatické útvary. V tejto súvislosti možno upozorniť na dôležitú skutočnosť, že všetky typy komédie, ako sú napr. satira, paródia, fraška či groteska, v sebe implicitne obsahujú nielen primárny komický, ale aj sekundárny tragický náboj (tak podobne ako tragédia môže v sebe obsahovať aj komický náboj)³. Sprievodným účinkom komédie je zvyčajne smiech. Avšak predstava, že všetko komické je zároveň smiešne, je mylná. Práve hraničné žánre komického dokazujú, že komické nemusí zákonite vzbudzovať smiech, ale môže v jednej hraničnej forme vyvolávať odstup a necitlivý pocit nadradenia i odpor a v druhej sa môže približovať k tragickej katarzii a zmene komického účinku na tragický⁴.

Základom je modelovanie komickej postavy, ktorá je akoby „dvojrozmerná“, čím sa profiluje v kontraste k tragickej postave. Tú môžeme nazvať v tomto protiklade ako „trojrozmernú“. Komická postava nemá vnútornú hĺbku, preto neprechádza tragickou premenou a u diváka nevzbudzuje katarziu. Má však dôležitú úlohu komunikovať komickú informáciu prostredníctvom svojho pôsobenia v sujete hry. Keďže komicno, aby nestratilo svoju silu a účinok, musí byť komunikované rýchlo a priamočiaro, podlieha komický charakter postavy tejto požiadavke a výsledkom je následná hyperbolizácia vlastností postavy spojená so zjednodušením komického charakteru⁵. Zväčša ide o zameranie sa na istý problém, ktorého je postava nositeľom a dominuje v jej gestách, mene alebo verbálnom prejave.

Dôležitým princípom, na základe ktorého sa v komických žánroch vytvára štruktúra postáv, je princíp komickej antinómie. To znamená, že dve prostredia, postavy alebo javy sú v dynamickom protiklade a ich kontrast sa zameriava na protichodné idey, ktoré reprezentujú, porušujú a tým aj zosmiešňujú. V sujete hry sa táto antinómia prejavuje najmä v dialógoch, kde protiklady vytvárajú sled nedorozumení, zabezpečujú moment prekvapenia a rovnako podporujú vytváranie odstupu zo strany diváka. Antinomický rozpor však môže byť zobrazený aj prostredníctvom gesta, mimiky, pohybu atď. Táto paradoxnosť často funguje aj v rámci komického charakteru jednej postavy a môže byť zdrojom komického (pozri nižšie napr. o Kráľovi, ktorý nie je kráľom, ale má iba také meno).

To, aké rôzne varianty z hľadiska žánrového zaradenia komických charakterov možno v dráme pozorovať, chcem doložiť analýzou postáv v hre Petra Zvona *Tanec nad plačom*.

Peter Zvon, vlastným menom Vladimír Sýkora (1913–1942), napísal iba jednu známu hru, ktorá knižne vyšla po jeho smrti v roku 1943 pod názvom *Tanec nad plačom*⁶. Hra bola prvýkrát uvedená v Martine v apríli 1943 (réžia František Kudláč), v Bratislave ju uviedli koncom mája 1943 (réžia Ján Jamnický).

V dejinách slovenskej literatúry je táto hra zaraďovaná medzi veršované drámy ako „druhový pendant dobového básnického a prozaického naturizmu a prejavujú sa v nej lyrizačné tendencie“⁷. Z literárnodruhového hľadiska sa v nej strieda verš i próza.

Peter Zvon v nej rieši problematiku vývinu a otázku zdokonaľovania sa spoločnosti v závislosti od technického pokroku. Tento problém zobrazuje na stretnutí dvoch historických období reprezentovaných dvoma skupinami postáv. Dej sa odohráva v prítomnosti (20. storočie) v historickom kaštieli počas maškarného bálu. Z obrazov v knižnici vystúpia stredovekí šľachtici a ožijú na dvadsaťštyri hodín. Chcú zistiť, ako sa zmenil život na svete. Hľadajú odpovede na otázky, aké princípy riadia život ľudí po tristo rokoch, aké je spoločenské usporiadanie spoločnosti a aké hodnoty moderní ľudia vyznávajú. Stredovekí šľachtici sa

v situáciách plných nedorozumení a slovných súbojov stretávajú s dobovými majiteľmi kaštiela – s rodinou Kráľovcov, ktorých mylne podľa mena považujú za panovníkov v krajine. Obidve skupiny si navzájom konfrontujú svoje názory, ale aj zvyky, vystupovanie, predstavu o etike a etikete, o vzťahoch medzi generáciami, mužmi a ženami a pod. Tieto skupiny prezentujú hlavný prúd histórie – skupinu mocných, ktorí ovládajú historické zmeny a prúd dejín. V kontraste k nim stojí postava stredovekého sluhu Barnabáša ako obraz spodného prúdu histórie – ľudu, ktorý iba mlčí a neovplyvňuje dianie vo svete. V závere hry vo svojom speve – plači prehovorí a vysloví svoje námietky a celkový postoj voči vládnucej vrstve. Je však vysmiaty a metaforicky je tento výsmech a nezáujem o jeho názor zobrazený tancom grófa Alfréda a grófkou Silvie. História plynie ďalej a nevšíma si „nepodstatných Barnabášov”.

Peter Zvon vo svojej hre využíva na charakterizáciu postáv veľmi pestrú paletu prostriedkov: od komického mena, modelovania komického typu až po slovné prostriedky, napr. aforizmy, slovné hračky a repetíciu verša⁸.

Základnou komickou antinómiou, ktorú Zvon pri výstavbe komických charakterov použil, je ich rozdelenie do dvoch opozičných táborov podľa historicko-spoločenského kritéria. Stretávajú sa tu na jednej strane stredoveké postavy z obrazov – šľachtici (Gróf Richard, Gróf Alfréd a markíza Silvia, v epilógu vystúpi aj rytier Gejza a grófkou Anna) a ich sluha Barnabáš a moderné postavy z prítomnosti – rodina Kráľovcov: Aristid Král – otec, Rozália Kráľová – matka, Peter Král – syn, Adela Kráľová – dcéra; doktor Pysk – Kráľov tajomník, detektívny inšpektor Trdlík, Básnik a Kráľov sluha Jeroným. Autor medzi jednotlivými tábormi a jednotlivými postavami vytvára *satirické* protiklady. Napríklad grófkou Silvia má protiklad v mladej Adele, gróf Alfréd v Petrovi Kráľovi atď. Jednotlivé tábory charakterizujú identifikačné vonkajšie znaky ako kostým, gestikulácia, no najmä verbálny prejav – obsah dialógov a jazykový prejav, výrazne príznakový pre dané historické obdobie. Kým stredovekí šľachtici sa vyjadrujú vo veršoch, štylizovane a v metaforách, postavy z 20. storočia príznakovo charakterizuje pragmatický jazyk, spoločenské

frázy, rozhovory „v próze”. Zvon sa evidentne vysmieva z konania a spôsobu komunikácie moderných postáv. Satirizuje banálne obsahy dialógov (napr. o rozpade červených krviniek, ktoré sú dôležitejšie ako vojna). Z tohto uhla pohľadu sa nám postavy zo stredoveku javia v škále komického zobrazenia morálne čistejšie, kým postavy z 20. storočia ako morálne nízke, tie ktoré sú satirizované a zosmiešňované.

Ako príklad uveďme rozhovor medzi matkou Kráľovou a dcérou Adelou o „láske”:

ADELA: (vstúpi)

KRÁLOVÁ: Dobre, že ideš. Už sa vyjadril Martin?

ADELA: (sucho) Drevo.

KRÁLOVÁ: (rezolútne) Lepšie drevo ako nič! Vyjadriť sa musí! Ja mať tvoju mladosť a tvoju postavu –

ADELA: (namrzene) Keď sa mi vlastne ani nepáči.

KRÁLOVÁ: Z toho si nič nerob. To patrí k veci, aby sa muž žene nepáčil. To si pamätaj pre život: v manželstve, kde sa muž žene páči, je žena vždy pod papučou⁹.

Jednotliví členovia rodiny Kráľovcov (meno je príznakové – jednak si ho stredovekí šľachtici spájajú s postavou panovníka, kráľa, jednak kontrastuje s ich správaním, ktoré nemožno nazvať kráľovským) sú karikatúrami doby. Otec, Aristid Král, generálny riaditeľ, viac ako na svoju kariéru neustále myslí na svoj zlý zdravotný stav. Rozália Kráľová, jeho manželka, predstavuje typickú „matku”, ktorá poťahuje nitky domácnosti a zameriava sa na jej dobré meno a spoločenské postavenie. V antinómii starí – mladí sa vyčleňujú voči rodičom ich deti: Adela – naivná dcéra, hľadajúca lásku a ich syn Peter Král, ktorý netúži po sláve a moci a vedie s otcom neustále škriepky o svojej budúcnosti. Zvon na obraze tejto rodiny využil tradičný konflikt slovenskej drámy – rodičia zbohatlíci a snobsky založení chcú pre svoje deti len to najlepšie a hľadajú im spoločensky výhodných partnerov, deti sa však voči rodičovským zámerom bránia a hľadajú únik. Ponúka sa aj interpretácia, že Zvon parodizuje klasickú slovenskú drámu práve využitím tejto tradičnej zápletky¹⁰.

Autor však od satirického zosmiešnenia neušetrí ani stredoveké postavy. Ich jazyk v kontraste k modernému vyznieva v prítomnosti ako príliš umelý, neprirodzený, štylisticky nadnesený a príliš obrazný. Po obsahovej stránke sa v ich rozhovoroch objavujú podobné témy ako v rozhovoroch Kráľovcov. Rovnako hovoria o moci, o láske, o medziludských vzťahoch. Formálne sa ale odlišujú. V ich rozhovoroch autor *parodizuje* stredoveké klasické žánre lúbostnej, hrdinskej, pijanskej poézie. Ako príklad možno uviesť dialóg z Prológu, kde šľachtici rozoberajú problematiku lúbostných vzťahov medzi mužom a ženou. Prechádzajú od hľadania definície vznešeného ideálu partnera k vyratúvaniu ľudských kreatúrnych slabostí, telesných nedostatkov a problémov každodenného života. Vznešená téma dialógu (láska) kontrastuje s jeho príliš prízemným obsahom odhaľujúcim ľudskú nedokonalosť¹¹.

GRÓFKAANNA: ...

Mladosť tá nevie, jak dobrý je náš boh,

že so životom ľudom dal i smrť.

A hľadať lásku? Bože môj, veď hej.

Niekde je vo svete udatný gavalier,

je múdry tak, duchaplný, verný, oddaný.

To všetko preto len, že tak ho miluješ.

Ó, malá Silvia, i tento Romeo

(šepká) možno, že strach má z prechladnutia tiež

a každý večer nohy v teplej vode kúpe...

GRÓF RICHARD: Ale drahá...

GRÓFKAANNA: A počť stenáť ho, keď utiera si nohy príšerne ružové...¹².

Tieto postavy sprevádza epizodické *fraškovité* zosmiešnenie, napr. keď gróf Richard neustále žiada Barnabáša o kord, hoci ho má pri sebe („GRÓF RICHARD: Môj kord mi podaj Barnabáš, ja odchádzam! BARNABÁŠ: P-p-p-p GRÓF RICHARD: Viem! Mám ho pri boku. Netreba toľko slov.”).

Obidve skupiny postáv tak možno zaradiť medzi satirické podoby skutočných predobrazov svojej doby. Stredoveké postavy svoj karikatúrny charakter explicitne dokladajú aj

rozhovorom o vizuálnej nedokonalosti svojho zobrazenia na portrétach.

GRÓFRICHARD: Chápem vás, bo i mňa zoehydil maliar
a naškrabal mi taký divý nos,

že žena moja visieť so mnou nechce...

GRÓFALFRÉD: Však čo je všetko to proti môjmu bôľu.

Mne namaľoval – idiot – obuv priúzku

a otlaky ma bolia do zošalenia¹³.

Peter Zvon vo svojej hre vytvára niekoľko komických antinómií. Spomeniem aspoň tieto: antinómia súčasnosť – minulosť (stredovek – 20. storočie), šľachtic – sluha (hlavný prúd histórie – spodný prúd histórie), mladí – starí (generačné antinómie a s nimi spojená názorová nezhoda), múdri – hlúpi atď. Nielen na základe týchto antinómií sú postavy navzájom v opozíciách. Peter Zvon vo svojej hre vytvoril pestrú koláž postáv spojenú hlavným zámerom, ktorý možno interpretovať ako snahu poukázať na problém v nehomogenosti spoločnosti, na rozpad jedliatosti sveta. Postavy sa na jednej strane spájajú do skupín, no na druhej strane vytvárajú aj v rámci týchto skupín protikladné menšie či väčšie skupiny, ktoré opäť kontrastujú s inými skupinami na základe iného antinomického kritéria. Zároveň sa vyčleňujú samostatné špecifické postavy, ktoré kontrastujú so všetkými ostatnými. Napr. Básnik vs. ostatní, Barnabáš vs. ostatní.

Spomenuli sme už satirické karikatúry postáv, ktoré tu vystupujú. Veľmi výrazne sa tu profilujú aj postavy vlastné žánru *frašky*. Je to predovšetkým postava detektíva Trdlíka a doktora Pyska. Trdlík, ktorý prichádza do kaštiela riešiť záhadu zmiznutia portrétov z historických obrazov v knižnici je v prvom rade nepružný, nemotorný, tak ako to napovedá jeho meno. Trdlíkov slovník je zúžený na niekoľko fráz, ktoré opakuje. Prichádza vypočúvať obyvateľov kaštiela, sám sa však vo výpovediach zamotáva a stráca prehľad. Jazykový prejav tejto postavy sprevádzajú aj floskuly a repetícia predošlých replík postáv. Jeho pôsobenie v hre môže pripomínať výstupy klaunov, ktorých komický efekt je založený na okamžitom

účinku a nemá dlhšie pôsobenie. Je epizodické. Príchodom a odchodom Trdlíka zo scény sa končí jeho pôsobenie. Využíva čistý smiech nad sebou samým nad vlastnou prázdnotou. V hre je toto vyprázdnenie postavy spojené s vyprázdnením jazyka detektíva Trdlíka. Zaujímavo mu na úrovni fraškovitých postáv kontruje svojimi prehovormi tajomník majiteľa domu Kráľa, Pysk. V jeho prípade ide o ešte výraznejšiu hyperbolizáciu a vyprázdnenie charakteru. Pysk je akoby automatom, opakovacím papagájom, ktorý nedokáže prehovoriť vlastnú myšlienku a opakuje len to, čo hovoria iní pred ním. Stretnutie týchto dvoch postáv pripomína cirkusový či jarmočný výstup:

TRDLÍK: Cítite?

PYSK: Prirodzene, cítim, pán inšpektor.

TRDLÍK: Čo cítite?

PYSK: Prirodzene, čo cítim, pán inšpektor.

TRDLÍK: To je dôležité.

PYSK: Prirodzene.

TRDLÍK: Pst! Počujete?

PYSK: Prirodzene, pst, počujem, pán inšpektor.

TRDLÍK: Čo počujete?

PYSK: Nič, pán inšpektor.

TRDLÍK: To je dôležité¹⁴.

K úplnej deformácii a vyprázdneniu charakteru dospel Peter Zvon v okrajovej postave Básnika, ktorý ako tieň sprevádza rodinu Kráľovcov. Je ich „dvorným” básnikom. V postave Básnika sa *groteskným* spôsobom podarilo Zvonovi vizualizovať metaforu moderného umenia. Básnikov jazykový prejav je zúžený na niekoľko výrazne rytmizovaných replík, v ktorých dominuje neustále opakovanie: „Mne rum-rum-rum. To inšpiruje.” Básnické prejavy tejto postavy výrazne kontrastujú s ponáškami na stredovekú lúboštnú, hrdinskú a pijanskú poéziu recitovanú stredovekými postavami. Túto postavu charakterizuje príznakové meno, ktoré ho vyčleňuje spomedzi všetkých ostatných postáv. Všeobecná a abstraktná povaha mena s jeho sémantickým pozadím pripomína postavy z *drám ideí a modelových situácií*, kde postava je maketou,

modelom, nositeľom idey, v tomto prípade nositeľom vyprázdnenosti sveta poézie a umenia vôbec¹⁵. Dokazujú to aj dve časti, kedy sa Básnik dostáva viac „k slovu” a recituje vlastné básne, príznačné surrealistickou poetikou a vojnovou tematikou. Komunikuje prostredníctvom nich, že umenie stratilo schopnosť sprostredkovať obsah a obmedzilo sa iba na prázdnu formu. Komunikuje chaos, rozpad sveta jeho absurdnosť a neschopnosť obnovy. Básnik počas celej hry dokazuje túto antikomunikatívnosť svojím nezapájaním sa do dialógov, resp. nevytváraním dialógov s inými postavami. V ojedinelých prípadoch ho iné postavy oslovia a jeho odpoveďou sú len nezrozumiteľné zvukové prejavy:

ADELA: Bola som taká nadchnutá vašou poslednou básňou....

BÁSNIK: Ó-ó-ó-ó-ó

KRÁLOVÁ: Prosím Vás...

BÁSNIK: Ú-ú-ú-ú-ú¹⁶.

Spomedzi postáv sa vyčleňuje najmä postava Barnabáša. Ide o jedinú postavu drámy, ktorá prechádza procesom premeny charakteru. Barnabáš je predstavený už v úvodných autorských poznámkach ako strašidelný, *groteskný*¹⁷. Pripomeňme ešte raz, že v antinómii súčasnej – minulej a vrstvy mocných – vrstvy chudobných predstavuje spodný prúd histórie, mlčanlivý ľud, ktorý nie je nikdy vypočutý, prechádza históriou, ale sám ju neovplyvňuje, hoci obidve spoločenské vrstvy sú od seba závislé. Barnabáš sa predstavuje od začiatku ako mlčanlivý služobník, ktorý na slovo plní rozkazy. Najpríznačkovejším komickým výrazovým prostriedkom tejto postavy je verbálny prejav. Barnabáš nedokáže súvisle hovoriť, iba koktať. Stretávame v ňom grotesknú postavu, obľudnú, deformovanú schému, neschopnú komunikácie. Jeho neschopnosť je v kontraste napr. s prejavom Básnika, ktorého prehovory sú čistou vyprázdnenou, ale navonok zrozumiteľnou formou, kým Barnabáš formálne vyslovuje nezrozumiteľné hlásky, no po obsahovej stránke sa snaží niečo komunikovať. Ostatné postavy vždy za neho dopovedia repliku:

KRÁL: Ráčite sa zajakávať trvale, alebo si tiež robíte zo mňa žarty?
BARNABÁŠ: T-t-t-t-t
KRÁL: Vy ste čo?
BARNABÁŠ: S-s-s-s-s
KRÁL: Markíz?
BARNABÁŠ: N-n-n-n-n
KRÁL: Barón?
BARNABÁŠ: N-n-n-n-n
KRÁL: Ale šľachtic áno, čo?
BARNABÁŠ: N-n-n-n-n¹⁸.

Prvoplánovo dopĺňa táto postava fraškovité výstupy a charaktery detektíva Trdlíka a doktora Pyska. Na druhej strane je zvláštnou postavou, ktorá v závere úplne prevráti komický charakter a zmysel hry a posunie ju do roviny *tragikomického*.

Najväčšie komické zosmiešnenie a poníženie Barnabáša nastane v epizóde s rádiom. Barnabáš sa dostane do kontaktu so zapnutým rádiom, kde práve vysielajú rozhlasovú hru a keďže nerozumie odkiaľ prichádzajú zvuky, doslova spĺňa všetky pokyny, ktoré mu rádio prikazuje. Táto scéna pripomína výstupy z filmovej grotesky, využíva jednoduchý efekt nedorozumenia, ktoré je smiešne. Práve táto a podobné scény ostro kontrastujú s Barnabášovým výstupom v Epilógu. Barnabášom záverečný monológ – plač dal názov hre a aj celé dianie v hre vrcholí týmto monológom. Barnabáš tu prechádza výrazným charakterovým prerodom, keď stráca základný príznak svojej postavy – prestane koktať. Z úplne nízkej podoby – grotesknej postavy, deformovanej a bez hlbšej vnútornej špecifikácie, nadobúda hĺbku a jeho charakter neočakávane prechádza do „vyššieho“ štýlu tragédie. Barnabáš plače nad nespravodlivosťou. Jeho záverečný spev má mravoučný charakter, je lamentom a prosbou zároveň. Rezonuje v nej myšlienka: „Ach, páni, páni, ach, páni, prebudte svedomie, keď vy môžete byť ľuďmi, prečo by ja som nie?“

Barnabáš je jedinou postavou, s ktorou je divák ochotný súcítiť, nad ktorú sa nenadraduje a necíti k nej v závere odstup.

Groteskné a tragikomické sú žánrovo veľmi úzko

prepojené¹⁹. Nad Barnabášom sa prestávame smiať a skôr cítime k nemu odstup a odpor, alebo ako to autor nazval: Barnabáš budí strach. Je tu počas celej hry, je odsúvaný, urážaný a zosmiešňovaný, no je stále prítomný a jeho premena nastane, keď poprie strnulosť svojho charakteru, príznakovo budovaného na deformovanej komunikácii a prehovorí.

Na príklade hry Petra Zvona možno jasne pozorovať, ako spája viaceré komické žánre na zobrazenia komických charakterov postáv. Stretávame sa tu s prvkami satiry a karikatúrneho zobrazenia postáv, paródie, frašky, ale aj grotesky a tragikomédie. Hra prináša žánrovú pestrosť a rozbíja vnútorne jednoliatu štruktúru drámy. Peter Zvon vytvára sieť postáv navzájom kontrastujúcich podľa kritérií antinomického usporiadania a podľa ideového zamerania hry. Práve takouto „hrou“ so žánrovým zaradením postáv sa v dráme odhaľujú hraničné podoby komického. Zvonova hra primárne označená ako veselohra prestupuje jednotlivé komické žánre a smeruje až k tragickému. Týmto spôsobom nerozbíja len jednoliatosť konkrétneho žánru, ale popiera aj jednoznačnú protikladnosť komického a tragického a ruší hranice ich vzájomnými presahmi. Podobné prestupovanie by sme mohli podrobnejšou analýzou výrazových prostriedkov pozorovať aj na iných zložkách hry, ako sú priestor, výrazové prostriedky, práca s veršom a prózou a podobne.

Poznámky

¹ Delenie drámy podľa estetických kategórií tragického a komického sa nezhoduje s delením na žánre tragédiu a komédiu. Viac pozri napríklad PAVIS, Patrice: *Divadelný slovník*. Bratislava, Divadelný ústav, 2004.

² Viac pozri: KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickej kategórie komického*, kapitola *Výrazové prostriedky komiky*, s. 87 a kapitola *Tvorba komického charakteru postavy*, s. 118. Prípadne: BERGSON, Henri: *Smích*. Praha, Naše vojsko 1994.

³ „Komédia implicitne obsahuje tragédiu, ktorá je zasa iba nedokončenou komédiou.“ (FRYE, 1975). Viac pozri: heslo *Tragikomickosť*, *Tragikomický* in: PAVIS, Patrice: *Divadelný slovník*. Bratislava, Divadelný ústav, 2004.

⁴ Tamže, s. 235–238.

⁵ KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickej kategórie komického*. In: *Umelecké a spoločenské priestory hry Petra Zvona*. Bratislava, Výskumný ústav kultúry Bratislava, 1980s. 121.

- ⁶ Od Petra Zvona sa ešte zachoval rukopis ďalšej tragikomickej hry s názvom *Vzdialená zem* (1942). Peter Zvon písal aj teoretické články o divadle a divadelné kritiky. Viac pozri: *Slovník slovenských spisovateľov*, s. 632.
- ⁷ MIKULA, Valér a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*, s.632.
- ⁸ KARVAŠ, Peter: c. d., s. 119.
- ⁹ ZVON, Peter: *Tanec nad plačom*. Martin, Osveta, 1957, Prvý obraz, s. 23.
- ¹⁰ Porovnať to možno napr. so slovenskými realistickými hrami J. G. Tajovského, F. Urbánka, VHV či I. Stodolu.
- ¹¹ Tento spôsob komického zobrazenia postavy využíva napr. už aj Shakespeare. Viac pozri: AUERBACH, Erich: *Mimesis*, s. 265–284.
- ¹² ZVON, Peter: *Tanec nad plačom*. Martin, Osveta, 1957, Prológ, s. 17.
- ¹³ Tamže, Epilóg, s. 80.
- ¹⁴ Tamže, Tretí obraz, s. 68.
- ¹⁵ Napr. v hrách Júliusa Barča-Ivana vystupujú postavy ako ONA, Staviteľ, Robotník, Kazateľ, Herec a pod.
- ¹⁶ ZVON, Peter: *Tanec nad plačom*, Martin, Osveta, 1957, Druhý obraz, s. 60.
- ¹⁷ Autorské poznámky (Prológ): Barnabáš zažne svetlo vo svetníkoch a nesie ich tak, že má ostro osvetlenú tvár s vyčnievajúcimi lícnymi kosťami svietiacu belostou. Tento moment môže mať v sebe čosi strašidelného.
- ¹⁸ ZVON, Peter: *Tanec nad plačom*, Martin, Osveta, 1957, Druhý obraz, s. 55.
- ¹⁹ Viac pozri PAVIS, Patrice: *Divadelný slovník*. Bratislava, Divadelný ústav, 2004, s. 176–177.

Literatúra

- AUERBACH, Erich: *Mimesis*. Praha, Mladá fronta, 1998, s. 265 – 284.
- BERGSON, Henri: *Smích*. Praha: Naše vojsko, 1994.
- KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickéj kategórie komického*. In: *Umelecké a spoločenské priestory hry Petra Zvona*. Bratislava, Výskumný ústav kultúry Bratislava, 1980.
- MIKULA, Valér a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Bratislava, Kalligram, 2005.
- PAVIS, Patrice: *Divadelný slovník*. Bratislava, Divadelný ústav, 2004.
- RAMPÁK, Zoltán: *Medzi básnickou drámou a básnickým divadlom*. Dráma, divadlo, spoločnosť. Bratislava, Tatran, 1976, s. 303–317.
- ZVON, Peter: *Tanec nad plačom*. Martin, Osveta, 1957.

Summary

From Comical to Tragic A Case Study: Peter Zvon's Play *Tanec nad plačom* (Dance Over Tears)

The paper discusses the categories of comedy and tragedy, while the emphasis is on the category of comedy and its genre specification. Peter Zvon's play *Tanec nad plačom*, which was written in the 1940s, implies the genre variety of the comedy used in this play. The play is situated into an old castle, where characters from the past and present meet. The confrontation of different historical epochs enables the playwright to show seeming changes in the society and the relativity of progress. The author of the paper uses the category of a character to discuss particular forms of comedy in the play. The forms used include satire, parody, farce, grotesque, as well as film grotesque. The play culminates when a servant, Barnabáš, changes from a farce character into a tragic-comical character, and the whole message of the play shifts. This approach challenges the borders of comedy. The comical character moves from the simplest form of folk entertainment and farce towards a more typical tragic-comical form. The play is thus a good example for showing the variety of genres within comedy, as well as for showing the limits between comedy and tragedy.

Karol Kuzmány, Ľudovít Štúr a evanjelický Zpěvník

Nech sa z akéhokolvek pohľadu nazerá na prvú polovicu 19. storočia, nemožno z nej vynechať dve osobnosti – Karola Kuzmányho (1806–1866) a Ľudovíta Štúra (1815–1856), osobnosti, ktoré naznačili i napokon vypracovali celý rad ciest na formovanie novodobej slovanskosti a slovenskej etnickosti. Karol Kuzmány nebol iba významnou osobnosťou našich literárnych dejín, ale bol predovšetkým výraznou teologickou a cirkevnou autoritou. Jeho zástoj v patentálnych bojoch a najmä postavenie patentálneho biskupa postupne premenili vnútrocirkevný život na Slovensku a okrem iného sa výraznou mierou odrazili aj na budovaní slovenského školstva. Kuzmány sa nielen podieľal na založení martinského patentálneho gymnázia, ale zaslúžil sa v širokom zábere o koncipovanie nových učebníc od šlabikára až po vysokoškolskú učebnicu cirkevného práva. V rámci národnoemancipačného pohybu bol Kuzmány akýmsi spojovníkom medzi slovansko-slovenskými ideami Jána Kollára a Štúrovým vedomým pokusom o národnú sebaidentifikáciu. Hoci podobne ako K. Kuzmány aj Ľ. Štúr bol absolventom bratislavského evanjelického lýcea a ukončil teologické štúdiá v Nemecku, jeho životopisci sa pomerne málo venovali jeho účinkovaniu v živote evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku. I preto si v našom príspevku chceme všimnúť malú, ale zaujímavú epizódu viažucu sa na zostavovateľské úsilie niekoľkých generácií náboženských básnikov, ktoré vyvrcholilo do vydania nového evanjelického *Zpěvníka* v r. 1842.

Napriek tomu, že sa Tranovského *Cithara sanctorum* považovala za gruntovný kameň bohoslužobnej praxe slovenských evanjelikov a používala sa ako záväzný spevník vo všetkých zboroch, písanie duchovnej poézie a vydávanie osobitných kancionálov patrilo medzi prirodzené ambície a povinnosti kňazov. S duchovnou piesňou sú vlastne vo veľkej

miere späť prvopočiatky našej poézie. Veď v 17. storočí duchovná pieseň vlastne suplovala aj svetskú poéziu. Táto orientácia na dlhú dobu predznačila a nepochybne i ohraničila možnosti jej umeleckého rastu. Osvietenstvo a s ním späť aj generácia klasicistov vytvorila ideál „slobodného spisovateľa“, ktorý mal niekoľko dimenzií. Bola to jednak Palkovičom vyslovená myšlienka, že chce „súkromý literárnemu životu obetovaný život vésti“, či Tablicova predstava o poézii ako estetickom čine, v ktorom by „nejen srdce vroucí čitedlnosti naplněno i k Bohu vedeno bylo, ale aby i rozum lidský užitečné v světských věcech známostí osvícen byl“.

Oskár Čepan v súvislosti s úsilím špecifikovať dominantné tvárne procesy v slovenskej literatúre prvej polovice 19. storočia hovorí o „ideovom synkretizme“, v ktorom sa prirodzeným spôsobom prelína a koexistuje napríklad poézia s históriou a politikou či jazykoveda s etnografiou. Čepan dokonca hovorí o „zameniteľnosti princípov poetiky a politiky“¹.

Možno povedať, že už na konci 18. storočia sa výraznejšou mierou vytvára potreba odlišnosti svetskej a duchovnej tvorby. Čepanom spomínaná oscilácia medzi estetickým a spoločensko-kultúrno-politickými ideami sa dostáva v trochu inej podobe aj do náboženskej tvorby. Vidíme to napr. na Postile tolerančného kazateľa a kultúrneho dejateľa Ondreja Plachého, v ktorej sa stávajú veršované časti modlitieb iba akýmiisi heslami, ktorými sa moralizuje a apeluje na rozum. Dominuje tu základná myšlienka teologického racionalizmu, že človek má byť božím pomocníkom, má sa vyvarovať povie a tmárstva a nemá sa báť novôt. Mysticismus barokovej duchovnej piesne s jeho hlbokou metaforikou i subjektivitou odporoval osvietenským predstavám „rozumného náboženstva“. Pre barokového autora bol totiž náboženský prejav zároveň aj zdrojom veľkého estetického zážitku, čo dokazuje práve baroková duchovná pieseň. Piesne vyjadrujúce hriechnosť, osamelosť a bezmocnosť pôsobili esteticky práve cez tieto vyjadrenia krehkosti a bezmocnosti človeka očakávajúceho dar Božej milosti. Takúto koncepciu estetická, estetického zážitku mohla už ťažko prijať kollárovska, ale i neskôr štúrovska

generácia. Pre duchovnú pieseň sa najmä zásluhou teologického racionalizmu čoraz viac presadzuje názor, že nemá príliš podliehať generačným zmenám a najmä literárnym prúdom. V piesni by sa nemal vzťah človeka k Bohu príliš personifikovať. Chránová pieseň by sa mala vrátiť k starým transciiovským podobám, teda mala by byť iba všeobecne osobná, aby ju každý mohol aplikovať na svoj osobný zážitok. I preto, ak barok priniesol do duchovnej piesne motívy pominuteľnosti, hriechnosti a zatratenia, osvietenstvo v nej „propagovalo“ Boha, ktorý vychováva človeka a cez bolesť a utrpenie ho dvíha k vyššej ľudskosti a tak ho k sebe približuje. Teologický racionalizmus, ktorý predovšetkým priniesla kollárovska generácia, duchovnú poéziu zrétorizoval a obmedzil jej obrazový repertoár. Zároveň takto aj vyznačil hrubou čiarou rozdiel medzi svetskou a duchovnou poéziou. Obrazom takto chápanej duchovnej piesne mal byť nový *Zpěvník evanjelický*, ktorého základné kontúry sa začali rodiť na začiatku 19. storočia. Práce na novom spevníku sa zintenzívňujú najmä koncom 30. rokov. V roku 1836 z pera troch superintendentov Pavla Jozeffyho, Jána Seberíniho a Františka Samuela Stromského vzišlo 2. *Provolání*, ktorým sa vyzývajú všetci kňazi k účasti na práci na spevníku. V tomto dokumente nájdeme aj takrečeno rukolapný dôkaz úsilí o novú estetickú koncepciu, ktorá sa hľadala i v rámci duchovnej náboženskej tvorby. Adam Hlovík, šarišský senior, vypracoval totiž akýsi poetologický návrh, podľa ktorého by mali postupovať autori nových piesní. Medzi najzaujímavejšie pravidlá patrí požiadavka, aby sa dodržiaval prirodzený rytmus reči, aby sa pravidelne a prirodzene striedali dlhé a krátke slabiky, aby sa využívali predovšetkým dvojslabičné rýmy a aby sa rým nekončil spoluhláskou a najmä nie rušivými sykavkami š, č, ž, s, z, c. Spomínaní traja superintendenti zdôraznili požiadavku, aby piesne neboli iba hrubým prepisom prózy, ale by sa v nich zjavoval „duch básnický“².

V roku 1840 vzniká tretie *Provolání* a nespokojný Pavel Jozeffy ustanovuje redakčnú radu, ktorej členmi boli E. Lauček, S. Tomášik, Ján a Samo Chalupkovci, K. Kuzmány, J. Melcer, C. Zoch, M. M. Hodža. P. Jozeffy je však zaneprážený

predovšetkým unionistickými bojmi, a preto sa ťarcha organizačných prác presúva na K. Kuzmányho a zároveň posielala časť zozbieraných textov piesní na posúdenie Jánovi Kollárovi do Pešti.

Napriek predsavzatiam hlavných autorov nového spevníka i samotného P. Jozeffyho a potrebe teologickej a vieroučnej „čistoty“ piesní, ich racionálno-vecnej a mravoučnej podoby práve zásluhou vstupu mladej generácie, ktorá a netajila básnickými a literárnymi ambíciami, spevník nadobúda trochu inú podobu. Odráža sa v ňom prvý záblesk novej romanticko-idealistickej filozofie a predovšetkým zásluhou Kuzmányho aj vplyv moderného teologického a estetického myslenia. Na Kuzmányho má najväčší vplyv zakladateľ modernej nemeckej teológie David Friedrich Schleiermacher, ktorý odintelektualizoval náboženstvo a usiloval sa preniesť pozornosť z Boha na človeka. Jeho záujem o náboženstvo bol predovšetkým psychologický a podľa neho je teológia teológiou citu, zbožného citu, čo vo veľkej miere prijal K. Kuzmány³. Cit a zážitkovosť sa stávajú aj dôležitou výbavou Kuzmányho poézie svetskej i duchovnej. Viliam Marčok v príspevku o charaktere Kuzmányho poézie upozornil na skutočnosť, že Kuzmánymu už nestačí iba monumentalizácia citu, využitie antických rekvizít (ako tomu bolo napr. u Kollára), ale cit sa už pokúša personifikovať a svoju úlohu začína hrať aj individuálny zážitok⁴. Je zaujímavé, že toto zvnútornenie citu a predovšetkým pokus o akési tematizovanie vnútornej momentálnej situácie nájdeme i v jeho náboženskej poézii. Stačí napríklad pripomenúť pozoruhodnú pieseň č. 254 z *Funebrála* (1838), ktorá sa má spievať pri pochovávaní samovraha, a to i napriek veľmi jasne zdôraznenému mravoučnému vyzneniu:

Nesúďte ma, nesúďte ma,
dost ma ťaží svedomie,
ale radšej lutujte ma,
viny mojej vedomie,
dušu trápi, dušu ľaká,
vo večnosti, čo ma čaká
Bože, milostivý buď.

Všetci vo mne príklad majte,
 človeka úbohého,
 cestou mojou nekráčajte,
 veď trápenia ťažkého
 hriešnik zbavený nebýva,
 či je zjavný, či sa skrýva,
 neobíde Boží súd.

V spevníku má Kuzmány 72 vlastných piesní a 21 prekladov, je najplodnejším autorom z celého kolektívu. Zároveň možno povedať, že si spomedzi všetkých autorov spevníka našiel vyváženú hranicu medzi „pravovernosťou“ a presne formulovanou vieroukou a estetickosťou, ktorá je postavená na využívaní biblickej symboliky a osobitne subjektívnej metaforike. Kuzmány sa v piesni prihovára z pozície starozákonného proroka a žalmistu zdôrazňujúceho krehkosť človeka. O osobitosti Kuzmányho duchovnej tvorby svedčia i jeho *Modlitby k nábožnému vzdelání věřících křestanů ve víře, v lásce, v naději v původních harfozněných složil Karol Kuzmány* (1835), v ktorých, možno povedať, v ešte väčšej miere rezonuje preromantická estetika plná citu, tajomnosti a schopnosť textovo stvárniť jedinečnú atmosféru. Je veľmi pravdepodobné, že Kuzmány písal tieto modlitby súbežne s duchovnými piesňami pre *Zpěvník*. Ide o modlitby venované rozličným častkam roku vychádzajúce zo žalmickej tradície napísané formou rytmizovanej prózy. Literárny historik Pavol Bujnák v bohatej metaforike a obraznosti týchto modlitieb hľadá Kuzmányho sklony k panteizmu, považuje ich za „opisy prírody a duševného rozpoloženia“ a dokonca trochu príkro konštatuje, že „poetickými krásami natolko upútajú pozornosť, tak okúzlia, že modliaci zabudne na Boha, zabudne, že sa chcel vlastne modliť a kochá sa v samej prírode“⁵. Problémy s „nezaraditeľnosťou“ tohto súboru modlitieb mali i ďalší literárni i cirkevní historici (J. Ďurovič, R. Košťal, M. Pišút). V. Marčok upozornil na potrebu vnímať Kuzmányho poéziu v celej komplexnosti, teda tak jej svetskú ako aj duchovnú podobu a v tomto zmysle Kuzmányho básne – modlitby sa „nerodia z akéhosi panteistického oslavného vzletu duše, ale

z obyčajnej naliehavej potreby preromantického subjektu zakomponovať do svojej výpovede o svete aj svoje bezprostredné vnútorné prežívanie”⁶.

Poverenie Kuzmányho redakciou nového ev. spevníka bolo premysleným činom superintendenta P. Jozeffyho. Kuzmány totiž mal v 40. rokoch 19. storočia povest autority nielen teologickej, ale aj redakčnej a estetickej. V polovici 40. rokov sa na Kuzmányho napríklad obracia Andrej Sládkovič, ktorý má hotovú zbierku básní a Kuzmány mu v liste odpisuje, že rukopis „celý a pilne prečítal” a poslal ho banskobystrickému cenzorovi, ktorý pravdepodobne na Kuzmányho príhovor dal na rukopis svoje „imprimatur”⁷. Kuzmány bol po celý život obdivovateľom Sládkovičovej poézie a neskôršie v 60. rokoch 19. storočia, keď sa stal autorom viacerých hesiel v Riegrovom slovníku, vypracoval do neho aj komplexný portrét Andreja Sládkoviča.

Pravdepodobne aj na podnet K. Kuzmányho sa P. Jozeffy rozhodol osloviť i mladú generáciu a 24. augusta 1840 píše do Bratislavy Palkovičovmu námestníkovi, významnému členovi Ústavu reči a literatúry Augustovi Horislavovi Škultétymu: „Mohl bys o jiných, o kterých znáš, že jsou duchem zvláště v nové poesii nadšeni povzbuditi, aby se též přičinili netco k tomuto dílu vypracovali”. Zdá sa totiž, že A. H. Škultéty ako blízky priateľ a spolupracovník L. Štúra bol pre Jozeffyho aj akýmsi sprostredkovateľom tejto výzvy pre mladých budúcich kňazov a predovšetkým pre Štúra. Jozeffy vedel, že vťahnutím mladej generácie by sa spevník nepochybne obohatil a zároveň získaním si Štúra ako podporovateľa celej akcie by vznikol predpoklad o všeobecnom prijatí tejto „novoty” v cirkevnom živote. O potrebe získať Štúra nepochybuje ani Kuzmány, a preto adresuje podobnú výzvu Škultétymu: „I vy sám i jiní Vaši společníci věci naší, jako Štúr atd. budetež úctiv jménem p-d- superintendenta Jozeffy povoláni, aby ste buď původní nábožné písne v duchu pravdy a pobožnosti skládali alebo z jiných řečí překládali, pak je buď mně, buď p. sup. Jozeffymu poslali. Neopomíňte všech těch o to osloviti, které k tomu způsobné býti znáte”.

Je nepochybné, že Škultéty týmto žiadostiam vyhovel a požiadal Štúra, aby sa stal jedným z posudzovateľov textového materiálu. Zo Štúrovej korešpondencie sa dozvedáme, že Štúr sa zhostil tejto svojej úlohy a mal pravdepodobne v rukách viacero textov, pretože 1. mája 1841 píše priateľovi A. H. Škultétymu, ktorý bol už v tom čase kaplánom u Jozeffyho: „Měl jsem, Bratře, v ruce k napravení více písni nábožných, vyhotovených pro nový zpěvník, ale mi věř, sem se nepotěšil. Opět a opět ty staré nesrozumitelné formulky rozsypané po nich, v nichž nic není. Dalký jsem toho, abych věřil, že náš národ čerstvý a plný živosti mystičný jest, neb k takovým nemotorám náklonný, ne: ale jsou již tak uvyklí všickni spolu těm nesrozumitelným formulkám, že jim dobrovolně z ust jim proudí, a srdce nic při tom necítí. Psal jsem v záležitosti této našemi Miloslavovi v Liptově (Štúr mal na mysli M. M. Hodžu tiež jedného z veľmi plodných autorov piesní v spevníku, pozn. E. T.), který jest docela mého mínění. Přednes i Ty věc tuto Důstojnému Pánu, muži velehlasnému. Mělibychom jen zase takový zpěvník lidu našemu podati, jakový byl předešlý, raděj nevydávejme nic: proč daremně outraty lidu našemu činiti? Ponapravil sem sice mně poslané písne, na kolik jsem mohl, ale nejde to všady, jak víš, a mnohým by se lépe nehodilo, jak kříž. Předuležitá to věc: měj ji na srdci. Mělo by se co nezralého, předešlému rovného vydati, posečkejme raději, až se počet básníků svatých zvětší. Vím sice, že tam bude hodný počet již výborných nových písni, ale vím též, že jest mnoho jiného druhu. Těším se srdečně tomu sjezdu v Březně, neboť jsou tam shromážděné věru naše přední hlavy a očekávám toužebně vypádku”⁸.

Krátko po tomto liste sa 4. mája 1841 v Brezne zišla komisia redaktorov, ktorá vydala 18. mája *Prohlášení o novém vydání ponapraveného Zpěvníka evanjelického*. Zápisnicu a denník z tohto zasadnutia písali Michal Miloslav Hodža a Ján Chalupka. Zásady, ktoré tam stanovili, vo veľkej miere korešpondujú so Štúrovým prísnyim posudkom.⁹ Je škoda, že sa nepodarilo zistiť, ktoré texty mal Štúr vtedy v rukách a ktoré sa po jeho redakcii dostali do spevníka. O tom, že Štúr mal povest dobrého znalca náboženskej literatúry, svedčia aj

spomienky Viliama Paulínyho-Tótha na Štúrove prednášky v školskom roku 1843/1844. V jeho archívnej pozostalosti nájdeme záznam o Štúrovom výklade Kristovej reči na Hore blahoslavenstiev: „My nikdy od našich profesorov Theologie takého dač neslýchali a učinilo nás to pozornými na mýlne cesty časoducha, po ktorých i my chodili sme, a zamyslení chodili sme dlho”¹⁰.

Cirkevná história považuje *Zpěvník* za dielo kollárovskej generácie, za ukážku teologického racionalizmu. Štúrove tvrdé slová na adresu spevníkových piesní sú do istej miery generačným pohľadom na estetické kvality modernej duchovnej poézie. Veď na začiatku práce na spevníku sa vyslovila požiadavka obmedziť básnickú obraznosť a táto požiadavka pretrvávala i v čase, keď si už mladá slovenská básnická generácia hľadala v tomto smere širší priestor. Možno povedať, že „otcovia” *Zpěvníka* a vo veľkej miere jeho prvý posudzovateľ Ján Kollár chcel akoby obmedziť túto novo sa hlásiacu poetiku, resp. nesmelo formulovanú autorskú individualitu a subjektívnu zážitkovosť. Kollárove necitlivé zásahy do viacerých textov pobúrili Karola Kuzmányho dokonca do takej miery, že sa načas práca na spevníku zastavila a východisko zo situácie začal hľadať u bratislavských lyceistov. Do spevníka práve zásluhou Kuzmányho a Štúra prispela prvá generácia štúrovcov – Michal Miloslav Hodža, Samo Chalupka, Samo Tomášik, Karol Braxatoris, August Horislav Škultéty, teda generácia, ktorá aktívne, najmä básnicky, pracovala v bratislavskom Ústave a prezentovala sa pozoruhodnými básnickými debutmi. Ich básnické nadanie je zreteľné aj v duchovných piesňach. Chalupka udivuje svojou biblickou monumentalizáciou, Hodža osobitým jazykom a dôrazom na filozofickú reflexiu a Karol Kuzmány vytvára veľký duchovný medzigeneračný oblúk od pôvodnej starej protestantskej piesne k modernému religióznemu básneniu.

Poznámky

- ¹ ČEPAN, Oskár: *Rázdelia romantizmu*. Slovenské pohľady 1993, č. 1, s. 12.
- ² ŠENŠEL, Ludovít: *Ako došlo k Zpěvníku*. In: *Sborník Zpěvníka evanjelického 1842–1942*. Transcius, L. Mikuláš 1942, s. 157–158.
- ³ ONDREJOVIČ, Dušan: *Karol Kuzmány ako filozof a teológ*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 80.
- ⁴ MARČOK, Viliam: *Identita literárneho diela ako proces a rozrôznenosť*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 113.
- ⁵ BUJNÁK, Pavel: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*. Transcius, Liptovský Mikuláš 1927, s. 142.
- ⁶ MARČOK, Viliam: *Identita literárneho diela ako proces a rozrôznenosť*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 118.
- ⁷ KRAUS, Cyril: *Karol Kuzmány a A. Sládkovič*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 137.
- ⁸ *Listy Ludovíta Štúra I. 1834–1843* (zostavil J. Ambruš). Bratislava 1954, s. 222.
- ⁹ Pravidlá na skladanie piesní publikoval Jur. Janoška v predslove k novému a doplnenému vydaniu spevníka v roku. 1922.
- ¹⁰ KOVAČKA, Miloš.: *Mladý Viliam Paulíny Tóth*. Habilitačná práca, Fakulta humanitných vied Prešovskej univerzity Prešov 2005, s. 59

Literatúra

- BUJNÁK, Pavel: *Dr. Karol Kuzmány. Život a dielo*. Transcius, Liptovský Mikuláš 1927.
- ČEPAN, Oskár: *Rázdelia romantizmu*. Slovenské pohľady 1993, č. 1, s. 11–15.
- KOVAČKA, Miloš.: *Mladý Viliam Paulíny Tóth*. Habilitačná práca, Fakulta humanitných vied Prešovskej univerzity Prešov 2005.
- KRAUS, Cyril: *Karol Kuzmány a A. Sládkovič*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 137–145.
- Listy Ludovíta Štúra I. 1834–1843* (zostavil J. Ambruš). Bratislava 1954.
- MARČOK, Viliam: *Identita literárneho diela ako proces a rozrôznenosť*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 113, s. 111–123.
- ONDREJOVIČ, Dušan.: *Karol Kuzmány ako filozof a teológ*. In: *Philologia XIV*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 79–85.
- ŠENŠEL, Ludovít.: *Ako došlo k Zpěvníku*. In: *Sborník Zpěvníka evanjelického 1842–1942*. Transcius, L. Mikuláš 1942, s. 157–158.

Summary

Karol Kuzmány, Ľudovít Štúr and Protestant *Zpěvník* (Hymnal)

The paper discusses quite an activity of K. Kuzmány and L. Štúr that is relatively unknown: their compilation of a new Protestant hymnal. Kuzmány, as the main editor and author of the majority of songs and translations, introduced the spirit of modern theological and philosophical opinions, represented especially by D. F. Schleiermacher into spiritual songs. His songs create a sort of spiritual and generational connection between old Protestant songs and modern religious poetry. The circumstances in which the hymnal was compiled imply that the involvement of L. Štúr, who evaluated the texts, meant not only the involvement of a younger generation of poets, but also the introduction of new aesthetic values.

Interpretácia básne Jána Stacha Svadobná cesta

K básnikovmu nedožitému životnému výročiu

Pokusy o interpretáciu básní Jána Stacha (1936–1995) sú zriedkavé. Kritika najmä s súvislosti s básnikovou druhou a tretou zbierkou konštatovala problémy s jej významovou interpretáciou. Umelecká dráždivosť Stachovej lyriky však neprestáva byť výzvou pre interpretov. Autorova poézia vzbudzovala pozornosť literárnej vedy aj v poslednom období, ale žiada si nové čítanie.

Svoj pohľad na Stachovu básnickú tvorbu začínam pokusom o interpretáciu rovnomennej básne jeho debutu *Svadobná cesta* z roku 1961. Verzia básne v ďalších vydaniach prešla ojedinelými drobnými úpravami týkajúcimi sa jazykovej korektnosti (zmena slova „túha“ na „túžba“ a „útočisko“ na „útočisko“).

Názov Stachovej básne a zbierky *Svadobná cesta* sa v mysli znalcov slovenskej poézie 20. storočia spája s rovnomennou básňou Vojtecha Miháliku v zbierke *Plebejská košela* (1950). Traduje sa, že pôvodný názov Stachovho debutu bol *Keď budú marhule pukať* a že k jeho zmene prispel Mihálik, zodpovedný redaktor knihy a šéfredaktor vydavateľstva, v ktorom dielo vyšlo (porov. napr. Feldek, 1982, s. 84). Ako sa už viacrás oprávnene konštatovalo, Stacho na Miháliku, najmä na jeho prvé knihy *Anjeli* (1947) a *Plebejská košela* nadväzuje. Medzi Stachovou a Mihálikovou básňou však nemožno hovoriť o nejakej priamejšej spojitosti. Mihálikova báseň *Svadobná cesta* je expresívnym obrazom cigánskej svadby s vozom rútiacim sa nocou, s opitými svadobníkmi a s vraždou soka, ktorého dievča milovalo.

V súvislosti s nadväzovaním básnikov „trnavskej skupiny“, ku ktorej Stacho patril, na český poetizmus, nie je azda celkom bez významu aj titul zbierky Jaroslava Seiferta *Svatební cesta*

(s pôvodným názvom *Na vlnách TSF*, 1925, pod novým názvom vychádzala od roku 1938), reprezentatívneho diela českého poetizmu, inšpirovaného autorovou cestou do Francúzska. So Seifertom by Stacha mohli spájať: sklon k hedonizmu, práca s exotickým rozmerom, zmyslová metaforika, asociatívnosť, skladobná uvoľnenosť, ktorá má aj podobu juxtapozície tematických segmentov, asonancia, zdôraznená eufonická výstavba. Sú to skôr typologické, nie kontaktové paralely. Platí to aj o ich básňach *Svadobná cesta* a *Svatební cesta*. U slovenského autora by sme mohli hovoriť o rozmeroch blízkyh poetizmu, ale jeho kniha ani rovnomenná báseň nie je poetickou čistou poéziou stojacou v podstate mimo problémov sveta. Žánrovo sú Seifertova, Mihálikova a Stachova báseň s rovnakým názvom modernými epithalamiami. Stachova báseň má výrazný nástup:

Úder na osliu kožu
do tmy,
pre teba, láska Marion.

Ach, aká clivá je dnes luna!

Oslu kožu v prvom verši môžeme vykladať ako synekdochu bubna, prípadne aj ako synekdochu osla. V prospech prvej interpretácie hovorí nasledujúce skryté aditívne usúvzťažnenie bubna s lunou na základe kruhovej podobnosti v ďalšom jednoversňovom odseku „Ach, aká clivá je dnes luna!” a kumulácia kruhových predstáv spoluutvárajúcich asonančnú reťaz v ďalších veršoch. Úder na bubon by bolo možné chápať ako poctu neveste od bubeníka svadobnej kapely. Istou oporou pre tento výklad je i pomenovanie činel v ďalšom texte. Exotickú konotáciu rituálu „primitívnej” kultúry ďalší text básne nepotvrduje, básnik nás uvádza do domáceho prírodného a vidieckeho prostredia. Exoticky v slovenskej básni pôsobí iba meno partnerky Marion – francúzske zdobnené expresívne pomenovanie Márie. U Stacha nejde o zahraničnú svadobnú cestu ako v Seifertovej básni *Svatební*

cesta z rovnomennej zbierky, iba o dievča s francúzskym menom. S menom Marion sa stretávame vo viacerých básňach Stachovho debutu. Vo vydaní svojej poézie *Čítanie z prachu* z roku 1970 básnik v rámci knihy *Svadobná cesta* vyčlenil samostatný cyklus *Pre Marion*, pričom ho doplnil o tri básne. Pod názvom *Marion* vyšlo roku 1986 vydanie takmer všetkej autorovej poézie, ktoré zostavil Štefan Strážay.

V druhom výklade úder znamená popchnutie osla na cestu dvojice, pričom sa vynára alúzia na biblické postavy Máriu a Jozefa, opretá navyše o meno Marion. „Úder na osliu kožu” v každom prípade oznamuje začiatok novej, svadobnej i životnej cesty partnerov. Tma zvukovú predstavu úderu zosilňuje, stretnutie auditívneho (úder) a vizuálneho (tma) súčasne úder akoby skryto vizualizovalo, synestetizovalo, akoby sa stával aj metaforou svetla (prudkého vzbĺknutia), čím sa vytvára kontrast svetla a tmy, ktorý sa explicitne vynorí s uvedením motívu luny. Luna je však „clivá”, čo naznačuje, že jej svit nie je intenzívny, ale naopak tlmený. Úder-svetlo a tma nie sú významovo jednorozmerné. Tma je aj neznámo, teda cesta dvojice je neistá.

Motívom tmy sa súčasne určuje nočná situovanosť diania. Scenériu noci vyznačuje motív luny. Verš „Ach, aká clivá je dnes luna!”, ktorý sa v básni stane refrénom, je expresívne, exklamatívne vyjadrený oznam, v ktorom citový vzťah lyrického subjektu k „clivosti” luny zdôrazňuje citoslovce „ach”. Luna je prívlastkom „clivá” personifikovaná. Podobne personifikované pomenovanie luna, ktoré je v slovenčine poetizmom, nachádzame v lyrike symbolistu Ivana Krasku. Stachovi bolo známe aj z prekladov poézie Federica Garcíu Lorcu. Luna v Stachovej básni je vnímaná ako ženská bytosť plná melanchólie, smutnej túžby. Akoby silne prežívala aktuálnu ľudskú situáciu. Tento motív sa v básni znova a znova pripomína ako článok kontrapunktu.

Vztiahnuté ruky sú tie, ktoré túžia
po divej ruži na starej bašte,
zvučné sú, ktoré vytepávajú slnce do zlatého činela,
zručné sú ruky tiež,

tie z hlíny džbány tepú,
 a tie posledné –
 Marion, odnauč ma, muža, ovládať lesklú strelu,
 kliesniacu si cestu k slze rozkričanej.

Ach, aká clivá je dnes luna!

Ďalší odsek je vo vzťahu k predchádzajúcemu textu na prvý pohľad inkohorentný, ale na druhej strane je s ním všeličím spätý. Implicitná geometrická kruhová podobnosť bubna a luny sa v asonančnom reťazci obohacuje o ďalšie domény kruhového tvaru ruža, slnce, činel. Dopĺňa ich oblý tvar džbánov a na základe aerodynamického tvaru implicitne usúvzťažnená strela a slza. Geometrické postupy súvisia s kubizmom ako východiskovým pre ďalšie avantgardné smerovania a odkazujú najmä na poéziu dvoch predstaviteľov európskej avantgardy Federica Garcíu Lorcu a Laca Novomeského. Stacho implicitne usúvzťahuje bubon s lunou podobne ako Lorca v romanci *Preciosa a vietor*: „Hľa, prichádza Preciosa, / hrá na lune z pergamenu...” – „luna z pergamenu” je tu čistou metaforou tamburíny, bubníka (preklad Štefan Žáry a Vladimír Oleríny, *Španielske romance*, 1955). Ak Stacho usúvzťahuje slnko s činelom, Lorca v básni *Žart o jazdcovi donovi Pedrovi* (*Šprým dona Pedra*, In: *Cikánske romance*, preklad Lumír Čivrný, 1956) rozohráva podobnosť lún – luny kúpajúcej sa vo vode a luny na oblohe – s činelmi. Asociatívne reťazce kruhových predstáv sa často objavujú v poézii Laca Novomeského. Strely (gulky) asociačne usúvzťažnené so slzami nájdeme aj v jeho básni *Pieseň o pohrebe samovraha* zo zbierky *Romboid*: „Padajú slzy, šedé gulky” (porov. Zambor, 2005, s. 49–98).

S avantgardou Stacha ďalej spája uplatnenie iného postupu, ktorým je rozličné zvýznamňovanie motívu. V odseku sa štvorako zvýznamňuje motív rúk, pričom sa viaže na kladné i záporné významy. V dobovom literárnom kontexte sa rozličné zvýznamňovanie tohto motívu núka na porovnanie s básňou Miroslava Válka *Domov sú ruky, na ktorých smieš plakať*, ktorá prvý raz vyšla v časopise *Mladá tvorba*, 1959, č. 10, a potom v autorovej knihe *Príťažlivosť* roku 1961.

V prvom obraze rúk v túžbe sa vystierajúcich „po divej ruži na starej bašte” je niečo z básnického stredoveku, „divú ružu na starej bašte” možno vnímať ako flórizáčno-architektonizačnú metaforu nedostupnej alebo ťažko dostupnej ženskej bytosti. Vo verši „zvučné sú, ktoré vytepávajú slnce do zlatého činela”, ktorý nám pri prvom čítaní môže pripadať ako alogický, slnce môžeme chápať ako odvážnu čistú metaforu žeravej kovovej zliatiny pri výrobe činelov. Ide tu o ruky tepeckého majstra, výrobcu hudobného nástroja. Auditívny prívlastok „zvučné”, ktorý sa v podobe zvučný logicky vzťahuje na činel, sa metaforicky aplikuje na ruky (hypallaga). Metaforický je aj metalický prívlastok v syntagme „do zlatého činela”, poukazujúci na žltú (zlatú) farbu a vysokú hodnotu výrobku. Verš je jednou z ukážok Stachovej metaforickej pluriformnosti.

Nasledujúce ruky v segmente „zručné sú ruky tiež, / tie z hlíny džbány tepú” sú rukami hrnčiara, ktorý je metaforicky videný ako tepec („tepú” je metalická, tepecká metafora). Pomenovanie „zručné” vďaka takmer homonymickej zhode s pomenovaním „zvučné” čítame aj vo význame zvučné a slovo „tiež” v tomto kontexte zasa kultivovanému čitateľovi poézie asociuje *spiež*, teda výrobok z medenej zliatiny, najmä zvončeky, pre ktoré je tiež príznačná zvučnosť; slovosledné vysunutie slova „tiež” na exponovaný koniec verša je zámerné. Slová „zručné” a „tiež” v danom kontexte vnímame ako dva druhy zvukovej metafory, pričom druhú charakterizuje väčšia miera i odlišný ráz implicitnosti.

Metalický rozmer obraznosti spája Stacha s Lorcom, najmä s jeho *Cigánskymi romancami*.

Poslednými rukami sú ruky lyrického subjektu, muža – vojaka. Muž je prezentovaný ako romanticky túžiaci po žene, ako tvorca krásnych a užitočných výtvorov, a súčasne ako zabíjajúci, spôsobujúci bolesť. Pre muža je príznačný sklon k deštruktívnosti, žena predstavuje konštruktívny princíp. Posledné verše majú charakter mužovej prosby adresovanej partnerke, aby ho premenila. Celá báseň je štylizovaná ako rozhovor s ňou, do ktorého ona verbálne nevstupuje, teda vlastne ako intímny príhovor.

Rozličné zvýznamňovanie motívu rúk sa spája so štylisticky príznakovými, expresívnymi syntaktickými konštrukciami založenými na viacnásobnom využití vytýčeného vetného člena. Štylisticky príznakové sú aj slovosledné inverzie („zručné sú ruky tiež“, „k slze rozkričanej“). Príznaková syntax má vcelku funkciu zdôrazniť isté pomenovanie.

Volnoveršová organizácia básne neznamená rezignáciu na jej zvukovú výstavbu. Naopak, básnik jej venuje veľkú pozornosť. Istú úlohu zohráva aj tonická usporiadanosť veršov. Pohľadu na lunu a rukám vystretým nahor zodpovedá vzostupný jambický rytmus: „Ach, aká clivá je dnes luna! // Vzťahnuté ruky sú tie, ktoré túžia“.

Výrazná je asonančná a eufonická usporiadanosť. Asonancie spájajú nielen slová na konci veršov (luna – túžia, tepú – strelu), ale aj slová alebo slovné celky v ich vnútri, čím sa vytvárajú viacnásobné asonančné reťazce: luna – túžia – odnauč ma – muža, tepú – lesklú – strelu – cestu, starej – bašte – rozkričanej, tie – tiež – tie – tie – posledné. Skrytejšie sú asonančné rady, ktorých články sa neobjavujú na konci veršov: ruky – ruži – ruky – kliesniacu si, sú tie – zvučné – slnce – zručné – slze. V prvom verši zaregistrujeme vnútornú asonanciu osliu – kožu.

Eufonická usporiadanosť sa s asonančnou v značnej miere prelína, ale uplatňuje sa aj samostatne. Spolu prispievajú k umeleckej refiékčnosti básne. V eufonicky výrazne inštrumentovaných veršoch „Marion, odnauč ma, muža, ovládať lesklú strelu, / kliesniacu si cestu k slze rozkričanej“ spolu s kumuláciou *l* a sykaviek zaregistrujeme štvornásobné zopakovanie *o* v prízvučnej polohe (Marion, odnauč, ovládať, rozkričanej), pričom osobitne sa tu zvýznamňuje tvar tohto písmena súvisiaci s tvarom strely a slzy. Spojitosť medzi zabíjaním a bolesťou Stacho silne vyjadril implicitnou tvarovou podobnosťou strely a slzy, expresívnou prídavnomenou antropomorfizačnou auditizáciou slzy („rozkričanej“) a prostriedkami zvukovej a grafickej organizácie.

Zopakovanie verša „Ach, aká clivá je dnes luna!“ v inom kontexte znamená jeho obohatenie o nové významy konkre-

tizujúce motiváciu clivoty, o významy smútku z mužskej vojnovnej aktivity.

Zavediem ťa na svadobné miesto zo sna. Vo výmoli
pod koreňom mŕtvej vrby ti budem rozprávať
o kohútovi, ktorý ti kedysi jasal na kolíske, ako sa zmenil
v bezhlavo okridlené telo bezhlavé, s krvou
za letu striekajúcou dopredu. A ďalej,
ako v piesku hľadáš poslednú mužskú šľapaj,
aby si ju v túžbe po oplodnení kolenačky vybozkávala,
ako sa dvíhaš a naplňaš bán
a ako klesáš
s očami k vyvraženým hniezdam,
s vlasmi padajúcimi dozadu a k zemi,
tak ako padá opustená hviezda.

Tu skončím svoje rozprávanie, lebo ty pohybom,
akým si vkladáš kvety do vlasov,
hviezdu si stiahneš nízko nad hlavu,
zažiariš, a ja
všetkými desiatimi prstami už budem hľadať
prebúdzanie nevesty a vrkoč,
teba, konkrétna Marion.

Ach, aká clivá je dnes luna!

Veta „Zavediem ťa na svadobné miesto zo sna” vzbudzuje kladné očakávania. Nasledujúci text, ktorý lyrický subjekt charakterizuje ako rozprávanie adresované partnerke, sa však spája s protichodnými hodnotovými významami. Vysnívané svadobné miesto, „výmol / pod koreňom mŕtvej vrby” je romantickým priestorom pre nonkonformnú túlavú dvojicu, ale ďalší text napovedá, že to môže byť aj jama po výbuchu bomby (výmol, mŕtva vrba, ku ktorým pribudne piesok, sa stávajú atribútmi krajiny po vojnovej kataklizme). Nasledujú totiž tri vízie (vizionárske obrazy) viažuce sa na vojnu, najmä na jej atómový variant. V prvej sa kontrastne z významňuje obrazný motív kohúta: konfrotuje sa predstava z detstva, predstava „kohúta, ktorý ti kedysi jasal na kolíske” a jeho premeny

„v bezhlavo okrídlené telo bezhlavé, s krvou / za letu striekajúcou dopredu“; tento údesný sugestívny obraz z dedinského dvora v kontexte básne vnímame ako symbol vojny. Nasleduje ďalšia markantná vízia partnerky po vojnovnej kataklizme, vízia ženy inštinktívne túžiacej „po oplodnení“, po zachovaní a pokračovaní života v krajnej situácii, keď nažive ostal iba jeden muž. Nejde tu už o lásku ku konkrétnemu mužovi, ale o biologické prežitie ľudského rodu. Ak prvá predstava bola vizuálna, druhá je vizuálno-taktilná. Básnik znova konkretizuje svoje chápanie deštruktívnosti muža a konštruktívnosti ženy, muža spája s princípom smrti, ženu s princípom života. Mohli by sme sa zamyslieť nad tým, nakoľko je táto polarita u Stacha ontologická, univerzálna a nakoľko historická; myslím, že tieto aspekty sa uňho spájajú.

Tretou predstavou je hrôzostrašná hyperbolizovaná vízia partnerkinej záhuby obrazne simultanzovaná s dvíhaním a klesanie atómového hríba pri výbuchu atómovej bomby a s pádom hviezdy, ktoré sú indikátormi markantnosti predstavy. Ženino bolestné prežívanie vojnového zabíjania nevinných, deštrukcie ľudského domova (domovov) a všetkého živého vyjadruje verš „s očami k vyvraždeným hniezdam“

Pasus so sledom vízií, ktorý básnik nazýva „rozpráváním“, explicitne uzatvára nasledujúcim veršom „Tu skončím svoje rozprávanie“. Od halucinačných vízií prechádza do „reálu“, ktorý má však tiež imaginatívne rozmery, tentoraz však rozmery imaginatívnej zázračnosti, ktorej tvorkyňou je vo videní mužského subjektu sama partnerka, predstavujúca sa vo svojej čarodejnej moci zmeniť miesto hviezdy, okrášliť sa ňou a vo svojej hviezdnej kráse: „lebo ty pohybom, / ktorým si vkladáš kvety do vlasov, / hviezdu si stiahneš nízko nad hlavu / zažiaríš“. Motív hviezdy sa teda objaví v kontrastnom zvýznamnení: nie je to „padajúca opustená hviezda“, ale hviezda „stiahnutá nízko nad hlavu“. Nevestin jednoduchý pohyb pripadá ženíchovi ako divotvorný, jeho videnie partnerky je hyperbolizujúce.

Vizuálnosť vzápätí vystrieda taktilnosť, vizuálna nádhera partnerky prebúda v partnerovi erotickú túžbu, ktorá sa spája s hmatom, ako to vyjadruje verš „všetkými desiatimi prstami

už budem hľadať” (číselná intenzifikácia túžby) a jeho pokračovanie „prebúdzanie naškrobenej nevesty a vrkoč” so spoločným významom poddávania sa partnerky partnerovi, kde pomenovania „naškrobená nevesta” a „vrkoč” vnímame v konkrétnom doslovnom a v obraznom (metonymickom) význame.

V súvislosti s navodením atmosféry „rozprávania” sa spočiatku verš predlžuje a objavujú sa presahy. Zmenu polohy indikuje aj prechod od jambickej usporiadanosti verša „Ach, aká clivá je dnes luna!” k trochejskej: „Zavediem ťa na svadobné miesto zo sna. Vo výmoli”. Asonančné reťazce a asonancie zaregistrujeme aj tu: šlapaj – vybozkávala – padá – vkladáš – a ja – hľadať (s mužským variantom rozprávať – vybozkávala – báň – ja), klesáš – hniezdam – hviezda, zmenil – zemi, pohybom – Marion. Pozornosť hláskovej inštrumentácii trvá, pričom niekedy eufonická výstavba zosilňuje významový kontrast; najvýraznejšie je to v dvojakom obraze kohúta: v prvom, „jasavom”, viažucom sa na detstvo, básnik hromadí spoluhlásku s, v druhom, hrôzostrašnom, ktorý sa stáva symbolom vojny, kumuluje spoluhlásku r a zvukovo podobné spoluhláskové skupiny *kr/skr/str/pr*: „o kohútovi, ktorý ti kedysi jasal na kolíske, ako sa zmenil / v bezhlavo okrídlené telo bezhlavé, s krvou / za letu striekajúcou dopredu”.

Keď z blízkej dediny zaznie polnočný býčí roh,
budeme načúvať už len kvíleniu
vtáka,
vrúcnemu svišťaniu zlomeného krídla nad našimi
hlavami
a z koryta vyschnutej rieky piesok
a rybie šupiny, láska Marion,
zhrniem pre teba
na kôpku,
aby si si sadla.

Prvá časť tohto odseku má auditívny charakter. Zvuky, začínajúc znením polnočného býčieho roha a pokračujúc kvílením a svišťaním, sú markantné. Prvý verš „Keď z blízkej

dediny zaznie polnočný býčí roh” môžeme vnímať v „reáli”, ako trúbenie polnočného hlásnika. Tento zvuk môže asociovať víziu kvílivého pádu vtáka či v nožnej metaforickej interpretácii lietadla. Rovnako to však môže byť aj pred/obraz straty partnerkinho panenstva; býčí roh potom chápeme ako falos. Tento výklad podporujú aj antropomorfizačné metareferenty „kvíleniu” (kvíliť je „prenikavo, žalostne plakať, nariekať”) a „vrúcnemu” (vrúcny je „citovo úprimný, vrelý, horúci”). Básnik text zrejme vedome napísal ako viacvýznamový.

V druhej časti odseku prírodnú krajinu „koryto vyschnutej rieky”, kam lyrický subjekt situuje seba a partnerku, vnímame ako rozvinutie predchádzajúceho obrazu „svadobného miesta zo sna”, ktorým je výmol „pod koreňom mŕtvej vrby”. Znova sa tu nevyhneme konotácii krajiny po atómovom výbuchu. Ale skôr je to tak, že tieto konotácie vzbudzuje iba podoba „reálnej” krajiny. Rybie šupiny vnímame aj ako nenáročný dekoratívny prvok, ktorým chce mužský lyrický subjekt skrásliť „kôpku” z piesku, kam chce svoju partnerku usadiť. V krajine partner pre svoju milú pripravuje skromný trón.

V Stachovom vzťahu k žene je niečo z jej kultového uctievania ako milenky a matky, s akým sa stretávame v diele Dominika Tatarku. Medzi týmito tvorcami možno vyznačiť aj iné paralely, napríklad sklon k hedonizmu a napojenosť na francúzsku kultúru.

V odseku pokračuje reťazová ženská asonancia *a a* a mužská *o*: vtáka – sadla, býčí roh – Marion.

Cestou načúvaj klasom, praskajúcim ako meteory,
 a rozlievaniu smoly po žeravej ceste a potom sa
 spokojne napi
 ľaliového liehu,
 aby sme sa v horúcej letnej noci, dozrievajúcim
 tabakom
 prevoňanej, iba zobúdžali,
 iba zobúdžali
 a iba slaní!

Ach, aká clivá je dnes luna!

V týchto veršoch nás básnik uvádza do nočnej krajiny so živou flórou v čase vrcholiaceho leta. Úryvok charakterizuje zosilnená zmyslovosť, jej pestrosť a synestetickosť. V prvom verši auditívnosť prechádza do auditívno-vizuálnej synestézie, v druhom verši k tomu pristupuje aj termický rozmer. Prirovnanie s metareferentom meteory je vesmírnou intenzifikáciou predstavy a cesty dvojice, čo platí aj pre obraz „rozlievanie smoly po žeravej ceste”, ktorý konotuje nielen asfaltovú, ale aj Mliečnu cestu. Stacho teda podobne ako v niektorých veršoch predtým pracuje s prostriedkami vesmírnej hyperbolizácie. Nabádanie na načúvanie klasov môžeme interpretovať ako mužovo nepriame orientovanie ženy na plodnosť – na materstvo. Segmentu „a potom sa spokojne napi / laliového liehu” možno tiež prisúdiť zmyslové rozmery (vizuálnosť, gustatívnosť), prívlastok laliový však vnímame najmä ako symbolický vo význame čistý a lieh ako metaforu erotickej (sexuálnej) opojnosti; spojenie je oxymorické, lyrický subjekt ním manifestuje čistotu vášne. V ďalších segmentoch odseku nastupujú výrazné termické, olfatívne a gustatívne predstavy. V krátkom odseku sa teda uplatňuje celá paleta zmyslovosti, namieste je hovoriť o hypersenzuálnosti. Jej uplatnenie je výrazom intenzity a bohatosti erotického naplnenia partnerov.

V odseku zaregistrujeme reťazové asonancie: meteory – smoly – noci, napi – zobúdzali – zobúdzali – slaní. Praskanie klasov sa nielen pomenúva, ale aj sugeruje opakovaním spoluhlásky *r*: „praskajúcim ako meteory”. Opakovanie spoluhlásky *l* v spojení „laliového liehu” (inak zopakuje sa tu aj spoluhláska *h*) sugeruje príjemné pocity.

Budem ti budúcnosť veštiť z hviezd a zavše,
keď vyčítam, že hoci len tvoj kanárik doma nad
postelou
je ohrozený na živote,
súhvezdia vhodne pozmením tak,
ako keď v sobotu poobede upratujeme
zabudnutý dvor.
Marion, odnauč ma, muža, ovládať lesklú strelu,
kliensiacu si cestu k slze rozkričanej.

Muž vďaka žene prechádzajúci premenou a naplnený dôverou v budúcnosť, disponujúci magickými veštickými vlohami „vyčítať“ nebezpečenstvá, ktoré môžu ohroziť partnerku, sa stáva jej ochrancom a ochrancom všetkého živého, čo ju obklopuje, pričom svoju schopnosť ochrany hyperbolizuje: „súhvezdia vhodne pozmením tak, / ako keď v sobotu poobede upratujeme / zabudnutý dvor“. Mohúcnosť manipulácie s vesmírnymi telesami (hoci to, pravdaže, treba čítať aj metaforicky) sa prekvapujúco prirovnáva k bežného každotýždňovému úkonu upratovania dvora, čím sa táto božská schopnosť prezentuje ako niečo, čo nie je pre muža nezvyčajné.

V súvislosti so zopakovaním dvojveršia „Marion, odnauč ma, muža, ovládať lesklú strelu, / kliesniacu si cestu k slze rozkričanej” sa znova zaktualizujú asonančné reťazce luna – odnauč ma – muža a lesklú – strelu – cestu, pričom posledný sa rozširuje o jeden, v poradí prvý článok v inovačnej podobe nad posteľou. Text sa obohätí aj o nový článok mužskej asonancie *o*: zabudnutý dvor – Marion a ženskej *a e*: zavše – rozkričanej.

Nevesta, nikdy nesmieš plakať.
Keby si pri východe slnka, keď znie kosa,
vykutá do sršiaceho ostria,
nepristihla svoju prvú slzu,
všetky kohúty by sa srdcervúco rozoznali.
Aoblaky, plné pichľavého lesku
lietadiel,
neboli by viac útočiskom vtákov.

O tomto odseku by sa dalo povedať, že vedľa seba sa v ňom ocitajú časti (prvý verš a ostatné verše), ktoré sú na povrchovej rovine významovo nesúdržné, ba protikladné (či alogické), ale na hĺbkovej úrovni si neprotirečia. Spája ich motív plaču: „nesmieš plakať”, „prvú slzu”, „srdcervúco rozoznali”. Lyrický subjekt rozlišuje nevestin plač ako jej život v novom stave plný trápenia, ktoré nepripúšťa, lebo je odhodlaný zaistiť jej život bez neho, a jej prvú slzu, ktorú ako nevesta na svitaní vyronila

po strate panenstva. Tú pokladá za niečo prirodzené, dodali by sme, životodarné, ako ranná rosa, ktorá je vo veršoch implicitne prítomná (asociuje ju aj asonancia kosa – ostriá); keby sa tá prvá slza neobjavila, narušil by sa prirodzený beh vecí, kohúty by spustili srdcervúci nárek a oblaky by boli miestom nevítaných lietadiel, nie vtákov.

Z eufonického hľadiska je nápadný segment „kosa / vykutá do sršiaceho ostria”. Prívlastok sršiaci znamená prudko vyletujúci, iskriaci, blýskajúci sa, horiaci. Vo vedomí čitateľa sa spája aj s pomenovaním sršeň. V danom kontexte ho možno vnímať i ako metaforický. Atribút spôsobuje hýrivosť vlastnosti, jej prekypenie a dynamizáciu obrazu. Celý segment je ukážkou toho, že pre výber slov a ich spájanie v Stachovej poézii je dôležitá aj ich zvuková (hlásková) podoba, že na tvorbe významov sa popri lexikálnej sémantike podieľajú konotačnikonické významy fónického ustrojenia slova. Básnik má záľubu práve v slovách z eufonického hľadiska markantných, ktoré svojím hláskovým zložením nadobúdajú schopnosť sugerovať isté predstavy. V danom prípade „sršiace ostrie” navodzuje nielen vizuálne a taktilné predstavy, ale sugeruje aj predstavy auditívne.

Ako sledujeme, obrazná výstavba Stachových veršov je spojená s ich zvukovou výstavbou, v rámci nej výrazne s eufonickou usporiadanosťou. Svedčia o tom aj verše „A oblaky, plné pichlavého lesku / lietadiel”, kde sa predstava založená na vizuálno-taktilnej synestézii prinajmenšom zosilňuje príznakovým opakovaním spoluhlások *l/l* a *p* a samohlásky *e*.

Ráno nie je na to, aby sme v koryte
na dne vyschnutej rieky nachádzali
k nebu trčiace,
umelým slnkom vybielené
kostry rýb.

Kráčajme, Marion.

Ach, aká clivá je dnes luna!

Nevesty musia citlivou šlapou
v piesku
večne spomínať
na šťastie bielych kostených hrebeňov,
ktoré postrácali na týchto svadobných miestach,
keď sa tu nad ránom
ešte ako panny česávali.

Kráčajme, Marion, clivá je dnes luna!

Básnik vyjadruje postoj v neprospech vojnovnej smrti a v prospech pokojného života. „Umelé slnko” je vizuálno-termickou metaforou žiary pri výbuchu atómovej bomby. Autor na základe tvarovej podobnosti a bielej farby kontrastne paralelizuje „umelým slnkom vybielené kostry rýb” a „šťastie bielych kostených hrebeňov”, ktoré nevesty „postrácali na týchto svadobných miestach, / keď sa tu nad ránom / ešte ako panny česávali”. Súčasťou života v mieri je spomínanie neviest na svadobnú noc, ktoré básnik v intenciách svojej poetiky vyzdvihujúcej zmyslovošť so značným lyrickým účinkom vyjadruje taktilne, je to spomínanie „šlapou / v piesku”.

Výzva adresovaná partnerke, prezrádzajúca mužovo odhodlanie „Kráčajme, Marion” a refrén „Ach, aká clivá je dnes luna!”, ktorý môžeme vnímať ako objektivizované pripomenutie smútku zo sveta a smutnej túžby po inom svete (hoci konotačný potenciál tohto obrazu je široký), dva kontrapunktické motívy, doteraz zaznievajúce v samostatných veršoch, vedľa seba (mimochodom, odlišené aj eufonicky, opakovaním spoluhlások *r* a *l/l*) sa v závere spoja v jednom verši: „Kráčajme, Marion, clivá je dnes luna!” Zaznie tu odhodlanie mužského subjektu vyrastajúce z jeho prerodu, ktorý spôsobila žena, jeho výzva na spoločnú cestu. Obraz clivej luny možno chápať aj ako príčinu kráčania.

Stachovu nepretržitú pozornosť eufonickej výstavbe a jej funkčným premenám viažucim sa na premeny lexikálnej sémantiky môžeme sledovať aj v tomto úryvku. Osobitne markantné sú z tohto hľadiska „trčiace... kostry rýb” vo zväčšenom obraze „k nebu trčiace, / umelým slnkom vybielené

/ kostry rýb”, ktorý má platnosť surrealistickej vízie. Na surrealizmus v básni odkazujú aj predchádzajúce hororové vizionárske obrazy.

V básni možno hovoriť o spojení a prelínaní neobarokových, neomodernistických a neoavantgardných rozmerov. Z dvoch štýlových intencií baroka, kulteranizmu a konceptizmu, je básnikovi blízka prvá. Za barokovo-kulteranistický možno pokladať Stachov sklon k výrazovej predimenzovanosti, ktorý sa prejavuje v zosilnenej senzuálnosti, až hypersenzuálnosti, v oblube hyperboly (kozmickej, deifikačnej), v bohatej a viacrozmernej metaforike, v markantnej zvukovej organizácii básne či v nelineárnej syntaxi (o španielskej barokovej poézii porov. Zambor, 2001, s.123–126). Zosilnená senzuálnosť a osobitná pozornosť zvukovej roviny, zdôraznenie významu zvukovej matérie jazyka, odkazujú aj na modernizmus (najmä na Arthura Rimbauda) a na avantgardu (Federico García Lorca a poetizmus). Za neobarokový a súčasne neoavantgardný možno pokladať zosilnený kreatívny nápor, zameranie na tvarovanie básne, na jej platnosť výrazného umeleckého objektu. Zreteľné ontotvorné gesto Stachovej poézie sa týka i zvukovej roviny, „zvukové hry”, ako napísala Andrea Bokníková, „majú aj svoju funkciu sugerovať tvorenie, stvoriteľstvo v najvšeobecnejšom zmysle slova” (1997, s. 39). S avantgardou ďalej básnika spájajú stavebné princípy založené na asociatívni, juxtapozícii i popieraní bežnej logiky, geometrické postupy, rozličné zväznamňovanie motívu, voľná práca s asonanciou a i.

V Stachovej prvej knihe (v niektorých básňach a v ich polohách) je až na počudovanie veľa dobovej socialistickej ideológie, v čom je autor tiež pokračovateľom Vojtecha Mihálika, a to nielen Mihálika *Plebejskej košele*, ale aj socialistickorealistického Mihálika (porovnanie zbierky s Váľkovou knihou *Príťažlivosť* vydanou tiež roku 1961 z tohto hľadiska vyznieva v Stachov neprospech). Druhá Stachova kniha *Dvojramenné čisté telo* (1964) je už v tejto veci celkom iná. Plne sa v nej intenzifikovali a rozvinuli spomínané produktívne tendencie a postupy a pristúpili k nim existenciálne a duchovno-religiózne rozmery.

Literatúra

- BOKNÍKOVÁ, Andrea: *Ján Ondruš a Ján Stacho, dva svety v jazyku*. In: *Krížu je človek ľahký. Zborník statí k 65. narodeninám básnika Jána Ondruša*. Bratislava: Občianske združenie Studňa, 1997, s. 35–43.
- FELDEK, Lubomír: *Homo scribens*. Bratislava: Smena, 1982.
- GARCÍA LORCA, Federico: *Španielske romance. Výber z diela*. Preložili Š. Žáry a V. Oleríny. Usporiadal a poznámky napísal V. Oleríny. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1955.
- GARCÍA LORCA, Federico: *Cikánské romance*. Preložil L. Čivrný. Praha: SNKLHU, 1956.
- GARCÍA LORCA, Federico: *Cigánske romance*. Preložil, úvod a poznámky napísal J. Zambor. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2005.
- ZAMBOR, Ján: *Od krásy ku kráse*. In: J. Seifert: *Koncert na ostrove*. Výber zostavil a preložil J. Zambor. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1988, s. 115–126.
- ZAMBOR, Ján: *Poézia španielskeho baroka*. In: *Zalúbený prach. Z poézie španielskeho baroka*. Výber zostavil a preložil J. Zambor. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 2001, s. 117–130.
- ZAMBOR, Ján: *Interpretácia a poetika. O poézii slovenských básnikov 20. storočia*. Bratislava: AOSS, 2005.

Summary

Interpretation of Ján Stacho's poem *Svadobná cesta* (Honeymoon Trip) On the Occasion of the Poet's Anniversary

Ján Stacho (1936–1995) was one of the leading Slovak poets in the second half of the 20th century. He was a member of the "Trnava group", also known as the "Concretists". He was famous due to his abundant poetic expression and his imagery. The paper is one of numerous attempts to interpret the poem *Svadobná cesta* (Honeymoon Trip), which was included into his first collection of verse (1961). The author also takes into consideration poetological aspects. He finds an interplay of Neo-Baroque, Neo-Modernist and Neo-Avant-garde aspects. The author considers Baroque and Culteranist the following features of Stacho's poetry: his preference for huge dimensions, sensual qualities and hyper-sensuality, hyperbole (cosmic and deific), rich and multidimensional metaphors, sound organization of the verse, and non-linear syntax. Sensual qualities and the emphasis on the sound qualities of the verse point toward Modernism (especially Arthur Rimbaud) and Avant-garde (for example, Federico García Lorca and Poetism). The author considers Stacho's ontic gesture to be Neo-Baroque and, at the same time, Neo-Avant-garde. Namely, he pays attention to the increased creative impact reflected in the shape of a poem, and its validity as an artistic object. The poet can be linked with the Avant-garde also thanks to principles of composition, such as association, juxtaposition, the denial of a common logical meaning, geometrical approaches (which remind one of Lorca and Laco Novomeský), visionary imagery (refer to Surrealism), various ways of emphasizing a motif, play with assonances, and other things.

III.

Slovensko a slovanský svet

Podoby a modifikácie ideálu slovanskej vzájomnosti v slovenskej obrodeneckej literatúre

Idea slovanskej vzájomnosti je bezpochyby kľúčovou súčasťou hodnotovej paradigmy slovenskej a slovanskej kultúry 19. storočia. Samotný pojem „slovanská vzájomnosť“ však nie je celkom priezračný a „jednovrstvový“, vo svojej podstate obsahuje celý systém premenlivých významov či obsahov, v kultúre 19. (ale aj nasledujúceho 20. storočia) neustále modifikovaných, či dokonca (dovolím si použiť dnes v literárnej vede populárny a módný termín), významov a obsahov „dekonštruovaných“.

Idea slovanskej vzájomnosti ako kategória koncepčná, ideologická či geopolitická, našla svoju reflexiu v rôznych formách umenia a kultúry. Z hľadiska literárnej histórie vzbudzuje pozornosť nielen pomerne široké a žánrovo pestré penzum textov umeleckej literatúry stvárňujúcich vo svojej tematickej podstate túto ideu, ale predovšetkým to, že táto idea či ideová konštrukcia sa priamo stávala súčasťou dobového literárnoteoretického diskurzu, vytvárala „hodnotový systém“ pre klasifikáciu literárnych kategórií, a z hľadiska medziliterárnych vzťahov determinovala celkovú recepčnú situáciu slovenskej literárnej kultúry 19. storočia.

Tieto východiskové úvahy sa pokúsim konkretizovať na sérii textov umeleckej a literárnoteoretickej povahy slovenskej proveniencie.

V úvahách o tematike slovanskej vzájomnosti v slovenskom a širšom česko-slovenskom prostredí má kľúčovú pozíciu osobnosť Jána Kollára. Ján Kollár vo svojom diele syntetizoval domáce východiskové kultúrne, literárne a ideové impulzy (spomeňme predovšetkým staršie tradície humanisticko-renesančného univerzalizmu, barokového slavizmu, dielo Samuela Rožnaya (1787–1815), Juraja Palkoviča (1769–1850), Bohuslava Tablica (1769–1832), ale aj Jána Herkela (1786–

1853)¹ a Pavla Jozefa Šafárika (1795–1861)², z českých zdrojov možno uviesť predovšetkým Josefa Dobrovského³, hoci s ním sa názorovo rozchádzal vo viacerých otázkach, a Josefa Jungmanna), s ideovými zdrojmi nemeckej filozofie a vedy (Johann Gottfried Herder, Jakob Friedrich Fries, Lorenz Oken) a vlastnou životnou skúsenosťou (rodinné zázemie a predovšetkým pobyt v Nemecku). Konceptcia slovanskej vzájomnosti vystupuje v Kollárovom diele v rozlične tematizovaných podobách, v rozličných žánrových obmenách (či už ide o sféru literatúry umeleckej alebo vecnej), a v odlišných stupňoch rozpracovanosti, počnúc *Básňami Jana Kollára* (1821) a jednotlivými verziami *Slávy dcery* (1824, 1832) cez *Kázne a řeči* (I, 1831; II 1844), *Cestopisy* (I, 1843; II 1845) až po kľúčovú prácu k tejto otázke – rozpravu *O literarnéj vzájemnosti mezi kmeny a nářečmi slavskými* (Hronka 1836, v nemeckej verzii 1837⁴).

Nebudem konkretizovať do detailu Kollárovo koncepčné uvažovanie o slovanskej vzájomnosti, s analýzou ktorého sa vcelku uspokojujúco vyrovnala naša literárna veda, historiografia, ale aj dejiny nášho filozofického myslenia⁵. Pokúsim sa skôr o konfrontáciu Kollárových názorov a koncepcií slovanskej vzájomnosti ako východísk ďalšieho uvažovania v tejto oblasti, s názormi a koncepciami Kollárových súčasníkov i nasledovníkov.

Podľa Eleny Városovej Ján Kollár teoreticky postavil svoju koncepciu slovanskej vzájomnosti „na organisticko-integračnom princípe a eticko-filozoficky na humanitnom princípe“⁶. Na Kollárovej idei slovanskej vzájomnosti je potrebné vyzdvihnúť a zdôrazniť najmä to, že ju koncipoval „pod zorným uhlom čistej slovanskej humanity a súčasne z európskeho hľadiska ako prostriedok hlásenia sa Slovanov k potrebe vyzdvihnúť myšlienku svetoobčianskeho celku a myšlienku jednoty ľudstva“⁷. Práve táto dimenzia sa z neskorších úvah o slovanskej vzájomnosti akosi vytrácala. Kollárova koncepcia slovanskej vzájomnosti bola vo svojom apeli na humanistické, nadnárodné, všeludské a morálne univerzalistické princípy na svoju dobu príliš idealistická,

narážala na partikulárne ladené záujmy jednotlivých slovanských národných spoločenstiev, na početné animozity v rámci slovanského sveta, ale predovšetkým na pragmaticky orientovaný prakticismus malých obrodeneckých kultúr, akou bola v 19. storočí aj kultúra slovenská. Navyše Kollárovo neskoršie ustrnutie v kategóriách obrodeneckého historizmu a mytologizmu (ako to dokumentujú rozšírené vydania *Slávy dcery*, text *Výkladu*, ale aj jeho *Cestopisy* či práca *Sláva bohyně a pôvod jména Slavův čili Slavjanův* vydaná v Pešti v roku 1839) prispelo k prehĺbeniu priepasti medzi svetom jeho predstáv a dobovou realitou.

Už predstaviteľ slovenskej romantickej generácie Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) vo svojej literárnohistorickej eseji *Slovensko a jeho život literárny* (Slovenské pohľady 1846–1851) označil Kollárovu slovanskú ideu za „abstraktnú”. Konkrétne hovorí: „Pomkol napred povedomie, to je pravda, ale nepokročiac sám s pochopom a ideou, padol s výsledkami vlastného štúdia do krutých odporov. Tá spojka, ktorá viaže jednako všetky čiastky k spoločnému pôvodu i celku, tá spojka, ktorá má jednako viazať k Slovanstvu tak Čecha ako Slováka, tak Moravana a Sleziaka ako Poliaka, tak Srba, Chorváta ako Rusa, Dalmatínca, Černohorca, Srba, táto spojka nenašla svojho trefného slova a mena ani v Slávy dcere a tým menej v pozdejších Kollárových spisoch” a k tomu Hurban ďalej dodáva, že sa má „kriesiť vedomie najprv kmeňov, kmeňovské, potom, ako výsledok štúdií kmeňových tvoriť pochop spoločných osudov, spoločnej jednoty a spoločnej budúcnosti slovanskej. Z kollárovského pochopu materiálneho Slovanstva musel ako krajný podpor povstať pochop Havlíčkov, že nieto Slovanstva, ale že je len Poliak, Čech, Rus a Ilýr...”⁸. Vidíme teda, že Hurbanova romantická generácia v duchu „romanticky uvoľnených emócií a hypertrofie pudovo-vôľových hlasov po autentickom národnom živote”⁹ mala najväčší problém s Kollárovým integračným princípom, s jeho chápaním vzťahu celku a častí, s jeho terminológiou národa a kmeňov (najväčšie výhrady vyvolala jeho štvorkmeňová koncepcia¹⁰) a ich vzájomnou hierarchiou. „Ak slovanskou vzájomnostnou ideou

chcel Kollár okľukou priviesť svoj slovenský národ na dráhu rýchlejšieho duchovného a humanistického uvedomenia, jeho nasledovníci, Štúr, Hurban, Hodža a celá ich generácia prijala túto výzvu v konkretizovanej inverzii: od slovenského kmeňa k Slovanstvu a od Slovanstva k ľudstvu¹¹.

Vzájomnostný ideál Kollárov ukazoval svoju abstraktnú a neživotnú tvár predovšetkým v dotyku so súdobou realitou. Napríklad jeho koncepcia jednotného česko-slovenského kmeňa nenašla v slovenskom prostredí relevantnú oporu (pripomínam Štúrovu kritiku Kollárovej štruktúry Slovanstva a jeho koncepcie „česko-slovenského kmeňa“) a ideál vzájomnosti narážal na viacero národných animozít. Jednou z týchto animozít, ktorá bola v slovenskej literatúre a kultúre 19. storočia tematizovaná nielen v teoretických traktátoch o slovanskej problematike, ale dokonca aj v umeleckej literatúre, bol rusko-poľský vzťah. Ak sledujeme spracovanie tejto témy jednotlivými autormi, tak vidíme, že tento rozporuplný vzťah pocítovali ako najväčší problém slovanskej jednoty. Rusko-poľská otázka sa začala medzi slovenskými intelektuálmi pocítovať ako traumatizujúca najmä po roku 1830, teda po poľskom povstaní. Tejto problematike sa nevyhol ani sám Ján Kollár. V rozšírenom vydaní svojej *Slávy dcery* z 30. rokov 19. storočia v jednom zo sonetov spevu *Léthe* náchádzame verše: „slyšte milý Rusové, / Poláci jsou naši bratrové, / neslušno k nim míti nepřátelství!“¹². Veľmi sugestívne sa s touto otázkou vyrovnával i Karol Kuzmány (1806–1866) vo svojom románovom pokuse *Ladislav*, publikovanom pôvodne v almanachu *Hronka* v roku 1838, ktorý možno označiť za prozaický pendant Kollárovej *Slávy dcery*¹³. V románe vystupuje niekoľko postáv poľského pôvodu, ktoré autor opisuje ako synov a dcéry „smelého, hrdinského a nešťastného poľského národa“¹⁴ a zaznieva tu silný obdiv k Mickiewiczovej poézii¹⁵. Z hľadiska Kuzmányho postojov k rusko-poľskému problému má v románe kľúčovú funkciu scéna rozhovoru mladých Poliakov v Charlottenburgu, podávaná ako súčasť rozprávania hlavného hrdinu o svojich cestách po Európe, ktoré je v románovom texte stvárnené v podobe listov.

Karol Kuzmány zostáva v riešení tohto problému v neutrálnej pozícii a vo sfére ideálnej viery v perspektívu rusko-poľského zblíženia¹⁶, ba dokonca v texte jeho románu cítíme súcit s porazeným Poľskom, ktoré v románe synekdochicky reprezentujú postavy poľského pôvodu, ktorých tragický individuálny osud môžeme interpretovať ako metaforu poľskej národnej tragiky. No na druhej strane rovnaký obdiv cítíme aj k Rusku, jeho kultúre a predovšetkým literatúre¹⁷.

Kým Kuzmány vo svojom románovom texte z konca 30. rokov 19. storočia zachováva v tejto otázke ešte pomerne vyvážené stanovisko, v neskoršom období sa tento problém reflektuje odlišne. Predovšetkým v období 50. rokov 19. storočia, v období porevolučnej skepsy, krachu pragmatickej verzie slovenského romantizmu a nástupu duchovno-mesianistických a vizionárskych trendov sa zintenzívňuje nekritický obdiv k cárskemu Rusku, časť slovenskej literárnej scény sa dostáva do zajatia extrémneho panslavizmu. Jedným z reprezentatívnych textov tohto typu z oblasti umeleckej literatúry je básnická skladba *Slovenské iskrice* (1857) od kľúčovej osobnosti mesianistického prúdu slovenského romantizmu Sama Bohdana Hroboňa (1824–1894). V tejto modlitebne koncipovanej básnickej skladbe zaznieva silná apoteóza Ruska, básnik tu intenzívne exponuje problém kultúrno-civilizačného zápasu Východu a Západu, ktorý vníma na pozadí udalostí Krymskej vojny¹⁸. Zaznieva tu aj ostrá kritika poľského národa za jeho postoje voči ruskej „všpolnej matke“¹⁹ a napokon programová vízia zjednotenia slovanských národov nielen v rovine jazykovej, ale i v rovine náboženskej (právoslavie).

Ak detailne čítame Hroboňovu básnickú skladbu a postupne odkrývame jej dobové ideovo a politicky ladené alúzie, zisťujeme, že skladba pôsobí do značnej miery ako básnický pendant Štúrovho politického testamentu *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Ludovít Štúr tu rovnako ako Hroboň vystupuje so zásadnou kritikou Poľska. Štúrova kritika poľského lipnutia na Západe je analógiou Hroboňových slov: „slúžili ste Frankom, Nemcom, / Turkom, Maďarencom, / kolkorazy ste slúžili, / tolkorazy vás zradili / a pošliapali ako

smet"²⁰. Štúr vo svojom spise kategoricky nastoľuje tézu, že Poliaci nemôžu byť na čele Slovanov, vyčíta im postoje k Rusku a dokonca obhajuje tvrdé represívne postoje cárskeho Ruska voči Poľsku²¹.

Rusko-poľský vzťah, tak ako som sa pokúsil načrtnúť jeho recepciu v niektorých textoch umeleckej a vecnej literatúry, patril k základným problémom narúšajúcim koncepcie všeslovanskej jednoty. Preto sa z tejto témy stal jeden zo zásadných problémov, ku ktorému pociťovali potrebu zaujať principiálne stanovisko viaceré osobnosti slovenskej literatúry a kultúry. Cez analýzu tejto otázky sme sa do stali k Štúrovmu spisu *Slovanstvo a svet budúcnosti*²², v ktorom L. Štúr predostrel osobitnú koncepciu Slovanstva, v ktorej na jednej strane vyšiel (tak ako celá jeho generácia) z kollárovskeho ideálu slovanskej vzájomnosti, no na druhej strane mnohé Kollárove východiská zásadne prehodnotil, ba posunul do inej dimenzie. Práve z tohto dôvodu sa nám otvára priestor na vzájomnú komparáciu oboch koncepcií.

Jedným zo základných rozdielov je model vzťahov medzi jednotlivými slovanskými národmi a miera a charakter ich integrácie. Kollár prišiel s ideou „Vzájomnosti“, ktorú definoval nasledovne: „Vzájemnost jest tedy společné přijímanie, společné sobě udělovanie a užívanie“. Termín ďalej aplikuje vo sfére kultúry a literatúry: „Literarná vzájemnost jest společné všech stran a kmenov učastenstvo na duchovních plodech svého národu, jest odměnné kupovanie a čítanie knih ve všech slavských nářečích vycházející“²³. Zaujímavé je to, že J. Kollár v spise *O literarnéj vzájemnosti mezi kmeny a nářečmi slavskými* (Hronka 1836) nehovorí o politických dimenziách slovanskeho zjednotenia. V §3 *Co není vzájemnost* dokonca hovorí, že vzájemnost „nezáleží na politickém všech Slávov sjednoceniu, ani v bouřlivých demagogických podnikáních proti zemským vládám a řízením, odkud jen zmatek a neštěstie vyplývá. Literarná vzájemnost může pěkně obstati a nalezati sa i tam, kde jeden národ pod více berlami stojí, na mnohá královstva, knížatstva a panstva rozdělen jest“²⁴. Kollár teda rešpektuje geopolitický status quo v podobe jestvujúcich štátnych hraníc a útvarov. „Autor teórie

vzájomnosti formuloval jednoznačne apolitický charakter svojej koncepcie, čím osvedčuje svoju legitimitu a lojalitu existujúcim spoločenským poriadkom a vládam i k štátnemu usporiadaniu rakúskej monarchie vrátane Uhorska²⁵. Štúr však túto Kollárovu vzájomnostnú ideu hodnotí kriticky: „Vzájomnosť Slovanov je síce úcty a chvály hodná, no je len malou náhradou v núdzi a nebude nikdy schopná všeobecne pôsobiť v živote všetkých kmeňov. Slovania majú pádny dôvod na to, aby vytvorili jednu literatúru – je to ich ľudská, politická a historická povinnosť²⁶. Ludovít Štúr však nezostáva iba v rovine literárnej a kultúrnej vzájomnosti ako Kollár. Jeho koncepcia Slovanstva a jeho integrácie nadobudla silné politické dimenzie. Hoci aj Ján Kollár neskôr – najmä v II. časti *Kázní a řečí* priamo vyzýva Slovanov, aby sa vzdali svojich kmeňových názvov v prospech jednotného pomenovania a jednotnej reči – „Nejmenujme se podle částky ale podle celosti národu, neříkejme já jsem Slovák, Moravan, Čech, ja Slezák, Polák, Serb, Horvat a tak dále, ale říkejme: já jsem Slavjan! nebo to první oslabuje cit této národní velikosti a trhá řetěz jednoty. Kto svévolně a nemoudře velikost svého národu umenšuje aneb rozdrobuje a dělí, ten jest zrádcem a nepřitelem...²⁷ – teda nevzdával sa predstavy jednotného slovanského národa – „Všeslávie” –, ale v daných podmienkach nevidel inej cesty k jednote ako prostredníctvom ideálu vzájomnosti, cesty, ktorá vedie k oslobodeniu Slovanov všeobecným kultúrnym povznesením. Kollár teda celú svoju koncepciu prioritne stavia na národe, nie na kategóriách „štátu” či „vlasti”. Štúr naopak navrhuje jednoznačné politické splynutie všetkých slovanských národov s cárskym Ruskom. V Štúrovej koncepcii nejde len o splynutie čisto politické, ale dokonca aj kultúrno-civilizačné, a to v podobe apriórneho odmietnutia Západu a jeho kultúrnych a civilizačných výdobytkov: predovšetkým osvietenstva, moderných západných filozofických a spoločensko-politických koncepcií (vrátane princípu parlamentnej demokracie), ale aj – čo je v slovenských kultúrnych dejinách veľmi zaujímavé – aj katolicizmu a protestantizmu a jeho nahradenie ortodoxným pravoslávím. Nájzásadnejšou je však Štúrova koncepcia rozchodu zo

západnou kultúrou a civilizáciou. Hoci ani Kollár sa netajil výhradami voči niektorým javom západnej kultúry (známe je jeho odmietanie extrémnych foriem romantizmu, najmä byronizmu²⁸), nedisociuje Západ a Východ v zmysle absolútneho protikladu, ako to už robí Štúr. U Jána Kollára, ako výstižne poznamenáva Elena Várossová, „uvedomelé koncipovanie slovanskej vzájomnosti pod zorným uhlom takto chápanej univerzálnej slovanskej humanity vrcholí v paralelnom zdôraznení európskeho hľadiska“²⁹. Práve európske hľadisko je u Kollára prostriedkom hlásenia sa Slovanov k potrebe vyzdvihnúť myšlienku svetoobčianskeho celku i myšlienku jednoty ľudstva. Diferencie medzi Kollárom a jeho koncepciou vzájomnosti a Štúrovou mesianisticko-slavjanofilskou víziou zjednotenia slovanských národov sú aj v iných parciálnych otázkach: Kollár napríklad rešpektuje pluralitu náboženstiev a pestrosť kultúr (dokonca môžeme hovoriť o istom programovom nadkonfesionalizme a o programovo hlásaných myšlienkach náboženskej tolerancie, ktoré sú prítomné v Kollárovych textoch³⁰), v spise *O literarnej vzájomnosti* dokonca hovorí: „Vzájemnosť možná jest i tam, kde sa v národu rozličnosť náboženství a věr, písma a liter, podnebí a krajín, zvykov a obyčajov nachází“³¹. Štúr naopak jednoznačne propaguje prijatie pravoslávia (po ostrej kritike katolicizmu a protestantizmu! – v básnickej podobe túto tézu nastolil vo svojich Slovenských iskriciach aj Samo Bohdan Hroboň), a kým Kollár hovorí o tom, že „vzájemnosť nezáleží v nějakém básnickém univesalizování aneb násilném smíchání všech nářečí slavských v jednu hlavníú řeč a spisovnú mluvu, jako se některým o tom snívati počalo. Slávská nářečia jsou už dílem gramatičně příliš dalece od sebe vzdálena, než aby sa přirozeným způsobem v jednu řeč slíti a skovati dala“³², Štúr naopak preferuje ruštinu ako spoločnú spisovnú reč Slovanov a dokonca vyzdvihuje azbuku pred latinkou³³.

Toto hodnotové odmietanie Západu Ludovítom Štúrom vystupňované do zjavného extrému, prispelo ku konštrukcii komunikačne uzavretého modelu slovenskej kultúry, k postupnému etablovaní mýtu o skazenosti a úpadkovosti Západu

a čistého a slovanského Východu. Tento mýtus, v porevolučných rokoch výdatne živenej literárnou produkciou mesianistického krídla slovenského romantizmu, mal však aj iné, závažnejšie dôsledky. Viedol k jednostrannej orientácii našej literatúry a prekladovej literatúry osobitne. „Tento mýtus stane sa aj v časoch relatívneho zlepšenia objektívnych podmienok prekladateľskej činnosti v poštúrovských obdobiach jednou z hlavných prekážok rozvoja našej prekladovej literatúry z tejto oblasti. Ba viac: stane sa určitou clonou, ktorá v čase neobyčajného rozmachu literatúr západnej Európy, najmä literatúry francúzskej, nedovolí rozpoznať ich skutočné ideové a umelecké hodnoty, a teda ani nedovolí približovať sa k nim s úmyslami prekladateľskými. Mýtus tzv. ‚skazeného Západu‘ bude sa tiahnuť, pravda, v rozličnej intenzite a občas i nie bez odporu k sebe, celým 19. storočím, vlastne až do prvej svetovej vojny”³⁴.

Vidíme teda, že Kollárova koncepcia, ktorá bola u štúrovcov spočiatku s takým nadšením prijatá, ustupuje do úzadia a miesto nej sa hlási k životu – našťastie iba u časti slovenskej spoločnosti – koncepcia slavianofilsko-panslavistická. Zároveň je potrebné podotknúť, že v bezprostrednom politickom zmysle, požadujúcim pripojenie k Rusku³⁵, zrejme ovplyvnila v istom období len Svetozára Hurbana Vajanského (1847–1916) a skupinu martinských národnárov, ktorej bol duchovným vodcom. Išlo teda vždy iba o jeden z prúdov slovenskej politiky a kultúry, ktorý sa s hlásil o slovo v rôznych etapách nášho historického vývinu v 19. a 20. storočí s rôznou intenzitou a premenlivým úspechom a odozvou.

Poznámky

¹ V Herkelovej „všeslovanské mluvnici“ *Základy všeobecného slovanského jazyka (Elementa universalis linguae Slavicae e virvis dialectis eruta et sanis logicae principiiis suffulta*, Budae 1826) je po prvýkrát použité slovo „panslavizmus“. Podrobnej analýze Herkelovej filologickej koncepcie sa venuje Ludmila BUZÁSSYOVÁ v štúdiu *Filologická koncepcia Jána Herkeľa v diele Základy všeobecného slovanského jazyka odvodené zo živých rečí a podložené zdravými zásadami logiky*. In: *Biografické štúdie* 28. Martin 2002, s. 25–38. Súvislosti názorov Jána Herkeľa a Jána Kollára podrobnejšie

reflektuje štúdiá MACHO, Peter: *Jazyk a národ v obranných spisoch Jána Kollára a Jána Herkeľa*. Tamže, s. 15–24.

² Podrob. WEINGART, Miloš: *Počátky slovanského uvědomění Kollárova*. In: KOLLÁR, Jan: *Rozprawy o slovanské vzájemnosti. Souborné vydání*. Uspořádal Miloš Weingart, Praha 1929, s. VI–XII.

³ Podrob. tamže, s. VII–VIII.

⁴ Práca bola publikovaná v nemeckom preklade *Ueber die literarische Wechelseitigkeit zwischen den Verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*, Pesth 1837 (Zweite verbesserte Auflage, Leipzig 1844).

⁵ Ide predovšetkým o práce Svätopluka Štúra a najmä Eleny Városovej: ŠTÚR, Svätopluk: *Zmysel slovenského národného obrodzenia*. Liptovský Sv. Mikuláš 1948; VÁROSSOVÁ, Elena: *Ján Kollár*. In: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava 1987, s. 304–322; VÁROSSOVÁ, Elena: *Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus, Bratislava 1993, s. 48–64.

⁶ VÁROSSOVÁ, Elena: *Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus, Bratislava 1993, s. 49.

⁷ Tamže, s. 53.

⁸ Citované podľa vydania HURBAN, Jozef Miloslav: *Dielo II*. Bratislava 1983, s. 171.

⁹ VÁROSSOVÁ, Elena: *Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus, Bratislava 1993, s. 61.

¹⁰ Jozef Miloslav Hurban na margo Kollárovej štvorkmeňovej koncepcie kriticky a zároveň polemicky podotkol: „Slovania sa majú dľa Kollára čo najskôr zliať v tamtie štyri nárečia a ich spisovatelia najprv, potom ale aj ostatní a najmä učení Slovania majú sa poponáhľať v naučení sa ich, aby tak spoločne mohli rozumieť svoje literárne plody. K tomuto cieľu sa Kollár ponáhal veľmi chytrým krokom, on zotrel jedným ťahom pera svojstvá menších kmeňov a vliel ich do tých štyroch hlavných... Kollárovu vzájomnosť ruší každé slovanské nárečie, ktoré sa dvíha a hľadá slávu a vzdelanosť svojho kmeňa, čím náhle nepatrí do jedného z tamtých štyroch; a predsa vlastná vzdelanosť spoločného Slovanstva sa len tak dá dosiahnuť, keď každý jeden kus národa bude hýbať a kývať a sám svoju vzdelanosť napomáhať. Čím viac sa teda namáhajú zabudnúť kmeňe k osvojeniu si vlastnej úlohy a vlastného stupňa vzdelanosti, tým rozhodnejší musí byť na nich pán Kollár a tá vrstva v Slovanstve, ktorá ďalej od svojho vodcu nenahliadla, bo oni vyrastajú z miery, pochopom tým o vzájomnosti pripravenej na nich! Ale tu máme zas príležitosť vidieť, kam to vedie, keď ľudia svoje jednotlivé ciele nasilu cpú histórii a skutočnosti do rúk!“. Citované podľa vydania HURBAN, Jozef Miloslav: *Dielo II*. Bratislava 1983, s. 176–177.

¹¹ VÁROSSOVÁ, Elena: c. d., s. 61–62.

¹² KOLLÁR, Jan: *Slávy dcera. Lyricko.epická báseň v pěti zpěvích*. Praha 1868, s. 236. Podľa Kollárovoho komentára k sonetu č. 40 publikovaného vo *Výklade* citované slová vyslovil ruský cár Mikuláš: „Ruský cisár Mikuláš, když dne 8. prosince 1830 sám v tak řečeném cvičném domě (Exerzirhaus) svému vojsku povstání Poláků oznámil, doložil: „Bude li potřebí s vámi do pole táhnouti, naději mám, že mi jako vždy svou náchylnost a udatnost dokážete?“ Tisíceer hurra! ostatní krůpěje krve za císaře! smrt buřičům! byla odpověď. Pohnutý císař obrátiv se ke svým věrným promluvil ta památná slova: „Prosím Vás, páni moji! nenevražte na Poláky, oniť jsou naši bratři. To zbouření způsobili jen někteří zlomyslní. Doufám, že se s pomocí boží všecko k dobrému skončí““. Citované podľa vydania KOLLÁR, Jan: *Výklad čili Přímětky a vysvětluky ku Slávy deceř*. Praha 1875, s. 292. Další verše s touto tematikou nájdeme v znelke č. 22 spevu Lethe: „Sestra proti bratru, Slavenka / Proti Slavu, Polka proti Rusu“ (KOLLÁR, Jan: *Slávy dcera. Lyricko.epická báseň v pěti zpěvích*. Praha 1868, s. 227). K znelke pozri

aj Kollárov komentár: KOLLÁR, Jan: *Výklad čili Přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře*. Praha 1875, s. 280.

¹³ Podrob. MARČOK, Viliam: *Počiatky slovenskej novodobej prózy*. Bratislava 1968, s. 253–292.

¹⁴ KUZMÁNY, Karol: *Ladislav*, Bratislava 1968, s. 12.

¹⁵ V texte románu sa nachádzajú citáty z Mickiewiczových *Dziadov*, z balady *Switezianka*, v pôvodnom poľskom znení tu Kuzmány publikoval Mickiewiczovu báseň *W gaiku zielonym* a vo vlastnom českom preklade báseň *Romantyczność*.

¹⁶ Karol Kuzmány na adresu Poľska podotkol: „ak sa bude povýšenecky, osamotene vzpierať Rusku, bude vždy len jeho mostom, po ktorom budú ruské kone ustavične šliapať a ruské vozy ustavične hrkotať; ak ale samovoľne bude zotrvať v spojení s Ruskom a s ním hľadať spoločné, nerozlučiteľné šťastie pod jeho múdrou správou (čomu sa len zaslepený nenávisťník môže vzpierať), ktorá – hoci pre nevzdelanosť niektorých svojich úradníkov v rozpore so svojím snažením nemohla ešte upevniť celkom osobnú bezpečnosť – za jedno storočie vyzdvihla Rusko z najnižšieho stupňa na najvyšší stupeň moci a slávy: tak bude Poľsko bránou Ruska, cez ktorú bude prechádzať nedotknúť sa jej, bude ju okrášľovať, ňou sa chlúbiť a brániť ju ako svoju česť a na jej priečelí víťazoslávny oblúk jasným nápisom by zvestoval svetu, čo dokáže ríša dvoch slovanských národov”. KUZMÁNY, Karol: *Ladislav*. Bratislava 1968, s. 71–72.

¹⁷ Do románového textu sú vkomponované texty básní Alexandra Sergejeviča Puškina (v ruskom origináli, ale v prepise do latinky v románovom texte publikoval báseň *Smerť Olega*) a Gavrila Romanoviča Deržavina (óda *Na Boha*).

¹⁸ „Sebastopol, ty hrobhorod, / v tebe s cel-svetom bil s'mój rod, / východ západ sa pasoval, / s Rimom Carhrad bojoval / a Turka desil svätý kríž...” HROBŇ, Samo Bohdan: *Slovenské iskrice*, Bratislava 1991, s. 119. V básnickej skladbe sa dotýka viacerých reálií súvisiacich s Krymskou vojnou: protiruskú koalíciu označuje za „vrahov Rusi” (s. 122), vyslovuje tu mesianisticky podfarbenú apoteózu obrancov Sevastopolu a admirála Nachimova.

¹⁹ Hroboň v básnickej skladbe intenzívne apeluje na poľský národ slovami: „Kedy Poliaci, rodní slavobratci, / na vspolnú matku spomnete? / Kedy s nami, Slavianami, za vŕeľud náš, za všesobáš / oruž víťaznú zdvihnete? / Kedy bratia proti bratom, nenásytným pomstychvatom, / prestanete búriť svet?”. HROBŇ, Samo Bohdan: *Slovenské iskrice*, Bratislava 1991, s. 119. V ďalších veršoch sa Hroboň postupne vyrovnáva aj s postojmi vlastnej romantickej literárnej generácie, ktorá v 30. rokoch 19. storočia podporovala poľské revolučné aktivity („Vás sme za mladi ľúbili Slováci, / vy ohniduchov vedeli... / ...Čo chlapec malý ucho som prikladal k zemi tatranskej, žeby som vybadal / dunor diel vašich od diaľnej Varšavy...”, tamže, s. 120), no Hroboň ich s odstupom času evidentne prehodnocuje (aj pod vplyvom poznania kollárovského vzájomnostného ideálu: „...neznal som Rusov, len vás zveleboval, / vtom Kollár večný Slavomír zvestoval...”, tamže, s. 121) a reflektuje ich ako mladícke poblúdenie.

²⁰ Tamže, s. 120. Pre porovnanie L. Štúr v tejto súvislosti na adresu Poliakov poznamenáva: „Nič nedosiahli spojenectvom s cudzincami, len upadli ešte hlbšie a napokon môžu v spojenectve s Pruskom alebo akomkoľvek inom zväzku s Nemeckom s istotou očakávať germanizáciu... Poliakov ohrozuje v ich národnosti cudzia nadvláda, všetci cudzinci ich rad za radom klamali, keď im sľubovali pomoc, a samotní Poliaci vďaka svojmu ľahkovážnemu a vždy neúspešnému konaniu a spolčovaniu sa s cudzincami stratili renomé a náklonnosť bratských kmeňov”. ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 152–153.

²¹ Podrob. ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 153–156.

²² Text bol napísaný pôvodne po nemecky v druhej polovici 50. rokov 19. storočia pod

názvom *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*, oficiálne bol publikovaný v ruskom preklade pod názvom *Slavjanstvo i mir buduščago* pri príležitosti slovanského zjazdu v Moskve v roku 1867, druhý krát vyšla opäť v Rusku v roku 1909 v Petrohrade. V pôvodnom nemeckom znení bol text na Slovensku publikovaný v roku 1931 nákladom Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave. Prvý pokus vydať text v slovenčine spadá do roku 1944, no ten bol neúspešný, slovenské znenie Šturovho textu bolo publikované až v roku 1993.

²³ Citované podľa vydania: KOLLÁR, Jan: *Rozpravy o slovanské vzájemnosti*. Ed. M. Weigart. Praha 1929, s. 36.

²⁴ Tamže, s. 38.

²⁵ TIMURA, Viktor: *Kollárova filozofia slovanskej vzájomnosti*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus. Bratislava 1993, s. 68.

²⁶ ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 173.

²⁷ KOLLÁR, Jan: *Kázně a řeči. Díl druhý*. Budín 1844, s. 624.

²⁸ Podrob. VOJTECH, Miloslav: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť*. Bratislava 2004, s. 86.

²⁹ VÁROSSOVÁ, Elena: *Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus, Bratislava 1993, s. 63.

³⁰ Podrob. Miloslav VOJTECH: *Výchovné aspekty Kollárovej Slávy dcery*. In: *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*. Ed. Kateřina Bláhová a Václav Petrbok, Praha 2004, s. 239–240.

³¹ Citované podľa vydania KOLLÁR, Jan: *Rozpravy o slovanské vzájemnosti*. Ed. M. Weigart. Praha 1929, s. 38.

³² Tamže, s. 38.

³³ Štúr hovorí: „Všetky slovanské literatúry – okrem ruskej – sa obmedzujú na malé kmene a následne aj na malé územia, preto môže voľba všeobecného slovanského literárneho jazyka pripadnúť jedine na starosloviensky alebo ruský jazyk. Starosloviencina ako taká však už vymizla a je takmer mŕtva..., preto zostáva len ruština ako jediný jazyk schopný plniť takéto poslanie. Ruština je jazykom najväčšieho, samostatného a široko-ďaleko vládnuceho kmeňa, ktorému patrí aj hegemonia v našej národnej rodine, okrem toho je to najbohatší, najsilnejší a najzvučnejší jazyk poznačený mocou... Ruský literárny jazyk je vhodný na to, aby sa stal všeslovanským aj preto, lebo ako reč sa dokonale vyjadruje vo svojom vlastnom písme, zatiaľ čo ostatné jazyky – okrem srbského – si musia vypomáhať latinskou abecedou...” ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 173.

³⁴ FELIX, Jozef: *Literárne križovatky*. Bratislava 1991, s. 283–284.

³⁵ Otázkami postojov slovenskej politiky a kultúry k panslavizmu a rusofilstvu v nadväznosti na Štúrovu prácu *Slovanstvo a svet budúcnosti* sa podrobne zaoberá Svetoslav BOMBÍK v štúdiu *Das Slawenthum... ako Štúrovo odmietnutie Západu*. In: Ludovít ŠTÚR, *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 7–22.

Literatúra

- BOMBÍK, Svetoslav: *Das Slawenthum... ako Štúrovo odmietnutie Západu*. In: Ludovít ŠTÚR, *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 7–22.
- BUZÁSSYOVÁ, Ludmila: *Filologická koncepcia Jána Herkeľa v diele Základy všeobecného slovanského jazyka odvodené zo živých rečí a podložené zdravými zásadami logiky*. In: *Biografické štúdie* 28. Martin 2002, s. 25–38.
- FELIX, Jozef: *Literárne križovatky*. Bratislava 1991.
- HROBONĚ, Samo Bohdan: *Slovenské iskry*, Bratislava 1991.
- HURBAN, Jozef Miloslav: *Dielo II*. Bratislava 1983.
- KOLLÁR, Jan: *Kázně a řeči. Díl druhý*. Budín 1844.
- KOLLÁR, Jan: *Rozprawy o slovanské vzájemnosti*. Ed. M. Weigart. Praha 1929.
- KOLLÁR, Jan: *Slávy dcera. Lyricko.epická báseň v pěti zpěvích*. Praha 1868.
- KOLLÁR, Jan: *Výklad čili Přímětky a vysvětlivky ku Slávy dceře*. Praha 1875.
- KUZMÁNY, Karol: *Ladislav*, Bratislava 1968.
- MACHO, Peter: *Jazyk a národ v obranných spisoch Jána Kollára a Jána Herkeľa*. In: *Biografické štúdie* 28. Martin 2002, s. 15–24.
- MARČOK, Viliam: *Počiatky slovenskej novodobej prózy*. Bratislava 1968.
- ŠTÚR, Ludovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993.
- ŠTÚR, Svätopluk: *Zmysel slovenského národného obrodzenia*. Liptovský Sv. Mikuláš 1948.
- TIMURA, Viktor: *Kollárova filozofia slovanskej vzájomnosti*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus. Bratislava 1993, s. 65–80.
- VÁROSSOVÁ, Elena: *Ján Kollár*. In: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*. Bratislava 1987, s. 304–322.
- VÁROSSOVÁ, Elena: *Slovanská vzájomnosť a integračný princíp u Jána Kollára*. In: *Ján Kollár (1793–1993). Zborník štúdií*. Ed. Cyril Kraus, Bratislava 1993, s. 48–64.
- WEINGART, Miloš: *Počátky slovanského uvědomění Kollárova*. In: KOLLÁR, Jan: *Rozprawy o slovanské vzájemnosti. Souborné vydání*. Uspřádal Miloš Weingart, Praha 1929, s. VI–XII.

Štúdia vznikla ako súčasť grantového projektu VEGA 1/2246/05 *Teoretické myslenie o literatúre v 18. a 19. storočí*

Summary

Forms and Modification of the Ideal of Slavic Reciprocity in Slovak Literature of the Period of the National Awakening

The personality of Ján Kollár (1793-1852) plays a key role in thoughts about Slavic reciprocity in Slovak and in the broader Czecho-Slovak milieu. The concept of Slavic reciprocity is present in his work in various forms and genres. It is theoretically based on an integration principle and, from an ethical and philosophical perspective, on a principle of humanity. Kollár perceives it especially from a European perspective, as a means of Slavic adherence to the idea of a global, cosmopolitan unity and the idea of united mankind. This aspect was lost in later thoughts about Slavic reciprocity. Kollár's concept of Slavic reciprocity appealed to humanistic, supranational, general human and universal moral principles. It was too idealistic for its time, and it ran afoul of the partial interests of particular Slavic national entities, of numerous animosities within the Slavic world, but also of a pragmatic orientation of small cultures of the national awakening, including the Slovak one. The paper discusses critical responses to Kollár's concept (expressed by Jozef Miloslav Hurban, and Ludovít Štúr), and its gradual re-evaluation. It also pays attention to issues that violated the concept of Slavic unity, especially the Russian-Polish relationship and its literary reflection in the works of Ján Kollár, Karol Kuzmány and Samo Bohdan Hroboň. The final part of the paper compares Kollár's concept of Slavic reciprocity with Ludovít Štúr's opinion, expressed in his "political testament", *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*. Kollár does not discuss the political aspects of Slavic unification and understands reciprocity to be only in the area of culture and literature. Štúr shifts this issue into the political dimension, and suggests a political merging of all Slavic nations with Czarist Russia. Štúr implies not only a political merger, but also in a merger in the areas of culture and civilization, since he rejects the West, including Western culture and civilization.

Slovanstvo ako súčasť myšlienkových koncepcií Ľudovíta Štúra

Slovenské etnikum žijúce medzi Tatrami a Dunajom po dlhé stáročia v rámci uhorského štátu si len z času na čas uvedomovalo prostredníctvom svojich intelektuálnych špičiek národnú a kultúrnu individualitu. Štátotvorné, ale aj kultúrne slovenské posolstvo Veľkej Moravy bolo takmer zabudnuté a v realite nemalo už žiadnu oporu. Slováci žili už od 10. storočia ako súčasť Uhorska, veľmi si neuvedomujúc svoju národnú a kultúrnu individualitu.

Svoje etnické špecifiká si začali príslušníci slovenského národa výraznejšie uvedomovať až koncom 18. storočia, najmä pod tlakom emancipačných úsilí silnejších európskych národov, ktoré sa začali konštituovať do formy moderných národov. Situácia slovenského etnika bola však voči okolitým národnostiam rozdielna. Najmä v tom, že okolité etniká, ako Česi, Poliaci a Maďari pocítovali svoju národnosť v minulosti oveľa výraznejšie, najmä v dôsledku skutočnosti, že ich život sa mohol opierať aj o určité politicky organizované útvary. Stáročia Slováckmi obývané oblasti zabezpečovali Slovákom len akúsi geograficko-politickú individualitu, ale ich existencia sa nemohla opierať o takmer žiadnu historicko-právnu oporu. Historické okolnosti, ale najmä hospodárska zaostalosť regiónu obývaného Slováckmi však zapríčinili aj to, že Slovákom takmer úplne chýbala nižšia i vyššia šľachta, ktorá bola u iných národov do výraznej miery aj nositeľkou vzdelanosti a kultúrnosti (a to dokonca aj u slovanských národov – Čechov, Poliakov, Slovincov, Chorvátov, Srbov).

Vzhľadom k týmto skutočnostiam hľadali národne orientovaní intelektuáli (takmer výlučne kňazi), usilujúci sa o zviditeľnenie slovenského národa, ideovú oporu pre presadzovanie svojich národnoemancipačných úsilí. Realita im

ju neposkytovala. Určítým východiskom sa im začiatkom 19. storočia zdala myšlienka spätosti slovanského etnika a následne teoreticky vyslovovaná myšlienka slovanskej vzájomnosti, ktorá bola však koncipovaná veľmi rôznorodo a zväčša nepoliticky. Myšlienka slovanskej jednoty však bola od začiatku skôr ideologickou utópiou podporujúcou fiktívne perspektívy malých národov ako myšlienkou, ktorá by bola prijatá veľkými slovanskými národmi (Poliakmi, Rusmi, ale do určitej miery aj Čechmi).

Národnoobrodenecké úsilie Slovákov usilujúcich sa o dosiahnutie vytvorenia moderného národa, uznaného nielen de facto, ale aj de jure, kulminovalo v 30. a 40. rokoch 19. storočia. Jeho vedúcou osobnosťou bol Ludovít Štúr, ktorý v počiatkoch svojho pôsobenia veľmi racionálne zhodnotil situáciu. Vedel, že nemá za sebou šľachtu, ani národne orientovaných intelektuálov, vedel, že ekonomické zázemie územia obývaného Slovákami je na veľmi nízkej úrovni (široké vrstvy obyvateľstva pod tlakom poddanstva len živorili) a taktiež vedel, že pri prebúdzaní národa bude musieť skôr pôsobiť na jeho city ako na rozum. Určítým východiskom jeho ideológie sa celkom logicky stala už v stredoeurópskom kontexte existujúca myšlienka slovanstva, ktorú v rozličných fázach svojho kultúrneho a politického pôsobenia využíval rozličným spôsobom. Napriek tomu, že takmer všetci predstavitelia uhorskej vládnucej vrstvy už od začiatku 19. storočia chápali nemadarské národnosti len ako etnické skupiny, ktorým nemienili uznať ich práva, a to nielen politické, ale ani základné existenčné (napríklad právo na užívanie národného jazyka v školstve a úradnom styku), hľadal Štúr aspoň teoretické východiská. Pri koncipovaní svojich politických názorov vychádzal z myšlienky nutnosti právnej koexistencie Slovákov a Maďarov v rámci Uhorska (existenciu národa neviazal na existenciu určitej samostatnej štátnej formy), nepreferoval väzbu s českým národom, nepriamo tým odmietajúc Kollárovu koncepciu československého kmeňa. V čase Štúrovho pôsobenia na bratislavskom evanjelickom lýceu sa do popredia Štúrových záujmov dostávala najmä myšlienka potreby zvýšenia národného povedomia inteligencie

a následne aj širokých ľudových vrstiev. Až následne po vytvorení určitých predpokladov (vytvorenie národne orientovaného intelektuálneho zázemia) preorientoval svoju aktivitu do politickej sféry a stal sa najvýznamnejším slovenským bojovníkom za zlepšenie sociálnej situácie, pričom základ zlepšenia sociálnej úrovne ľudu videl najmä v odstránení poddanstva.

Semeniskom národného povedomia sa stalo začiatkom 19. storočia bratislavské evanjelické lýceum a pri ňom od roku 1829 pôsobiaca Spoločnosť česko-slovanská. Práve v rámci jej činnosti sa začali výraznejšie rozvíjať národnoobrodenecké aktivity Ludovíta Štúra. V roku 1835 sa stal jej podpredsedom a práve pod jeho vedením sa zmenila v Spoločnosti koncepcia jej práce. Jej členovia sa už primárne nevenovali zdokonaľovaniu evanjelikmi používanej češtiny, ale väčší dôraz sa začal klásť na šírenie vlastného slovenského národného povedomia. Argumenty pre rozširovanie národného povedomia nachádzal Ludovít Štúr práve v citovom a následne aj racionálnom prijímaní podnetov Kollárovej *Slávy dcery*, ktorá sa viac rokov interpretovala v okruhu Spoločnosti a po jej zániku v roku 1837 následne v Slovanskom ústave. Nezanedbateľný vplyv na rozvíjanie národného cítenia mladých lýceistov však mali aj diela katolíckeho autora píšeceho bernolákovčinou Jána Hollého, najmä jeho orientácia na veľkomoravskú kultúrnu tradíciu, taktiež evokujúcu slovanskú spolupatričnosť. Kollárovo slovanské cítenie jednoznačne prezentované v *Slávy dcere* však najvýraznejšie pôsobilo na mladých budúcich národných buditeľov. Určitým paradoxom, ale zároveň aj dôkazom premyslenej národne orientovanej činnosti Ludovíta Štúra je skutočnosť, že priamy vplyv Kollárovej štúdie *O literárnej vzájomnosti medzi rozličnými kmeňmi a nárečiami slovanského národa*, uverejnenej v Kuzmányho *Hronke* v roku 1836 a v nemeckej verzii 1837, bol už oveľa menší, ak nie zanedbateľný, ako pôsobenie prvých dvoch vydaní *Slávy dcery* (1824, 1832). Ludovít Štúr a následne aj jeho žiaci prijali z Kollára najmä pocit existencie širšieho slovanského etnika ako určité východisko obranne koncipovaného národného postoja. V podstate, ak chceli pôsobiť na zrod moderného

slovenského národa, nemohli prijať jeho, hoci výsostne humanisticky a nepoliticky koncipovanú integračnú teóriu, ktorá však postulovaním potreby prvotného zblíženia sa slovanských národov prostredníctvom znalosti a používania len štyroch jazykov (ruština, poľština, českoslovenčina a ilýrčina), vlastne následne do určitej miery negovala existenciu menších slovanských národných etník a teda aj Slovákov.

Ludovít Štúr tento „nedostatok“ Kollárovej koncepcie nahradil vlastnými historickými prednáškami, ktoré odznievali v rámci jeho pedagogickej činnosti na bratislavskom lýceu ešte pred jeho odchodom do Halle v roku 1838. Po jeho príchode z Halle boli tieto prednášky doplnené aj prednáškami o slovanskej poézii. Oba cykly sa myšlienково a filozoficky dopĺňali a vlastne prostredníctvom nich sa podarilo Ludovítovi Štúrovi výrazne zaktivizovať národne orientovanú mládež. Myšlienka väzby slovenskosti na slovanstvo bola jednou z dominantných myšlienok oboch cyklov prednášok. Z obsahu historických prednášok je zrejmé, že Ludovít Štúr bol už aspoň tézovite oboznámený s Herderovými i Heglovými prácami. Potvrdenie základných téz, orientujúcich sa na myšlienku veľkej budúcnosti slovanských národov, našiel Štúr celkom logicky v prácach týchto filozofov. V rokoch 1838–1840 pobudol na štúdiách v Halle, ktoré mu umožnili detailnejšie spoznať najmä Heglovu filozofiu. Od roku 1840 až po svoje násilné odstránenie z funkcie námestníka profesora koncom roku 1843 odprednášal L. Štúr v rámci svojho pedagogického pôsobenia cyklus prednášok o slovanskej poézii. Žiaľ, ich rukopis sa nezachoval, a o ich obsahu sa dozvedáme najmä na základe zachovaných záznamov týchto prednášok z pera jeho poslucháčov.

Herderove filozofické a Heglove filozoficko-estetické názory vyhovovali zámerom Ludovíta Štúra, avšak musel ich modifikovať. Následne však otvárali pre slovenský národ perspektívy rozvoja, ktoré bolo len veľmi ťažké evokovať prostredníctvom reálnej skutočnosti.

Jednou z hlavných myšlienok, pomocou ktorej Štúr mohol evokovať budúcnosť Slovanov, bola Herderova myšlienka o rozličných fázach vývinu spoločnosti. Herder tvrdil, že ľudstvo je celok a ako celok prebieha rozličnými fázami vývinu. Poukázal na smerovanie dejín, ktoré šli cez Orient, Egypt, Grécko, Rím a germánske kresťanstvo, až prišli do súčasnej doby, pričom podľa Herdera, práve následne majú prísť do popredia slovanské národy. Tvrdí, že práve pre ne prichádza doba rozkvetu. Táto doba má prísť vtedy, keď sa budú môcť prejavíť ich typické vlastnosti (mierumilnosť, pracovitosť, vernosť...).

Štúr bol ovplyvnený Heglovým názorom, že svetový duch je večný a prvotný, príroda je potom druhotná a odvodená od ducha. Vo svojej teórii nahradil však pojem absolútneho ducha duchovnosťou vo všeobecnosti a v konečnom dôsledku slovanským duchom. Hlavným princípom Heglovho objektívneho idealizmu bolo uznanie existencie a vývinu svetového ducha, absolútnej idey, ktorej dialektický vývin modifikuje všetky javy prírody a spoločnosti (teda aj náboženstva, vedy a umenia a teda aj politiky).

Túto tézu využil Štúr pri koncipovaní svojej teórie vývinu ducha, lenže smerovanie vývinu ducha sa završovalo v jeho koncepcii na inom stupni ako u Hegla – v slovanskej poézii, a tým vytváralo optimistickú perspektívu ďalšieho rozvoja slovanského národa, pretože poézia bola len argument pre nepriame vyslovenie myšlienky o veľkej budúcnosti slovan-ských národov.

Cielom vývinu ducha podľa Štúra je sebapoznanie a najmä sebauvedomenie jednotlivca i celku. Princíp vývinu ducha sa mal prejavíť v rovine subjektívnej (v samom indivíduu) a v rovine objektívnej, ktorú vytvára sebapoznanie a sebauvedomenie každého národa. Zhmotnenie tohto sebauvedomenia je právo, mravy, občiansky a pospolitý život. Absolútne sebauvedomenie ducha sa zhmotňuje v náboženstve a v umení. Je celkom logické, že vzhľadom na potrebu rozširovania národného uvedomovania a tým evokovania perspektív pre Slovákov, ale aj celé slovanstvo, sledoval Štúr vývin ducha najmä v objektívnej rovine, teda v rovine národa.

Pre Ludovíta Štúra bola existencia slovenského národa nepochybná, lenže národ si sám seba len málo uvedomoval. Jeho názory boli idealistické, nevzdalovali sa však v konečnom dôsledku od reality národnopolitických potrieb.

Pri uváhách o perspektívach slovanstva Štúr využil najmä svoju koncepciu vývinu národov a následne koncepciu hierarchie umeleckých druhov. Obe koncepcie boli vytvorené ako výrazne vývinové, určujúce preferencie istých vlastností v určitých vývinových štádiách vývinu národov i umení. Vzhľadom na svoje národnobuditeľské zámery nevelmi akceptoval fakt, že vývin národov a taktiež ich umenia ide paralelne. Štúr však potreboval naznačiť preferencie prioritných vývinových funkcií národov a vytvoriť typológiu jednotlivých druhov umenia, najmä básnictva. Nimi chcel vyjadriť a teoreticky podporiť vývinové perspektívy slovanstva a najmä v koncepcii vývinu literárnych druhov perspektívy slovenského národa.

Pri koncipovaní historickej perspektívy pre slovanské národy vyčleňuje tri základné etnické skupiny, ktoré predstavujú rozličné fázy prejavovania sa ducha v ľudstve. Najnižší stupeň predstavujú podľa neho mongolské národy, nasledujú semitské národy a na najvyššom stupni stoja indoeurópske národy. Detailnejšie člení najmä skupinu najvyššiu, teda indoeurópske národy, pričom tvrdí, že na najnižšom vývinovom stupni stoja židovské a arabské národy a na najvyššom celkom logicky slovanské národy. Štúr vyriešil otázku, kde sa nachádzajú slovanské národy v hierarchii národov, ale kde sa nachádza ich podstata?

Problém rieši v rámci intencií, ktoré mu núkala Herderova filozofia historického vývinu, ale v určitom slova zmysle aj logika Heglovej filozofickej koncepcie. Keďže každý národ (skôr etnická skupina Štúrom vyčlenených národov) má svoje dominantné umenie, a keďže poézia nie je najcharakteristickejší druh umenia žiadnej z týchto históriou už prekonaných skupín, musia byť na rade slovanské národy, pre ktoré bude najtypickejším umením umenie najvyššie a najduchovnejšie – poézia. Keďže všetky národy majú poéziu, zostáva problém, ako túto skutočnosť vyriešiť. Štúr teda

priznáva, že u všetkých prinajmenšom indoeurópskych národov sa vyskytuje poézia, ale zdôrazňuje, že u všetkých týchto národov „nevidíte celistvosť poézie: u Indov je ona symbolická, podstatne odchodná od klasickej poézie Grékov, a táto opäť rozdielna od germánskej poézie” (Štúr, 1987, 28). Štúr prichádza k záveru, že Slovania sa môžu v budúcnosti presadiť v ktoromkoľvek druhu umenia, ale predsa musia mať jedno svoje vlastné. „A toto umenie, ktoré my v jedno veľiké, vznešené a dovŕšené vytvoríme, je poézia, ktorá v Slovanstve na najvyšší stupeň vystúpi” (Štúr, 1987, 28). Štúr predpokladá, že pre poéziu majú slovanské národy tie najlepšie predpoklady. Slovanská poézia mala byť zavŕšením boja ducha s predmetnosťou, zavŕšením víťazstva ducha, zhmotňujúceho božský princíp v živote človeka i existencie prírody ako takej. Pri naznačení obsahu tejto poézie znova zdôraznil slovanský princíp. „Poézia slovanská bude oslavovanie všetkého toho, čo je vo svete uvedomenom a neuvedomenom, oslavovaním vesmíru: poézia taká bude poéziou poézie... Z pochopu samej poézie slovanskej vyteká, že ona je a bude harmóniou sveta” (Štúr, 1987, s. 46).

Z hľadiska preferencie slovanskosti by jeho koncepcia mohla končiť v tomto momente. L. Štúrovi však v tomto čase išlo najmä o preferenciu slovenskosti, slovanskosť mu slúžila len ako určitá oporná myšlienka. Celkom logicky potreboval prebudiť, hoci i vykonštruovanou filozofickou koncepciou, konkrétny národ, teda Slovákov. V tomto čase v riešení otázky slovanstva celkom zreteľne preferoval diferenciacny princíp pred integračným scelujúcim veľký slovanský kmeň. Vzťah jednotlivosť – celok však chápal dialekticky. Celok (slovanstvo) mohol byť silným vtedy, ak budú silné všetky jeho súčasti (teda aj Slováci).

V prednáškach o slovanskej poézii člení poslednú vývinovú fázu umenia ešte detailnejšie. Hovorí o kvalitatívnej preferencii jednotlivých druhov poézie (podľa neho lyriky, epiky a drámy). Z veľkého slovanského kmeňa vyčleňuje Štúr tri jeho súčasti: Srbov, Slovákov a Malorusov (Ukrajinci), ktorých poézia najvýraznejšie reprezentuje slovanského ducha a v jednotlivých svojich druhových prejavoch je aj na najvyššej úrovni. „Ostávajú nám teda stredné kmene, v ktorých sa

osobitná národná poézia slovanská rozvila a je odtiskom a pamätníkom piesňotvorného ducha slovanského. Jako reprezentanti poézie takej sú Srbi, Slováci a Malorusi – alebo keď povahu celej poézie vezmeme – teda u Slovákov máme slovanskú poéziu lyrickú, u Srbov epickú a u Malorusov dramatickú” (Štúr, 1987, s. 80). Ako je zrejmé, klasifikovanie vlastne neexistujúcej slovenskej lyriky (Štúr akceptoval len slovenský folklór) ako vrchol a následne vzor vývinového radu prinajmenšom európskej poézie nemalo nič spoločné s realitou a mohlo mať len agitačný národnobuditeľský význam. Tento názor potvrdzuje azda aj skutočnosť, že v prepracovanom variante prednášok o poézii slovanskej v Štúrovej knižke *O národných piesňach a povestiach plemien slovanských*, ktorá vyšla v roku 1853 sa už tento extrémny názor o slovenskej lyrike nevyskytuje.

Len letmé priblíženie myšlienok obsiahnutých v historických prednáškach a prednáškach o poézii slovanskej nám naznačuje, že myšlienka slovanstva poslúžila Ludovítovi Štúrovi veľmi významne pri koncipovaní perspektív konkrétneho národa – celkom zrejme jeho národa, teda Slovákov. Išlo o využitie myšlienky slovanskej spolupatričnosti vo filozofickej rovine, tentoraz ešte bez jej politického využitia.

Treba však zdôrazniť, že napriek, alebo opačne v dôsledku, využitia koncepcie dost vzdialenej dobovej realite sa Ludovítovi Štúrovi podarilo povzbudiť a zaktivizovať určitú časť mladej slovenskej inteligencie (najmä evanjelickej). Azda aj dôsledkom tejto novej atmosféry a zmenenej situácie bolo následné uzákonenie novej spisovnej slovenčiny. Týmto činom prakticky odmietol kollárovskú koncepciu jednotného československého kmeňa a pokúsil sa zavrieť emancipáciu Slovákov ako samostatného kultúrneho národa. Tento postoj azda najexplicitnejšie vyslovil v spise *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí* z roku 1843, keď napísal: „My Slováci sme kmeň a ako kmeň máme vlastné nárečie, ktoré je od českého odchodné.” Po uzákonení spisovnej slovenčiny celkom logicky nasledovalo založenie slovenského periodika (*Slovenskije národňje novini* s prílohou *Orol tatránski*), na stránkach ktorého mohol tlmočiť svoje tentoraz už politicky

orientované názory, ako aj vstup Ludovíta Štúra do konkrétnej uhorskej politiky. V roku 1847 sa stal poslancom uhorského snemu za kráľovské mesto Zvolen, kde už mohol legálne brániť a presadzovať požiadavky slovenského národa. Na uhorskom sneme predniesol Štúr niekoľko zápalistých rečí, ktorými legálnou formou presadzoval sociálne a do určitej miery aj národnostné požiadavky Slovákov. Žiaľ, jeho pôsobenie v uhorskom sneme malo len krátke trvanie. Udalosti v roku 1848 zmenili situáciu a aktivity Ludovíta Štúra nadobudli vyhranene politický charakter, avšak už boli uskutočňované mimo uhorského snemu. Štúrova aktivita sa zamerala na presadzovanie národnostných a sociálnych požiadiek najmä prostredníctvom rozličných petícií vyjadrujúcich nielen jeho osobné názory, ale najmä názory širších slovenských vrstiev. Jeho aktivita vo vzťahu k presadzovaniu slovenských národných požiadaviek vrcholila na zasadnutí slovenských národovcov, podporovaných širokými národne orientovanými intelektuálmi, ale aj prostými ľuďmi v máji roku 1848 formulovaním celonárodného revolučného programu známeho ako mikulášske *Žiadosti slovenského národa*. Dokument, ktorý bol schválený na mikulášskom zhromaždení bol predložený uhorskej vláde. Ludovít Štúr ešte stále veril, že je možné všetky a teda aj národnostné požiadavky Slovákov riešiť v spolupráci s Maďarmi a teda v rámci Uhorska. Jediným výsledkom jeho úsilia však bol zatykač na neho, Hurbana a Hodžu, ktorý jednoznačne vyjadroval postoj uhorskej vládnej moci k požiadavkám Slovákov.

Situácia v roku 1848 bola veľmi komplikovaná, pretože sa vyostrovali rozpory v konštitučnom Rakúsku, najmä boj medzi vládnuou Viedňou a o politickú samostatnosť sa usilujúcou uhorskou stranou, reprezentovanou azda najradikálnejšie Ludovítom Kossuthom. Boj Slovákov za ich práva (tak ako aj boj ostatných slovanských národov žijúcich v rámci konštitučného Rakúska) bol len ich vedľajšou súčasťou.

Predstavitelia slovanských národov sa však ešte raz výrazne zaktivizovali. Zvolali na začiatok júna 1848 Slovanský zjazd do Prahy. Veľkú zásluhu na zorganizovaní tohto zjazdu mal aj Ludovít Štúr. Tu však nerokovali o žiadnej slovanskej

vzájomnosti, hoci spolupatričnosť si určite uvedomovali, ale najmä o otázke, na koho sa orientovať pri riešení svojich tentoraz už politických zámerov a ako má byť štrukturovaný štátny útvar, v rámci ktorého by slovanské národy mohli žiť. Slovenská delegácia, v ktorej mal významné slovo Ľudovít Štúr, ešte ani v tomto čase veľmi nezmenila svoje stanovisko. Presadzovala myšlienku nutnosti riešenia svojich problémov (národnostných i sociálnych) v rámci spolupráce s Uhorskom a nutnosť usporiadania rakúskej ríše na federatívnom základe. Predstavitelia uhorskej vládnej moci, usilujúci sa o čo najväčšie odpútanie od rakúskej ríše, pri riešení viacerých najmä sociálnych otázok sa síce zhodovali s názormi Slovákov, ale v riešení národnostných otázok zostávali nekompromisní. Presadzovali myšlienku jednotného Uhorska, pričom neuznávali žiadne práva nemaďarských národností a dokonca žiadali ich úplné jazykové pomaďarčenie, teda v podstate etnickú asimiláciu. Slovanský zjazd však nepriniesol žiadne riešenia. Vypuklo pražské povstanie a jeho rokovanie bolo ukončené.

Ľudovít Štúr a jeho spolupracovníci využili svoje slovanské cítenie ešte raz. Keď videli, že ich rokovania s Maďarmi nemôžu viesť k úspechom, pokúsili sa o spoluprácu s predstaviteľmi chorvátskeho a srbského protimaďarského odboja. Postupne sa čoraz viac orientovali na názory a pomoc bána Jelačića, ktorý bol však lojálny panovníkovi. Výsledkom tejto orientácie bola skutočnosť, že slovenskí národovci, najmä Jozef Miloslav Hurban začali pripravovať povstanie proti Maďarom, ale už v úzkej závislosti od panovníkovho dvora. Ako to dopadlo, je všeobecne známe. Hoci Slováci bojovali na víťaznej strane, teda po boku viedenského panovníckeho dvora, po revolúcii im panovník splnil len veľmi málo z toho, čo od neho požadovali.

V novembri 1849 bol slovenský dobrovoľnícky zbor rozpustený a Slovákom zostali len sľuby a jeden z hlavných inšpirátorov boja za slobodu Ľudovít Štúr sa po čase dostal opäť pod policajný dozor a svoj život dožil už mimo politického diania, len nepatrne zasahujúc do slovenského kultúrneho života, v Modre, kde pomáhal vychovávať deti svojho predčasne zomrelého brata Karola.

Ludovít Štúr však ani v tejto na prvý pohľad úplne beznádejnej situácii nerezignoval. Prakticky už nemohol reálne zasahovať do politického diania v Uhorsku, tak sa pokúsil reagovať na novú situáciu aspoň teoreticky. Východiskom jeho uvažovania bola opäť myšlienka jednotného slovanstva, ktorá sa stala základom jeho spisu *Slovanstvo a svet budúcnosti*. V tomto spise „Štúr predostrel osobitnú koncepciu slovanstva, v ktorej na jednej strane vyšiel (tak ako celá jeho generácia) z kollárovskeho ideálu slovanskej vzájomnosti, no na druhej strane mnohé Kollárove východiská zásadne prehodnotil, ba posunul do inej dimenzie” (Vojtech, 2006, s. 400).

Pri koncipovaní tohto spisu ešte Štúr veril, že môže zapôsobiť na širší európsky kontext, a preto ho napísal v nemčine (*Das Slawenthum und die Welt der Zukunft*). Spis však po prvýkrát vyšiel až v ruskom preklade pod názvom *Slavjanstvo i mir buduščago* počas slovanského zjazdu v Moskve v roku 1867. Vzhľadom na jeho kontroverzný obsah vyšiel tento spis v slovenčine prvýkrát až v roku 1993 v preklade Adama Bžocha.

Štúr v diele *Slovanstvo a svet budúcnosti* syntetizoval a do určitej miery modifikoval svoje postoje k slovanstvu, pričom však využil podnety zo svojich historických prednášok i prednášok o poézii slovanskej. Najvýraznejším rozdielom voči ním však bol fakt, že pokiaľ prednášky plnili najmä národnobuditeľskú funkciu, v spise *Slovanstvo a svet budúcnosti* už predložil vyhranene politickú koncepciu. Štúr na rozsiahlom priestore analyzuje a charakterizuje slovanstvo v celku, ale aj jeho jednotlivé časti (súčasti slovanského kmeňa). Prostredníctvom konfrontácie svojich záverov o slovanstve s analýzami vývinu niektorých svetových spoločenstiev, najvýraznejšie konfrontáciou so západnou germánsko-románskou kultúrou, dochádza k záveru o oprávnenosti rozvoja veľkého slovanstva. Tak ako v prednáškach, tak aj v tomto spise ostro odmieta dianie (najmä v etickej, ale aj spoločensko-politickej rovine) v západnom svete v posledných prinajmenšom dvoch storočiach.

Týmito analýzami evokoval svoju predstavu dejinného vývinu prinajmenšom európskych národov. Jeho názor je jednoznačný a v zhode s myšlienkami, o ktoré sa opieral už v prednáškach. „Dejiny nie sú mechanicky náhodným sledom udalostí, ale sledujú určitý cieľ, dejiny sú teleologické, pričom v tomto bode sa Štúrovi prelínala Heglova koncepcia dejín ako procesu objektivizácie, vyjavovania absolútneho ducha s kresťanským modelom dejín ako „dejín spásy“, teda postupného „umravňovania“ v duchu kresťanského náboženstva a povznášania sveta k Bohu” (Bombík, 1993, s.10).

Syntézou Štúrových analýz historického vývinu európskych národov, náboženského vývinu a modifikácií kresťanstva, do určitej miery aj charakteru poézie ako aj v neposlednom rade analýzy dobovej politickej situácie a následne aktuálneho stavu slovanského národa v rámci rakúskej ríše je jednoznačne vyslovený politologický záver o možnostiach riešenia momentálnej situácie slovanstva, ale najmä Slovákov, primknutím sa k cárskemu Rusku.

Za nutnú podmienku realizovania svojej koncepcie považuje L. Štúr slobodu národa. „Na to, aby sa mohol naplno rozvinúť náš život a aby náš duch dosiahol v dejinách sveta účinok zodpovedajúci našim silám, musíme sa konečne zbaviť neznesiteľného cudzieho jarma a politicky sa osamostatniť, pretože v porobe má národ zviazané ruky, klesá na duchu a neustále je vystavený nebezpečenstvu, že skôr či neskôr zanikne” (Štúr, 1993, s. 131). L. Štúr hľadá možnosti splnenia tejto podmienky. Nachádza tri možné cesty, pričom dve z nich (nie sú to jeho vlastné koncepcie) už apriórne odmieta. „Ako a akým spôsobom si máme vybojovať našu samostatnosť a aký jej máme dať potom obsah? Vzhľadom na pomery, v ktorých žijeme, jestvujú len tri možnosti, a podľa nich sa rozchádzajú aj prevládajúce názory: tým prvým je vytvorenie federatívnych štátov, po druhé utvoriť v Rakúsku centrum všetkých západných a južných slovanských kmeňov a to tak, že by sa slovanský živel ako najmocnejší stal nositeľom hlavnej štátnej moci a podstatne by modifikoval štát, a podľa tretieho názoru by sa mali Slovania celkom a bez výnimky pripojiť k Rusku” (Štúr, 1993, s. 131). Ludovít Štúr sa stotožnil s tretím, vlastným riešením.

Aké sú však Štúrove podmienky tohto jednoznačného pripojenia sa všetkých slovanských národov k Rusku? Východiskom jeho koncepcie je zidealizovaný pohľad na Rusko, ktorého vlastnosti sú vlastne základom jeho moci. „Rusko má moc, obrovskú moc a tým aj poslanie a právo rozmetáť všetky slovanské separatistické tendencie a nárokovať si na hegemoniu v celej rodine slovanských národov” (Štúr, 1993, s. 140). L. Štúr v diele analyzoval situáciu v jednotlivých slovanských národoch, ale aj ich vzťahy navzájom a jednoznačne naznačil, že situácia vo vzťahu k evokovaniu slovanskej vzájomnosti nie je dobrá. Napriek tomu vyslovil presvedčenie, že všetky slovanské kmene musia „mať pred očami celok a nie jednotlivosť, musia vystupovať proti partikulárnosti, ktorá sa chce rozťahovať na úkor celku – to je najsvätejšia povinnosť každého Slovana” (Štúr, 1993, s. 138). Ako je celkom jasné, po neúspechu koncepcie preferujúcej individualitu Slovákov pristúpil L. Štúr znovu k akceptovaniu integračnej koncepcie. Tá však už v jeho chápaní mala mať prísne politický charakter, nebola len prostriedkom prebúdzania národného života, ale najmä zúfalým pokusom a záchranu aspoň niečoho národne špecifického, azda v rámci veľkého slovanstva. Cena tejto záchrany však mala byť príliš vysoká, malo ísť vlastne o etnickú asimiláciu Slovákov veľkým ruským národom. Štúr následne požadoval od všetkých slovanských národov, aby prevzali od Rusov náboženstvo – teda pravoslávie, občinový spôsob hospodárstva, v ktorom „je najlepšie uchovaný duch slovanstva” (Štúr, 1993, s. 160), spoločný literárny jazyk, teda samozrejme ruštinu, pretože „ruština je jazykom najväčšieho, samostatného a široko-ďaleko vládnuceho kmeňa, ktorému patrí aj hegemonia v našej národnej rodine, okrem toho je to najbohatší, najsilnejší a najzvučnejší jazyk poznačený mocou” (Štúr, 1993, s. 173).

Panrusistická koncepcia záchrany Slovákov a slovanstva bola už v dobovom kontexte nerealizovateľná a utopická. Je vlastne len dôkazom Štúrovho teoretického úsilia hľadať národne akceptované východiská, ktoré nenachádzal v dobovej realite.

Literatúra

- BOMBÍK, Svetoslav: *Das Slaventum... Ako Štúrovo odmietnutie západu*. In: Štúr, Ľudovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava, Slovenský inštitút medzinárodných štúdií 1993, s. 7–22.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Filozofia dejín*. Bratislava 1957.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Estetika I*. Bratislava 1968.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Estetika II*. Praha 1966.
- HERDER, Johann Gottfried: *Ideje k filozofii dejín ľudstva*. In: *Vývoj ľudskosti*. Praha 1941.
- KOLLÁR, Ján: *Rozpravy o slovanskej vzájemnosti*. Praha 1929. Usporiadal Miloš Weingart.
- KOLLÁR, Ján: *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava 1954.
- ŠTÚR, Ľudovít: *O poézii slovanskej*. Ed. Pavol Vongrej. Martin, Matica slovenská 1987.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava, Slovenský inštitút medzinárodných štúdií. 1993.
- VOJTECH, Miloslav: *Kollárov ideál slovanskej vzájomnosti a jeho modifikácie v slovenskej literatúre 19. storočia*. In: *Slovanství a česká kultura 19. století*. Praha, KLP 2006, s. 394–404

Príspevok vznikol v rámci grantu VEGA 1/2246/05 *Teoretické myslenie o literatúre v 18. a 19. storočí*.

Summary

Slavdom and Slavic Reciprocity as a Part of Ľudovít Štúr's Ideas

Ľudovít Štúr, one of the ideological leaders of the Slovak National Awakening, created and used the concept of Slavic reciprocity while forming his cultural and political concepts. In the first stage of his work at the Protestant Lyceum in Bratislava, he used the idea of pan-Slavism as an incentive to awaken the national consciousness of his students. Later, after he became politically active, his activities focused on practical social and national tasks, and almost excluded the idea of Slavic reciprocity. He returned to it again only after the revolution of 1848, but this time it was in an extreme and politically unacceptable manner. He used the idea of Slavic reciprocity to postulate the essential idea of subordinating all Slavic nations to the Russian Czar.

Slovenský vklad do súčasnej európskej drámy

Poľská, česká a slovenská dráma v konfrontáciách a súvislostiach

Koncom 20. storočia sa v Európe objavuje „nová“ dráma vyvolávajúca u čitateľov reakcie, ktoré často hraničili s hystériou. Dráma plná explicitného násilia, vulgárneho jazyka a ostrej kritiky spoločnosti otvorene prezentovala tabuizované témy, a pochopiteľne, dráždila. Na jednej strane stáli jej odporcovia, tvrdiaci, že ide o diela bez umeleckej hodnoty, ktoré len šokujú násilím. Na strane druhej sa našli jej zástancovia, ktorí považujú túto drámu za jediný možný prejav vnímania doby a začínajú o nej hovoriť ako o vrcholnom umení¹. Na divadelných doskách sa zrazu objavuje umenie prinášajúce hnus, špinu, násilie, hrubosť, agresiu v tej najčistejšej podobe, a to veľmi otvorene a priamočiaro. Jednoduchý príbeh, výsek zo života, postavy zo súčasnosti, autentické dialógy, prekvapujúci, často otvorený koniec – aj tak by sa dala charakterizovať nová dráma, nový text. Text, ktorý šokuje, provokuje, vyvoláva škandály a otvára diskusie². Explicitné zobrazenie násilia, rôznych druhov patológií a zvrhlostí, hrubého sexu a perverzností, postavy z okraja spoločnosti, ktorých jediným spojivom sú drogy či iná závislosť, a to všetko podčiarknuté obscénnym jazykom zaplavilo mnohé európske divadlá a čakalo na divácke reakcie. Pred divákom sa zrazu ocitne všetko, s čím sa dennodenne stretá, čo ho obklopuje, o čom sa dozvedá z médií, ale len málokedy na tieto podnety reaguje. Ozajstné reakcie prichádzajú až vtedy, keď vrah, zvrhlík, člen gangu, homosexuál či maniak stojí pred divákom na javisku. Až vtedy sa divák – a zároveň aj občan – vyjadruje k tomu, čo ho obklopuje, posudzuje činy javiskového hrdinu a často zaujíma isté stanovisko. Prostredníctvom dramatickej postavy tak reaguje na veci verejné a spoločenské.

Kontúry drámy

Každý pokus zaradiť súčasnú dramatickú tvorbu do nejakých kategórií, modelov či schém, ako aj snaha určiť jej charakteristické črty, vymedziť formu, pomenovať hrdinu a vymedziť nosné témy narazia na nerozbitné zrkadlo. Zrkadlo, do ktorého môžeme síce nazeráť a „prezerať“ v ňom odraz, ale až keď ho rozbijeme, dostaneme obraz o súčasnej dráme. Ale nebude to obraz jasný, ucelený a zoradený do pevných interpretačných štruktúr. V rukách nám zostanú len kusy, z ktorých každý je niečím výnimočný, jedinečný, autentický. Nemožnosť vytvárať presné definície pri charakteristike súčasných dramatických textov však nevyklučuje možnosť hľadania spoločných alebo aspoň podobných znakov súčasnej tvorby, a to tak v porovnávaní dramatických textov v rámci národnej literatúry, ako aj v konfrontácii s inonárodnými textami. Dôležitým momentom v nazeraní na súčasnú dramatikú zostávajú aj otázky záujmu inscenátorov o novú drámu, vytvárania priestoru pre uvádzanie domácej i svetovej drámy v profesionálnych divadlách, formy jej prezentovania, ako aj princíp podpory a stimulovania domácej tvorby a jej etablovanie na národných javiskách.

Do centra našich úvah sa tak dostáva nielen otázka charakteru novej drámy, ale aj otázka systému podpory, publikovania, distribúcie a recepcie novej drámy na Slovensku v porovnaní s európskymi krajinami, ale predovšetkým s našimi susedmi – Poľskom a Českou republikou – krajinami, v ktorých sa súčasná dramatická tvorba rozvíja na princípoch podobných takej spoločensko-kultúrnej situácii, v akej sa vyvíja dráma a ako funguje divadelný život v našej krajine. Rozsah štúdie nám neumožňuje podrobnejšie pohľady na jednotlivé dramatické texty, pokúsime sa preto aspoň o hľadanie spoločných znakov v tvorbe vybraných autorov, ktorých odborná reflexia zaraďuje k predstaviteľom novej európskej drámy, zameriame sa na formy podpory ich tvorby „zvonku“³ a všimneme si možnosť presadenia nových dramatických textov na domácich a európskych javiskách.

Angličania a Nemci útočia

Ak povieme súčasná európska dráma alebo nová európska dráma, pred mnohými sa hneď vynorí britská dramatika 90. rokov, pre ktorú britský teatroológ Aleks Sierz zaviedol termín „in-yer-face theatre”⁴. Nazval ním prvú zásadnú dramatickú estetiku objavujúcu sa na začiatku deväťdesiatych rokov s profilovými autormi⁵ a vyhraneným štýlom, jazykom, tematikou i samotnou štruktúrou dramatického textu. Ide o skupinu dramatikov pokúšajúcich sa vojsť divákovi pod kožu, prebudiť ho z letargie systematickým a mnohokrát veľmi drsným narušovaním jeho osobného priestoru formou explicitných scén, scén znásilňovania, fetovania,⁶ krajnej bolesti, sadizmu a odhalenej brutality, využívajúc text na prezentáciu vlastných názorov a pohľadov na medziludské vzťahy a súčasnú spoločnosť.⁷ Sú to hry s veľkou schopnosťou rezonancie, pôsobiace autenticky, nútiace zamyslieť sa nad spoločnosťou i sebou samým a len málokto z prijímateľov zostáva k nim apatický. Vyvolávajú emócie. Sú iniciátorom verejnej konfrontácie. Svet zvrhlíkov, vrahov, zločincov, homosexuálov, drogy, znásilnenia, nízky životný štandard, kríza mladého vzdelaného človeka bez možnosti uplatnenia a mnohé podoby závislosti – to všetko sú témy, s ktorými sa súčasník stretáva dennodenne na prvých stránkach novín, v médiách, v okruhu svojich blízkych. Najskôr na tieto problémy nejako zvlášť nereaguje. Začínajú ho zaujímať až vtedy, keď sa objavia priamo pred ním – na divadelnom javisku.

Prvou bola hra mladej birminghamskej autorky Sarah Kane *Blasted* (Spustošenie) uvedená po prvý raz v januári 1995 v šesťdesiatmiestnom divadle Theatre Upstairs v Royal Court v Londýne. Ňou začalo ťaženie novej dramatickej vlny, pre ktorú sa zaviedli mnohé pomenovania – na Slovensku a v Česku sme ju nazvali „cool” drámou alebo dramatikou „coolness”, Poliaci⁸ a Srbi ju nazvali „novým brutalizmom”, Nemci hovoria o dráme „Drugs und Sperms”⁹. Termínov na jej označenie neustále pribúda, ale stále ide o jednu a tú istú drámu.

Nová európska dráma – NEW EUROPEAN DRAMA – je skutočne nový divadelný fenomén, ktorý znamená návrat dramatika a dramatického textu na javisko, pričom prináša aj

nové formy divadelnej výpovede. Do divadla vstupuje dramatik a režisér odchovaný na nových formách komunikácie, nezatažený etickými a estetickými normami, rozhladený vo všetkých druhoch umenia,¹⁰ ktorý sa veľmi dobre orientuje v súčasnej svetovej dramatickej i divadelnej tvorbe a jeho cieľom je ukázať nás a našu skutočnosť. Už od začiatku 90-tych rokov sledujeme v repertoári európskych divadiel isté zmeny – do popredia sa dostáva dramatický text a jeho uvádzanie na javiskách divadiel. Kým divadlo 70. a 80. rokov minulého storočia považujeme za divadlo inscenátora (výrazného dominujúceho režiséra),¹¹ tak divadlo 90. rokov sa stáva divadlom autora. Odrazu sa divadlá začínajú zaujímať o autorov a uvádzajú ich hry. Objavujú sa mladí skúsení režiséri a chcú inscenovať to, čo je nové. V centre dramaturgie sa ocitne súčasná dráma – či už domáca alebo svetová a štát, občan i divadlo sa starajú o jej rozvoj a čo najlepšie fungovanie na javisku.

O tento víťazný návrat dramatického textu sa zaslúžili predovšetkým britskí divadelníci, ktorí koncom 80. rokov zistili, že nových drám uvádzaných na javisku je menej ako desať percent. Situácia bola pomenovaná ako istý druh kultúrnej katastrofy. Dochádza teda k aktivizovaniu divadiel, organizácii a kultúrnych inštitúcií – slávne divadlo Royal Court v Londýne sa stáva akousi liahňou nových dramatikov (organizuje dielne tvorivého písania a študijné pobyty s následným uvádzaním vzniknutých hier); vznikajú granty udeľované Ars Council (verzia Ministerstva kultúry) v oblasti rozvoja slovesnej tvorby; udeľujú sa ceny za najlepšiu novú hru Critics Circle Theatre Awards; známe sú aj aktivity Britskej rady, ktorá organizuje prezentácie britskej drámy v zahraničí, podporuje jej prekladanie a financuje stretnutia mladých autorov z celej Európy¹².

Podobnú situáciu v podpore rozvoja súčasnej dramatickej tvorby zaznamenávame i v Nemecku, kde už v roku 1990 Tankred Dorst a Heiner Müller zakladajú Kolégium tvorivého (scénického) písania na berlínskej Hochschule der Künste;¹³ od roku 1992 tu existoval najväčší festival súčasnej európskej

drámy Bonner Bienale, ktorý konfrontoval európske divadelné kultúry a na pracovné workshopy pozýval mladých dramatikov z Európy¹⁴; divadlá a inštitúcie organizujú množstvo scénických čítaní a workshopov zameraných na písanie dramatických textov – napríklad divadlo Thalia v Hamburgu organizuje festival novej drámy so súťažou Autorentheatertage, v ktorej herci prečítajú súťažné texty, vyberú štyri, tie naskúšajú a po dvoch týždňoch prezentujú počas jednej noci výsledok svojej práce. Nemecké divadlá i vydavateľstvá si objednávajú nové hry, neustále hľadajú svojho autora, lebo k dobrému menu divadla patrí mať svojho „hausautora”,¹⁵ čiže dramatika píšuceho v spolupráci s dramaturgiou a so súborom. Po roku 2000 môžeme vymenovať vyše päťdesiat nových nemeckých dramatikov mladších ako 40 rokov, ktorých hry sa uvádzajú na nemeckých javiskách. Nemecké divadlá žiadajú od autorov stále nové hry – je to pre nich možnosť a šanca komunikovať s dobou.¹⁶

Naštartovanie slovanských dramatikov

Britský a nemecký príklad bol akýmsi spúšťacím tlačidlom, ktoré odštartovalo nástup „cool” dramatiky aj v našich (slovanských) zemepisných súradniciach. Svojou estetikou i formou, systémom podpory a spôsobmi uvádzania nových hier na javisko sa divadelníci v celej Európe snažia zaradiť do novej vlny, ktorá prináša do divadla autora a dramatický text. Nových dramatikov však nemožno považovať za epigónov britskej drámy, pretože vychádzajú z iných literárnych, kultúrnych, historických a spoločenských tradícií a tiež podmienky uvádzania ich diel na javisko a problematika diváckej i odbornej kritickej reflexie sú iné ako v spomenutých krajinách. Nová slovenská, česká i poľská dráma sú v mnohom podmienené a ovplyvnené súčasnou európskou drámou, ale idú svojou cestou a žijú a rozvíjajú sa vlastným spôsobom. V každej z uvedených krajín existujú celé systémy na podporu novej drámy, jej publikovania a scénického uvádzania. Kým na začiatku 90. rokov upozorňovali divadelníci na nedostatok pôvodných textov a určitý druh krízy v oblasti pôvodnej tvorby

a jej inscenovania (prípadne inscenovania len na komorných scénach, v nevyhovujúcich podmienkach, s využitím skromných prostriedkov a s druhoradým obsadením), tak o niekoľko rokov neskôr stoja pred novým fenoménom – záplavou nových hier. Z nich musia vyberať tie, o ktorých si myslia, že nájdu svojho diváka a svoje miesto na súčasnom divadelnom javisku. Ak je jednou z úloh divadla zahrňať a odrážať všetko, čo sa práve deje, môže to uskutočniť len pomocou takých autorov, ktorí chcú svojim písaním vypovedať o súčasnom svete, komunikovať s ním otvorene a vlastné myšlienky dokázu divákovi (čitateľovi) sprostredkovať v jemu prijateľnej forme.

V prvej línii poľský výtržník

Nebezpečenstvo „chradnutia“ domácej tvorby začali najrýchlejšie zažehnávať v Poľsku, kde si už začiatkom 90. rokov kompetentní uvedomili, ako nebezpečná môže byť neprítomnosť textu v divadle. Divadlo bez dramatika a bez textov odrážajúcich prítomnosť je odsúdené na zánik. Hľadali sa preto prostriedky, ako vrátiť súčasnú hru na javisko. V roku 1994 vtedajší minister kultúry Kazimierz Dejmek zaviedol každoročnú súťaž *Inscenovanie súčasnej poľskej drámy*, ktorá sa nezameriavala na dramatikov, ale na poľské divadlá s cieľom stimulovať uvádzanie nových diel na javiská¹⁷. Vytvára sa priaznivá atmosféra pre nové divadlo podporovaná nielen samotnými divadlami, ale aj najvýznamnejšími médiami. Dôležitú úlohu v oblasti úsilí o zlepšenie postavenia súčasnej dramatiky na poľských scénach mali dvaja významní novinári – Andrzej Saramonowicz a Roman Pawłowski. Bývalý pracovník *Gazety Wyborczej* (najsilnejšieho poľského denníka) a filmový scenárista Andrzej Saramonowicz napísal pre divadlo Montownia hru *Testosteron*, ktorá na scéne zaznamenala nevídaný úspech. Spolu s ňou začalo aj úspešné ťaženie ďalšieho poľského dramatika Ingmara Villqista po poľských divadlách, ktorého diela na stránkach *Gazety Wyborczej* nadšene prezentoval kritik Roman Pawłowski v rámci kampane uvádzania diel mladých, často neznámych autorov. Cieľom kampane bolo prekonať strach divadiel z uvádzania mladých,

javiskom „nepreverených“ dramatikov, ako aj strach divákov zo súčasnej drámy. Po mnohých predstaveniach boli organizované verejné diskusie s divákmi, niekedy sa diskusie otvárali spontánne – hry boli divákovi blízke, nenechávali nikoho ľahostajným, veď hovorili o dnešku veľmi verne, hoci často narušali isté konvencie, kultúrne tradície a morálne hodnoty. Postupne sa v divadlách vytvárajú špeciálne scény pre novú dramatikú, kde sa nové drámy prezentujú buď formou inscenovaného čítania alebo ako hotové predstavenia (vo varšavskom Teatre Narodowym vznikla takáto scéna pod názvom Laboratorium); organizujú sa tvorivé dielne (vo Wroclavi ich vedú mladí nemeckí dramatici, vo varšavskom Divadle Rozmaitości sa stážisti stretávajú s britskými dramatikmi); vyhlasujú sa súťaže o nový text (Teatr Polski, Wrocław a redakcia časopisu Dialog vyhlasujú každoročne dramatickú súťaž o najlepší nový poľský text); organizujú sa stretnutia spisovateľov z Poľska a niektorej z európskych krajín s cieľom spolupráce na nových textoch a ich následného inscenovania (bienále Eurodrama – wroclavské fórum súčasnej dramatiky). Vznikol festival súčasnej drámy (Festiwal dramaturgii współczesnej w Zabrze) ako prehliadka najlepších inscenácií súčasnej domácej a svetovej drámy a rodia sa centrá novej drámy, ktoré pravidelne uvádzajú súčasné domáce i zahraničné texty a organizujú tvorivé stretnutia mladých divadelníkov – Teatr Polski, Wrocław; Teatr Rozmaitości, Warszawa; Teatr im. Kochanowskiego, Radom (svoj štandardný repertoár doplnili prehliadkou „Tydzień sztuk odważnych”¹⁸); Teatr im. Heleny Modrzejewskiej, Legnica a mnohé ďalšie. Pre súčasnú poľskú dramatikú nastali lepšie časy – mladí autori sa „učia” byť dramatikmi (navštevujú domáce i medzinárodné kurzy tvorivého písania), ich diela sú pravidelne publikované v mesačníku Dialog a v iných periodikách, prípadne vychádzajú ako antológie, či samostatné zbierky jedného autora. Nová dráma sa dostáva na renomované javiská takpovediac „za horúca”, dokonca často v réžii samotného autora, ktorý ju tak môže dotvárať scénickými prostriedkami ako i reagovať na potreby diváka.

Poľské súčasné hry sú skôr komornými hrami. Je to zviazané so všeobecnou situáciou domáceho divadla, ktoré nemôže rátať s veľkým rozpočtom, a preto aj autori ponúkajú divadlám texty, ktorých inscenovanie nepredpokladá veľký rozpočet.¹⁹ Ich drámy sa odohrávajú v jednoduchom priestore, nemajú veľa postáv a hrdinami sú zvyčajne súčasníci. Ľudia, ktorí sa nedokážu vyrovnáť a poradiť si s novou skutočnosťou a utiekajú sa do rôznych patologických foriem – napríklad v hre Pawła Salu *Od dziś będziemy dobrzy* sa stretávame s patológiou vraha, v jeho ďalšej hre *Mortal Kombajn* s patológiou neurotika a v hre Krzysztofa Bizia *Toksyny* s patológiou návykov. Často je jediným zmyslom ich života a spojivom spleťtých vzťahov len alkohol, sex alebo droga. Hry odrážajú súčasnú situáciu v krajine – zločinnosť mladistvých, výtržníctvo, formovanie a subkultúru mladých gangov a sídliskových skupín (na javisko vstupujú noví „hrdinovia“ – dresarzy²⁰ a blockersi²¹); do popredia sa dostáva problematika komercializácie života a hraníc „predávania sa“; na scéne sa objavuje patologická rodina, v ktorej nielen deti, ale aj ich rodičia nedokážu existovať v nových spoločenských podmienkach²². Opisujú dnešok a divák od nich očakáva, že to urobia presne, verne a jednoducho. Známe fakty sú podávané formou chladného, brutálneho „oka kamery“ či „zapnutého mikrofónu“, pričom autor je niekde ďaleko v pozadí a nesnaží sa fakty komentovať. Zaujímavá je aj formálna stránka týchto textov – príbeh je podávaný zväčša lineárne, akoby formou filmového scenára (paralelne prebieha niekoľko príbehov rozdelených formou strihovej skladby a v istom bode sa začnú príbehy prelínať); dialógy sú akoby vystrihnuté z bežnej komunikácie; neprihliada sa na klasickú jednotu miesta, času a deja – čím viac je jednota narušená, tým je text dynamickejší (spôsobuje to však problémy v inscenovaní); autor uprednostňuje akési „výseky“ zo života postáv pred prepracovanými vnútornými motiváciami a psychologickým vývinom (o charaktere postavy sa dozvedáme z jej reči, nie z jej konania).

Aké hodnoty a „novinky“ prináša teda nová poľská dramatika? Mladí dramatici narušili poriadok a ustálené

pravidlá v dovtedajšej dramatickej tvorbe, začali sa zaujímať o jednotlivca a jeho miesto v spoločnosti, zrútili spokojnosť divadla so sebou samým a zachránili domácu dramatickú tvorbu pred „zakonzervovaním“ a stagnáciou. Priniesli divákovi nádej, že poľská dráma stále stojí blízko spoločnosti a je jednou z jej podstatných zložiek. Objavila sa znovu viera, že dráma môže byť umeleckou výpoveďou a istým stanoviskom, môže byť tribúnou presne tak, ako v predchádzajúcich dobách.

Obraz českého hnevu

Vlna novej dramatiky neobišla ani Českú republiku. Zaplavila ju takpovediac vo všetkých prístavoch – či už ide o uvádzanie novej európskej dramatiky alebo o oblasť podpory vzniku a inscenovania pôvodnej drámy, ale aj v zmysle hľadania nového spôsobu práce a umeleckého vyjadrenia na javisku. Hoci nová česká dramatika nemá také kvantitatívne zastúpenie (oblasť pôvodnej tvorby a jej inscenovanie) ako dramatika poľská, uvádzanie „coolness“ hier českému divadlu prospieva – stúpa dopyt po pôvodnej tvorbe, formujú a podporujú sa noví dramatici, čím sa hľadá iný, živší kontakt s publikom, s dobou. Divadlá sa už neboja zmien, usilujú sa získať nové publikum a vytvárajú povedomie o inej tvári divadla. Myšlienka, že divadlo si musí hľadať svojho autora sa v Českej republike udomácnila pomerne rýchlo, o čom svedčí celý systém podpory vzniku a uvádzania pôvodnej tvorby. Súťaže o najlepší dramatický text vyhlasujú nielen inštitúcie a organizácie, ale aj samotné divadlá.²³ Najznámejšou a najväčšou podporou v oblasti pôvodnej tvorby je „československá“ dramatická súťaž o *Cenu Alfréda Radoka* – cenu za najlepšiu pôvodnú divadelnú hru, ktorú vyhlasuje Nadačný fond Cien Alfréda Radoka v spolupráci s divadelnou a literárnou agentúrou AURA-PONT²⁴.

Zo súčasných českých dramatikov považujeme za najvýznamnejšieho predstaviteľa drámy „coolness“ Jiřího Pokorného, ktorý vyhlásil, že jeho hra *Tatka strčili góly*²⁵ je „asi český príspevek moravského autora k evropské vlně celosvětové naštvanosti a lásky“²⁶. Pokorného hry znamenajú

vpád neprikráslenej, veľmi autentickej reality do českého divadla; prinášajú témy permanentnej spoločenskej neurózy v medziludských vzťahoch a v rodine, ktoré často ústia do násilia a agresie; snažia sa odkrytú pravdu a nahú realitu etablovať na javisko a ukazovať veľmi tenkú hranicu medzi láskou a nenávisťou. Pokorný si uvedomuje akútnu potrebu súčasných dramatických textov, čo potvrdzuje slovami: „...české divadlo je ustrnulé, nerezonuje s dobou, a proto je současná hra jediný možný prostředek, jak rozšířit inscenační možnosti, jak se vzepnout například i ve stylu herectví... Inscenace by měli být moderní, aby byly efektní.”²⁷ A že svoje slová myslí vážne, dokazuje organizovaním podujatia *Československé jaro*, cieľom ktorého je iniciovať českú a slovenskú pôvodnú tvorbu a inscenovať ju v profesionálnom divadle.²⁸ Ako vidíme, súčasná česká „coolness” dráma sa pomaly etabluje na domácich javiskách²⁹, ale stále ešte musí hľadať nielen svojho autora, ale i diváka, ktorý by sám od seba, z akéhosi vnútorného pretlaku a potreby vyjadrenia, zostal v hľadisku a položil inscenátorom otázky.

Slovenský model „coolness”

Ani slovenská dráma a systém jej podpory nezostávajú bokom od súčasných európskych trendov. Nová slovenská dráma hľadá svoju tvár, uplatnenie a cestu na domáce i zahraničné javiská. Hlavným podporovateľom vzniku a inscenovania novej drámy na Slovensku je Divadelný ústav Bratislava, ktorý už niekoľko rokov organizuje anonymnú súťaž *Dráma* s cieľom podporiť rozvoj domácej tvorby a prepojiť ju s profesionálnym divadlom. Tento pozoruhodný projekt vznikol v roku 1999 z iniciatívy Divadelného ústavu a v spolupráci s Divadlom SNP v Martine (dnes Slovenské komorné divadlo) a jeho prvotným zámerom bolo podnieť dramatickú tvorbu, určiť najlepší slovenský dramatický text roku a inscenovať ho v martinskom divadle. Zaujímavou je i forma prezentácie textov zaradených do finále koncipovaná ako *Divadelný trojboj* – scénické čítanie, pri ktorom dochádza k stretnutiu dramatika, tvorivého tímu (dramaturg, režisér, herci) a divadelného kritika s cieľom

odkrývať divadelné kvality najlepších textov. Ocenené texty sú knižne publikované, čím sa vytvára možnosť ich posunu k potenciálnym inscenátorom.³⁰ Aby sa slovenské súčasné texty dostali aj k zahraničným inscenátorom, je potrebné podporovať ich preklady a následné publikovanie. Aj tejto činnosti sa ujal Divadelný ústav, ktorý vo svojej edícii *Slovak Contemporary Drama* vydáva slovenské hry v anglickom jazyku, pričom ide o jedinú publikáciu tohto druhu na Slovensku. Prostredníctvom jej distribúcie do zahraničia sa podarilo nadviazať kontakty s jednotlivými zahraničnými divadlami, ktoré majú záujem o uvádzanie slovenskej drámy na svojich scénach.³¹ Aj nová európska dráma sa k slovenskému divákovi dostáva predovšetkým zásluhou Divadelného ústavu, jeho organizačnej zložky *Štúdia 12* (multimediálny špecializovaný priestor) a projektu *Nová dráma – New Drama*. V tomto priestore sa stretávajú mladí umelci s cieľom uvádzať projekty súčasného umenia, inscenovať súčasnú drámu³², organizovať odborné prednášky, stretnutia a diskusie mladých tvorcov, autorov i teoretikov. Uvádzanie súčasných dramatických textov iniciovalo vznik novej edície nazvanej *New Drama*, v ktorej vychádzajú hry súčasných európskych autorov v slovenčine³³ a tiež prehliadku súčasnej slovenskej a svetovej drámy, ktorá už svojím prvým ročníkom (2005) poukázala na výslnia i úskalia novej slovenskej drámy. Na základe uvedených údajov môžeme konštatovať, že novou slovenskou drámou a divadlom sa dnes kontinuálne a programovo zaoberá len Divadelný ústav, ktorý sleduje trendy a zapája slovenské divadlo do celoeurópskych sietí. Na zviditeľňovaní pôvodnej drámy sa istou formou podieľajú aj iné divadlá, inštitúcie či vydavateľstvá, ale zatiaľ sú to len osamelí bežci v porovnaní s činnosťou Divadelného ústavu, či s prácou podobných organizácií v susednom Poľsku.

Pokusy hľadať v slovenskom dramatickom priestore autora nadväzujúceho či inšpirujúceho sa britskou „coolness“ dramatikou budú veľmi skoro ukončené. Problémom súčasnosti sa venuje len hŕstka slovenských drám, postavy vrahov, zločincov či narkomanov sú skôr výnimkou než

pravidlom a s násilím sa stretávame často len v podobe kopancov či nadávok. Chýba im poľská drsnosť a agresia, anglická otvorená sexualita či česká autenticita pri zobrazení rodiny. Slovenskí dramatici prinášajú nové témy i formálne prvky do súčasnej drámy, ktoré jemne korešpondujú s európskym vývinom, ale zatiaľ stále idú vlastnou cestou štylizácie – každý z autorov akoby si vytváral svojbytný jazyk (vyžívajú sa v slovných hračkách, dominuje lyrickosť a prílišná teatrálnosť), ich texty často pripomínajú prózu rozpísanú do dialógov, čím dráma stráca životnosť. Aj postavy sú len načrtnuté, nedostávajú sa do vzťahov vyvolávajúcich konflikt, ide tu skôr o typy, než charaktery. Slovenskému divadlu nechýbajú javiská a publikum, chýba mu výrazný autor, ktorý dokáže vytvoriť plnokrvné, „živé“ postavy a zaradiť ich do kontúr dneška. Autor, ktorý dnešok pomenuje, zhodnotí a postaví otázky. Vytvorí príbeh, ktorý nielen zaujme, ale vyzve k reakcii.

Dráma je skutočne zrkadlom doby a tá dnešná nás odráža veľmi verne. Zo slovenských divadiel sa vytráca spolupráca na osi dramatik – dramaturg – režisér; nevznikajú dramatické centrá, ktoré by sa zameriavali na uvádzanie súčasnej drámy ako výraznej zložky ich repertoáru; neexistujú „kurzy“ či „univerzity“ tvorivého písania; zabúda sa na spoločné stretnutia inscenátorov a divákov. Akoby divák po istých skúsenostiach rezignoval, stal sa apatickým a stratil záujem zapájať sa do spoločenského života. Divadlo však bolo vždy tribúnou spoločnosti a stálo na začiatku každej veľkej zmeny. Nezúfajme a podporujme súčasnú dramatickú tvorbu tak, ako sa to darí v iných kultúrach a do našich divadiel sa opäť vráti autor a jeho divák.

Poznámky

¹ Otázkou postavenia, špecifik a charakteru novej európskej drámy sa vo svojom diele *Nova europska drama ili velika obmana* (s podtitulom *Ako bola koncom 20. storočia potreba dramatika zneužitá na to, aby sa európskemu divadlu posunul britský trend násilia*) zaoberá chorvátska literárna vedkyňa a teatrologička Sanja Nikčević, ktorá o nej hovorí ako o európskom trende, a nie vyhranenom umeleckom smere. Za najvýraznejšiu novinku tohoto trendu považuje zobrazovanie násilia priamo na scéne;

ukazovanie sveta „bez Boha“ spôsobom, že takýto svet sa vníma ako niečo úplne normálne a obyčajné; v oblasti dramatickej štruktúry za nové považuje krátke scény evokujúce využitie princípu filmového strihu. Na britské texty stojace na začiatku opätovného návratu dramatického textu na javisko nazerá kriticky, považuje ich za extrém, ktorý nie je vlastný väčšine spoločnosti. Hovorí: „...svet závislý na drogách, inceste... nie je mojím svetom... hráme sa, že je to ‚normálne‘, ale, nie je to normálne... veľká väčšina ľudí nezabíja toho, koho miluje, nespí s príbuznými a netráha ľudské mäso...“. Podrob. pozri NIKČEVIĆ, Sanja: *Nova europska drama ili velika obmana*. Zagreb, Meandar, 2005.

² Túto charakteristiku novej drámy dokonale vystihuje dráma mladého poľského autora Pawła Salu *Od dziś będziemy dobrzy (Od dnes budeme dobrí)*, v ktorej zobrazil život mladých chlapcov v nápravno-výchovnom ústave. Jeden sedemnásťročný mladík – Nazi, opisuje vraždu svojej priateľky takto:

Brat Kamil: Bardzo się kochaliście. (Veľmi ste sa milovali.)

Brat Honoriusz: To dlaczego ją zabiłeś? (Tak prečo si ju zabil?)

Nazi: Już mówiłem, zaczęła mnie wnerwiać. (Už som povedal, začala ma znervózňovať.) Czulem przecież do niej obrzydzenie, musiałem coś z tym zrobić. (Veď sa mi hnusila, musel som s tým niečo urobiť.)

Brat Honoriusz: Musiałeś ją zabić? (Musel si ju zabiť?)

Nazi: Nie sam, z kolegami. (Nie sám, s kamarátmi.) Biliśmy ją z kolegami a kiedy już leżała opuchnięta i nic nie mówiła, to spytałem się, jaką śmierć wybiera: czy to może być powieszenie, otrucie, pochwytanie, spalenie czy utopienie? (Bili sme ju s kamarátmi a keď už ležala opuchnutá a nič nehovorila, tak som sa jej spýtal, akú smrť si vyberie: či to môže byť obesenie, otrava, štvrtenie, spálenie alebo utopenie?)

³ Pod pojmom „rôzvonku“ rozumieme systém podpory vzniku pôvodnej tvorby predstavovaný rôznymi grantami, štipendiami či tvorivými dielňami pre tvorcov, organizovaný jednotlivými rozpočtovými či štátnymi organizáciami alebo priamo divadelnými inštitútmi či divadlami, ktoré iniciujú vznik dramatického textu s cieľom jeho následného publikovania a uvedenia na scéne.

⁴ In-Yer-Face je prevzatá slangová skomolenina slovného spojenia „in your face“, čo môžeme preložiť ako „do tváre“, teda v prenesenom význame ide o hry útočiace priamo „do ksichtu“. Podrob. pozri MISTRÍK, Miloš: *Aj dráma je len človek...* Bratislava, Vydavateľstvo spolku slovenských spisovateľov, 2003, str. 14.

⁵ K profilovým autorom zaraďuje Aleks Sierz autorov, ako sú napríklad Sarah Kane, Mark Ravenhill, Patrick Marber, Biljana Srbljanović, Marius von Mayenburg a mnohí ďalší.

⁶ Podrob. pozri štúdiu KŘIVÁNKOVÁ, Blanka: *Cool and after?* In: Svět a divadlo, Praha, 2002, č. 3, str. 74–81.

⁷ Za motto novej drámy by sme mohli považovať Ravenhillovu autorskú poznámku, že tvorbu chápe ako „výzvu preniknúť pod kožu našej povrchnej humanity“. RAVENHILL, Mark: *Schopping and Fucking*. Banská Bystrica, Drewo a srd, 1999, str. 5.

⁸ V Poľsku sa pre túto drámu a jej dramatikov zaužívalo aj spojenie „Pokolenie Porno“ podľa antológie prezentujúcej najnovšie poľské dramatické texty. Bližšie pozri: *Pokolenie Porno i inne niesmaczne utwory teatralne*. Kraków, Zielona Sowa, 2003.

⁹ Okrem uvedených termínov sa pre označenie novej dramatickej tvorby používajú pojmy ako divadlo novej krutosti, drsná dramatika, nihilistická dramatika, nový brutalizmus, neo-jakobinizmus a mnohé iné.

¹⁰ Pre fenomén súčasnej drámy je príznačné, že autori svoje texty často i režirujú. Ide o profesionálnu réžiu, lebo mnohí z nich sú absolventmi odboru divadelnej alebo filmovej réžie. Kým v poľskom divadelnom kontexte režirujú a píšú skôr filmoví režiséri (Paweł Sala *1968 – absolvent kulturológie a rozhlasovej a televízno-filmovej réžie v

Katoviciach; Przemysław Wojcieszek *1974 – študoval žurnalistiku na vrocľavskej univerzite, je scenáristom a režisérom – jeho filmy získali mnohé prestížne ocenenia, založil aj vlastnú distribučnú firmu Traffic Films), slovenskí a českí autori sú absolventmi štúdiá divadelnej réžie a dramaturgie – Jozef Gombár, Martin Čičvák, Roman Oleksák, Silvester Lavrík, Peter Pavlac, Ján Štrbák či český divadelný režisér Jiří Pokorný.

¹¹ Režisér sa často staval do úlohy konkurenta autora a dramatický text mu bol len materiálom na spracovanie. Za „ozajstného“ režiséra bol považovaný len vtedy, ak sa „preveril“ na klasike – a uspel. V divadle inscenátora nehovoríme o inscenovaní dramatických textov, ale o projektoch. Režisér nepotrebuje ucelený text, stačia mu len slová a tie zapája do svojich vízií, ktoré spočívajú vo zvláštnej scénografii (Robert Wilson) alebo hereckých etudách (Peter Brook).

¹² Situácia v Británii sa veľmi rýchlo otočila. V rokoch 1994–1996 stúplo percento uvádzania pôvodnej súčasnej drámy na tridsať, čo znamenalo uvedenie vyše stovky hier v priebehu dvoch rokov.

¹³ Scénické písanie na Hochschule der Künste študovala aj dramaticka Dea Loher a dramatik Marius von Mayenburg *1972 oslavovaný ako predstaviteľ novej nemeckej drámy, ktorý svojou hrou *Tvár v ohni* (premiéru mala v októbri 1998 v mníchovskom divadle Kammerspielen) rozprúdil diskusiu o novej nemeckej dramatike. Bližšie pozri IRMER, Thomas: *Divadlo so svetom spája autor*. In: Marius von Mayenburg: *Hry*. Bratislava, Divadelný ústav, 2005, str. 227

¹⁴ Úspech a opodstatnenie festivalu potvrdzujú aj slová známeho dramatika Tankreda Dorsta, ktoré adresoval slovenskému dramaturgovi Martinovi Porubjakovi (počas prejavu Manfreda Beilharza o ukončení festivalu v Bonne a jeho prenesení do Wiesbadenu): „Je to vlastne zázrak. Veď čo je Bonner Biennale? Cudzí, neznámi herci tu hrajú hry cudzích neznámych autorov v júnových horúčavách a je vypredané!“ Pozri PORUBJAK, Martin: *Cesty do hĺbín duše*. In: Svět a divadlo, 2002, č. 5–6, str. 80.

¹⁵ Takýmto „dvorným“ autorom sa stáva i Marius von Mayenburg, ktorý začal dramaturgicky spolupracovať s režisérom Thomasom Ostermeierom v divadle Baracke (scéna Deutsches Theater) a v roku 1999 ho nasledoval do Schaubühne am Lehniner Platz, kde je „domácim“ autorom. Režisér Thomas Ostermeier bol jedným z prvých, ktorý tvrdil, že „divadlu, ktoré sa dusí v umení réžie možno pomôcť spoločensky významnými hrami“. Podrob. pozri IRMER, Thomas: *Divadlo so svetom spája autor*. In: Marius von Mayenburg: *Hry*. Bratislava, Divadelný ústav, 2005, str. 230

¹⁶ Podrob. v príspevku divadelného teoretika Thomasa Irmera, ktorý odznel na 11. Medzinárodnom sympóziu divadelných kritikov a teatrológov v Novom Sade v rámci programu festivalu Sterijino pozorje 2003. Irmer, T.: *Nemecký príbeh novej drámy – pohľad dozadu a vókol seba*. In: Javisko. 2003, bonusové číslo (Chceme nového autora?), str. 75–76.

¹⁷ V tejto súťaži sa dôležitejší ako ocenenie napokon ukázal samotný mechanizmus súťaže, vďaka ktorému divadlo pripravujúce inscenáciu súčasnej poľskej drámy mohlo rátať s finančnou podporou časti nákladov na jej realizáciu z rozpočtu ministerstva kultúry. Podrob. SIERADZKI, Jacek: *Uvádzanie mladých dramatikov môže byť atraktívne*. In: Javisko. 2003, bonusové číslo (Chceme nového autora?), str. 88.

¹⁸ Tyżdeń odważnego umienia / odważnej hry.

¹⁹ Podrob. pozri štúdiu venovanú súčasnej poľskej dramatickej tvorbe autora Hadriana Oskara pod názvom *Pošród luster rzeczywistości* uverejnenú na internetových stránkach www.periodyk.republika.pl/pornopokolenie.html

²⁰ dresarzy – odvodené od názvu oblečenia typického pre sídliskovú mládež; dres je športový úbor pozostávajúci z nohavíc a vetrovky s kapucňou, ktorú si najmä chlapi zakladajú na hlavu ako vyjadrenie istého názoru a s rukami vo vreckách sa vyberajú do ulíc...

²¹ blokersi – slovo, ktoré má aj v samotnej poľštine niekoľko významov; označuje mladých žijúcich na veľkých sídliskách ako aj mládež považovanú za „okraj“ spoločnosti, riadiacu sa vlastnými pravidlami.

²² Uvedené témy nachádzame v hrách najznámejších poľských autorov: Przemysław Wojcieszek: *Made in Poland* (2004) a *Cokolwiek się zdarzy, Kocham cię* (2005); Paweł Sala: *Od dziś będziemy dobrzy* (2002) a *Mortal kombajn* (2004) – najväčšou silou Salových hier je výber efektných a drastických tém, dokumentárne nazeranie formou filmovej skratky, výborný jazykový cit a schopnosť precítiť realie; Andrzej Kopacki: *Kokaina* (2003). K najproduktívnejším a najinscenovanejším autorom na poľských scénach zaradujeme aj Michała Walczaka (autor ocenených hier *Piaskownica* (2002), *Podróż do wnętrza pokoju* (2003), *Rzeka* (2003), *Kopalnia* (2004) a *Nočný autobus* (2005)), ktorý na rozdiel od iných mladých autorov nevyberá svoje témy z prvých stránok novín, nie je v nich spoločensko-politický kontext, ale ako sám vraví „píše o tom, čo ho bolí, čo bolí mladých ľudí v ich mikrokozme“. V jeho hrách dochádza k stretnutiu dvoch ľudí, ktorí si rozumejú, ale nie sú v stave úplne si porozumieť; majú svoje sny, ale nemôžu ich realizovať; radšej zvolia telesný kontakt ako odkrytie vlastného vnútra a na smetisku spoločnosti hľadajú nový zmysel svojich životov.

²³ Príkladom podpory pôvodnej tvorby zo strany divadiel je činnosť Činoherného štúdia Ústí nad Labem, ktoré sa v divadelnej sezóne 1999/2000 prezentovalo inscenáciami výhradne nových českých autorov: na javisku uviedli hry Jiřího Pokorného *Odpočívaj v pokoji* a *Tatka stríli góly*, hru Markéty Bláhovej pod názvom *Podzimní hra* a Krysou Lenky Havlíkovej (zaujímavé je, že všetci uvedení autori absolvovali DAMU v ročníku vedenom Jaroslavom Vostrým). Ďalším príkladom je aj iniciatíva Mestského divadla Brno a denníka *Brněnský den*, ktorí vypísali pri príležitosti Medzinárodného dňa divadla autorskú súťaž o napísanie pôvodnej činohernej hry s príslubom inscenovania.

²⁴ Súťaže o Cenu Alfréda Radoka sa môže zúčastniť český alebo slovenský autor s pôvodnou hrou, ktorá ešte nebola uvedená a zverejnená. Víťazný text je publikovaný v časopise *Svět a divadlo*. Ocenené texty sú aj finančne odmenené. Zaujímavé je, že na finančnej odmene sa podieľalo najskôr len Ministerstvo kultúry ČR (paradoxom je, že často vyhrávali hry slovenských autorov a tak slovenská pôvodná tvorba bola finančne podporovaná (a často aj motivovaná) českou kultúrou) a až od roku 1998 začalo túto cenu finančne podporovať aj Ministerstvo kultúry SR. Podrobnosti o súťaži a zoznam ocenených autorov a hier možno nájsť na internetovej stránke www.aurapont.cz

²⁵ Hra *Tatka stríli góly* vyhrala Radokovu súťaž v roku 1997.

²⁶ Podrob. pozri rozhovor s Jiřím Pokorným uverejnený 21. 1. 1999 v *Lidových novinách*.

²⁷ Z rozhovoru medzi českými dramatikmi a divadelníkmi. In: *Svět a divadlo*, 2000, č. 6, str. 66.

²⁸ *Československé jaro* je nesúťažný projekt vyhlásený Divadlom na zábradlí, cieľom ktorého je uviesť štyri pôvodné československé hry vo svetových premiérach. Autori hier boli oslovení umeleckým vedením divadla s dramaturgickým usmernením k vytvoreniu hry priamo pre toto divadlo. Počas štyroch mesiacov pracovali tvorivé tímy s umeleckým súborom divadla, aby neskôr uviedli jednotlivé hry na javisku a mimoriadne úspešnú hru zaradili do repertoáru divadla. Cieľom projektu je snaha vzbudiť záujem o súčasnú českú a slovenskú dramatik; snaha o rozprúdenie diskusie o súčasnej českej a slovenskej dráme a divadle; podpora scénických čítaní, výstav a projektov súčasného umenia. Podrob. na www.divadlo.cz

²⁹ Hru súčasnej autorky Ivy Volánkovej *Stísněná 22* uvádzajú dokonca na javisku Stavovského divadla v Prahe.

³⁰ Niektorí autori našli svoj divadelný priestor aj mimo dosiek martinského divadla – v Slovenskom národnom divadle uviedli hru Evy Maliti-Fraňovej *Krčeň nesmrteľný* a v netradičnom priestore – baletnej skúšobni SND – inscenovali hru Jany Bodnárovej *Kurz orientálneho tanca*, v Divadle A. Duchnoviča v Prešove hru Miloša Karáska *Perón*, v Štátnom divadle v Košiciach hru Petra Pavlaca *3.3.3* a v Štúdiu 12 hru toho istého autora *Deus ex machina*.

³¹ Podrob. v štúdiu Vladislavy Fekete *Súčasný stav a trendy v slovenskom divadle*. In: Studia Academica Slovaca. Bratislava, STIMUL, 2005, 34, str. 347–356.

³² Štúdio 12 ako jediný divadelný priestor uviedol na Slovensku dramatik „coolness“ – hru Biljany Srbljanović *Rodinné príbehy* (réžia Vladislava Fekete) a hru Sarah Kane *Faidrina láska* (réžia Ján Krekáž).

³³ Podrobne o vydavateľskej činnosti *Oddelenia výskumu a edičnej činnosti* Divadelného ústavu pozri na stránkach www.theatre.sk, kde možno nájsť zoznam vydaných i pripravovaných publikácií a podrobnú charakteristiku jednotlivých projektov venovaných podpore vzniku a uvádzania súčasnej domácej i svetovej drámy.

Summary

Slavic Contribution To Contemporary European Drama Polish, Czech and Slovak Drama in Confrontation and Relations with European Production

“New” drama full of explicit violence, vulgar language and sharp criticism of society, which presented taboo topics and wished to irritate the audience, appeared in Europe at the end of the 20th century. This drama was characterized by a simple plot (mostly a brief segment from life), contemporary characters, authentic dialogue, and often, surprising endings. British and German drama triggered the rise of “coolness” drama in Slavic countries. Slavic playwrights cannot be considered as epigones of British drama, since they start from a different literary, cultural, historical and social tradition. Besides, the conditions of staging their works are significantly different.

Only a handful of Slovak plays deal with current-day problems. Murderers, criminals and drug addicts as characters are the exception rather than a rule. Violence is only present in the form of kicks or cursing. Slovak plays lack the roughness and aggression of Polish plays. They do not copy the open sexuality of English plays or the authenticity of depicting family relations, which is common in Czech plays. Slovak playwrights bring new themes and formal elements that slightly remind one of European development, and follow their own path. Each author creates his own language (puns, lyrical mode, theatrical pathos and other features). Their texts often resemble fiction written in the form of dialogues. They present types more than true dramatic characters.

The paper deals not only with the character of “new” drama, but also discusses how it is subsidized, as well as issues regarding its publishing, distribution and criticism. The paper does not allow the author to discuss plays in detail. Therefore, it only mentions common features of several authors and discusses the chances of staging their plays in particular countries.

Recepcia hudby Leoša Janáčka v slovenskej skladateľskej tvorbe po roku 1945

Vývojový obraz slovenskej hudobnej kultúry 20. storočia sa pri určovaní kľúčových období a udalostí¹ nevyhne rekonštrukcii sociologických fenoménov špecifickosti národnej hudby v priesečníku rozmanitých podnetov zvonku a spôsobov ich prijímania, resp. odmietania – teda štúdiu recepčných procesov. Problematika recepcie ako dôležitá súčasť formovania tvorivých východísk skladateľskej tvorby na Slovensku sa pri skúmaní tak zo systematicko-teoretického², ako aj historického hľadiska³ javí podnetná pri vymedzovaní uzlových miest sledovaného vývoja i zdôvodňovaní intenzívnych alebo slabších fáz inšpirovanosti konkrétnymi smermi, školami, technikami, štýlovými sústavami i osobnosťami z mimo-slovenskej proveniencie. Osobité miesto v okruhu tejto problematiky majú vzájomné vzťahy českej a slovenskej hudby, oddôvodnené jednak historicky⁴, kultúrne, mentálne a geograficky⁵, ako aj politicky – skutočnosťou, že obidve susedné hudobné kultúry sa v 20. storočí formovali v koexistencii v jednom štátnom útvare, Československej republike. Pri skúmaní recepcie hudby konkrétnych českých skladateľov na Slovensku a jej zástoja pri konštituovaní individuálnych štýlov jednotlivých osobností slovenskej hudby 20. storočia sa meno a tvorba veľkého českého skladateľa, folkloristu a zberateľa Leoša Janáčka (1954–1928) ocitá v skromnejšom postavení tak z časového, ako aj kvantitatívneho hľadiska.

Skutočnosť, že Janáčkova hudba začala ako inšpiratívna hodnota vstupovať do tvorivého prostredia slovenských skladateľov pomerne neskoro, približne štvrtstoročie po úmrtí autora, súvisí s viacerými okolnosťami. Janáčkov originálny umelecký zjav, ktorý sa svojou jedinečnosťou vymykal z kontextov vývoja tak českej, ako aj európskej hudby na

začiatku 20. storočia, nemohol byť v kompozičnej oblasti recipovaný bez nebezpečia eklektického napodobovania. Preto sa aj Janáčkovi žiaci, ktorí mohli azda naj dôvernejšie spoznať tvorivé východiská a kompozičnú stratégiu svojho učiteľa, vo svojej tvorbe štýlovo vyvíjali úplne iným smerom⁶. Priebežné skúmanie Janáčkovej tvorby zo strany nielen českých muzikológov⁷, ale aj širšej odbornej verejnosti⁸ odhalilo, že charakter hudobného myslenia tohoto skladateľa nebol síce natoľko inšpiratívny pre jeho súčasníkov, ale významne anticipoval kompozičné tendencie vo vývoji tak českej, ako aj slovenskej hudby po roku 1945, vrátane skladateľov tzv. novej hudby 50. a 60. rokov⁹. Ďalším dôvodom pre oneskorenú recepciu hudby tohoto českého umelca bola latentná i vedomá zdržanlivosť slovenskej strany pri uvedomovaní si inšpiratívnej Janáčkovej aktivity. V čase najintenzívnejších výprav Janáčka folkloristu za slovenskou ľudovou piesňou na konci 19. storočia nevedeli vtedajší slovenskí obrodensky orientovaní slovenskí hudobníci ani len to, že taký záujemca z moravskej strany o slovenský piesňový folklór vôbec žije¹⁰. Odborne artikulované hodnotenie Janáčkovho zberateľského a kompozičného postoja voči slovenskej hudbe sa zrodilo až začiatkom 50. rokov minulého storočia zásluhou zakladateľa modernej muzikológie na Slovensku, neskoršieho univerzitného profesora Jozefa Kresánka¹¹. O určitej rezervovanosti slovenských skladateľov voči Janáčkovým kompozično-štýlovým východiskám a umeleckým výsledkom svedčí citát z roku 1957 – vtedy sa v rámci volania po novom smerovaní slovenskej hudby zjavilo meno Leoša Janáčka „tvorcu veľmi originálneho a svojrázneho, žiaľ, v doterajšej slovenskej hudbe málo využitého“¹² v rade s Bélom Bartókom, Igorom Stravinským, Karolom Szymanowským, Sergejom Prokofjevom, teda s tými predstaviteľmi stredo- a východoeurópskej avantgardne orientovanej hudby prvej polovice 20. storočia, ktorých tvorba bola na Slovensku málo poznaná a jej absencia – ako formuloval Burlas – viedla slovenskú skladateľskú tvorbu k nebezpečnému izolacionizmu a monoštýlovosti. Dôvod tohoto konštatovania súvisí s vývojom slovenskej hudby v medzivoj-

novom období, v čase formovania sa prvej profesionálne orientovanej skladateľskej generácie na Slovensku, ktorá sa výrazne formovala na Majstrovskej škole v Prahe u Vítězslava Nováka (1870–1949), významného českého skladateľa a pedagóga, ktorý umelecky bol zreteľným antipódom k Janáčkovmu. Novák, samozrejme, poznal Janáčkovu tvorbu i jej východiská, ale tento skladateľ žijúci v Brne sa mu z hľadiska určitého pražského parnasizmu (v podstate centralistickej pýchy) javil ako „extravagantný“ umelec, poznačený „kompozič-ným primitivizmom“. Novák, ktorý vychádzal z európskej hudobnej tradície, nemohol ako romanticky založený skladateľ pochopiť Janáčkovu búranie konvencií z hľadiska harmonických a tektonických pravidiel štruktúrovania kompozičných celkov, neuznával ani jeho psychologický základ tvorivosti (spočívajúci na transformácii tzv. nápevkov reči) a využívaní folklórnych podnetov. Preto ani so svojimi slovenskými žiakmi o Janáčkovi nedeboval – tým sa pre nich stával neznámym zjavom. V štádiách formovania sa skladateľskej školy, tzv. slovenskej hudobnej moderny, sa pre jej reprezentantov Alexandra Moyzesa, Eugena Suchoňa Jána Cikkera i ďalších stal umeleckou autoritou predovšetkým V. Novák¹³. Po roku 1918 Janáčkovu meno síce do slovenskej hudobnej kultúry prenikalo, ale dialo sa tak v mimo-skladateľskej rovine, napr. prostredníctvom korešpondencie s českými hudobníkmi pôsobiacimi na Slovensku (členom predstavenstva Slovenského národného divadla Aloisom Kolískom a riaditeľom Seminára hudobnej vedy na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave prof. Dobroslavom Orlom) a najmä zaradovaním Janáčkových opier do dramaturgie SND¹⁴ zásluhou Oskara Nedbala a jeho synovca Karla, pozitívne prijímaných slovenskými kritikmi Ivanom Ballom a Františkom Dostalíkom (1896–1944). Ballo (1909–1977) si síce dobre uvedomoval hodnoty Janáčkovej hudby, ale vo svojich úvahách o východiskách slovenskej skladateľskej tvorby a jej potrebnej inšpirovanosti sa českým kompozičným prostredím uvádzal za vzor dielo B. Smetanu a V. Nováka. Dostalík mal len učiteľské vzdelanie, ale disponoval aj

skladateľskými ambíciami. Dokonca navštívil Janáčka v Brne, keď sa chcel stať jeho žiakom. Dostalíkove kompozície, ktoré sa – v podobe fragmentov – zachovali (ich podstatná časť sa po skladateľovej smrti stratila), preukazujú ojedinelé a svojím spôsobom kuriózne úsilie slovenského samouka napodobniť niektoré Janáčkovce tvorivé postupy¹⁵.

Pretože príslušníci slovenskej skladateľskej generácie, formujúcej sa v 30. rokoch uplynulého storočia, svoju väzbu na tvorivé východiská Janáčkovho antipóda V. Nováka udržiavali aj v ďalších tvorivých etapách, čo sa idealizovalo tak v rokoch vojnového Slovenského štátu¹⁶, ako aj po roku 1945, vyvolali v tom čase oprávnenú, hoci ojedinelú kritiku zo strany mladého estetika a kompozičného autodidakta Ota Ferenczyho (1921 – 1999)¹⁷, ktorú neskôr zopakoval v iných súvislostiach spomenutý L. Burlas. Hoci sa Janáčkova tvorba priebežne udržiavala v dramaturgii Opery SND¹⁸ a čiastočne aj v repertoári Slovenskej filharmónie (redukovaná na 2–3 skladby), samotní slovenskí skladatelia reagovali na ňu nesústavné, ojedinele, viac latentne, než vedome. Na prvom mieste treba spomenúť paralelu Leoš Janáček – Eugen Suchoň (1908–1993), ktorá sa vynorila po premiére Suchoňovej opery *Krútnava* (1949) a jej následnom uvedení v Prahe. Najprv sa nastolila per negationem – pražská kritička A. Patzaková, vyznávajúca oficiálnu, z tábora autoritatívneho Zdeňka Nejedlého presadzovanú rezervovanosť voči Janáčkovi sa o opere slovenského skladateľa vyslovila, že jej autor „uviazol v konzervatívnych janáčkovských kategóriách, dokonca bez vývojovej sily a perspektívy“¹⁹. Ďalšie názory, jednak vtedajšej dobovej kritiky, ako aj hlbšie pohľady na Suchoňovo tvorivé dozrievanie²⁰ vyvrátili toto nekvalifikované tvrdenie a poukázali na niektoré afinity²¹, ale zároveň umelecké odlišnosti oboch skladateľov, aj keď sa Suchoň – pri príležitosti uvedenia *Krútnavy* v roku 1957 v Brne – vyslovil, za seba i slovenských skladateľov, že na Janáčkovi im bol blízky vzťah k ľudovej piesni a v jeho hudbe „Cítili pulz, ktorý nám bol známy a blízky“²². Z porovnania Janáčkovej a Suchoňovej hudby, konkrétne pri hľadaní konkrétnych príbuzností sa uviedlo, že

medzi dramatickou opernou koncepciou Janáčkovej *Pastorkyne* a Suchoňovej *Krútnavy* panuje zhoda v príklone k folklóru ako k závažnej inšpirácii, v chápaní etickej sily umenia, i v akcentovaní vokálnej vrstvy hudobno-dramatického útvaru. Rozdiely sa javia v odlišnom naturele oboch autorských subjektov – Janáček je viac inštinktívne cítiaci dramatik, subjektívne prežívajúci psychologické konanie operných postáv, Suchoň nezaprie svoje školenie u V. Nováka v záujme logického stavitelstva hudobných situácií, je ctiteľom romantickej koncepcie opery, orientovaným na premyslené kompozičné riešenia v zmysle autonómnej hudobno-formovej výstavby. Pritom sa poukázalo²³, že také dôležité vlastnosti, akými je Janáčkove vnútorné hudobné zasadzovanie sa za svoje postavy i smerovanie ku katarzii (čo sa vyskytuje aj v opernej tvorbe iných slovanských autorov, ako sú Rusi M. P. Musorgskij a D. Šostakovič, Poliak K. Szymanowski, Čech A. Hába), sa premietali do hudobnodramatickej tvorby ďalšieho významného slovenského operného skladateľa Jána Cikkera (1911–1989), v ktorej vidno (napr. pri zhudobnení Tolstého predlohy, románu *Vzkriesenie*) aj paralely v erotickom základe vášnivosti expresie.

Spomenuli sme osamotenú afinitu Dostalíka samouka v 20. rokoch uplynulého storočia voči Janáčkovej hudbe. Zaujímavé je, že táto afinita sa s rovnakou motiváciou zopakovala v slovenskej hudbe približne po štyridsiatich rokoch. Máme na mysli tvorivú pozíciu Jozefa Grešáka (1907–1987) – vrstovníka Moyzesa a Suchoňa, ktorý z rôznych, i sociálnych dôvodov, nemal možnosť študovať kompozíciu. Stal sa samoukom v rázovitom prostredí východného Slovenska, a k jeho folklórnym osobitostiam sa staval podobným inštinktívnym spôsobom ako Janáček voči moravskému folklóru. Od svojho učiteľa F. Dostalíka na učiteľskom ústave v Spišskej kapitule sa pritom mohol dozvedieť niektoré informácie a autentické postrehy o originálnom skladateľskom zjave L. Janáčka. Grešák – podobne ako kedysi Janáček – zámerne rezignoval na klasickú kompozičnú výuku i spôsob petrifikovania európskej tradície a rovnocenné miesto

v slovenskej skladateľskej sociéte nachádzal až okolo svojej šesťdesiatky (v tom tiež možno vidieť paralelu s Janáčkovým oneskoreným etablovaním sa v oficiálnej českej hudobnej kultúre – opera *Její Pastorkyňa* bola totiž uvedená v pražskom Národnom divadle až v čase, keď bol Janáček 62 ročný). Pozoruhodným Grešákovým dielom je opera *Zuzanka Hraškovie* (1973), inšpirovaná expresívnou baladou básnika P. O. Hviezdoslava. V skladateľovej tvorivej metóde možno odhaľovať určité neštandardné, voči slovenskej opernej tradícii až „extravagantné” postupy, (ktoré sa svojho času prisudzovali aj Janáčkovi) – vystihnutie osobitostí východoslovenskej piesňovej deklamácie, spájanie navonok heterogénnych techník (Grešákovu použitie prvkov domáceho piesňového folklóru so seriálnou technikou reprezentanta Druhej viedenskej školy Antona Webera)²⁴, angažovanie sa za trpiace postavy zvolených dramatických predlôh (skladateľ má aj ďalšie operné útvary: *S Rozarkou*, 1972, na námiet V. Šikulu; *Neprebudený* 1982, podľa Kukučínovej poviedky).

Ak hudba L. Janáčka svojimi originálnymi štrukturálnymi a štýlovými kvalitami vzbudzuje pozornosť až do súčasnosti, jej miesto nachádzame aj v tvorivom formovaní sa príslušníkov skladateľskej generácie, ktorá na Slovensku vstupovala na konci 50. a v priebehu 60. rokov do hudobného života polemicky, s avantgardne nasmerovanými ambíciami rozšíriť inšpiračné a poznatkové zázemie slovenskej skladateľskej tvorby o širšiu recepciu európskej hudby 20. storočia²⁵. Janáčkovo meno v tejto súvislosti možno vysloviť pri rekonštruovaní tvorivej cesty dvoch príslušníkov tejto generácie – Juraja Pospíšila (1931) a Tadeáša Salvu (1937–1995). Pospíšil, rodák z Olomouca, odchovanec brnianskeho Konzervatória a kompozičnej triedy J. Cikkera na bratislavskej Vysoké školy múzických umení sa prirodzene vo svojich začiatkoch netajil sympatiou k českej hudbe reprezentovanej tvorbou Antonína Dvořáka a Josefa Suka. Do jeho technického inventára začali však čoraz zreteľnejšie prenikať inšpirácie z hudby L. Janáčka. V čase, keď sa Pospíšil, v súhlase s avantgardnými motiváciami svojich vrstovníkov začal v prvej

polovici 60. rokov zaujímať o technické podnety z okruhu tzv. novej hudby (ktorá stavala na rozvíjaní racionálnych metód iniciovaných Druhou viedenskou školou v mezivojnovom období), vyzdvihol tie originálne postupy, ktoré individuálne charakterizujú Janáčkovu hudbu – metódu narábania s rytmickými modelmi, aditívnosť tektonických blokov, princíp montáže ako východisko k dosahovaniu kontrastov, rastúcich z konfrontácie medzi fixnými štruktúrami a uvoľňovanou formou (tzv. aleatorikou). Najlepšie Pospíšilovo dielo – *Hudba pre 12 sláčikov* (1965) je potvrdením predpokladu organického prepojenia Janáčkových kompozičných postupov s novšími tvorivými orientáciami²⁶.

V tvorbe T. Salvu nachádzame tiež niektoré paralely s Janáčkovými životnými osudmi (ktoré sme pripomenuli už v pri zmienke o J. Grešákovi). Salva vyrastal v dedinskom ľudovom prostredí Liptova (obec Lúčky neďaleko Ružomberka), ktoré determinovalo jeho primárny záujem o autentické zdroje ľudového piesňového prejavu, o odhalovanie jeho až archetypálnych vrstiev. Salva sa, takisto ako kedysi mladý Janáček, staval odmietavo voči oficiálnej akademickej výuke kompozície, preto dobrovoľne odišiel z bratislavskej Vysokej školy múzických umení (z triedy A. Moyzesa) a skladateľské štúdium dokončil v Poľsku (na Vysokej škole v Katowiciach), kde nachádzal väčšie porozumenie pre svoje predstavy. Podobne ako v prípade Grešákovom aj v hudbe T. Salvu možno odhaľovať určité svojrázne, „extravagantné“ postupy modelované individuálnym Salvovým poňatím expresie. Jeho spontánnosť v narábaní so zvukovými blokmi (vzťah k sonoristike ako k primárnej vrstve kompozičnej štruktúry si priniesol z poľského prostredia), prudkosť a výbušnosť približuje dikciu tohto slovenského skladateľa k vlastnostiam, ktoré sa vyskytujú ako kľúčové pri charakteristike Janáčkovho umeleckého naturelu. Salva napísal po roku 1970 celý rad balád určených pre rôzne vokálno-inštrumentálne a nástrojové obsadenie. Rapsodickosťou a riešením kontrastov pripomínajú Janáčkovu citlivosť k baladickým inšpiráciám²⁷. V slovenskej hudbe zároveň

zastupuje Salva ten autorský typ, ktorý sa odvážil hlásiť k duchovným inšpiráciám cirkevnej hudby – i v čase, kedy to v slovenskej hudbe bolo neprijateľné, resp. riskantné²⁸. Z viacerých jeho kompozícií 60. rokov (*Canticum Zachariae* pre soprán a komorný orchester, monumentálne *Requiem aeternam* pre recitátora, miešaný a detský zbor, dychové nástroje, harfu a organ, *Litanie lauretanae* pre miešaný zbor) sa vyníma *Mša glagolskaja* pre sóla, zbor a orchester (1970), ktorá viacerými atribútmi – voľba staroslovienskeho jazyka, predpoklad paraliturgického recepcného prostredia, vzťah medzi vokálnou a inštrumentálnou vrstvou, osobitá pozícia organového partu – poukazuje na hudobno-umelecké súvislosti s Janáčkovou *Glagolskou omšou*, písanou v roku 1926.

Vyššie uvedené konštatovania potvrdzujú platnosť tzv. transgresie – okolnosti, dôležitej pre hudobnú komparatistiku²⁹. Transgresný úkaz svedčí o tom, že v rozmanitých chronologických i sociologických súvislostiach – teda v rôznom čase a relatívne na sebe nezávislých kultúrno-umeleckých prostrediach – sa objavujú také paralely a analógie, určité konštanty a tvorivé inštinkty, ktoré nedokazujú ani tak silu konkrétneho dokázateľného vplyvu, ale skôr niektoré charakterové črty umeleckej kreativity vo všeobecnosti. Náš príspevok o povahe inšpiratívnych prienikov hudobného odkazu Leoša Janáčka do kompozičného prostredia slovenskej hudby ukazuje, že fenomén transgresie funguje najmä vtedy, ak je vysielací zdroj (v našom prípade Janáčkova hudba) dostatočne osobitý, individuálne tvarovaný a originálne formulovaný a na druhej strane reagujúce recepcné prostredie (v skúmaných súvislostiach slovenská hudobná tvorba 20. storočia) dostatočne citlivé pre zachytenie tohto pôsobenia. Chronologický posun medzi vznikom podnetu a dobou jeho pôsobenia svedčí pritom o nadčasovej hodnote a inšpiratívnosti Janáčkovho umenia: To sa napokon potvrdilo aj pri ďalšej vývojovej fáze slovenskej hudby, kedy sa v tvorivo inšpiračnom spektre skladateľskej generácie nastupujúcej v 70. rokoch³⁰ objavilo – tentoraz s vedomým zámerom – aj meno Leoša Janáčka.

Poznámky

- ¹ ELSCHKEK, Oskár (ed.): *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava 1996; *A History of Slovak Music*; Bratislava 2003; ELSCHKEK, Oskár: *Slovenská hudba medzi minulostou a dneskom*. Slovenská hudba 23, 1997, č. 3–4, s. 211–233; HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Slovenská hudba v profiloch a rozboroch*. Bratislava 1964; CHALUPKA, Lubomír: *Niektoré paradoxy vývoja slovenskej hudobnej kultúry v 40. rokoch*. In: *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Ed. V. Mikula, D. Robertsová. Bratislava 2006, s. 191–207; MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Slovak Music After 1900*. Banská Bystrica 2002.
- ² CHALUPKA, Lubomír: *Fenomén recepcie ako súčasť vývoja slovenskej hudobnej kultúry*. In: *Recepcia súčasnej európskej hudobnej tvorby v slovenskej hudobnej kultúre 1. polovice 20. storočia*. Ed. L. Chalupka. Bratislava 2003, s. 9–28.
- ³ CHALUPKA, Lubomír: *Recepcia svetovej hudobnej tvorby 20. storočia ako faktor periodizácie vývinu slovenskej hudby po roku 1945*. Slovenská hudba 30, 2004, č. 4, s. 444–469.
- ⁴ *Česko-slovenské hudobné vzťahy* (zborník). Bratislava 1979.
- ⁵ TVRDON, Jozef: *Kapitoly z dejín hudobných vzťahov česko-slovenských*. Bratislava 1975.
- ⁶ FUKAČ, Jiří: *Moravská skladateľská škola po Janáčkovi*. Hudební věda 4, 1967, č. 2, s. 243–259.
- ⁷ ŠEDA, Jaroslav: *Leoš Janáček*. Praha 1961; VOGEL, Jaroslav: *Leoš Janáček*. Praha 1997; ŠTĚDRŇ, Miloš: *Leoš Janáček a hudba 20. století*. Brno 2003.
- ⁸ Zborníky z medzinárodných hudobnovedeckých kolokvií – *Leoš Janáček a soudobá hudba*. Praha 1963; *Leoš Janáček et Musica Europaea*. Brno 1970; *Leoš Janáček ac tempora nostri*. Brno 1983.
- ⁹ ŠTĚDRŇ, Miloš: *Janáčkovy podněty v soudobých moravských kompozičních technikách*. Opus musicum 6, 1974, č. 5, s. 149–152; CHALUPKA, Lubomír: *Avantgarda '60*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2, s. 59–105.
- ¹⁰ KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská hudba na rázcestí*. Slovenská hudba 11, 1967, č. 4, s. 157–160; HRČKOVÁ, Naďa: *Tradiícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra*. Bratislava 1996.
- ¹¹ KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, 1997, s. 11–78.
- ¹² BURLAS, Ladislav: *Myšlienky o vývine národnej hudby*. Slovenská hudba 1, 1957, č. 2, s. 54–61.
- ¹³ BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava 1983.
- ¹⁴ BLAHYNKA, Miloš: *Janáčkovy opery na Slovensku*. In: *Čeští hudební klasikové na prahu 21 století*. Ostrava 2002, s. 83–86.
- ¹⁵ KURAJDOVÁ, Ema: *František Dostálík – dokumenty k životu a tvorbe*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2, s. 166–206.
- ¹⁶ HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Situácia slovenskej hudobnej kultúry v rokoch 1939–1948*. Slovenská hudba 12, 1968, č. 4, s. 162–167; CHALUPKA, Lubomír: *Niektoré paradoxy vývoja slovenskej hudobnej kultúry v 40. rokoch*. In: *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Ed. V. Mikula, D. Robertsová. Bratislava 2006, s. 191–207.
- ¹⁷ CHALUPKA 2 – Chalupka, Lubomír: *Príspevok Ota Ferenczyho k problematike "národného, univerzálného a individuálneho" v slovenskej hudbe v rokoch 1945–1948*. In: *Národné, univerzálne a individuálne prvky v hudbe*. Ed. J. Lengová). Banská Bystrica 1998, s. 149–160.
- ¹⁸ BLAHYNKA, Miloš: *Opery Leoša Janáčka v réžii Miloša Wasswebauera na scéne Opery SND*. Slovenská hudba 30, 2004, č. 4, s. 529–540.
- ¹⁹ ZAVARSKÝ, Ernest: *Eugen Suchoň*. Bratislava 1955, s. 106–108; ŠTILICHOVÁ, Danica: *Krúťňava vo svete*. Bratislava 1993.

- ²⁰ KRESÁNEK, Jozef – VAJDA, Igor: *Eugen Suchoň*. Bratislava 1978;
- ²¹ TVRDOŇ, Jozef: *Kapitoly z dejín hudobných vzťahov česko-slovenských*. Bratislava 1975, s.129–142.
- ²² Tamže, s. 131.
- ²³ VAJDA, Igor: *Leoš Janáček a slovenská opera*. Slovenská hudba 10, 1966, č. 4, s. 156–158; VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava 1988; POLAKOVÁ, Ludmila: *Česká i slovenská opera 20. veka*. Moskva 1983.
- ²⁴ CHALUPKA, Lubomír: *Améby pre symfonický orchester Jozefa Grešáka*. Hudobný život 35, 2003, č. 9, s. 27–29.
- ²⁵ CHALUPKA, Lubomír: *Avantgarda '60*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2, s. 59–105.
- ²⁶ CHALUPKA, Lubomír: *Hudba pre 12 sláčkových nástrojov, op. 21 Juraja Pospíšila*. Hudobný život 34, 2002, č. 2, s. 28–30.
- ²⁷ CHALUPKA, Lubomír: *Balada pre sláčiky Tadeáša Salvu*. Hudobný život 36, 2004, č. 10, s. 30–33.
- ²⁸ ADAMOV, Norbert: *Requiem aeternam v kontexte duchovnej tvorby Tadeáša Salvu*. In: *Osobnosti slovenskej hudobnej tvorby*. Ed. Z. Martináková. Banská Bystrica 2004, s. 25–32; CHALUPKA, Lubomír: *Duchovný svet Tadeáša Salvu*. In: *Duchovná hudba v premenách času*. Ed. J. Lengová, F. Matúš. Prešov 2001, s. 129–136.
- ²⁹ VOLEK, Jaroslav: *Vliv české hudby na slovenskou hudební modernu*. In: *Zrod a vývoj slovenskej národnej moderny*. Bratislava 1985, s. 28–41.
- ³⁰ CHALUPKA, Lubomír: *Fragment sonáty Hanuša Domanského*. Hudobný život 36, 2004, č. 5, s. 32–34.

Literatúra

- ADAMOV, Norbert: *Requiem aeternam v kontexte duchovnej tvorby Tadeáša Salvu*. In: *Osobnosti slovenskej hudobnej tvorby*. Ed. Z. Martináková). Banská Bystrica 2004, s. 25–32.
- BLAHYNKA, Miloš: *Janáčkové opery na Slovensku*. In: *Čeští hudební klasikové na prahu 21 století*. Ostrava 2002, s. 83–86.
- BLAHYNKA, Miloš: *Opery Leoša Janáčka v réžii Milopša Wasswebauera na scéně Opery SND*. Slovenská hudba 30, 2004, č. 4, s. 529–540.
- BURLAS, Ladislav: *Myšlienky o vývine národnej hudby*. Slovenská hudba 1, 1957, č. 2, s. 54–61.
- BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava 1983.
- Česko-slovenské hudobné vzťahy*. Bratislava 1979.
- ELSCHEK, Oskár (ed.): *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava 1996; *A History of Slovak Music*. Bratislava 2003.
- ELSCHEK, Oskár: *Slovenská hudba medzi minulosťou a dňom*. Slovenská hudba 23, 1997, č. 3–4, s. 211–233.
- FUKAČ, Jiří: *Moravská skladateľská škola po Janáčkovi*. Hudební věda 4, 1967, č. 2, s. 243–259.
- HRČKOVÁ, Nada: *Tradícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra*. Bratislava 1996.
- HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Slovenská hudba v profiloch a rozboroch*. Bratislava 1964.
- HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Situácia slovenskej hudobnej kultúry v rokoch 1939–1948*. Slovenská hudba 12, 1968, č. 4, s. 162–167.

- HRUŠOVSKÝ, Ivan: *Vítězslav Novák a slovenská hudba*. In: *Česká hudba světu – svět české hudbě*. Praha 1974, s. 179–196.
- CHALUPKA, Lubomír: *Quellen und Mitteln des Innovationsprozesses im slowakischen Musikschaffen der 60er Jahren*. In: *Musaica 21* (zborník FFUK). Bratislava 1991, s. 65–83.
- CHALUPKA, Lubomír: *Príspevok Ota Ferenczyho k problematike „národného, univerzálneho a individuálneho“ v slovenskej hudbe v rokoch 1945–1948*. In: *Národné, univerzálne a individuálne prvky v hudba*. Ed. J. Lengová. Banská Bystrica 1998, s. 149–160.
- CHALUPKA, Lubomír: *Avantgarda '60*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2, s. 59–105.
- CHALUPKA, Lubomír: *Duchovný svet Tadeáša Salvu*. In: *Duchovná hudba v premenách času*. Ed. J. Lengová, F. Matúš). Prešov 2001, s. 129–136.
- CHALUPKA, Lubomír: *Inšpirácia tvorbou Leoša Janáčka v slovenskej hudobnej tvorbe*. In: *Čeští hudební klasikové na prahu 21 století*. Ostrava 2002, s. 87–94.
- CHALUPKA, Lubomír: *Hudba pre 12 sláčikových nástrojov, op. 21 Juraja Pospíšila*. Hudobný život 34, 2002, č. 2, s. 28–30.
- CHALUPKA, Lubomír: *Fenoméni recepcia ako súčasť vývoja slovenskej hudobnej kultúry*. In: *Recepcia súčasnej európskej hudobnej tvorby v slovenskej hudobnej kultúre 1. polovice 20. storočia*. Ed. L. Chalupka. Bratislava 2003, s. 9–28.
- CHALUPKA, Lubomír: *Améby pre symfonický orchester Jozefa Grešáka*. Hudobný život 35, 2003, č. 9, s. 27–29.
- CHALUPKA, Lubomír: *Fragment sonáty Hanuša Domanského*. Hudobný život 36, 2004, č. 5, s. 32–34.
- CHALUPKA, Lubomír: *Balada pre sláčiky Tadeáša Salvu*. Hudobný život 36, 2004, č. 10, s. 30–33.
- CHALUPKA, Lubomír: *Zdroje expresie v Salvovom Koncerte pre klarinet*. In: *Osobnosti slovenskej hudobnej tvorby*. Ed. Z. Martináková. Banská Bystrica 2004, s. 33–44.
- CHALUPKA, Lubomír: *Recepcia svetovej hudobnej tvorby 20. storočia ako faktor periodizácie vývinu slovenskej hudby po roku 1945*. Slovenská hudba 30, 2004, č. 4, s. 444–469.
- CHALUPKA, Lubomír: *Niektoré paradoxy vývoja slovenskej hudobnej kultúry v 40. rokoch*. In: *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Ed. V. Mikula, D. Robertsová. Bratislava 2006, s. 191–207.
- KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava 1951, 1997, s. 11–78.
- KRESÁNEK, Jozef: *Vítězslav Novák*. In: *Úvahy o hudbe*. Bratislava 1965, s. 145–152.
- KRESÁNEK, Jozef: *Slovenská hudba na rázcestí*. Slovenská hudba 11, 1967, č. 4, s. 157–160.
- KRESÁNEK, Jozef – VAJDA, Igor: *Eugen Suchoň*. Bratislava 1978.
- KURAJDOVÁ, Ema: *František Dostalík – dokumenty k životu a tvorbe*. Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2, s. 166–206.
- Leoš Janáček a soudobá hudba*. Praha 1963.
- Leoš Janáček et Musica Europaea*. Brno 1970.
- Leoš Janáček ac tempora nostri*. Brno 1983.

- MARTINÁKOVÁ, Zuzana: *Slovak Music After 1900*. Banská Bystrica 2002.
- POLAKOVOVÁ, Ludmila: *Češská i slováckaja opera 20. veka*. Moskva 1983.
- ŠEDA, Jaroslav: *Leoš Janáček*. Praha 1961.
- ŠTĚDRŮŇ, Miloš: *Janáčkovy podněty v soudobých moravských kompozičních technikách*. Opus musicum 6, 1974, č. 5, s. 149–152.
- ŠTĚDRŮŇ, Miloš: *Leoš Janáček a hudba 20. století*. Brno 2003
- ŠTILICHOVÁ, Danica: *Krútnava vo svete*. Bratislava 1993.
- TVRDOŇ, Jozef: *Kapitoly z dejín hudobných vzťahov česko-slovenských*. Bratislava 1975.
- VAJDA, Igor: *Leoš Janáček a slovenská opera*. Slovenská hudba 10, 1966, č. 4, s. 156–158.
- VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava 1988.
- VOGEL, Jaroslav: *Leoš Janáček*. Praha 1997.
- VOLEK, Jaroslav: *Vliv české hudby na slovenskou hudební modernu*. In: *Zrod a vývoj slovenskej národnej moderny*. Bratislava 1985, s. 28–41.
- ZAVARSKÝ, Ernest: *Eugen Suchoň*. Bratislava 1955.

Summary

The Reception of Leoš Janáček's Music Among Slovak Composers after 1945

The way Slovak composers selected and accepted the works of foreign composers was an important part of forming Slovak music in the 20th century. However, the work of the great Czech composer Leoš Janáček (1854 – 1928) only served as a minor inspiration for Slovak composers. This was because the leading representatives of Slovak modern music in the inter-war period (Alexander Moyzes, Eugen Suchoň, Ján Cikker, and others) were students of another remarkable Czech composer, Vítězslav Novák. His music and aesthetic theories were in contrast to Janáček's. Even though Janáček, as an opera composer, became known among Slovak listeners – mostly as a result of staging his works at the Slovak National Theatre – his compositions and style found more acceptance only with one Slovak musician. This was Fraňo Dostálík (1896 – 1944), an autodidact in the area of music composition, music teacher and critic. After 1945, the over-emphasis of Slovak music on Novák started to be criticized. As a part of the effort to relate Slovak music to broader European music, affinities and differences with Janáček were studied. Works of the Slovak composers Eugen Suchoň (especially his opera *Krútnava* (Whirlpool, 1945), and Ján Cikker's work after 1953, were subjects of comparison. A new wave, with Janáček's original style influencing Slovak music, is connected with the composers Jozef Grešák (1907 – 1987), Juraj Pospíšil (1931), and Tadeáš Salva (1937 – 1995). The two latter names represented the younger generation of the 1960s who adhered to Avant-garde and denied the Slovak tradition as conservative. Grešák's and Salva's style and lives also have parallels with Janáček's. Janáček's music was also an essential – although a rather modest – part of Slovak music in the more recent period.

Dnes ja tebe – zajtra ty mne

Bezplatná pomoc v roľníckych spoločenstvách u Slovanov

Vzájomnosť, solidarita a kooperačné aktivity obyvateľov žijúcich v jednej lokalite po dlhé obdobie vzbudzovali pozornosť bádateľov z oblasti dejín obyčajového práva, histórie, historickej etnografie, etnológie a iných vedných disciplín. Normy o záväznom poskytovaní bezplatnej pomoci ľuďom, ktorí sa ocitli v núdzi, oddávna formovali spolužitie obyvateľov slovenskej dediny. Patrili k základu medziludských vzťahov a majú veľmi dlhú históriu. Mnohí autori vidia ich kontinuitný vývin od obdobia existencie rodových obcí, cez susedské, teritoriálne občiny až k dedinskému spoločenstvu predkapitalistického obdobia (Filová 1975, s. 948–951, Kosven 1964, s. 114).

Žiaľ, doposiaľ neboli zaznamenané písomné dokumenty, ktoré by hlbšie osvetlili poskytovanie bezplatnej pomoci na Slovensku.¹ Preto je obtiažne načrtnúť, aký bol vývoj kooperačných vzťahov v roľníckych dedinách na našom území v predchádzajúcich storočiach. Avšak porovnateľné údaje, ktoré osvetľujú situáciu v okolitých slovanských krajinách, umožňujú vytvoriť si aspoň v základných kontúrach istú predstavu o tejto problematike aj v našej krajine.

Predmetom nášho štúdia je práca, ktorá je/bola vykonávaná spoločne, v jednom čase a nezištne pre prospech niektorej rodiny. Takto sa postupovalo v situáciách, ktoré si vyžadovali mimoriadne pracovné úsilie, resp. boli pre niektoré rodinné hospodárstva náročné na čas alebo sa nedali z nejakých príčin zvládnuť: napr. pre nedostatok pracovných síl, slabé vybavenie hospodárstva potahom, náradím, zariadeniami atď. Nezištnosť, lepšie povedané bezplatnosť, a dobrovoľnosť vykonávanej práce je však potrebné zvažovať vo svetle zaužívaných noriem spolužitia v dedinskom spoločenstve. Za

vykonanú prácu sa neočakávala odmena, ani sa nepočítalo s jej vrátením, odpracovaním. Charakteristickým znakom výpomoci tohoto druhu bolo, že po jej skončení sa zúčastneným podávalo pohostenie na účet hospodára, v prospech ktorého ostatní pracovali.

V Poľsku bol tento druh pomoci známy pod názvom „*pobaba*” (zriedkavo „*powaba*”). Názov je odvodený zo slova „*powaba*”, teda od vábenia, pozývania do práce. Veľmi rozšírený je i termín „*tloka*”, „*tluka*”, odvodený zo slova „*natluk*”, ktorý označuje zhuk, stisk, tlačenicu, nával ľudí (Dobrowolska – Duszenko 1984, s. 133–137). Tento termín sa používal vo viacerých významoch, ktoré však spolu navzájom súviseli a používali sa:

1. predovšetkým ako označenie **dobrovoľnej, bezplatnej, jednorazovej spoločnej práce** v prospech niektorého z dedinčanov, pričom táto práca bola spravidla ukončená počastovaním a tancom;

2. ako názov **záverečnej hostiny alebo zábavy** pri ukončení spoločnej práce;

3. ako názov **práce poddaných v prospech zemepána**, pričom práca bola ukončená pohostením a presahovala predpísané poddanské povinnosti.²

Výpomoc sa poskytovala pri poľných prácach (v žatve, pri kosení sena, pri vyvážaní hnoja a pod.), v domácich a spracovateľských prácach (zber a spracovanie konopí a lanu, priadky, páračky a pod.), pri stavaní obytných a hospodárskych budov atď.³ Historické pramene prinášajú doklady o spoločnej práci v prospech pohorelcov, o výpomoci pri úmrtí, spoločných prácach pri udržiavaní pasienkov, úprave ciest, odvodňovaní lúk, stavaní kostola a spoločnej stavby na sušenie lanu a konopí, o spolupráci pri obrane pred nepriateľom, požiarom, morom atď. (Baranowski 1950–51).

Formálna podoba aj názov susedskej výpomoci i poddanskej povinnosti boli temer zhodné, preto bola nastolená otázka, ktorá z nich je staršia. Totiž prameňov pre štúdium každodenného života sedliakov je i v Poľsku pomerne málo a prvý písomný záznam o bezplatnej výpomoci medzi sedliakmi

pochádza až zo začiatku 19. storočia (Baranowski 1950–51, s. 683). Údaje o tzv. *panskej tloke* sú však staršieho dáta. Hlásenia a sťažnosti sedliakov z 18. storočia o.i. dokladajú, že statkári využívali bezplatnú pomoc roľníkov ešte i mimo povinnej roboty, a to i vo sviatočné dni, príp. v noci po celodennej povinnej práci (boli to tzv. práce pri mesiaci). Roľníci išli do práce zdanlivo dobrovoľne, bez náhrady, a práca bola ukončená hostinou a zábavou s tancom (Zawistowicz – Adamska 1950–51, s. 47). Bádatelia viac-menej uznávajú prvotnosť sedliackej výpomoci a zhodujú sa v závere, že zemepáni zneužívali starobylú dedinskú obyčaj v prípade, že mali problémy so zabezpečením nájomných robotníkov (Dobrowolska – Duszenko 1984, 137–138). Historické doklady svedčia tiež o tom, že šľachta podporovala pretrvávanie tradičných foriem spolupráce a pomoci v poddanských obciach, pretože sama niektoré pracovno-právne obyčaje využívala a pretože svojpomocné aktivity zaistovali bezpečnosť a prosperitu jej poddaných (Baranowski 1950–51, s. 686–687).

V Rusku sa bezplatná pomoc medzi roľníkmi nazývala „*pomoči, toloká*” a v 17. – 19. storočí sa využívala najmä pri zbere úrody a pri stavaní domov (Vlasova 1989, s. 34, Zelenin 1929, s. 335–337). Súdobý materiál získaný organizovaným zberom v 2. polovici 19. storočia⁴ svedčí o tom, že v tomto čase to bola živá právna obyčaj, využívaná na uskutočnenie akejkoľvek súrnej práce (alebo jednej jej etapy) u jednotlivých hospodárov. Charakteristickou, aj keď nie záväznou črtou tejto obyčaje bol fakt, že sa vykonávala v nedeľu alebo vo sviatok a že pri nej hospodár poskytoval pohostenie.

Priebeh spoločnej práce bol bohato štrukturovaný. Začínal sa obradným pozývaním spoluosadníkov zo strany hospodára alebo členov jeho rodiny, ktorí volali ostatných akoby na hostinu a zábavu. O zorganizovaní pomoci mohla rozhodnúť i schôdza obcí (na požiadanie rodiny alebo i bez neho). Stávalo sa tak vo výnimočných prípadoch, akými bola pomoc vyhorelcom, rodine chorého hospodára, podpora vdovám, rodine regrúta, sirotám a pod. Pomocníci sa zišli v dome hospodára, kde dostali výdatné raňajky alebo išli rovno na pole a najedli sa potom

tam. Pri väčšej vzdialenosti sa prepravovali na pole na hospodárových koňoch. Dĺžka práce bola v istých oblastiach určená obyčajou, inde sa menila podľa okolností: trvala dopoludnia, do druhej hodiny, do večera. Pohostenie a zábavná časť sa prispôbovali práci: po jej ukončení sa usporiadal obed alebo večera v dome hospodára. V prípade, že práca trvala celý deň, obed sa vyvážal ešte na pole. Hostina sa zmenila vždy na zábavu. V niektorých oblastiach bývali jej neodmysliteľnou súčasťou prechádzky po dedine, niekde vozenie sa na koňoch, chorovody a pod. Medzi sviatočnou a pracovnou časťou pomoci nebola veľmi ostrá hranica. Vo vrcholiacich fázach práce, akými boli napr. viazanie posledného snopa obilia, sa realizovali tradičné obrady, spojené so spevom a zábavou. Pozvanie na pomoc, práca a poskytnutie večere predstavovali základné elementy spoločnej práce. Rodiny v núdzi pohostenie neposkytovali (Gromyko 1981, s. 28–30).

Na Ukrajine sa „*toloka*” – „obyčaj susedskej pracovnej vzájomnej výpomoci roľníckych hospodárstiev *pri ťažkej alebo súrnej práci*” využívala pri stavaní domov, hospodárskych budov, pri dovoze dreva z lesa, vyvážaní hnoja na polia, pri žatve, kosení trávy, ale i pri pradení lanu, šúpaní kukuričných klasov atď. „*Toloka*” sa robila družne a veselo, čo vraj spôsobil už samotný charakter kolektívnej práce. I tu bolo záväzné stravovanie pomocníkov. Podobne ako v Poľsku od šľachticov, i na Ukrajine prichádzalo k zneužívaniu výpomoci zo strany dedinských boháčov a duchovenstva.⁵ *Toloku* uskutočňovala obec aj pre hospodárov, ktorí sa ocitli v ťažkých materiálnych podmienkach. Celoobernú „*toloku*” zvolávali aj pre spoločné potreby obce: pri budovaní a oprave školy, lekárne, kostola, cesty, mostov (Kuveňova 1966, s. 27–28).

U Bulharov je najrozšírenejším a najstarším názvom bezplatnej výpomoci *tlka*. Používal sa tiež názov *medžija*, (z tureckého „imece”), *mežo*, *meže*, menej rozšírené sú názvy *molba*, *char*, *pomošč*. V druhej polovici 19. storočia bol tento druh spoločnej práce – podobne ako v Rusku – štruktúrne zložitý a bohato rozvinutý. Uplatňoval sa vo všetkých oblastiach roľníckeho života: pri žatve, kosení, zbere úrody, vinobraní,

šúpaní kukurice, lúskaní slnečnicových semien, pri vystieraní tabakových listov, stavbe domu atď. Pomáhalo sa i pri rodinných obradoch, napr. pred svadbou chodili mladuchine kamarátky na *tlaku* tĺcť zrno, ktoré sa uvarilo na hostinu. Zvláštnosťou spoločnej výpomoci bolo, že sa jej zúčastňovala predovšetkým dospelá mládež (v niektorých oblastiach výlučne len mladí ľudia). Práca mala sviatočnú atmosféru, po jej skončení podávala hospodárova rodina pre všetkých tradičné jedlá (varenú kukuricu, bôb, k ťažším prácam mäso z ovce, kozy či kohúta). Najveselšie *tlaki* bývali v jeseni, kedy sa ponechávali na večery. V lete sa pomoc zvolávala na nedelne rána a predpoludňajšie hodiny malých sviatkov, kedy bolo zakázané pracovať na vlastnom majetku (Krstanova 1986).

Bulharská etnografia disponuje súdobými svedectvami o „zdedenej“ obyčaji bezplatnej výpomoci už z obdobia 19. storočia, čo svedčí o tom, že bola vžitá už i v predchádzajúcom storočí. Údaje o využívaní tejto obyčaje vrchnosťou pochádzajú už zo 14. storočia: listiny bulharských cárov dokladajú, že v Srbsku boli poddaní povinní kosiť s celou čeladou jeden deň na *tlku* v prospech vládcu (Krstanova 1986, s. 128). V Rodopách sa usporadúvali aj tzv. *obščestvennije medžiji* či *tlki*, pomocou ktorých sa obyčajne budovalo niečo pre spoločný prospech: stavali sa cesty, školy, chrámy a mosty. Ľudia stravovali majstrov, vozili stavebný materiál a ochotne zadarmo pracovali bez rozdielu veku a pohlavia. Táto tzv. *zadružnata rabota* sa organizovala vo sviatok a počas nej zvonili na kostolných zvonoch alebo bubnovali na tympan – atmosféra pripomínala svadobný deň (Krstanova 1986, s. 46).

V Srbsku sa bezplatná pomoc nazývala *moba*. Pre jej poskytovanie boli stanovené určité dni, napr. Deň sv. mučeníkov (22. marca), sv. Gabriela (8. apríla), Lazareva sobota a všetky piatky pred veľkými sviatkami. Boli to menej významné sviatky roka, kedy bolo zakázané pracovať na vlastnom hospodárstve, avšak cirkev povoľovala tzv. *mobu* (na povolenie kňaza mohla byť *moba*, zvolaná aj vo veľký sviatok). Výpomoc v prospech nemajetného človeka, ktorý nemohol podávať pohostenie, ale iba pálenku, sa nazývala *milosrdná moba* alebo *bohumilá moba* (Šichareva 1960, s. 162).

U Maďarov mala bezplatná jednorazová pomoc v Sedmohradsku názov kaláka, v Báčke móva, móba, inde *kompánija, segítség, koceta*.⁶ Bol to jeden z najrozšírenejších a najproduktívnejších druhov kolektívnej práce (Szabó 1979, s. 713). V roľníckom prostredí sa *kaláka* uplatňovala v každoročne opakovaných roľníckych prácach, v domácnosti, pri páračkách, spracovaní konopí a lanu, pri stavaní domu a pri všetkých situáciách, kde chýbali pracovné sily. Z obdobia feudalizmu sú historické doklady o využívaní tejto obyčaje pre verejné ciele, napr. pre ochranu riek, vydržiavanie vojska, povoznícke služby a pod. Využívali ich aj zemepáni na verejné práce, akými bolo kopanie kanálov, odvodňovanie močiarov, ťahanie lodí po rieke ap. Uplatňovali ich tiež obce a mestá na bezplatné plnenie rôznych služieb: na ochranu pred ohňom a potopou, údržbu prameňov, ciest, hrádzí, na výstavbu obce, stráženie viníc atď. (Tárkány – Szücz 1981, s. 620–627).

V Čechách nemala bezplatná pomoc jednotné pomenovanie. Názov *pobaba* bol zaznamenaný A. Václavíkom na Morave na Rožňovsku. Tu tzv. *hnojovou* či *nosačkovou pobabu* využívali už iba zámožní roľníci, ktorí mali vzdialené a pre záprah neprístupné pozemky. Rozhlásili v dedine, že sa bude u nich konať *pobaba* a v určený deň sa u nich zišlo až 30 mužov, ktorí boli pohostení raňajkami a pálenkou. Dostávali aj výdatný obed a po každom vynesení putne s hnojom dostal každý pol žajdlíka pálenky. Išlo o namáhavú prácu, pretože jedna putňa vážila 60 – 70 kg, avšak niekedy sa jej zúčastňovali aj silné ženy a dievky. Táto obyčaj pretrvávala do 20. rokov 20. storočia (Panák 1966, s. 183). K. Kadlec konštatoval, že u Čechov obyčaj vzájomnej pomoci pri poľných prácach značne zoslabla, avšak nezanikla. Z druhej polovice 19. storočia je údaj z Moravy, podľa ktorého si v žatve pomáhali roľníci tak, že sa pri mesiacíku zišlo aj 30 mládencov a dievčat s gajdošom. Popíjali pálenku darovanú od gazdu, veselo spievali a za hodinu zožali celé pole.

V Čechách a na Morave si nezištne a bez nároku na vrátenie pomoci pomáhali napr. aj pri stavbe nového alebo vyhoreného domu: každý kto mohol, doviezol fúru s materiálom, podporil vyhorelcov slamou, senom, obilím

i naturáliami a pomáhal stavať. Všetci boli za to pozvaní na obed, na ktorý sedliacky prispievali mliekom. Po skončení každej práce sa k hospodárovi zišli všetci pomocníci, aby sa napili piva a zajedli si chleba so syrom (Kadlec 1904, s. 81).

Niektoré prvky opísaných spôsobov spoločnej výpomoci možno zaznamenať aj v opisoch slovenských pracovných obyčají z 19. storočia. Božena Němcová píše o šúpaní kukuričných klasov v Ďarmotách, pri ktorej „jedna čelaď druhej pomáha“. Gazdiné navarili kukuricu, núkali pálenku a víno, zjednali cigánsku muziku a pri hudbe, niekedy i tanci, bielila čelaď kukuricu aj po polnoci. „Nočné to veselí trvá po kolik večerů“ (Němcová 1911, s. 135). Pavol Dobšinský si zas povšimol nočné roľnícke práce: „Nielen po celý Boží letný deň, ale na mnohých stranách k tomu i celé mesačné noci trávia pri kosbe, žatve a svážení úrody. Gazdinky takto úsilne sledujú pracovať podjaseň pri trení konôp na trliciach. V spolkoch (podčiarkla Z. Š.) na dvoroch i na druhých priestranstvách tieto práce konajú, a tu tiež nejedna trlica šteká a ohlasuje sa do mesiaca polopriesvitnou nocou“ (Dobšinský 1880, s. 52).

Kompletnejšie a staršie opisy spoločnej bezplatnej výpomoci ako i jej všeobecnejší názov, ktorý by sa používal bez ohľadu na konkrétnu pracovnú príležitosť, však nateraz postrádame. Uvedené vybrané príklady o existencii a fungovaní bezplatnej výpomoci v okolitých krajinách umožňujú načrtnúť jej všeobecnejšie základné spoločné rysy:

1. Výpomoc sa uskutočňovala **na pozvanie** hospodára (ľuďom v núdzi sa pomáhalo aj bez ich požiadania, podľa vlastného úsudku susedov, prípadne na základe rozhodnutia predstavenstva obce).

2. Výpomoc bola **jednorazová**, trvala najviac jeden deň, obyčajne však kratšie.

3. Vykonávala sa **spoločne**, za účasti všetkých dedinčanov.⁷

4. Bola **bezplatná**, nepočítalo sa s jej odpracovaním či s inou formou náhrady, neprepočítavala sa na odpracovaný čas ani na počet pracovných síl (každý z účastníkov však pracoval s vedomím, že v prípade potreby, odkázanosti, môže zvolať výpomoc na svoje hospodárstvo a bude mu poskytnutá)

5. Na záver práce pripravil hospodár **počastovanie pitím a jedlom**.

6. Pracovné stretnutie malo sviatočný a spoločenský charakter, v závere prerástlo v posedenie, príp. **zábavu** spojenú s tancom.

7. Práca sa uskutočnila v **nedeľu alebo vo sviatok**, príp. v noci.

Zaujímavé je, že vo väčšine uvádzaných prameňov sa odlišuje bezplatná výpomoc, o ktorú mohol požiadať ktokoľvek z dedinčanov, od výpomoci, pri ktorej sa očakávalo odpracovanie približne rovnakou mierou. Do druhej kategórie zaraďujú všetky práce, ktoré sa robili na základe výmeny, „požičania a vrátenia” pracovného výkonu. Dokonca ani výpomoc, pri ktorej tá istá skupina ľudí vykonávala ten istý druh práce (zber úrody, mlátenie a pod.) postupne na hospodárstve každého z účastníkov, sa do tohoto druhu výpomoci nezapočítavala (pozri Krstanova 1986, s. 85 a nasl.). Takáto výmena práce mala zvyčajne aj svoj ľudový názov, odlišný od hore spomínanej bezplatnej a nezištnej výpomoci. Po srbsky sa volala *pozajmica*, bulharsky *zamjanka*, *u zaem*, *zamena*, *otvrničkata*, *zareda*, *rednica*, *rednik*, po česky *na oplátku*, *na opuat*, *na odděuo*, *na odplatu*, *na odrábanie* atď. Do tejto druhej kategórie výpomoci autori zaraďujú i spriahanie ťažných zvierat a všetky druhy prác, pri ktorých sa prepočítavala vložená pracovná sila, záprah, náradie, mechanizmy atď.

Dnešný pohľad na oba spôsoby výpomoci vedie k názoru, že druhý spôsob bol spravodlivejší a umožňoval lepšiu, prehľadnejšiu kontrolu vynaloženej a obdržanej práce. Toto je však už takpovediac „trhová kalkulácia”. Prvý typ výpomoci (bez striktnnej kalkulácie reciprocity) obsahuje oveľa silnejší prvok kolektivismu. Ak by sa člen roľníckeho spoločenstva, ktorý prijal od ostatných pomoc, zdráhal v prípade potreby navzájom im pomáhať, sám by sa vylučoval z tejto spoločnosti, ku ktorej bol pripútaný všetkými životnými pomermi. Nabudúce by nemohol počítať so žiadnou spoluprácou dedinčanov. Tu sa obyčajové právo veľmi úzko stretávalo s morálkou (Kadlec 1904, s. 82). Avšak na druhej strane s narastajúcimi majetkovými rozdielmi a rastom trhových

vzťahov sa stávalo, že *toloka* či *pobaba* ako spoločná nezištná práca s hosťinou a zábavou sa postupne stávala privilegiom zámožnejších sedliakov. Tu už bola solidarita s chudobnejšími hospodármi narušená. Nemajetní roľníci si nemohli bohaté pohostenie pre pomocníkov dovoliť. (Biernacka – Wierzchowniowna 1950–51, s. 499).

Právny historik Karel Kadlec vyslovil názor, že princíp kolektivismu je staršou formou právnej organizácie spoločnosti. Niektoré obyčajovo-právne inštitúcie, medzi nimi i kooperačné združenia, pochádzajú podľa neho ešte z praslovanského obdobia. Svedčia o tom dve skutočnosti: 1. u všetkých slovanských národov prežívajú rovnaké obyčajovo-právne inštitúcie (aj u tých, ktoré navzájom nesusedia, napr. u Rusov a južných Slovanov), 2. názvy týchto inštitúcií sú u všetkých Slovanov zhodné či veľmi podobné (Kadlec 1904, s. 62).

Podľa toho by výmenu práce – najmä výmenu prác rôzneho druhu (akou sú napr. výpomoc pri kosení sena za výpomoc pri zbere zemiakov, práca s poťahom za ručnú prácu) – bolo možné klásť až do neskoršieho obdobia (Krstanova 1986, s. 149).

Skutočnosť, že k základným charakteristikám občiny, ako rodovej tak i susedskej, patrí to, že fungovali ako jedna hospodárska jednotka, by tomuto konštatovaniu nasvedčovala. V susedskej občine sa aj v čase jej najrozvinutejšej podoby v období feudalizmu popri určitej majetkovej jednote zachovávalo aj spoločné vykonávanie niektorých prác (Botík 1994, s. 412). Aj v období feudalizmu si občiny udržiavali kolektívnu zodpovednosť pred vrchnosťou a spolupráca v nich bola podmienená i nedostatočne vyvinutým, extenzívnym spôsobom hospodárenia.

V stručnosti opíšeme, aké boli jednotlivé prvky tradičnej výpomoci v 20. storočí:

1. Požiadanie o výpomoc zo strany hospodára alebo dohoda o poskytnutí pomoci pre človeka v núdzi či v práci pre spoločné dobro sa zachovali, stratili však svoju obradnú formu. Pribudlo k nim dohováranie si výpomoci medzi konkrétnymi hospodárstvami ručnej práce a pod., ktoré si miestami zachovali špecifické obyčajové formy (Horváthová 1974, s. 282).

2. Výpomoc bola i v tomto storočí jednorazová, najmä pri tzv. dokončovacích, finálnych prácach na individuálnom hospodárstve (pri zbere úrody pred búrkou, po dokončení práce na vlastnom hospodárstve ap.). Avšak z hľadiska dlhšieho časového záberu možno vytypovať spolupracujúce skupiny hospodárstiev, ktoré si poskytovali výpomoc dlhodobo. Pri prácach pre spoločný prospech obce sa vyskytovali jednak jednorazové práce (ťažba dreva pre potreby školy, úprava ciest ap.), jednak dlhodobé (stabilné), pri ktorých sa postupne vystriedali všetky domácnosti v obci (protipožiarna stráž, hájenie polí, niekde kopanie hrobov ap.).

3. Výpomoci sa spravidla nezúčastňovalo celé spoločenstvo, ale len členovia určitých spoločenských skupín: príbuzenskej, susedskej, majetkovej ap. Prívlastky *rodinná, susedská, príbuzenská, dedinská atď. výpomoc* vypovedajú o zložení účastníkov výpomoci, o prevládajúcich väzbách. Pri jednej pracovnej príležitosti sa však len zriedka vyskytovala „čistá“ kooperujúca skupina: účastníci výpomoci boli s rodinou, v prospech ktorej pracovali, pospájaní často viacerými, odlišnými väzbami (napr. pri mlátení obilia mohol vypomáhať sused, ktorý bol zároveň bratancom i kmotrom hospodára). Tento fakt spôsoboval, že v priebehu výpomoci sa v kľúčových momentoch uplatňovali odlišné spôsoby správania sa medzi spolupracujúcimi podľa toho, z akých sociálnych skupín pochádzali (Kandert 1969:215). Postupom času sa však isté druhy prác stali charakteristické pre ľudí s istými spoločenskými väzbami. Napr. na zabíjačke ošípanej sa zúčastňovali prevažne najbližší príbuzní, záverečné poľné práce v prípade ohrozenia úrody búrkou pomáhali dokončiť susedia s poliami a pod.

4. Dôležitou otázkou je problém vyžadovania reciprocity pri výpomoci, otázka návratnej výpomoci či jednostrannej pomoci pre tých, ktorí sú na ňu odkázaní (Škovierová 1999).

5. Ďalším charakteristickým znakom výpomoci boli spoločenské obyčaje, z nich najmä pohostenie všetkých zúčastnených na záver spoločnej práce – *oldomáš (počasna, ucteňje, hostina)*. V súvislosti s vonkajšími znakmi niektorých prác nadobudlo pohostenie špecifické pomenovanie: napr. po

páračkách sa robieval *dodrapek*, *homola*, po žatve *dožinki*, hostina po zabíjačke bola *karmina*, *svinskí taňec*, *sautanc*, *disnótor* ap. Ak trvala výpomoc celý deň, ponúkali domáci stravu aj v priebehu dňa. Pri dlhodobej práci sa robievalo osobitné počastovanie (spojené príp. s obdarovaním) po každej význačnejšej pracovnej fáze (*rohové*, *uhlové* po vystavení prvého uhla na dome, *pjerkové* po postavení *pierka*, čiže stromčeka na dokončenom krove ap.). Oldomáš bol prejavom vďaky za vykonanú prácu a vyjadroval spokojnosť s ňou. Spoločná konzumácia spojená s komunikáciou, príp. zábavou posilňovala v účastníkoch vedomie spolupatričnosti a tlmila vzájomné napätia. V lepšie situovaných rodinách sa robieval bohatší oldomáš, a to z dvoch dôvodov: pracovná zaneprázdnenosť na veľkom majetku nedovoľovala vrátiť vždy pomoc rovnakou formou a bohaté pohostenie zvyšovalo rodine prestíž v spoločenstve. Norma o poskytovaní pohostenia je i v súčasnosti natolko záväzná, že hostina sa usporadúva i v prípade, keď náklady na ňu prevyšujú hodnotu vykonanej práce (napr. pri spoločných páračkách). V týchto prípadoch však v motivácii prevládajú spoločensko-prestížne a komunikačno-zábavné dôvody.

6. Spoločenský charakter mala každá zo spoločne vykonávaných prác v rámci výpomoci. Spoločenský prvok bol umocňovaný i záverečným posedením, oldomášom zábavou. Viacej spoločenských a zábavných prejavov, akými boli spev, rozprávanie, návštevy s maskami, zábava a tanec s muzikou, sa vyskytovalo pri výpomoci vykonávanej v neskorom jesennom a zimnom období (napr. pri šúpaní kukurice, varení lekváru, páračkách, zabíjačke). Na zachovávanie spoločenských obyčají pri spoločnej práci malo vplyv zloženie účastníkov výpomoci: prítomnosť mladých ľudí ich znásobovala. Niektoré práce mali i sviatočný charakter, napr. spoločné práce na obecnom majetku, akými bol napr. zber sena na spoločnej lúke (Filová 1975, s. 952).

7. V 20.storočí sme v tradičnom materiáli nezaznamenali spoločnú bezplatnú prácu, ktorá by sa vykonávala v nedeľu alebo vo sviatok. Naopak, iba v posledných rokoch sa na dni

pracovného voľna presúva spoločné vykonávanie prác, na ktoré kvôli zamestnaniu mimo obce nemajú obyvatelia vo všedný deň čas. Keď sa tak deje v nedeľu a vo sviatok, stretáva sa toto počínanie s odsúdením najstaršej generácie.

Keď zhodnotíme fungovanie tradičnej bezplatnej výpomoci v 20. storočí na základe horeuvedených znakov, môžeme konštatovať, že výpomoc bola chápaná v oveľa širšom zmysle, jej druhy sa rozrástli a značne sa zväčšila i škála jej prejavov. Rozrástla sa najmä výpomoc, ktorej základom bola reciprocita. Tento spôsob výpomoci sa najviac využíval pri kosení sena, v mlátení obilia, pri pestovaní a zbere zemiakov, pri šúpaní kukurice a v domácich spracovateľských prácach.

Veľmi zaužívanou bola výpomoc medzi dvomi či viacerými roľníckymi hospodárstvami na základe výmeny práce, pričom mohlo ísť o prácu rovnakého, častejšie však rôzneho druhu (napr. výmena ručnej práce za prácu s potahom). Pri jej vrátení sa hodnotil vklad ľudskej sily, záprahu, mechanizmov atď. Bezplatná výpomoc bez očakávanej reciprocitu, s podobnými znakmi a organizáciou práce, aké boli opísané v prvej časti nášho príspevku, fungovala v 20. storočí len v obmedzenej miere (pri stavaní nového domu vyhorelcom, pomoci v žatve rodine zomrelého hospodára a pod.). Výnimkou bola pomoc pri stavaní domov a hospodárskych budov, pri ktorých sa doprava stavebného materiálu a menej odborné práce spočiatku zabezpečovali len pomocou príbuzenskej a susedskej pomoci (Bogatyrev 1934–35, Mjartan 1974, s. 22, Pranda 1986).

V prvej tretine 20. storočia bolo špecifickou príležitosťou ubíjanie hlinenej podlahy⁹, v posledných rokoch pomocné práce pri murovaní stien, betónovej podlahy a stropov. Druhým okruhom bezplatnej pomoci boli menej náročné jesenné práce, pri ktorých u účastníkov prevládla motivácia komunikácie a zábavy. Takými boli napr. šúpanie kukuričných klasov, varenie lekváru, páračky atď. Keď sa ich zúčastnili aj mládenci, nadobúdali tieto pracovné príležitosti charakter záletov. Stávalo sa, že boli vyhradené iba mládeži. Tieto pracovné príležitosti boli ukončené oldomášom, príp. i zábavou. V súčasnosti miestami pretrvávajú ešte páračky s komu-

nikačno-zábavnou, ale i prestížnou funkciou (očakávaný je bohatý oldomáš , čo je niekedy i prekážkou ku zvolaniu spoločnej práce). Do tohoto okruhu zaraďujeme i stále zachovávané zbierky potravín na prípravu svadobnej hostiny, ktoré dávnejšie poskytovali všetky rodiny v obci (Jakubíková 1986). Spolu so spoločnou prípravou cestovín do svadobnej polievky, zaužívanou na južnom Slovensku, majú v súčasnosti pozmenenú funkciu (ženy sa pred svadbou hostia, žartujú, klebetia a veselia sa).

Tretím okruhom boli práce dedinčanov pre spoločný prospech celej obce, ktoré sa mohli robiť dvojakým spôsobom:

1. spoločne a v jednom čase (napr. oprava mosta, čistenie obecného pasienku, kosenie obecnej lúky);

2. práce dlhodobého charakteru, pri ktorých sa v cyklickej následnosti postupne striedali všetky rodinné hospodárstva (pomocné stráženie obce, pasenie dobytku a pod.).

Spoločné práce pre prospech obce boli podporované a odporúčané i štátom (Novák 1924) a uchovali sa do posledných rokov vo forme dobrovoľných aktivít zameraných na údržbu a skrášľovanie okolia.

Z horeuvedených poznatkov vyplýva, že bezplatná spoločná výpomoc bez očakávania recipacity, zväčša ukončená i pohostením, sa v našom storočí najdlhšie zachovala pri pomoci človeku v núdzi, pri príležitostiach, kde prevážila motivácia zábavy a v prácach pre spoločný prospech obce. Sú to napospol príležitosti, ktoré sú v kontexte s tradíciami vzájomnej pomoci na Slovensku a tiež s tradíciami výpomoci v okolitých krajinách strednej a východnej Európy.

Poznámky

¹ Historické pramene sú vhodnejšie pre štúdium vzťahov a právnych záväzkov medzi ľuďmi, pochádzajúcimi z rozdielnych, nerovnocenných spoločenských vrstiev, napr. záväzky medzi zemepánom a poddanými alebo zamestnávateľom a zamestnancami vôbec. O organizácii práce medzi ľuďmi stojacimi na približne rovnakej majetkovej úrovni, o vzťahoch medzi nimi sa máločo dozvedáme, aj keď niektoré archívne pramene (napr. súpisy a testamenty, dokumentujúce nedostatočné vybavenie hospodárstiev) môžu dokladať nutnosť spolupráce medzi jednotlivými hospodárstvami.

² T. Dobrowolska a E. Duszenko uvádzajú vo svojej štúdiu historické, etnografické, jazykovedné a encyklopedické pramene, ktoré dokladajú rôzne charakteristiky týchto termínov. Podľa toho pobaba a tloka môžu byť:

- „dobrovoľná práca spojená s počastovaním a tancami”,
- „zábava v nedelu ako náhrada za bezplatnú prácu (najmä v žatve)”,
- „druh poddanskej povinnosti”,
- „spoločná jednodňová pomoc všetkých susedov jednému pri žatve alebo dovoze bremien, vždy bezplatná, iba za počastovanie”,
- „záväzok že roľníci poskytnú pomoc páňovi v čase súrnejších prác”,
- „hostina po driapaní peria” atď.

Robiť niečo „z pobaby” (napr. starať sa o pracovne nespôsobilého človeka) znamenalo robiť to zadarmo (Dobrowolska – Duszenko 1984, s. 135–137).

³ Pozri v periodiku *Prace i materialy etnograficzne* 8. – 9., 1950–51, štúdie K. Zawistowicz-Adamskej, M. Biernackej, A. Wierzchoniównej, A. Jaskulanky, M. Skrzosównej, H. Świątkowskiego, M. Szubertovej, B. Baranowskeho.

⁴ Odpovedami na „Program zberu informácií o roľníckej pozemkovej občine”, ktorý rozpracovala v r. 1877–1878 Ruská geografická spoločnosť, bol získaný etnografický materiál z 29 gubernií. M. M. Gromyko ho spracoval v samostatnej štúdiu (GROMYKO 1981).

⁵ „Nehanebne používalo toloku i duchovenstvo. Kruto odsudzujú každú prácu vo sviatok, cirkevníci v určité dni cirkevných sviatkov robili „toloku na cerkvu”. Pomocou bezplatnej práce obrábali dosť značné plochy zeme. Takú „toloku na cerkvu” ľudovo často volali „popivskimi praznikami” (Kuveňova 1966, s. 28).

⁶ V odbornej literatúre sa uvádza, že názov kaláka pochádza zo zmeneného či prispôbeného rumunského slova v maďarčine, koceta je zasa slovanského pôvodu (Szabó 1979, s. 713). Ponúka sa tu však aj porovnanie termínov kaláka a slovanského toloka či maloruského klaka, ktoré cituje vo svojej práci K. Kadlec (pozri Kadlec 1904, s. 79). Tiež názov móba je príbuzný južnoslovanskej móbe a bulharskému termínu molba, čo znamená prosba (Kadlec 1904, s. 80, Krstanova 1986, s. 43).

⁷ Odborná literatúra uvádza, že v Bulharsku v Rodopách sa výpomocou zúčastňovalo 100–200 ľudí (Krstanova 1986, s. 47), v Srbsku až 200–400 ľudí (Šichareva 1960). Je ťažké predstaviť si takéto množstvo ľudí, ako pracujú na jednom poli či hospodárstve. Domnievame sa, že skôr ide o počet obyvateľov, resp. pracovných síl, z ktorých sa mohla vytvoriť skupina pomocníkov.

⁸ Viacerí etnológovia v súvislosti s výpomocou ani nehovoria o reciprocite ako takej, ale len o snahe dosiahnuť ju (Sik 1988, s. 11–13).

⁹ Domáci pripravili a rozsykali hlinu na podlahu, pozvali mládež, zabezpečili muzikantov a usporiadali v nových miestnostiach tancovačku. Mohli ju prípadne aj zopakovať, dovtedy, kým zem nebola dostatočne pevná. Konečnú úpravu dlážky si vykonali sami.

Literatúra

- BARANOWSKI, Bohdan: *Slady współdziałania na wsi z XVII. i XVII. wieku*. Prace i materiały etnograficzne r. 8-9, 1950-1951, s. 681-718.
- BIERNACKA, Maria-WIERZCHONIOWNA, Aurelia: *Pomoc sąsiedzka przy robotach rolnych*. Prace i materiały etnograficzne r. 8-9, 1950-1951, s. 483-513.
- BOGATYREV, Piotr: *Príspevky k studiu lidových obradů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi*. Národopisný věstník československý r. 27-28, 1934-1936, s. 83-96.
- BOTÍK, Ján: Heslo "občina". Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, 1. diel. Bratislava, Veda 1995, s. 412.
- DOBROWOLSKA, Tereza - DUSZENKO, Alzbieta: *Pobaba - forma pomoci wzajemnej*. Etnografia Polska, t. 28, z. 1, 1984, s. 132-156.
- DOBŠINSKÝ, Pavol: *Prostonárodné obyčaje, povery a hry slovenské*. Martin 1880
- FILOVÁ, Božena: *Spoločenský a rodinný život*. In: *Slovensko 3, Ľud, II. časť*. Bratislava, Veda 1975, s. 947-984.
- GROMYKO, Michail M.: *Obyčaj pomoceŭ u russkich krest'jan v 19. v*. Sovetskaja etnografija, č. 4, 1981, s. 26-38; č. 5, s. 32-46.
- HORVÁTHOVÁ, Emília: *Duchovná kultúra*. In: Mjartan J. a kol.: *Horehronie II*. Bratislava, Veda 1974, s. 245-371.
- JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Účasť lokálneho spoločenstva na svadbe na Slovensku*. Národopisné informácie č. 2, 1986, s. 51-67.
- KADLEC, Karel: *O kooperačních sdruženích v právu slovanském*. Sborník věd právních a státních r. IV., 1904, s. 64-87.
- KANDERT, Josef: *Výpomoc při jarních pracích*. Český lid, roč. 56, 1969, s. 211-215.
- KOMOROVSKÁ, Veronika: *Formy vzájomnej výpomoci v minulosti a dnes*. Slovenský národopis roč. 21, 1973, s. 573-577.
- KOSVEN, Mark Osipovič: *Semejnaja obščina i patronimija*. Moskva 1964.
- KRSTANOVA, K.: *Tradicii na trudovata vzaimopomošč v blgarskoto selo*. Sofia 1986.
- KUVEŇOVA, O.F.: *Gromadskij pobut ukrajinskogo seljanstva*. Kijev 1966.
- MJARTAN, Ján: *Ľudové staviteľstvo*. In: MJARTAN, Ján a kol.: *Horehronie II*. Bratislava 1974, s. 11-118
- NOVÁK, Ján: *Rukováť obecných starostov*. Bratislava 1924.
- NĚMCOVÁ, Božena: *Uherské město (Ďarmoty)*. Národopisný obrázek (1858). In: *Sebrané spisy B. Němcové, sv. X.*, Praha 1911.
- PANÁK, Karel: *Sousedská svépomoc při hospodářských, domácích a lesních pracích*. Časopis Moravského musea r. LI., 1966, s. 181-194.
- PRANDA, Adam: *Význam pretrvávania inštitúcie vzájomnej výpomoci*. In: *Socializace vesnice a proměny lidové kultury*, sv. 1, Ed.: V. Frolec. Uherské Hradiště 1981, s.171-190;
- PRANDA, Adam: *Tradicie vzájomnej výpomoci pri stavbe domu a jej súčasný význam*. In: PRANDA, Adam a kol: *Spôsob života družstevnej dediny*. Bratislava 1986, s.42-56;
- SATURNÍK, Teodor: *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*. In: Niederle, Lubor: *Slovanské starožitnosti, díl II.*, sv. 2, Praha 1934.
- SIK, Endre: *Az "örök" kaláka*. Budapest 1988.
- ŠICHAREVA, M.S.: *Sel'skaja obščina u Serbov v XIX. - načale XX. v.v*. Slavjanskij etnografičeskij sbornik r. 62, Moskva 1960, s. 110-164.
- ŠKOVIEROVÁ, Zita: *Vzájomná výpomoc, dobročinnosť a ich morálne a sociálne súvislosti*. In: *Tradicia, etika a civilizačné zmeny*. Ed. Kornélia Jakubíková. Bratislava 1999, s. 70-78.
- TÁRKÁNY-SZÜCZ Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest 1981.
- VLASOVA, I. V.: *Obščina i obyčnoje pravo u russkich krest'jan severnogo Priuralja (XVII-XIX v.)*. In: *Russkije. Semejnyj i obščestvennyj byt*. Moskva 1989.
- ZELENIN, Dmitrij: *Russische (Ostslawische) Volkskunde*. Berlin und Leipzig 1927.
- ZAWISTOWICZ-ADAMSKA, Kazimiera: *Pomoc wzajemna i współdziałanie w kulturach ludowych*. Prace i materiały etnograficzne r. 8-9, 1950-1951, s. 1-154.

Summary

I Scratch Your Back, You Scratch Mine Volunteer Work in Slavic Peasant Communities

Volunteer work for a particular family within a local community has had a long tradition among Slavic peasants. It was offered when there was no workforce, where there was poor farming equipment or when there was a difficult family situation. It also included reciprocal work on farms, and activities for the common benefit of the municipality. In Slovakia, the range of this form of work increased in the 20th century, while the reciprocal exchange of services witnessed the biggest rise. Relatives, neighbours and other villagers created groups that gradually did all the work on the farms of each participant. This work included harvesting, mowing, planting and collecting potatoes, shucking corn, food production, and other tasks. Mutual help among two or more farms (for example, with cattle or collecting crops) was very common. The payback always considered the input of human force, animals, and equipment or machinery. This type of work is one of the oldest formal elements, dating back to previous centuries, and was common especially in autumn. Work like plucking feathers or cooking jam were, at the same time, an occasion for common entertainment. Another manifestation of help was offered to people in need. This included collecting money and goods for people who had lost their house during a fire, helping a sick breadwinner, building a house, delivering building material, bringing wedding presents, and other things. Weddings were also occasions to show social status. Besides helping with cooking and wedding preparations, weddings also meant common entertainment. The third area of help was work for the common benefit of the whole municipality, such as building and maintaining roads, bridges and other facilities. This work also included the common maintenance of municipal meadows or pastures. All these activities show the vital integrity of rural communities in Slovakia.

Vodný mlyn a jeho terminológia v slovenčine a v slovanských jazykoch

Kultúrno-historické súvislosti vzniku a rozšírenia mlynov môžeme sledovať z viacerých aspektov európskeho kultúrneho priestoru. J. Le Goff pri analýze technického pokroku stredovekej Európy zaradil medzi „najpozoruhodnejšie a najrevolučnejšie stredoveké vynálezy“ vynález a predovšetkým rozšírenie vodného mlyna (Le Goff 1991, s. 202–203). Hydraulický mlyn, ktorý sa v Európe všeobecne rozšíril v období medzi 11. – 14. storočím, je zdokonalenou verziou vodného mlyna rozšíreného v Malej Ázii a stal sa technickým dedičstvom Rimanov. Popísal a nakreslil ho rímsky autor Marcus Vitruvius vo svojom diele *Desať kníh o architektúre* okolo roku 30. pred n. l. Na rozdiel od tzv. mlyna gréckeho, označovaného aj ako mlyn ázijský, turecký, má vertikálne vodné koleso, ktoré je upevnené na horizontálnom hriadeli a ozubenými kolesami sa otáčavý pohyb prenáša na vertikálnu os, „vreteno“ mlecieho mlynskeho kameňa. Územné rozšírenie jednoduchšieho gréckeho mlyna v Európe je zhruba vymedzené kultúrno-geografickou hranicou Balkánu, vyskytuje sa v Grécku, na dnešnom území Rumunska a Bulharska, ale aj v severnej časti Európy. V Rusku tieto mlyny nazývali *mutóvka*, na rozdiel od mlynov s vertikálnym vodným kolesom, ktoré sú tu doložené neskôr a pokladajú ich za mladšie, a ktoré nazývali *meľnica*, *nemeckoje koleso* (Hanušín 1974, s. 92). Samotné označenie konštrukcie mlynov signalizuje rôzne cesty transmisie a percepcie uvedených technických riešení, podobne ako v prípade veterných mlynov pomenovanie mlyn nemecký, resp. holandský.

Predchodcami vodných mlynov boli ručné rotačné mlyny, označované ako žarnovy. Archeologickými nálezmi sú doložené od neskorolaténskeho obdobia, ich zdokonalenie a všeobecné rozšírenie sa dáva do súvislosti s vplyvom keltskej a rímskej provincionalnej kultúry (Mruškovič 1992, s. 96–98). Žarnov,

ktorého základ tvorí dvojica kameňov, sa stal aj základom mlecej sústavy mlynského stroja vodných mlynov, označovaných ako mlynské kameňové zloženie. Ručné rotačné žarnovy boli v Európe všeobecne rozšírené od obdobia raného stredoveku nielen v aristokratickom prostredí (hradiská), ale aj v prostredí ľudovom, kde sa udržali popri technicky dokonalejších vodných mlynoch v malých roľníckych hospodárstvach až do konca 19. storočia, výnimočne, najmä v horskej karpatskej oblasti, až do polovice 20. storočia (*Etnografický atlas Slovenska* 1990, s. 29, 103).

Vodný mlyn prenikol na naše územie pravdepodobne vo veľkomoravskom období, a to z franskej a panónskej oblasti obývanej Slovanmi (Kučera 1974, s. 178, Hanušin 1970, s. 180–181, 1979, s. 9–10). Pre porovnanie, vo Francúzsku sú napr. prvé vodné mlyny doložené už v 6. storočí, v Anglicku v 8. storočí, v 9. storočí u južných Slovanov v Korutánsku, v druhej polovici 10. storočia, resp. hodnoverne z r.1100 a 1140 na území Čiech, r. 1150 na území Moravy (Štěpán – Křivanová 2000, s. 12–13), v polovici 12. storočia v Poľsku (r. 1145), v 13. storočí, r.1267 v Rusku atď. (pozri Hanušin 1979, s. 9–10, Feldhaus 1914, 718–722, Frančić 1954, s. 79–83).

Písomné doklady o existencii vodných mlynov na našom území sú známe z konca 11. storočia, resp. z prvej polovice 12. storočia. Na území starého Uhorska sa ako najstarší údaj o vodných mlynoch uvádza rok 1015, hodnoverne sú doložené dva mlyny na majetkoch tihanyuského opátstva v r. 1055. V súpise majetku kláštora v Panonhalme sa v rokoch 1083–1095 uvádza sedem vodných mlynov a konečne r.1108 sa spomína mlyn dömöšskej kapituly (Hanusin 1970, s. 180, cituje aj ďalšie pramene a autorov). Presnejší a jednoznačný je údaj z r. 1135, kedy sa píše o mlynskom mieste (locus molendini) i mlynárovi Scykonovi v obci Pavlová na dolnom Hrone, v majetku benediktínskeho kláštora v Bzovíku (Hanusin 1979, s. 11). Z r.1138 máme doklad o troch mlynoch na rieke Žitave v osade Vten pri Marcelovej, z r.1158 mlyn v zaniknutej osade Zamto pri Leviciach na rieke Kompa a r.1164 mlyn na dve zloženia opäť na Žitave v Slepčanoch. Pre nasledujúce storočie je

písomne doložených už celkove 151 vodných mlynov na území dnešného Slovenska. Ich najväčšiu koncentráciu sledujeme na vodných tokoch južného, resp. juhozápadného Slovenska a v oblasti Spiša.

Vodné mlyny predstavovali v tomto období nielen hospodársky a technický prínos, ale mali aj obrovský civilizačný a kultúrny význam. Na naše územia prenikali s postupom feudalizačného procesu zo slovanského Zadunajska sprostredkované cez východofranskú sféru moci (Hanušín 1979, 10–11). Zároveň dokumentujú o. i. dôležitú civilizačnú úlohu stredovekých kláštorov. Vodné mlyny nahradili namáhavú, priam otrockú prácu na ručných obilných mlynoch, žarnovoch, spojenú so získavaním múky na každodenný chlieb. Ich pomerne veľký výkon umožňoval spracúvať zvýšenú produkciu obilovín najmä na veľkých kráľovských, resp. feudálnych majetkoch.¹

Predpokladá sa, že slovanské pomenovanie „mlyn“ z latinského *molina* cez nemecké *mulin* prevzali zo Slovanov ako prví predkovia Čechov, keď prišli do styku s Nemcami, teda pred rokom 750. Z obdobia 10. storočia sú doložené viaceré vodné mlyny v chorvátskej Dalmácii. Maďarský filológ Elemír Moór na základe systematických výskumov slovanskej terminológie sa nazdáva, že základná mlynárska slovanská terminológia sa vyvinula v 10. storočí v Zadunajsku, kde žili Slovania pred príchodom Maďarov. Okrem starších civilizačných slov prevzali Maďari od Slovienov aj mlynské názvoslovie, čo dokladá maďarským mlynárskym názvoslovím i zachovanými pomiestnymi názvami (Hanušín 1979:10).

Vodné mlyny sa začali stavať na vodných tokoch s dostatočne silným a vyrovnaným prietokom vody. Išlo o mlyny na brehoch riek so spodným dopadom vody na lopatky kolies. So zavedením kolies na vrchnú vodu sa mohli vodné mlyny stavať aj na menších vodných tokoch, na miestach s vhodným spádom. Okrem prívodu vody na koleso, teda náhonovej sústavy mlynov, tvorí ich konštrukciu aj sústava prevodová. Ňou sa mení pomocou ozubených kolies horizontálny otáčavý pohyb vodného kolesa a jeho hriadeľa na otáčavý vertikálny pohyb

mlynského vretena a mlecieho kameňa. A napokon je to pracovná sústava mlyna, označovaná ako mlecia, ktorú tvorí jeden pár mlecích kameňov na mlynskom lešení, spodný statický, vrchný otáčavý, spolu s osievacím múčnym mechanizmom.

Náhonová sústava mlyna predstavuje prívod vody z vodného toku k vodnému kolesu. Tvorí ho najčastejšie umelý kanál – *náhon*, ktorý so starým *materským* vodným tokom vytvára mlynský ostrov. Mlynský náhon sa označuje aj ako *priekopa*, mlynská *priekopa* (r.1208), u Slovincov *strúga*. Na vhodnom mieste rieky či potoka postavili *hať*, *hrádzu*, *jaz*, *splav*, *hám*, česky *jez*. Na Orave hať zrubovej konštrukcie vyplnili kamením, nazývali ju *skriňa*. Vzduťú vodu od hate odrážali do náhonu, nazývaného aj *mlynský jarok*, *mlynský potok*, *priekopa*. Množstvo a prietok vody do náhonu regulovali odbernými stavidlami, *stavnicou*, *zástavnicou*. Naopak, prebytočnú vodu z náhonu vypúšťali odľahčovacími stavidlami, ktoré sa nazývali *výpust*, *opust*, *fludrik*.

Pred vodnými kolesami stavali drevený, neskôr aj murovaný žlab, *lamfešt*, *žlab*, *žleb*, *burknicu*, v Čechách takisto nazývaný *lamfešt*, alebo *vantroky*, *vantrkový žlab*, u Slovincov *vodno korito*, *mlynsko žlebovje*, *plúder*, poľsky *koryto*. Prebytočnú vodu odvádzať *jalový žlab*. Prívod vody na koleso regulovali stavidlá, *zástavnica*, *odrážka*, *vyrážka*, *skočnica*, *rampúch*, v Poľsku *zastawka*. Najčastejšie sa vyskytovalo stavidlo s dvoma *oknami* pred kolesom, jedným kolesovým, mlynským, druhým *slepým*, *pustým*, *jalovým*. Vtok vody na koleso sa reguloval zdvihnutím alebo spustením *stavnice*, *šúbora*, u Slovincov *zapornice*, (ktoré boli stavané vedľa seba podľa počtu kolies na drevenom krytom mostíku), alebo zdvinitím výkyvnej *skočnice*, *zrážky*.²

Vodné kolesá sa konštruovali na spodný náhon, *spodové*, *lopatové*, *šajfové*, *klepetové*, *hrebeňové*, *hrebenáč*, česky podobne *lopatník*, *hrebenáč*, *vlk*, *povodní kolo*, slovensky *vodno kolo z lopatami* (*vodnu*, *zunajnu*, *lopatnu*), poľsky *podsiębierne*, ukrajinsky *pidlivni koleso*. Sú geneticky staršie, s menšou účinnosťou ako novšie, výkonnejšie kolesá na vrchnú vodu,

nazývané aj *vrchové, korcové koleso, korčiak*, česky *korečník, sklípkové kolo*, slovinsky *na korec*, ukrajinsky *nalivni vodiane koleso, nalivni mlin*. Rozšírili sa od polovice 14. storočia, ich účinnosť bola zhruba dvojnásobná, dosahovala 60–75%. Priemer mávali asi 4 metre, šírku 80 cm a hĺbku venca 30 cm. Otáčali sa na masívnom vodorovnom hriadelí, (*val, velňa*), obyčajne z dubového dreva. V českej terminológii sa takisto najčastejšie vyskytuje názov *val*, rovnako u Poliakov, Rusov a Ukrajincov, u Slovincov *vreten, ureten*.

Spodové kolesá bývali jedno- alebo dvojvencové, pri lodných mlynoch aj s väčším počtom *vencov, kruhov*, ktoré nesú po obvode priečne dosky, *lopatky, klepetá*, nazývané aj česky *peření*. Na hriadelí sú upevnené pomocou *ramien, krížov*, ktoré sú do hriadeľa buď *zadlabané, na dlab*, alebo *obkročné, resp. vzperné*. U Slovincov sú ramená *mataruge, mataružnce, motoroge*, vence kolesa tvoria *krvine*, u nás *krivice* alebo *bahrá, kruhy*, ukrajinsky *obod, obodok*. Kolesá na vrchnú vodu, korcové, poľsky *nasiębierne*, majú na vnútorných stranách krivíc žliabky, *jarky, falce*, do ktorých sa vkladali doštičky korcov. Korce sú uzavreté debnením, (*dno, podošva*), spodná doštička je *snoza, šufľa*, horná *korcovka, korec*. Ukrajinsky sa korce nazývajú *kovši (skriňki)*, do nich zhora padala a naberala sa voda zo žlabu. Výkon vodného mlyna závisel od prietokového množstva vody a výšky spádu. Starí mlynári zo skúsenosti vedeli, že „sto sekundových litrov na výšku jedného metra dáva silu jedného koňa. Spád, *zvýšku, skok* vody merali na *strevice*.

Hriadel, *val*, je uložený na oboch koncoch v ložisku cez kovovú os, *čap* so železnou doskou, *lopatinou, piestom*. V záreze hriadeľa je upevnená kovovými obručami, nazývanými *zdery*. Slovinsky sa os označuje *štekl, šjakl*, spolu s lopatinou *štekl-lopata*. Obruče sú *obroče*, alebo *rinki*, drevené klíny nazývajú *kajle, zagojzde*. Os, *čap*, česky *čep*, leží v ložisku, *hlavničke* či *vankúši*, v Čechách aj *shlavíčko*, ktorá je vložená do drevenej *hlavnice*, česky *shlaví*, slovinsky *logar, pouza*. Hlavnica ležala na dvoch brvnách, zvaných aj *jarmo, klietka*, alebo *mostík* či *šibenky*, v Čechách *remlíky*. Vodné koleso sa niekedy nachádzalo v obmurovanom priestore, ktorým chceli zabrániť

zamrznutiu vody v zime. Nazýval sa *kolesovňa*, *rášťovňa*, *rášťubňa*, na východnom Slovensku *srub*, *izbica*, v Čechách *lednice*.

Prevodovú sústavu mlynského stroja predstavujú ozubené prevody, ktorými sa mení smer a rýchlosť otáčania, teda otáčky pracovnej časti mlyna, ktorou sú mlynské kamene. Základom je veľké *palečné koleso*, obyčajne asi o tretinu menšie ako priemer vodného kolesa. Palečné koleso je upevnené v hriadeli zadlabanými ramenami, podobne ako koleso vodné. Tvorí ho *krivice*, *bahrá*, zošité drevenými klincami. *Paleczne kolo* majú aj Poliaci, Ukrajinci ho označujú ako *zubčaste koleso*, *obolok z kilkami*. Koleso malo osadené zuby, *palce* na boku, na líci venca, nazývalo sa *lícne palečné koleso*, česky aj *lícník*. Zriedkavejšie sa vyskytovalo palečné koleso so zubami *na chrbte*, *na čele*, *hrebni venca*, *čelné*, resp. *chrbtové koleso*, česky *čelník*. Zuby lícneho kolesa zapadajú do ozubenia, *ciev pastorka*, pevne zabudovaného do zvislého železného *vretena*. Česky je to podobne *pastorek*, alebo aj *lucerna*, *kladnice*, na Morave *cévník*, slovensky *papreslica*. Aj ukrajinský vodný mlyn mal *vereteno*, na ktorom sú drevené „*palički-civi*“ medzi dvoma železnými kruhmi, u nás nazývanými aj *kotule*, *taniere*, slovensky *kargle*. Železný pastorok sa nazýval aj *tríb*, poľsky *kola trybowe*.

Sústavu palcov a ciev nazývali *náboj*. *Postaviť náboj*, zosúladiť chod prevodového mechanizmu, bolo jednou z podmienok majstorskej skúšky v cechoch. Pri zložitejších viacnásobných, *dupľovaných* prevodoch, napr. v lodných mlynoch, sa k veľkému *lícnemu* palečnému kolesu vkladala *predloha*, *ležatý hriadelík* s cievami a malým palečným kolesom, ktoré poháňa *pastorok na vretene*. V Čechách sa konštruoval na veľký palečník *čelník*, označoval sa termínom „*na vystrák*“. Usporiadanie dvojitého prevodu vertikálne malo opačné poradie palečných kolies (veľké *lícník*, nad ním *čelník*), označovalo sa „*výstroj na hever*“.

Zvislá železná os, *vreteno*, sa česky nazývala aj *železí*, poľsky *wrzeciono*, *wahadlo*, ukrajinsky *vereteno*, slovensky *štanga*, *osovina*, v Bulharsku a na Balkáne *senj*. Vreteno je uložené

v kovovom ložisku, *panve*, *panvičke*, slovinsky *ponovica*, ktorá leží na priečnom tráme mlynského lešenia, ktorý sa u nás nazýva *lavica*, v Čechách *kobylica*, u Slovincov *ležaj*, bulharsky *baba*. Pod ňou je pohyblivý *strmeň*, slúžiaci na regulovanie rozpätia medzi mlecími kameňmi, *lahčenie*, resp. *skladanie kameňov*. Hore je na vreteno cez *oko* uložená kovová *praslica*, *paprica* mašličkovitého tvaru, pevne ukotvená do spodnej strany horného mlecieho kameňa. V Čechách sa praslica nazýva *kyprice*, *pypřice*, v Poľsku *paprzyca*, podobne aj u Srbov a v Bulharsku, u Slovincov *koprivca*, *kapriuca*, rusky *paraplica*, *porchlica*. Okrúhly otvor cez spodný kameň, ktorým prechádza vreteno, vyplňa drevená *kuželnica*, česky *kuželice*, slovinsky *pukša*, *kožel*.

Od otáčania vretena bol odvodený a sprevodovaný aj trasavý pohyb osievacích strojov mlyna. Predovšetkým to bolo vysievanie meliva v múčnej, *pytllovej truhle*, česky *moučnici*, ukrajinsky *skriňka dla borošna*, poľsky *skrzynia na mąkę*, slovinsky *pajtl*, *pajkltruga*, teda tzv. *pytľovanie*. Rozšírilo sa v období 16. – 17. storočia, pravdepodobne z Čiech. Drevené tyčky, *cievy pastorka*, vysunuli z kruhov, čím vznikla *palcová vačka*, česky *palečky*, o ktoré narážala drevená pružinka, *pytllová odrážka*. Tá spôsobovala trasavý pohyb osievacieho vreca, zhotoveného z vlnenej alebo hodvábanej látky rôznej hustoty,³ *pytla*, česky *pytlík*, slovinsky *pajkl*, v múčnej *pytllovej truhle*. Klepotavý pohyblivý osievací mechanizmus, ktorý tvorila *odrážka*, *pytllovací valec a vidlica*, *rázsošky*, česky *rohý*, slovinsky *rogovice*, sa v Čechách nazýval *hasáčert*. Preto sa podľa zvuku, ktorý sa šíril z mlynov, mnohé nazývali „*klepáč*“.

Rozomleté obilie, melivo, padalo cez *múčnu dieru* v spodnom mlecom kameni do osievacieho *pytla*, jemné časti pri osievaní z *pytla* prepadli do múčnej truhly. Múčna truhla mala na bočnej strane otvor pre vyberanie múky a manipuláciu s pytlíkom, krytý plachtovinou alebo zasúvacími dvierkami, slovinsky *lina od pajklna*. V strede dĺžky bol *pytlík* zavesený cez *uši* na *vidlicu*, *rázsošky*, *trasadlá* vysievacieho mechanizmu. Hrubšie časti padali cez šikmo umiestnený *pytel* samospádom a trasením cez kožené hrdlo do *žajbra*, *zúbora*, česky *žejbro*,

krejha, slovinsky *zaubr*, *zajber*, *grajzlca*. Aj žajbro má drôtené sito, pohybuje sa pomocou pák a výkyvných tyčí, česky *bidélec*, slovinsky *cukštanga*, *zaubrštanga*, ktorým sa dosahuje strkavý pohyb sita *žajbra*. Hrubo rozomleté obilie padá do *pritruhlíka*, otruby do *otrubníka*, česky *truhla*, slovinsky *truga*, *kišta*.

Palcová vačka bola nahradená osobitnou kovovou trojrohovou vačkou (*klobúk*, *triangel*), navlečenou na vretene pod *pastorkom*. Tá dávala do pohybu cez *pytlovací valec a odrážku*, *hasáčert*, aj vodorovne výkyvné ramená a otáčavé *žajbrové valce*, česky *pacholata*, slovinsky *vretence*, *vretenček*. Na Morave sa mechanizmus pák na pohyb *žajbra* nazýva aj *drktačka*, *repetačka*. Z jaseňového dreva zhotovovali i spružiny na napínanie osievacieho mechanizmu, resp. spätný pohyb *žajbra*, *pytlóvu a pytlóvaciu spružinku*, *žajbrovú spružinku*, slovinsky *fedr za situ*, *za zaubr*, napínacie uzubené kolieska so západkou, česky *rohátka*, slovinsky *šponar*, *štrajfl*, ktorými navíjali na tyč povrázok.

Poslednou strojovou sústavou mlynského mechanizmu je **mlecia sústava**. Jej základom je pár mlecích kameňov, *kameňové zloženie*, ukrajinsky aj *žorna*, rusky *žernova*. Spodný nehybný kameň leží na podlahe mlynského lešenia, *ležiak*, česky aj *spodek*, slovinsky *spodnjak*, ukrajinsky *nižnij kamiň*. Horný otáčavý sa nazýva *behúň*, česky *běhoun*, slovinsky *vršnak*, *vršjak*, *laufar*, *tekač*. Otáča sa na mlynskom vretene pomocou cievového pastorka. Priemer kameňov býval okolo 80–90 cm, výška horného približne 50 cm, spodného asi polovičná. Mlecie kamene sú uložené v drevenom vecku, obale, ktorý sa nazýva *lub*, slovinsky *obut*, *obod*, bulharsky *kasnak*. Z toho pochádza aj naše porekadlo „čo má za *lubom*”, pretože *mletiar*i nevedeli, koľko múky zostalo mlynárovi za *lubom* mlynských kameňov.⁴

Mlynské lešenie tvorí osobitnú drevenú konštrukciu, na ktorej sú uložené mlecie kamene s násypným košom. Nazývalo sa aj *výška*, *pôda*, *zanáška*, pretože sa sem po schodoch, slovinsky *stopnicach*, vynášalo v *meričkách*, *škopíkoch*, slovinsky *mernik*, obilie i hrubé melivo z *pritruhlíka*. Na múku sa *melivo* muselo premielať opakovane, štyri až šesťkrát, na

šrot stačilo aj *razové mletie*. V Čechách sa lešenie nazýva *hranice*, zvýšené medziposchodie aj *mlecí podlaha*, slovinsky *pot*. Lešenie tvorili masívne trámy, *predná a zadná podošva*, *svorový stĺp a hrada*, *strmeň s lavicou-kobylinou*, *múčna hrada s múčnou dierou*. Cez výrez v prednom *svorovom stĺpe* sa regulovala medzera medzi mlecími kameňmi, tzv. *skladanie*, resp. *lahčenie* kameňov. Pomocou klinov sa menila výška *strmeňa a lavice*, ktorá niesla ložisko s *vretenom*. Novší spôsob lahčenia bol pomocou pákového mechanizmu, *váhy*, v Čechách nazývaných *housle s kozlíkem*, *hasákem*, napokon pomocou kovových skrutkových mechanizmov, slovinsky *vijak*.

Súčasťou mlecej sústavy je tiež násypný kôš, *kopčah*, slovinsky *grob*, *grot*, ukrajinsky *kiš*, rusky *kouš*, poľsky podobne *kosz na ziarno*. Spodná časť koša, pohyblivé dno sa nazýva *kopčašek*, *korýtko*, česky *korčák*, bulharsky *sedlo*, slovinsky *koritce* so závesmi na stĺpikovej konštrukcii, tzv. *krosienka*, v Čechách nazývané *štálce*. Trasavý pohyb násypného koša, resp. *korýtko*, sa v jednoduchých mlynoch zabezpečoval tzv. šúchavým spôsobom, kedy sa drevený kolík trie po povrchu horného kameňa. Zachoval sa na bulharských gréckych mlynoch, *karadžekách*, nazýva sa *krečetalo* alebo turecky *čekaldak*. *Krečetalo* spojené s *furkou* a *kuklicou* (na reguláciu trenia) trasú *sedlom*, čím zabezpečujú rovnomerné padanie zrna zo šikmého žliabku, *kutlice*, do otvoru medzi kameňmi.

V našich mlynoch prevládal tzv. výskokový mechanizmus na podávanie meliva medzi kamene: v okrúhlom otvore horného kameňa, *v oku behúňa*, bola po obvode upevnená železná *výskoková obrúčka*, nazývaná aj *pupková zderka*, česky *zdírka*. Na jej trne narážal drevený kolík, *trasák*, *ruštak*, česky *rejholec*, *rejlík*, upevnený k boku *korýtko*, ktorým sa regulovalo padanie meliva z násypného koša. Doladovovalo sa pomocou napínacej *spružinky* na boku koša, povrázku a valca s ozubeným kolieskom a *západkou*, česky *s rohatkou a klapací pružinkou ve varhánku*. Nasmerovanie toku zrna do otvoru v strede horného kameňa niekde zabezpečovalo aj krátke kožené *hrdlo* na diere *korýtko*.

Dômyselnosť mlynárskych majstrov dokumentuje umiestnenie o niečo dlhšej tvarovanej drevenej tyčky do *oka* behúňa, ktorá je upevnená na hornej stene lubu a nazýva sa príznačne *vytierač, jazyk*. Zhrňal obilie do otvoru *behúňa* medzi kamene mimo tela *praslice*. Povinnosťou mlynárov podľa mlynských poriadkov bolo mať na signalizáciu ukončenia mletia zvonček, aby nešiel mlyn naprázdno.⁵ Mlynári však sluchom rozlíšili správny chod mlyna aj podľa klepotu strojov. Na násypnom koši bol na špagáte zavesený zvonček, ktorého koniec upevnili na drevenú tyčku v *kopčahu*. Keď sa vyprázdnil, tyčka narážala na pohyblivé dno *korýtka* a rozkývala zvonček.

Pred zavedením osievacieho mechanizmu a pytlovania v múčnej truhle bolo potrebné rozomleté obilie viacnásobne osievať v ručných sítach rôznej hrúbky. Na sítach sa takisto obilie čistilo pred mletím. V niektorých oblastiach severného Slovenska sa v dedinských vodných mlynoch obilie iba mlelo, bez zavádzania osievacieho mechanizmu, aj v prvej polovici 20. storočia. Preto sa v mlynoch nachádzali rôzne druhy sít, *riečice, rešetá*. Bola to ťažká a namáhavá práca, ktorú v mlyne vykonávali učni, nazývaní aj *prášek*, a tovariši, *mládkovia i stárkovia, mlynská čelad*, alebo si ženy samy doma preosievali melivo na múku. Preto už roku 1477 kráľ Vladislav Jagellonský vyhovel žiadosti pražských a kutnohorských tovarišov a nariadil zrušiť osievací mechanizmus v mlynoch, *hasačerty*, aby nebrali prácu mlynárskym tovarišom (Štěpán 2000, s.17). Pri práci používali aj metly a zmetáky, lopatky, vrecia, váhy, rôzne druhy ciachovaných nádob, *násypky, merice, škopíky*, česky aj *mírky, věrtele*, u Slovincov *škap, šafla, mernik, štrihany mernik*.

Popri múčnej truhle bývala v mlyne truhla šrotová, *špickastl*, a veľká truhla na miešanie múky. Dôležitou súčasťou interiéru mlynov bývala *mýtna truhla*, do ktorej mlynár odsýpal mýto, 10–15 % mletého obilia a 2 % *na rozpraš*. Mýtna truhla bola uzavretá a nájomní mlynári ju otvárali iba za prítomnosti zástupcu zemepána. Mlynárovi pripadla ako odmena za mletie *mýtna štvrť*, ostatné obilie patrilo zemepánovi. *Truhla prachová* sa používala na *ometky*, t.j. na uskladnenie múčneho prachu z doštenej mlynskej podlahy, z kameňov a *spoza lubu*

pred ich kresaním. Preto boli na mlynoch tiež malé okná, aby neunikal múčny prach. Z *ometkov* mal mlynár za povinnosť kŕmiť panských bravov, ale ušlo sa aj sliepkam a holubom na mlynskom dvore, ktoré patrili ku koloritu mlyna.

V mlyne sa tiež nachádzalo náradie na kresanie kameňov. Podľa druhu a kvality kameňov, ale aj množstva zomletej múky bolo potrebné kamene znovu naostriť. Robili tak zvyčajne každé tri týždne, po zomletí 40–50 vriec obilia. Zložili lub, vymietli kamene a pomocou železnej alebo drevenej páky, dreveného klina (česky *pachole*) a dreveného valčeka (bulharsky *zajak*) horný kameň preklopili na stoličku alebo nízku trojnožku. Mlecie plochy oboch kameňov natreli čiernou farbou a *kresali*, *kuli* špeciálnymi kladivkami (Slovinci činnosť nazývali *klepanje*) žliabky a ryhy, *brázdy*, *remíše*, česky aj *větrníky*. Pieskovcové kamene kresali asi dve hodiny,⁶ dlátami a špicatými kladivkami, nazývanými *čakan*, *oškrd*, v Čechách *špičák*, *premelice*, *oškrť*, slovinsky *škr̂l*. Skontrolovali kresanú plochu i obvod kameňa kružidlom (*cirkel*, *váha*, slovinsky *vaga*), vyvážili behúň pomocou špeciálnej konštrukcie, *virgule*.

Mlynský stroj je univerzálnym vynálezom a nemá znaky etnickej osobitosti, resp. výlučnosti. K jeho konštrukcii a technickému zdokonaľovaniu prispievali mnohé národy počas niekoľkých tisícročí kultúrneho vývoja. Rozhodujúci bol však proces preberania nových hodnôt a technických riešení, ich integrovania s hospodárskym a kultúrnym systémom nového prostredia a vnútorného osvojovania sociálnym spoločenstvom. Za vonkajší znak integrácie novej hodnoty s vlastným kultúrnym systémom pokladáme názvoslovie. To môže na druhej strane poukazovať na cesty, ktorými sa do hospodársko-sociálneho prostredia dostávali nové technické a technologické riešenia. V registri ľudových odborných termínov na Slovensku je doložených vyše 1400 výrazov, vrátane ich nárečových variantov. Na toto jazykové a kultúrne bohatstvo mlynskej terminológie sme v širšom kontexte niektorých slovanských jazykov chceli poukázať aj v predloženej štúdií.

Poznámky

¹ Popri vodných mlynoch sa v Európe od 13. storočia rozšírili aj mlyny veterné (Praha r. 1277), označované aj ako baraní alebo nemecký mlyn, a tzv. suché gápové mlyny so zvieracím pohonom, nazývané aj konské alebo volské mlyny (Štěpán – Krivanová 2000, s. 15–16).

² Pri príkladoch slovanskej terminológie mlyna vychádzame z citovanej literatúry, slovenské mlynské názvoslovie sa opiera predovšetkým o výskumy Jána Hanušina zo 60. rokov 20. storočia a z vlastných výskumov. Výskum mlynov autora okrem územia Slovenska zahŕňa aj priľahlú časť Oravy v Poľsku a výskum mlynov v Slovinsku, predovšetkým Soržev mlyn v obci Polže, severne od mesta Celje (Štajerska, mlynár Oton Samec, nar.1947). Výskum sa uskutočnil 22. 5. 2002.

³ Na výrobu osievacích pytlôv sa špecializovalo osobitné tkáčske remeslo, označované ako pytlíkárstvo alebo plátenkárstvo. Od 18. storočia sa remeslo koncentrovalo v regióne Myjavy, pretrvalo až do 2. polovice 20. storočia. Podľa hrúbky nití vyrábali plátenká z jemných vlnených nití a hodvábu až v šiestich hrúbkach. Podrobnejšie pozri aj Marková, E.: *Myjavské plátenká a pytlíky*. In: Slovenský národopis 15, 1967, s.555–569.

⁴ Prísloviam a porekdlám z oblasti remesiel, a teda aj mlynárstva, sme venovali osobitný príspevok, publikovaný aj v zborníku SAS, pod názvom: *Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii*. In: *Studia Academica Slovaca* 33, 2004, s. 154–166, ako aj príspevok *Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre*. In: *Studia Academica Slovaca* 31, 2002, s. 161–167. Pozri aj Mlynka 2004, s. 128–154. O mlynárstve na Slovensku sme publikovali príspevok v zborníku *Studia Academica Slovaca* 22, 1993, s. 167–174. Prehľad o príspevkoch s tematikou ľudovej kultúry Slovenska bol publikovaný pod názvom *Ľudová kultúra v zborníkoch Studia Academica Slovaca*. In: *Studia Academica Slovaca* 29, 2000, s. 337–345.

⁵ Dokladá to aj výňatok z mlynárskych artikúl, napísaných v 18.storočí v slovenskom jazyku: „Svo Aby mlyn, kdy ma mletia, prazdny nestal, v jednom každem mlyne pri koši ma držati mlynar obesený zvonček.” Turčianska župa z r.1771 – Sedlák 1969, s. 139.

⁶ Citujem mlynárske príslovie zo Slovinska, región Gorenjska (Novo mesto): „Če kdo en par kamnov skleplje v eni uri, je to zagotovo slabo delo!” – Bogataj 1982, s. 104.

Literatúra:

- BARANOVSKI, Bohdan: *Polskie młynarstwo*. Wrocław, Ossolineum 1977.
- BOGATAJ, Janez: *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. Novo Mesto 1982.
- CZAJKOWSKI, Jerzy: *Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku*. Przewodnik. Sanok 1978.
- Etnografický atlas Slovenska*. Veda Bratislava 1990.
- FELDDHAUS, F. M.: *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker*. Leipzig 1914.
- FRANČIĆ, Miroslav: *Technika mlynów wodnych w Polsce w XVI i XVII w.* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej II, Warszawa 1954, č.1–2, s.79–103.
- LE GOFF, Jacques: *Kultura středověké Evropy*. Praha 1991.
- HANUŠIN, Ján: *Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku*. Slovenský národopis 18, 1970, č.2, s.177–222.
- HANUŠIN, Ján: *Ku genéze najstarších strojov na Slovensku*. In: *Z dejín vied a techniky VII*. Bratislava 1974, s. 85–124.
- HANUŠIN, Ján: *Najstaršie vodné mlyny na Slovensku (do konca 13. storočia)*. In: *Dějiny věd a techniky 12*. Praha 1979, s. 9–23.
- HANUŠIN, Ján: *K dejinám a typológii tradičných mlynov*. In: *Museum Vivum 1*. Rožnov pod Radhoštěm 1998, s. 33–62.
- KOLEVOVÁ, Elena: *Malé vodné mlyny – karadžejky (žarnovy) v okolí Plovidivu zo začiatku 18. storočia*. In: *Zborník Slovenského národného múzea LXVI. Etnografia 13*, 1972, s. 113–123.
- KUČERA, Matúš: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Veda, Bratislava 1974.
- LANGER, Jiří: *Stroje v lidové kultuře II. (vodní mlýny)*. In: *Muzejní a vlastivědná práce 16*. 1978, č. 2, s. 73–80.
- MLYNKA, Ladislav: *Remeselník vo vidieckom prostredí. Remeslo a status remeselníka v lokálnom spoločenstve*. Stimul Bratislava 2004, s.188.
- MRUŠKOVIČ, Štefan.: *Žarnovy – ručné rotačné mlynky na obilie z územia Slovenska v historickom a interetnickom kontexte*. In: *Zborník SNM LXXXVI. Etnografia 33*, 1992, s. 93–148.
- Muzej narodnoi architekturi ta pobutu u Lvovi*. Putivnik. Lviv, Kameniar 1980.
- NOVÝ, L. a kol.: *Dějiny techniky v Československu (do konce 18.století)*. Praha 1974.
- SEDLÁK, František: *Poriadok pre mlyny a mlynárov z r. 1771*. Slovenský národopis 17, 1969, č.1, s. 137–141.
- Slovenski etnološki leksikon*. (Ed. A.Baš a kol.). Ljubljana, Mladinska knjiga 2004, heslo mlín, mlínarstvo, mlínski kámen – s. 331–332, vodni mlín – s. 681.
- ŠTĚPÁN, Ludek – KRÍVANOVÁ Magda.: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. ARGO Praha 2000, s. 310.

Summary

Water Mills and their Terminology in Slovak and Slavic Languages

The paper points out the civilizational and cultural importance of water mills in Europe. Water mills became common between the 11th and 14th centuries, as part of the Roman cultural heritage. Building water mills was also connected with the rise of feudalism among the Slavic nations of Europe. The paper describes the technical development and construction of water mills, its power, gearing, and grinding components, and terminology related to mills and milling technology. Slovak and Czech milling terminology is complemented by examples of selected terms from Poland, the Ukraine, Slovenia and Bulgaria. Folk terminology is understood as a sign of adopting and integrating new technical values in a particular ethnic community with its own cultural system. The origins of words also show methods of adoption and the direction of spread.

Medzinárodný slavistický projekt Slovanský jazykový atlas

Jedným z významných projektov medzinárodného výskumu v oblasti slavistiky, historickej jazykovedy, dialektológie a lingvistickej geografie je výskum všetkých slovanských nárečí. Návrh na komplexné spracovanie jednotlivých jazykových rovín nárečí všetkých slovanských jazykov prezentovali v r. 1929 na prvom slavistickom zjazde v Prahe jazykovedci Antoine Meillet (1866–1936) a Lucien Tesnière (1893–1954). Takýto rozsiahly projekt od začiatkov predpokladal riešenie množstva teoretických aj metodologických otázok a jednotný prístup kolektívu bádateľov pri interpretácii množstva areálovo diferencovaných javov. Náročnosť problematiky a nežičlivá medzivojnová politická situácia na sklonku tridsiatych rokov viedli aspoň k záveru, prijatému na III. slavistickom zjazde v Belehrade, v zmysle ktorého sa na jednotlivých národných slavistických, resp. jazykovedných pracoviskách systematicky budovali lexikálne nárečové bázy. Komplexné spracovanie nárečí jednotlivých slovanských jazykov nadobudlo konkrétnu realizáciu až po vzniku Medzinárodného komitétu slavistov, ktoré bolo výsledkom stretnutia jazykovedcov v Belehrade v roku 1956, resp. až na IV. slavistickom zjazde v Moskve v roku 1958. Na základe spoločne prijatého rozhodnutia interpretovať výsledky komplexného slavistického výskumu metódou lingvistickej geografie vznikla Medzinárodná komisia pre Slovanský jazykový atlas, ktorej hlavným cieľom sa stala príprava dotazníka, vytvorenie siete výskumných lokalít a vypracovanie jednotnej fonetickej transkripcie. Do projektu bolo podľa vtedajšieho administratívneho a politického členenia zapojených šesť štátov: Československo (reprezentujúce slovenské, moravské a české nárečia), Poľsko (poľské nárečia), Nemecká demokratická republika (lužiskosrbské nárečia), Socialistická

federatívna republika Juhoslávia (srbské, čiernohorské, chorvátske, bosnianske, slovinské a macedónske nárečia), Bulharsko (bulharské nárečia) a Zväz sovietskych socialistických republík (ruské, ukrajinské a bieloruské nárečia). Organizáciu a realizáciu OLA (*Общеславянский лингвистический атлас*) viedla Medzinárodná komisia pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitáte slavistov. Okrem tejto komisie sa na príprave materiálov OLA zúčastňovali aj národné komisie, ktorých strediskami boli dialektologické pracoviská jednotlivých národných akadémií vied. Komisia a pracovné skupiny sa schádzali dvakrát do roka. Ťažisko prípravy projektu bolo medzi zasadnutiami, na ktorých sa syntetizovali čiastkové výsledky prípravnej fázy. Takýmto spôsobom sa sformulovali základné metodologické postupy a vznikli jednotné kritériá rozsiahleho nárečového terénneho výskumu. Stanovila sa bodová sieť, ktorú tvorí 853 výskumných lokalít od Jadranského mora po Ural (podľa poradia číslovania v projekte), pričom sa do projektu zahrnuli aj slovanské lokality, ktoré sú administratívne začlenené do štátnych útvarov s neslovanským obyvateľstvom. Lokality označené ako výskumné body č. 1–21 reprezentujú slovinské nárečia (body č. 1–3 ležia na území Talianska), body č. 22–45 a 52 reprezentujú chorvátske nárečia (body č. 146–153 predstavujú chorvátske nárečia na území Rakúska), body č. 46–51 a 57–61 reprezentujú z dnešného pohľadu nárečia Bosny a Hercegoviny, body č. 53–55 a 62–88 reprezentujú srbské a čiernohorské nárečia, body č. 90–105 macedónske nárečia (106 na území Albánska, 107–113a Grécko), body č. 114–145 bulharské nárečia (č. 850–852 na území Grécka, č. 853 na území Turecka), body č. 172–207 české a moravské nárečia, č. 208–233 sú slovenské nárečia (body č. 154–156 reprezentujú slovenské nárečia na území Maďarska v bodoch č. 234–237 sú lužickosrbské nárečia, v bodoch č. 238–326 ide o poľské nárečia, body č. 327–400 bieloruské nárečia, body č. 401–521 predstavujú ukrajinské nárečia (č. 167–171 ukrajinské nárečia na území Rumunska, č. 522–524 na území Moldavska), body č. 528–849 reprezentujú ruské nárečia (lokalita č. 525

reprezentuje ruské nárečia na území Litvy, bod č. 526 reprezentuje ruské nárečia na území Lotyšska, bod. č. 527 ruské nárečia na území Estónska). Z priestorových dôvodov nemožno uviesť všetky výskumné lokality (ich zoznam je v každom zväzku Slovanského jazykového atlasu, pozri zoznam literatúry). Vo všetkých lokalitách vyplňali explorátori dotazník, ktorý pod názvom *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа* (pozri zoznam literatúry) vyšiel v r. 1965 a tvorí ho 3454 skúmaných javov, otázok z oblasti hláskoslovnia (otázky označené symbolom F), tvaroslovnia (označené symbolom M), lexiky (označené symbolom L), tvorenia slov (označené symbolom Sl), sémantiky (označené symbolom Sm), prozódie (označené symbolom P) a syntaxe (označené symbolom Sx). Pri vyplňaní dotazníka sa uplatnili zásady fonetickej transkripcie, ktorá bola po viacerých oponentúrach prijatá a vyšla ako metodický materiál v zborníku *Общеславянский лингвистический атлас* (1964).

Na zasadnutí Medzinárodnej komisie pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitáte slavistov, ktoré sa konalo na 6. medzinárodnom slavistickom zjazde vo Varšave r. 1973, jeho účastníci skonštatovali, že terénny výskum vo všetkých lokalitách je podľa *Dotazníka* ukončený a získaný terénny materiál možno spracúvať a pripravovať na publikovanie. Od tohto medzníka sa na základe dohody začali prípravy na vydávaní dvoch sérií Slovanského jazykového atlasu: hláskoslovno-gramatickej, v ktorej sa interpretujú javy z oblasti hláskoslovnia, prozódie, tvaroslovnia a skladby slovanských nárečí, v druhej – lexikálno-slovotvornej sérii sa spracúvajú javy z oblasti tvorenia slov, lexiky a sémantiky. Na základe takejto perspektívy sa aj prípravné práce skoncentrovali do dvoch sekcií s pracovnými názvami hláskoslovná a lexikálna. Osobitné postavenie má morfonologická sekcia, ktorej hlavným cieľom je príprava rekonštruovaných podôb kartografovaných štruktúr do praslovančiny, na základe čoho možno v rozsiahlych slavistických dimenziách interpretovať spoločné východiskové štruktúry sledovaných nárečových javov najmä v lexikálno-slovotvornej sérii. Bez takejto prípravy nebolo a nie je mysliteľné kartografické spracovanie veľkého množstva nárečových javov rozsiahleho skúmaného areálu.

Slovenskú dialektológiu v prvej fáze riešenia zastupoval v projekte ako zástupca univerzitných pracovísk univerzitný profesor Eugen Pauliny (v rokoch 1958–1977, resp. s ohľadom na členstvo až do r. 1983), ktorý bol členom hláskoslovnej sekcie. Pracovisko SAV – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, ktoré bolo a je oficiálnym riešiteľom projektu, zastupoval ako člen lexikálno-slovotvornej sekcie v rokoch 1958–1989 Anton Habovštiak. Po zosnulom E. Paulinym bol do v Medzinárodnej komisii OLA ako zástupca univerzitných pracovísk v roku 1988 zvolený P. Žigo, A. Habovštiaka nahradila v Medzinárodnej komisii OLA pri MKS a v lexikálno-slovotvornej sekcii v roku 1989 Adriana Ferencíková. Na práci morfonologickej sekcie sa významným reprezentantom slovenského národného kolektívu a členom Medzinárodnej komisii stal pracovník Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV Lubor Králik.

Medzinárodná komisii pre Slovanský jazykový atlas pri Medzinárodnom komitáte slavistov vydáva pravidelné zborníky s názvom *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. Na začiatku tejto edície sa v osobitnom zväzku s podtitulmi *Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы* publikoval prehľad problematiky, vydali sa zásady fonetickej transkripcie, úplná charakteristika všetkých výskumných lokalít a explorátorov. V ďalších zväzkoch sa publikujú čiastkové štúdie z problematiky prípravy jednotlivých zväzkov, resp. dialektologické komparatívne štúdie, recenzie a informácie o projekte. Vydávanie jednotlivých zväzkov hláskoslovno-gramatickej a lexikálno-slovotvornej série OLA pôvodne riadila Redakčná rada OLA.

Doterajšie vydávanie zväzkov OLA ovplyvnili aj viaceré rušivé momenty mimolingvistického charakteru a ovplyvnili ich politické či spoločenské udalosti (vojnový konflikt rozpadajúcej sa SFRJ, v dôsledku ktorého sa časť terénneho materiálu stratila, časť bolo možné kontrolným výskumom zrekonštruovať a v súčasnosti vychádza v podobe osobitných zväzkov.

Po náročných prípravných prácach na dotvorenie bodovej siete a prácach na dotazníku vyšli tieto zväzky *Slovanského jazykového atlasu*: v hláskoslovno-gramatickej sérii Zv. 1. Reflexy *ě. Red. B. Vidoeski a P. Ivić. Belehrad 1988; Zv. 2a. Reflexy *ę. Red. V. V. Ivanov. Moskva 1990; Zväzok 2b. Reflexy *ǫ. Red. J. Basara. Vroclav 1990; Zv. 3. Reflexy *br, bl, rь, lb*. Red. J. Basara. Varšava 1994, Zv. 4a. Red. Z. Topolińska. Striednice *ь, ъ*. Skopje 2004. Na rozličnom stupni rozpracovania majú jednotlivé národné komisie tieto zväzky hláskoslovno-gramatickej série: Zv. 4b: vokalizácia *ь, ъ* – chorvátska komisia, Zv. 5: metatézy likvid – česká komisia, Zv. 6: vývin *o – ruská komisia, Zv. 7: vývin *e – ruská komisia, Zv. 8: vývin *i, *y, *u – slovinská komisia. V lexikálno-slovotvornej sérii doteraz vyšli tieto zväzky OLA: Zv. 1. *Živočíšna ríša*. Red. R. I. Avanesov. Moskva 1988; Zv. 2. *Chov domácich zvierat*. Red. B. Falińska. Varšava 2000; Zv. 3. *Rastlinstvo*. Red. A. I. Padlužny. Minsk 2000; Zv. 8. *Povolania a spoločenský život*. Red. J. Basara a J. Siatkowski. Varšava 2003 (poradie vydávania jednotlivých zväzkov série nemusí byť s ohľadom na náročnosť problematiky a finančné možnosti riešiteľského národného kolektívu v súlade s číslovaním zväzkov). Na rozličnom stupni rozpracovania majú jednotlivé národné komisie tieto zväzky lexikálno-slovotvornej série: Zv. 4. *Poľnohospodárstvo* – slovenská komisia; Zv. 5. *Doprava a komunikácia. Ludová technika. Staviteľstvo* – ukrajinská komisia; Zv. 6. *Domácnosť a príprava stravy* – ruská komisia; Zv. 7. *Odev a obuv. Hygiena a liečiteľstvo* – lužickosrbská komisia. Pripravujú sa materiály z tematického okruhu *Človek* do 9. zväzku, ktorého prípravu prevzala poľská komisia, materiály z tematického okruhu *Rodinné vzťahy* do 10. zväzku pripravuje bulharská komisia.

Všetky vydané zväzky sa v autorských komisiách pripravovali klasickou metódou: podkladové materiály a rukopisy sa pripravovali v strojopisnej podobe, mapy sa malovali ručne pomocou šablónky a po niekoľkonásobných revíziách a korekciách sa rukopis odovzdával na spracovanie do vydavateľstva. Pri prepisovaní fonetickej transkripcie a prekresľovaní máp do vydavateľskej podoby vznikalo množstvo chýb, ktoré si

vyžadovali ďalšie niekoľkonásobné korektúry a úpravy. Rozvoj moderných technológií a kybernetizácia priniesli množstvo pozitívnych prvkov aj do spracovania materiálov OLA. Rýchle napredovanie elektroniky motivovalo mladých záujemcov o dialektológiu na sústredenie pozornosti na možnosti počítačovej podpory spracovania materiálov OLA do takej miery, že na zasadnutí Medzinárodnej komisie OLA v slovinskom Strunjane v r. 2000 vznikla Komisia pre počítačové spracovanie materiálov OLA. Úlohou novovzniknutej komisie bolo hľadať možnosti kybernetizácie materiálov OLA, zefektívniť prácu všetkých účastníkov projektu na jednotlivých pracoviskách národných komisií použitím jednotnej metódy spracovania materiálov, získaných tererennym výskumom. Pozitívnu rolu zohrali v tejto fáze prípravy skúsenosti slovinských jazykovedcov v oblasti tvorby fontov fonetickej transkripcie a prípravy digitálnej matrice mapy OLA. Slovenská národná komisia vypracovala program počítačovej podpory spracovania materiálov OLA s názvom *MAPola 1.9*. Jeho podstatou je šablóna, ktorá obsahuje uzamknuté a otvorené prvky dvoch vzájomne prepojených polí – realizačného listu a číselného indexu. Nemennými prvkami prvého poľa – realizačného listu – je vertikálny zoznam výskumných bodov 1–853 v prvom stĺpci (ich názvy a administratívne začlenenie sa ako sprievodná informácia uvádzajú v deviatom – uzamknutom stĺpci tabuľky), do druhého – otvoreného stĺpca tabuľky sa fonetickou transkripciou zapisujú výsledky terénneho výskumu sledovaného javu v príslušnej lokalite (označenie *Материал*, pozri obr. 1), do tretieho – otvoreného stĺpca (*Ф / Морфонология*) sa v rámci lexikálno-slovotvornej série OLA vpisujú výsledky morfonologickej rekonštrukcie sledovaného javu (pripravuje ich morfonologická sekcia a okrem etymologickej analýzy slúžia na zjednotenie grafickej interpretácie sledovaného javu na mape), v rámci prípravy hláskoslovno-gramatickej série atlasu možno do tohto stĺpca (fakultatívne, kvôli kontrole) uviesť striednicu sledovaného hláskoslovného javu. Do otvorených stĺpcov *L1*, *L2* sa uvádzajú symboly, ktorými sa príslušný jav interpretuje na mape vľavo

do čísla označenia skúmanej lokality (porov. detail obrázku č. 3), do stĺpcov *P1*, *P2* sa uvádzajú odkazové znaky, umiestnené vpravo od do čísla označenia skúmanej lokality (odkaz na materiál, odkaz na komentár k mape). Do stĺpca *Экстра* sa umiestňujú ďalšie lavostranné znaky v prípade, že sa v skúmanej lokalite sledovaný jav vyskytuje aj v tretej podobe.

№	Материал:	Ф / Морфонология	L ₁	L ₂	P ₁	P ₂	Экстра
1	lɔ (top)	lɔg-ɤ	○				
2	plán'a	pɔln-j-a	■				
3	-					Σ	
4	lɔ.x	lɔg-ɤ	○				
5	s'no:žat	Sɛn-o-žɛ-t-ɤ	⊕				
6	s'nežet, t'ra:vŋk	Sɛn-o-žɛ-t-ɤ, t'ra:v-ŋn-ik-ɤ	⊕	■			
7	wɔ:x (top)	lɔg-ɤ	○				
8	suvžet	Sɛn-o-žɛ-t-ɤ	⊕				
9	t'ra:vŋk	t'ra:v-ŋn-ik-ɤ	■			^	
10	t'ra:vŋk	t'ra:v-ŋn-ik-ɤ	■				
11	n'o'vɔ:ča	nɔv-ač-ɤj-e	⊕				
12	koš'e'nina	koš-ɛn-in-a	⊕		~		
13	lɔžɔk	lɔg-ɤ	○				
14	košeni:ca	koš-ɛn-ic-a	⊕				
15	t'uk	lɔg-ɤ	○			v	
16	t'ra:vŋk	t'ra:v-ŋn-ik-ɤ	■				

Obr. 1. Realizačný list so zápisom terénneho výskumu, morfonologickou rekonštrukciou a príslušným symbolom prvých 16 lokalít (Slovinsko) z legendy k mape L 678 *lúka* z pripravovaného 4. zväzku *Slovanského jazykového atlasu*.

Realizačný list je softvérovo prepojený s listom nazvaným Číselný index (*№ индекс*). Údaje medzi týmito dvoma listami možno automaticky prenášať. V prvom riadku realizačného listu sa uvádza pozícia vybraného grafického symbolu z fonu grafických znakov (krúžok, štvorec, trojuholník..., pri každom z nich sú možnosti vnútorného členenia a vzájomnej kombinácie, pozri obr. 2). Označenie *L1*, *L2*, *P1*, *P2*, *Экстра* je prenesené z realizačného listu a znamená umiestnenie vybraného znaku na uvedenej pozícii, v druhom riadku (*Знак*) sa zo systému znakov vyberá konkrétny potrebný znak (krúžok,

štvorec, trojuholník, kosoštvorec..., pozri obr. 2), v treťom riadku sa v lexikálno-slovotvornej sérii OLA pre potreby morfonologickej sekcie a prípravy morfonologických legiend uvádza praslovanská – východisková – rekonštrukcia skúmaného javu. Ďalšie riadky príslušného stĺpca obsahujú čísla lokalít, ku ktorým treba príslušný symbol, resp. jav z druhého, resp. tretieho riadku stĺpca na mape zobrazit (vertikálny rozmer poľa, stĺpec, rešpektuje počet skúmaných lokalít – 853).

Позиция знака	L1	L1	L1	L1	L1	L1	
Знак:	☉	☼	☽	☿	●	○	
Морфонолог. интерпретация	sliv-ɣč-in-a	(češp)-a	sliv-in-a	s. deɣv-o	sliv-a	sliv-ɣk-a	kadl
Послед. запуски в № индекса 26.11.04 9:04 от № индекса 9.1.05 15:20	226	3-5	252	146a	2	154-156	18
	234-235	11	315	147a	6-8	202-203	19
	237	13-14	329-330		10	207	
		25	335		12	210-224	
			352		15-17	229-233	
			370		19-24	236	
			387		26-42	238	
			526		44-113a	243-245	
		571		147	248		
		659		148-153	250		
		674		167-171	254		
		692		177	256		

Obr. 2. Číselný index k mape SI 486 *strom slivky* obsahujúci znaky a ich pozície, z ktorých použitím softvéru vzniká nárečová mapa.

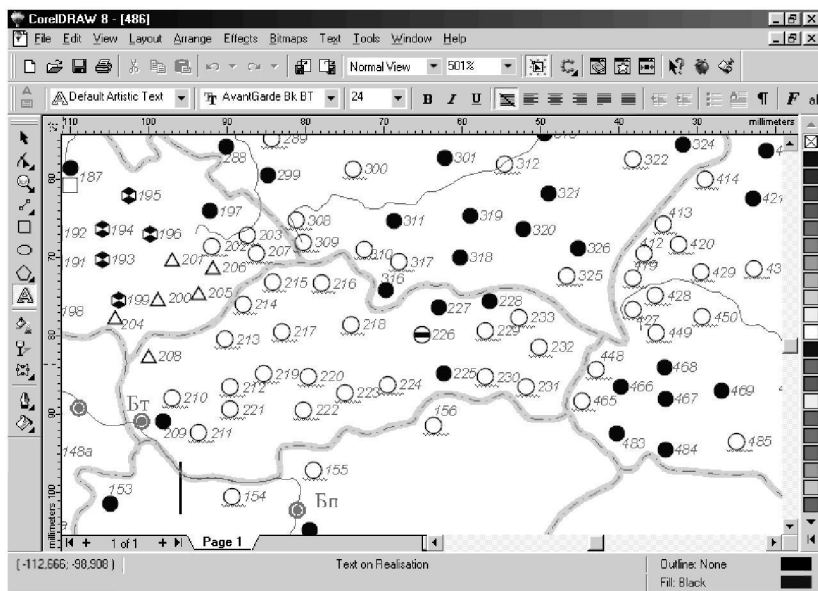
Horizontálny rozmer číselného indexu pozostáva z takého množstva stĺpcov, koľko zistených, resp. relevantných javov treba kartografovať. Okrem vzájomného prenosu údajov z realizačného listu do číselného indexu a naopak možno na ľubovoľné požadované miesto využitím softvéru importovať údaje z iných materiálov (súvislých textov, kartoték, indexov) a tak isto možno tieto údaje importovať do iných súborov. Túto

fázu využívania programu možno označiť ako štruktúrovanú inventarizáciu nárečového materiálu, pozostávajúcu zo synchronického opisu, etymologickej rekonštrukcie, slovo-tvornej štruktúry na úrovni paradigmatických aj syntagmatických vzťahov.

Druhým krokom na základe vyplnenej šablóny, ktorú tvorí realizačný list a číselný index, je softvérové spájanie týchto údajov so súradnicami na digitálnej mape. Podstata fungovania programu spočíva v kompatibilite jednotlivých údajov šablóny a digitálnej mapy. Pred spojením údajov dvoch programov softvér poskytuje používateľovi voľbu veľkosti grafických symbolov (podľa klasického nastavenia veľkosti písma pri písaní na počítači), ich farby, vzájomného usporiadania – v prípade, že sa pri jednej lokalite vyskytuje viac symbolov, možno si zvoliť ich vzájomné usporiadanie vertikálne (nad sebou) aj horizontálne (vedľa seba, pozri obr. č. 3), tak isto možno zvoliť vzájomnú vzdialenosť symbolov, odsadenie, t. j. vzdialenosť od čísla lokality a pod. Súčasťou softvéru je algoritmus, ktorý automaticky vyrieši kolízie, ku ktorým by mohlo dôjsť vzájomným prekrývaním viacerých znakov susediacich lokalít, resp. prekrývaním údajov na digitálnej mape (názvy miest, nežiaduce uloženie značky do mora, na rieku, hraničnú čiaru a pod.) Výsledkom interakcie spomenutých programov je nárečová mapa, ktorú možno ďalším softvérovým vybavením doplniť o izoglosy, šrafy, popisky, legendy... vo zvolenej farbe, veľkosti, type písma a pod. Údaje o symboloch, ich veľkosti, rozmiestnení a ďalšie zmeny možno využitím programu softvérovo pružne opraviť v realizačnom liste, resp. číselnom indexe, a to len požadované miesta, alebo utvoriť celú mapu znova. Časovo je tento proces veľmi nenáročný.

Výhodou softvérového vybavenia je jeho nenáročnosť a dostupnosť východiskových produktov, ďalšou výhodou je popri komplexnom spracovaní množstva javov na rozsiahlom území aj možnosť spracúvania jednotlivých javov na tom istom území či spracovanie ohraničeného územia: pri kartografovaní pomenovania stromu slivky (*Prunus*) na celom slovanskom

území sa vyskytujú podoby *sliva*, *slivka*, *slivina*, *slivňa*, *slivčina*, *švestka*, *trnka*, *kadlatka*, *češpa*, *slivovo drvo / drevo*, ak by sme pri kartografovaní využili softvérovú ponuku spracovať len riadky s údajmi zo slovenských nárečí, výsledkom by bola mapa so symbolmi označujúcimi podoby *sliva* (porov. na obr. 3 plný krúžok) a *slivka* (tamže, prázdny krúžok), s obmedzením výskytu podôb *slivčina* (tamže, Spiš, krúžok s priečnym brvnom) a *trnka* (tamže, Záhorie, trojuholník). V našom príspevku uvádzame len základný mechanizmus fungovania počítačovej podpory.

Obr. 3. Výsek hotovej mapy Sl 486 *strom slivky* z pripravovaného 4. zväzku *Slovanského jazykového atlasu*.

Opísaný softvér *MAPola* prezentovala počítačová sekcia OLA na bratislavskom zasadnutí Medzinárodnej komisie OLA v októbri 2004. Účastníci zasadnutia z 12 slovenských krajín (Slovensko, Slovinsko, Chorvátsko, Srbsko a Čierna Hora, Bosna a Hercegovina, Macedónsko, Česká republika, Poľsko, Nemecko, Ruská federácia, Ukrajina, Bielorusko) sa so softvérom *MAPola* oboznámili, zoponovali ho a prijali ako východisko prípravy ďalších zväzkov *Slovanského jazykového*

atlasu. Počítačovú podporu *MAPola* v súčasnosti slovenská národná komisia používa pri príprave štvrtého zväzku lexikálno-slovotvornej série OLA *Polnohospodárstvo* a pri spracúvaní podkladov do 5. zväzku hláskoslovnej série OLA, ktorý pripravuje česká národná komisia – dialektologické pracovisko v Brne (praslovanské metatézy likvid).

Hlavný zmysel počítačovej podpory projektu OLA spočíva v tom, že umožňuje dialektológovi syntetickým spôsobom pripraviť na vydanie produkt, ktorého podoba eliminuje nežiaduce zásahy a vnášanie chýb do textovej aj kartografickej časti atlasu, t. j. minimalizuje potrebu jazykovej aj grafickej korekcie do takej miery, aby výsledky dialektologickej práce v elektronickej podobe bolo možné odovzdať prostredníctvom vydavateľstva priamo do tlačiarne. Uvedomujeme si, že táto podoba nepredstavuje popredné či najdokonalejšie možnosti spracovania nárečového materiálu. Vznikla z praktickej potreby a vnímame ju ako jednu z etáp, ktorá sa bude ďalej rozvíjať a v súčasnosti je jedným z prostriedkov spracúvania nárečového materiálu z celého slovanského územia a nevnímame ju ako cieľ práce. Výsledky počítačovej sekcie OLA, na ktorej má významný podiel slovenská národná komisia, vznikli paralelne s prípravou jednotlivých zväzkov v rámci tohto projektu a sú významným krokom efektívizácie dialektologickej práce a lingvistickej geografie na medzinárodnej úrovni.

Literatúra

- Вопросник Общеславянского лингвистического атласа.* Moskva, Nauka 1965. 272 s.
- NABOVŠTIÁK, Anton: *Slovanský jazykový atlas.* In. *Studia Academica Slovaca* 18. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989. s. 129–140.
- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы.* 1. vydanie. Moskva, Nauka 1978. 182 s. (2. vyd. 1994).
- Общеславянский лингвистический атлас. Фонетическая транскрипция.* Moskva, Nauka 1964.
- Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Вступительный выпуск.* Moskva, Nauka 1971.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Зв. 1. Reflexy *ě.* Red. B. Vidoeski a P. Ivić. Belehrad 1988.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Зв. 2а. Рефлексы *ę.* Red. V. V. Ivanov. Moskva 1990.

- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Зв. 2b. Рефлексы *ǫ.* Red. J. Basara. Vroclav 1990.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Зв. 3. Рефлексы ы, ъ, гъ, ъ.* Red. J. Basara. Varšava 1994.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Зв. 5.* Red. B. Vidoeski, P. Ivić, Z. Topolińska. Рефлексы ъ, ъ. Skorje 2004.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Зв. 1. Животный мир.* Red. R. I. Avanesov. Moskva 1988.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Зв. 2. Chov domácich zvierat.* Red. B. Falińska. Varšava 2000.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Зв. 3. Растительный мир.* Red. A. I. Padlužny. Minsk 2000. 168 s.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Зв. 8. Povolanía a spoločenský život.* Red. J. Basara a J. Siatkowski. Varšava 2003. 192 s.
- REHUŠ, S.: *MAPola*. 1. 9. Bratislava 2004. (elektronická verzia).

Štúdiá vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/3738/06 *Konvergenzie, divergencie a tradície vo vývine slovanských jazykov*

Summary

International Project Slavic Linguistic

The Slavic Linguistic Atlas is a project of international significance in the domain of research on national languages. This project integrates the endeavours of national teams to characterize specific, but also common, signs of the Slavic languages by the method of linguistic geography. An international team of Slavists at the International Slavist Committee is preparing the phonological-phonetic and lexical series of the Slavic Linguistic Atlas. Each volume is a work of all national commissions. The national commissions prepare the basis for it, and all members of the national commissions act as peer reviewers of the final version of the volume. The Slavic Linguistic Atlas is of significant value not only from the aspect of linguistic geography and the linguistics, but it is also a significant contribution to research on the ethno-genesis of particular Slavic nations. In the paper, the author presents a selection of Slovak dialectologists participating in the Slavic Linguistic Atlas project, and describes the prospects of computer support using a MAPola programme.

Kategórie životnosti a mužskej osoby v západoslovanských jazykoch

Kategórie životnosti a mužskej osoby vyjadrujú pri substantívach špeciálne morfológické významy. Predmetom nášho príspevku je proces gramatikalizácie týchto špeciálnych kategórií v slovenčine i v ostatných jazykoch západoslovanského makroareálu, t. j. v oblasti s konvergentným priebehom tohto javu. Mužskoosobovosť ako osobitný gramatický jav existuje iba v západoslovanskom makroareáli, pričom nie všetky západoslovanské spisovné jazyky túto kategóriu rozlišujú.

V *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 138) sa vydeluje osobitná skupina mužských životných podstatných mien so spoločným znakom, ktorým je v jednotnom čísle homonymita pádov (genitív – akuzatív a datív – lokál). V rámci maskulín sa ďalej vydeluje skupina osobných podstatných mien, pretože v množnom čísle sa prejavila potreba rozlíšiť nominatív a akuzatív pri maskulínach, ale len pri názvoch osôb.

Toto rozdelenie nemá v súčasnej spisovnej slovenčine analogickú podobu pri feminínach alebo neutrách a je formálnym prejavom kategórií životnosti a mužskej osoby v substantívnej paradigmatickej štruktúre. Vznik týchto kategoriálnych prvkov motivovali reálne kategórie mimojazykovej skutočnosti. Tak ako prirodzený rod aj sémantické kategórie životnosti a mužskej osoby boli pri substantívach implicitne prítomné ako osobitné významové komponenty. Životnosť sa v slovenčine, ako aj v iných jazykoch, uplatňuje ako lexikálnovýznamová a zároveň ako gramatická kategória. Výrazným odlišujúcim znakom obidvoch kategórií je nielen ich rozsah, ale aj ich abstrakčná úroveň (porov. Kačala 1997, s. 78). Lexikálnosémantická kategória životnosti zahŕňa aj podstatné mená ženského a stredného rodu označujúce živé bytosti, no gramatická kategória životnosti sa v slovenčine a aj v iných slovanských jazykoch konštituovala iba pri mužských životných

substantívach. Vychádzajúc zo slavistického charakteru štúdie uplatňujeme pri označovaní jednotlivých gramém kategórií životnosti i mužskej osoby termíny racionáliá animáta *RAnim* (maskulína životné, osobné), nonracionáliá animáta *nRAnim* (maskulína životné, zvieracie) a nonanimáta *nAnim* (neživotné maskulína; porovnaj Faßke 1981, s. 407). Toto rozdelenie však nie je s ohľadom na kategóriu mužskej osoby a jej sémanticky i gramaticky relevantné opozície vyčerpávajúce. V snahe postihnúť všetky takéto vzťahy rozlišujeme dva typy opozície. Prvý typ stavia proti sebe maskulína personáliá (*MPers.*, mužské osobné substantíva) a maskulína nonpersonáliá (*MnPers.*, mužské neosobné substantíva), druhý typ opozície maskulína personáliá (*MPers.*) a non-maskulína personáliá (*n-MPers.*, všetky ostatné podstatné mená). Feminína a neutrá majú v pluráli rovnako ako neosobné maskulína formu nominatívu zhodnú s akuzatívom.

Pripomíname, že pre praslovanskú substantívnu deklináciu bolo dominantné skloňovanie podľa formálneho kritéria (podľa realizovanej tematickej alosubmorfy). Kategoriálne vlastnosti rodu, životnosti, ba aj mužskej osoby boli implicitne prítomné ako prirodzené sémy vo význame niektorých lexém. Substantíva, ktorých denotáty nemali prirodzený rod, nemali takéto kategoriálne vlastnosti ani prirodzene zakódované v seméme. Ich rodová charakteristika je preto **arbitrárna** (porov. Menzel, 2000, s. 276) a z hľadiska pôvodného formálneho kmeňového skloňovania bola rodová príslušnosť irelevantná. V praslovančine však už existovala zdedená gramatická kategória rodu, ktorej dôkazom je syntagmatické zapojenie substantív prostredníctvom kongruentných väzieb s ostatnými ohybnými slovnými druhmi (tvary adjektív, pronomín, numerálií či participií boli zhodné s tromi gramatickými rodmi substantív).

S ohľadom na proces gramatikalizácie oboch kategórií sú závažné zmeny, ktoré prebehli v paradigme *u*-kmeňov. Všetky pôvodné *u*-kmeňové substantíva boli navzájom z hľadiska formálnej registrácie ekvivalentné, odlišovali sa rodovou príslušnosťou. Tento rodový rozdiel však v indoeurópe

(**sūnūs*, **medūs*) ani v praslovančine (**synъ*, **medъ*) nebol formálne vyjadrený osobitnými pádovými príponami. Z hľadiska abstrakčnej flexibility boli prototypovými prvkami iba tie substantíva tejto triedy, ktoré mali prirodzený mužský rod. Mentálnou aktivitou sa pri imaginárnej ekvivalencii chýbajúca prirodzená kategoriálna vlastnosť daného prvku dotvorila do predpokladanej reálnej podoby. O ekvivalencii J. Dolník (1999, s. 47–64) píše, že počiatkom našej orientácie vo svete je interpretácia istého javu ako ekvivalentného s iným javom. Vďaka abstrakčnej flexibilitate dokážeme spoznať ekvivalenty, ktoré sa od seba odlišujú rozličnými typmi vlastností, a preto aj abstrakčná flexibilita vyžaduje rozličnú mentálnu aktivitu vo vzťahu k entitám. Ontologicky ekvivalentné (homogénne) jazykové prvky predstavujú identifikačný prototyp. Mentálna aktivita sa teda prejavuje ako kognitívna a imaginárna homogenizácia ontologicky neekvivalentných prvkov. Pri imaginárnej ekvivalencii ide o vytvorenie imaginarizovaného pendantu k prototypu, tj. istý prvok sa kompletizuje tak, akoby chýbajúca vlastnosť reálne jestvovala. Jazyková aktivita je teda založená na prisúdení zhodného zmyslu entitám s relevantnou spoločnou vlastnosťou. A tak vplyvom hláskoslovných zmien došlo k prehodnoteniu pôvodnej formálnej ontologickej registrácie relevantných vlastností substantív, ktorá vychádzala z realizácie jednotlivých tematických alosubmorf v ich tvarotvornom základe. Po týchto syntagmatických zmenách, ktorých dôsledkom bol zánik alosubmorf, sa relevantnou formálnou vlastnosťou stáva substantívna koncovka v N sg. (porov. Mračníková, 2005, s. 47). V praslovančine došlo k viacerým závažným hláskoslovným zmenám, ktoré ovplyvnili nielen fonologickú štruktúru jednotlivých tvarov. Jednou bola tendencia k otvorenosti slabiky, ktorá spôsobila, že spoluhláskové relačné morfémy zanikajú a ich gramatický význam sa preniesol na tematické alosubmorfy, ktoré sa stávajú koncovkami daných pádov. Ďalším javom bola prirodzená zmena vokálov *-ō* a *-ū* (s ohľadom na predpokladané fonologické vlastnosti ide. vokálov) v krátkej pozícii po tvrdej spoluhláske na *-ъ*, *-ū*, v dlhej pozícii na *-y*,

(Bartula 2001, s. 141 – 142).

Sg.	N: *u _l k ^u -ō-s > v _l k-ъ	N: *sūn-ū-s > syn-ъ
	A: *u _l k ^u -ō-m > v _l k-ъ	A: *sūn-ū-m > syn-ъ
Pl.	A: *u _l k ^u -ō-ns > v _l k-y	A: *sūn-ū-ns > syn-y

Uvedené indoeurópske tvary N sg. a A sg. a pl. *o-* a *u-*kmeňov sa ako jediné navzájom líšili iba tematickou alosubmorfoou, mali rovnaké gramatické morfémy. Po zániku týchto koncoviek v praslovanskom období v obidvoch prípadoch zostali zadné vokály v krátkej alebo dlhej pozícii ako koncovky, ktoré sa hláskoslovne vyvíjali rovnako. Tieto zmeny spôsobili, že dôležité pádové gramatické morfémy tvrdých paradigiem zostali rovnaké, dokonca výsledkom uvedených zmien bola pádová homonymia medzi N a A sg. Hláskoslovné zmeny na syntagmatickej rovine výrazu spôsobili formálne zblíženie pôvodných *o-* a *u-*kmeňov v tvaroch N sg. a A sg. a pl., čím sa zrelativizovali aj hranice medzi ich paradigmatickými rovinami. Takýmto procesom došlo k neutralizácii pôvodného formálneho deklinačného spôsobu ohýbania. Jav, ktorý bol z pohľadu jednej množiny A (hláskoslovná rovina) homogénny, vyvolal v inej množine B (morfologická rovina) anomálie, ktoré boli natolko závažné, že zrelativizovali podstatu samotného formálneho skloňovania.

N sg. a A sg. a pl. mali po uvedených zmenách v praslovančine rovnaké koncovky v obidvoch starých typoch deklinácie *o-* a *u-*kmeňov, dokonca štyri z týchto koncoviek boli homonymné. Naším textom nadväzujeme na staršiu teóriu, ktorá tvrdí, že homonymné gramatické tvary pádov vyjadrujúcich agens i paciens vo výpovedi boli z hľadiska percipienta problematické, čím sa zdôvodňovalo vnútro-paradigmatické vyrovnanie akuzatívu singuláru životných maskulín s tvarom genitívu (porovnaj Komárek, 1981, s. 9; Pauliny, 1990, s. 33 – 34). Skutočnosť, že pri tomto procese bol už dominantný druhý spôsob klasifikácie substantív, je zreteľný v tom, že táto homonymia sa odstránila vyrovnaním akuzatívu podľa genitívu najskôr iba pri racionáliách (s neskorším rozšírením na všetky

animáta), kým pri ostatných substantívach sa takéto vyrovnanie pocítovalo ako redundantné. Relevantnou sa teda pri maskulínach stáva kategória mužskej osoby v akuzatíve. F. V. Mareš (2001, s. 47) označil morfológický vývin ako transplantáciu „náhradných tvarov,, z iných vzorov. K takémuto morfológickému vývinu dochádzalo podľa neho vtedy, keď hláskoslovný vývin viedol k nežiaducim tvarom, k homofónii odporujúcej systému a znižujúcej vyjadrovaciu presnosť jazyka. Vyrovnávanie akuzatívu podľa genitívu v singulári sa lingvistickej literatúre argumentuje viacerými spôsobmi. Jedným z argumentov je konkurencia týchto pádov v záporových vetách (Lamprecht – Šlosar - Bauer 1986, s. 134), druhým, že tvary interogatíva *kto* boli v týchto pádoch homonymné (*kogo*; Menzel 2000, s. 280).

Čím sa riadila transplantácia genitívnej relačnej morfémy do akuzatívneho tvaru? Za predpokladu podobnosti pádov, ktorá sa prejavuje v ich konkurencii pri záporových vetách, ale ktorá neodporuje systému jazyka, pretože tieto pády nie sú v korelácii, ktorá by znižovala jeho vyjadrovaciu presnosť, môžeme uvažovať o funkčnej podobnosti obidvoch pádov ako o príčine tohto vnútroparadigmatického vyrovnania.

Funkčná podobnosť obidvoch pádov, ktorá pomohla odstrániť nežiaducu pádovú homonymiu, sa prejavila iba s ohľadom na konkrétnu kategoriálnu vlastnosť mužskej osoby. Pôsobením princípu kvantitatívnej analógie sa táto zmena rozšírila ku všetkým animátam a systematizovala sa. Táto zmena je prejavom konfliktu princíпов, v konkrétnom prípade princípu ekvivalencie (pôsobením ktorého sa homogenizovala trieda maskulín) a kvantitatívnej analógie (pôsobením ktorej sa homogénna trieda maskulín rozdelila na základe gramatického vyjadrenia kategórie životnosti na *Anim.* a *nAnim.*). Spomínaná konfliktnosť je svedectvom súčinnosti a konfliktnosti princíпов s ohľadom na historickú i synchrónnu orientáciu výskumu a dôkazom toho, že pri jazykových zmenách sa prejavuje interakcia viacerých princíпов. V tomto prípade je to princíp relativnosti (Žigo 2000, s. 19 – 21), ktorý oslabuje pôsobenie princípu ekvivalencie a kategoriálny význam *Anim*

a *nAnim* sa z pohľadu superpozície prejavuje ako prirodzená jazyková zmena (porovnaj ostatné slovanské jazyky) vnútroparadigmatickým vyrovnaním na základe funkčnej pádovej podobnosti (nie analógie). Súčinnosť a konfliktnosť princípov sa nikdy neuskutočňuje v intenciách jednej jazykovej roviny, ale ako súčinnosť kategoriálnych systémov viacerých jazykových rovín. Nie je to iba kooperácia hláskoslovnej a tvaroslovnej roviny, ale závažným činiteľom je aj rovina skladby.

Proces formálneho osamostatnenia kategórie životných a osobných maskulín si vyžadoval vytvorenie osobitného systému gramatických prostriedkov. F. V. Mareš (2001, s. 48) o tomto procese píše, že sa uskutočňoval predovšetkým využitím paralelných koncoviek starých *u*-kmeňov, ktoré splynuli s *o*-kmeňmi. Keďže neexistuje pravá synonymia tvarov (synonymné tvary sa buď funkčne využijú, alebo zaniknú), spomenuté tvary sa funkčne využili na rozlíšenie obidvoch gramatických kategórií. Uniformnú transparentnosť v paradigme maskulín narušil buď alomorfizmus, ktorý formálne vyjadruje opozíciu gramém tejto kategórie (+ životnosť : - životnosť), alebo aj vplyv iných činiteľov, pôsobením ktorých sú navzájom gramatické alomorfy v postavení komplementárnej distribúcie (dublety) alebo voľnej distribúcie (varianty).

V Slovenskej gramatike (Paulíny – Ružička – Štolc, 1968, s. 155–156) sa zvieracie mená mužského rodu v množnom čísle ponímajú a skloňujú ako neživotné. Ako životné substantíva sa ponímajú zvieracie mená v množnom čísle len pri obraznom použití, v nadávkach a pri zosobnení (v bájkach a rozprávkach). Niektoré mužské neživotné podstatné mená majú tvar akuzatívu singuláru podľa mužských životných. Tento jav sa nazýva zoživotňovanie (animizovanie). Mnohé pomenovania mužských osôb sa stávajú pomenovaniami vecí, odosobňujú sa (depersonalizujú).

Pri tomto procese nejde o zoživotňovanie zvieracích mien, pretože príznak životnosti ako sémantický komponent tu nebol neutralizovaný. Ide o ich zosobnenie, čiže personifikáciu. Životné zvieracie maskulína v pluráli nestrácajú svoju

životnosť, iba sa pričleňujú k širšej skupine neosobných substantív. Nepriamo nám ponúka argument aj vyššie uvedené rozporuplné konštatovanie, že ako životné sa ponímajú zvieracie mená v množnom čísle len pri obraznom použití, v nadávkach a pri zosobnení v bájkach a rozprávkach. V našej práci odlišujeme básnické figúry personifikáciu (zosobnenie, prisúdenie ľudských vlastností neživým predmetom) a animizáciu (oživovanie, dávanie neživým predmetom vlastností živých, ale nie ľudských bytostí) v literatúre od personifikácie, depersonifikácie, animizácie a deanimizácie ako jazykových procesov pri použití pomenovaní osôb, zvierat alebo vecí mužského rodu v prenesenom význame.

Prípady použitia týchto pomenovaní v prenesenom význame rozdelil L. Dvonč (1984, s. 40) na šesť možností a konštatoval, že akékoľvek pomenovanie mužského rodu, ak sa stane pomenovaním osoby alebo zvierata, skloňuje sa v zhode so svojim novým významom. Ale ak sa pomenovanie osoby alebo zvierata stáva označením veci, môže si zachovať svoje pôvodné skloňovanie alebo nadobudnúť nové. Osobné podstatné mená majú tendenciu zachovať si pôvodné životné skloňovanie, kým zvieracie podstatné mená nadobúdajú skôr nové skloňovanie.

Ak je prenesené použitie istého výrazu charakterizované zmenou na rovine významu ako aj formy, môže ísť o procesy: **animizácie** (*nAnim.*) → (*nRAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom sa pôvodne neživotné maskulínum začne používať na pomenovanie zvierata, zmena zasahuje paradigmu v singulári (napr. *oriešok* : *oriešok* → *oriešok* : *orieška*); **personifikácie** (*nRAnim.*) → (*RAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom zvieracie podstatné meno v prenesenom význame pomenúva osobu mužského rodu (často v nadávkach), zmena zasahuje paradigmu v pluráli (napr. *somáre* : *somáre* → *somári* : *somárov*); **animickej personifikácie** (*nAnim.*) → (*RAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom neživotné maskulínum v prenesenom význame pomenúva osobu mužského rodu (často v nadávkach), pričom zmena zasahuje paradigmu v singulári (napr. *tĺk* : *tĺk* → *tĺk* : *tĺka*) aj v pluráli (*tĺky* : *tĺky* → *tĺci* : *tĺkov*); **deanimizácie**

(*nRAnim.*) → (*nAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom sa pôvodne zvieracie maskulínium začne používať aj na pomenovanie neživotného podstatného mena mužského rodu, zmena zasahuje paradigmu v singulári (napr. *kohútik : kohútika* → *kohútik : kohútik*); **depersonifikácie** (*RAnim.*) → (*nRAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom sa pôvodne osobné maskulínium začne používať aj na pomenovanie zvieráťa, zmena zasahuje paradigmu v pluráli (napr. *skokani : skokanov* → *skokany : skokany*) alebo **deanimickej depersonifikácie** (*RAnim.*) → (*nAnim.*) – jazykový proces, pri ktorom sa pôvodne osobné maskulínium začne používať aj na pomenovanie neživotného podstatného mena mužského rodu, pričom zmena zasahuje paradigmu v singulári (napr. *vodič : vodiča* → *vodič : vodič*) aj v pluráli (*vodiči : vodičov* → *vodiče : vodiče*);

Zaujímavé v jazyku sú procesy, keď sa súčasne so zmenou významu nemení aj forma daného tvaru a substantívum si zachováva pôvodné skloňovanie. Ide najmä o životné maskulína v procese deanimickej depersonifikácie / deanimizácie (napr. *Mám eso a kráľa. Dieťa má medveďa*). Keďže ide iba o zmenu na významovej rovine, uvažujeme o **sémantickej deanimickej depersonifikácii** alebo **sémantickej deanimizácii**.

Pri zosobnení v slovenčine nenájdeme spojenia typu *tieorské vlky / somáre / tie tlky ma oklamali*, avšak v hornej lužickej srbčine a v poľštine spojenia tohto typu existujú (hls. *Te rapaki / te kopoty su nas zjebali*. Šewc, 1968, s. 60 - 61; pol. *Zebrały się tam stare wilki morskie*. Zieniukowa, 1998, s. 48). Ide tu o proces vnútornej personifikácie bez formálneho flektívneho signálu, a preto môžeme uvažovať o **sémantickej personifikácii** alebo **sémantickej animickej personifikácii**.

Opačný proces **formálnej depersonifikácie** nájdeme v poľštine, v ktorej sa dá pri mužských osobných substantívach zhodnou formou nominatívu a akuzatívu v pluráli vyjadriť negatívne expresívne hodnotenie alebo iný stylistický zámer. Pri tomto procese nedochádza k zmene významu, ale iba formy (napr. *swawolne chłopaki, mocne chłopcy, stare króle*; tamže, s. 67).

Ďalším problémom je animizácia niektorých mužských neživotných podstatných mien. V Slovenskej gramatike (1968, s. 156 - 157) nájdeme tvary *mať dolníka, horníka, tromfa* ako zoživotnené tvary v hovorovej reči a tvar *mať v kartách kráľa* ako prejav odosobňovania. Podobne v hornej lužickej srbčine sa napríklad pomenovania karát, šachových figúr, húb a pod. (*Sym krála wuhrať*. Šewc, 1968, s. 60) skloňujú ako animáta. V poľštine majú tiež niektoré neživotné substantíva v sg. zhodný tvar akuzatívu s genitívom (napr. *zrobić bałwana / pajaca, kupić fiata, palić sporta*), ale v pluráli majú všetky tieto maskulína neosobné tvary (*zrobić śniegowe bałwany, drewiane pajace, kupić fiaty, palić sporty*; Zieniukowa, 1981, s. 49). V slovenčine a v hornej lužickej srbčine je pri niektorých možný fakultatívny výber variantných tvarov *horníci / horníky, snehuliaci / snehuliaky; sněhowe muže / sněhowi mužojo*.

Na základe uvádzaných údajov možno konštatovať, že pri nederivovaných zosobnených tvaroch typu *mám tromfa, stáli duba, stroma; našiel som hríba*, ale aj derivovaných tvaroch ako *tancovať kozáčka, našiel som dubáka, dostať zrádnika* a pod. (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 156) ide o zmenu na tvarovej úrovni bez zmeny vo význame slova, čiže o proces formálnej animizácie. Na rozdiel od poľštiny a hornej lužickej srbčiny, v ktorých sa v singulári kategória životnosti formálne zobrazuje iba homonymiou akuzatív – genitív (*kupić fiata, palić sporta*), v slovenčine ide o tendenciu k formálnej animizácii, pretože chýba realizácia pádového synkretizmu D – L sg., ktorá je pre animáta záväzná. Z tohto dôvodu špecifikujeme v slovenčine **neúplnú formálnu animizáciu**.

O **formálnej animizácii** alebo **formálnej personifikácii** môžeme v slovenčine uvažovať pri dvojtvaroch ako *horníci / horníky, snehuliaci / snehuliaky*. Tieto slová, ktorými sa označujú neživé veci, vznikli priamo ako neživotné podstatné mená mužského rodu derivačným (nie sémantickým) procesom. Slovtvorné sufixy typické pre osobné maskulína, a rovnako aj vonkajšia podobnosť denotátov s mužskými osobami, podporujú odraz týchto súvislostí aj v ich mennej paradigme.

Kategória mužskej osoby sa ako samostatná menná gramatická kategória na rozdiel od ostatných slovanských jazykov rozvinula iba v slovenčine, v poľštine a v hornej lužickej srbčine. V dolnej lužickej srbčine a v češtine je situácia podobná ako v západoslovenských dialektoch. R. Krajčovič (1988, s. 85) uvádza, že v týchto nárečiach má gramatická kategória životnosti vo flexii mužských substantív širšie uplatnenie ako v spisovnom jazyku. Argumentuje tvarmi A pl. zvieracích maskulín zhodných s G pl.: v záhorskom nárečí *medvedjú*, v trnavskom *medvedóf*, v piešťanskom *medvedóv*, v dolnotrenčianskom *zajacóv*, v hornotrenčianskom *zajacóv / zajacuov*.

V Atlase slovenského jazyka II (1981, s. 67 – 69, mapy č. 59, 60, 61) je spracovaný N pl. zvieracích mien na príkladoch *medveď* (mapa č. 59), *vrabec* (mapa č. 60) a *zajac* (mapa č. 61). Tvary N pl. *medvedi* (v legende *medveďi*), *medvezi*; *vrabci*; *zajíci*, *zajáci* používané v dialektoch na západe Slovenska svedčia o rovnakej forme N pl. pre všetky animáta na rozdiel od tvarov N pl. v ostatných častiach Slovenska *medveđe*, *medveze*, *mezeze*; *vrabce*, *vrable*; *zajace*. Podobne ako v češtine širšie sa tu uplatňuje kategória životnosti, ale na rozdiel od nej sa táto kategória prejavuje homonymnými tvarmi akuzatív – genitív plurálu rovnako ako v singulári. Akuzatív zhodný v nárečiach s genitívom preniká aj do hovorových spisovných prejavov.

Kategória životnosti sa v češtine realizuje komplementárnou distribúciou alomorf *-i*, *-é*, *-ové*, *-y* v N pl. maskulín. Pokiaľ ide o distribúciu koncovky *-ové* (*u*-kmene), Historická mluvnice češtiny uvádza (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 142), že táto nebola počas historického vývinu významovo alebo gramaticky diferencovaná od iných koncoviek (*bohové*, *pánové* – *býkové*, *hadové* – *časové*, *potokové*). V čase národného obrodzenia sa ustálilo jej používanie iba pri osobných menách vedľa koncovky *-i*, ktorá sa realizuje aj pri zvieracích maskulínach. S ohraničením distribúcie koncovky *-ové* súvisí aj formovanie kategórie mužskej osoby. F. V. Mareš (2001, s. 52) ju hodnotí v porovnaní s hornou lužickou srbčinou,

poľštinou a slovenčinou ako kvázikategóriu. Z. Rusínová (1987, s. 72) uvádza skutočnosť, že pri personifikácii názvov zvierat (napr. v nadávkach) sa v češtine používajú formy s koncovkou *-ové*: napr. *voli* → *volové*, *osli* → *oslové* (ale iba *kohouti*). Koncovka *-é* sa používa iba pri *RAnim.* (*Španělé*, nie *kokršpanělé* (iba *kokršpaněli* → *kokršpanělové*), na rozdiel od poľštiny, v ktorej sa vyskytuje pri osobných maskulínach (*żołnierze, lekarze, goście*) rovnako ako pri neosobných (*talerze, kamienie, gołębie*).

V slovenčine, v poľštine a v hornej lužickej srbčine je lexikálnovýznamová kategória mužskej osoby **sémantickým** delimitačným činiteľom distribúcie pôvodných i nepôvodných alomorf v N pl. V tomto páde sa kontinuujú po hláskoslovných zmenách v jednotlivých jazykoch západoslovanského makroareálu (okrem dolnej lužickej srbčiny) pri osobných maskulínach tri pôvodné koncovky N pl.: *syn-ove* (*u*-kmene), *rab-i / mqž-i* (*o-* / *jo*-kmene), *pqtzje* (*i*-kmene). V tvrdej paradigme neosobných maskulín (*nRAnim.* + *nAnim.*) sa kontinuuje pôvodná akuzatívna koncovka *-y*. V češtine sa kategória životnosti v pluráli prejavuje spoločnou koncovkou *-i* pre životné maskulína (pozri vyššie).

Keďže slovenský a český pravopis vychádza z etymologického princípu, rešpektuje pôvodný stav koncoviek napriek tomu, že vo vokalickej štruktúre oboch jazykov zanikol asi v 12. stor. vokál *y* splynutím s *i* (*y* > *i*, *ý* > *í*; v slovenských dialektoch nájdeme aj zmeny typu *y* > *e* / *ý* > *é*, v českých dialektoch podľahlo dlhé *ý* diftongizácii typu *ý* > *ej*; Krajčovič, 2003, s. 39) a v spisovných varietach týchto jazykov sa *y* nerealizuje ani ako alofóna fonémy *i*. Praslovanská koncovka *i₂* bola (rovnako ako *ě₂*) diftongického pôvodu a vyvolala druhú palatalizáciu velár. Vo všetkých západoslovanských jazykoch (okrem dolnej lužickej srbčiny) dochádza dodnes v pozícii pred touto alomorfoú k alternáciám konsonantov.

Na rozdiel od češtiny a slovenčiny sa vokál *y* v poľštine, v hornej a dolnej lužickej srbčine defonologizoval (Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2001, s. 172; Schaarschmidt, 1998, s. 65). V hláskových systémoch týchto jazykov sú [y] a [i]

kombinatórnymi variantmi fonémy *i*. Distribúcia týchto hlások ako relačných alomorf v N pl. je obmedzená fonologickými vlastnosťami predchádzajúcich konsonantov, ktoré sa hláskoslovne vyvíjali ďalej na rozdiel od češtiny a slovenčiny. Ide a) o depalatalizované konsonanty *s, z, c*, príp. aj *č, š, ž*; b) palatalizované veláry *k, g, ch*.

Rovnako ako v slovenčine aj v ostatných jazykoch západoslovanského makroareálu sa v genitíve plurálu maskulín presadila koncovka *-ov* pôvodných *u*-kmeňov (s vývinom *-ó(v) > -ů* v češtine; Pleskalová, 2004, s. 243), a tak sa odstránila tvarová homonymia s N a A sg. (*chlap-ú*). Starý tvar genitívu pl. nájdeme napr. v ustálenom spojení *od tých čias*, podobne v poľskej zloženej príslovke *dotychczas*. V poľštine majú nulovú relačnú morfu názvy krajín (*Czech, Włoch, Niemiec*; Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2001, s. 207), podobný prípad je aj v slovenskom tvare *Levár*. Z diachrónneho hľadiska môžeme túto osobitosť pokladať za prejav historického faktoru. V hornej a v dolnej lužickej srbčine sa procesom medziparadigmatickej analógie rozšírila koncovka *-ow*, ku všetkým substantívam.

V datíve pl. sa v tvrdej paradigme maskulín presadila *o*-kmeňová koncovka *-om* v slovenčine, v češtine a v poľštine. V hornej a v dolnej lužickej srbčine sa procesom medziparadigmatickej analógie rozšírili *a-* / *ja*-kmeňové koncovky v pl. (D *-am*; L *-ach*; I: *-ami*) ku všetkým substantívam. V L a I pl. prebehol podobný proces aj v poľštine, kde sa od pol. 16. stor. rozšírili koncovky *-ach* a *-ami* pri všetkých substantívach. V češtine sa v lokáli pl. dodnes kontinuujú tri praslovanské koncovky *-ech, ach, ích* (*-ěch > iech > ích* po velárach pri *Anim.* napr. *o potomcích, vrazích, o hoších* atď.). V slovenčine vznikla procesom unifikácie podľa vzoru ostatných koncoviek D a G plurálu (*-om, -ov*) koncovka *-och*.

E. Pauliny (1990, s. 49) uvádza, že v slovenčine prenikla forma A pl. neživotných maskulín do N pl. neživotných maskulín už pred 13. stor. a forma G pl. maskulín začala prenikať do A pl. životných (osobných) maskulín len v 15. stor.

V poľštine sa až do 17. stor. udržiavajú pôvodné akuzatívne koncovky, potom v súvislosti s formovaním sa kategórie mužskej osoby preberajú osobné maskulína rovnako ako v slovenčine koncovku genitívu plurálu (Długosz-Kurczabowa – Dubisz, 2001, s. 208). V hornej lužickej srbčine sa podobne ako v slovenčine a v poľštine rovná v pluráli akuzatív genitívu pri mužských osobných maskulínach (Šewc, 1968, s. 70–71).

V češtine (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 135) sa situácia vyvíjala odlišne. Pôvodný stav bol: N sg. *vlk – potok* / pl. *vlci – potoci*, A sg. *vlka – potok* / pl. *vlky – potoky*. Systémové vzťahy zo singuláru sa začali prenášať aj do plurálu so zmenou v N pl. neživotných maskulín (*potoci* → *potoky*). Tento proces nastáva na prelome 16. / 17. storočia po definitívnom preniknutí tvarov G sg. do A sg.

V dolnolužickosrbských kodifikáciách sa pravidlá určujúce koncovky A pl. maskulín viackrát menili. Chojnan vo svojej gramatike z r. 1650 preferoval genitívnu koncovku *-ow* v A pri všetkých animátoch, Muka neskôr túto homonymiu obmedzil iba na maskulína personálie. Napriek tomu, že súčasná kodifikácia preferuje tento stav, v súčasnom úze sa používa pri všetkých maskulínach tvar A pl. zhodný s N pl. (napr. *Som wójaki wiżel.*), pri maskulínach personáliách sa môže vyskytnúť A pl. zhodný s G pl., ak stojí po číslovke tri – desať (napr. *Ten bur jo meł styrjoch knechtow*; Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Serbščina, 1998, s. 225).

V pluráli tvrdej paradigmy maskulín sa najvýraznejšie gramatikalizovala kategória mužskej osoby v slovenčine, v poľštine a v hornej lužickej srbčine. V spisovných varietách týchto jazykov sú záväzné osobitné koncovky (dubletné i variantné) v N pl. a jednotná pádová prípona G pl. – A pl. vyjadrujúca túto kategóriu. Dolná lužická srbčina má v N pl. tvrdej paradigmy maskulín jednu koncovku ovplyvnenú fonetickými zákonitostami. Kategória mužskej osoby sa prejavuje iba pádovou homonymiou G pl. – A pl., ktorú si vyžaduje súčasná kodifikácia. Stav v jazykovom úze však svedčí o postupnej neutralizácii tejto gramatickej kategórie v dolnej lužickej srbčine, a tým výrazne posilňuje jeho aglutinujúcu

povahu. V češtine sa na rozdiel od ostatných jazykov vyjadruje gramatická kategória životnosti (podobne ako v singulári) a ovplyvňuje distribúciu pádových prípon v N pl. Sémantickým činiteľom, ktorý okrem iných faktorov určuje ďalšiu realizáciu pádových prípon v skupine životných podstatných mien mužského rodu, je aj kategória mužskej osoby. Uniformnú transparentnosť tejto paradigmy v pl. výrazne narúšajú pôvodné koncovky, ktoré sú v L pl. v komplementárnej i fakultatívnej distribúcii.

Literatúra

- Atlas slovenského jazyka*. II. Flexia. Časť prvá – mapy. Spracoval J. Štolc. Bratislava: Veda 1981.
- BARTULA, Czesław: *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*. Warszawa, Wydawnictwo naukowe PWN 2001.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna – DUBISZ, Stanisław: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2001.
- DOLNÍK, Juraj: *Princíp ekvivalencie*. In: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 45–77.
- DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava, Veda 1984.
- FABKE, Helmut: *Gramatika hornjoserbskeje spisowneje řeče přítomnosće*. Morfologija. Budyšin, Ludowe nakładnistwo Domowina 1981.
- KAČALA, Ján: *Významová a výrazová diferenciacia pomenovaní z hľadiska gramatickej kategórie životnosti*. In: *Studia Academica Slovaca*. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1997, s. 78–85.
- KOMÁREK, Miroslav: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1981.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986.
- MAREŠ, František Václav: *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslawischen*. Wien, Peter Lang 2001.
- MENZEL, Thomas: *Flexionsmorphologischer Wandel im Polnischen*. Oldenburg, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg 2000.
- Morfológia slovenského jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966.
- MRAČNÍKOVÁ, Renáta: *Vývinové tendencie deklinácie maskulín tvrdej paradigmy v západoslovanskom makroareáli*. In: *BraSlav 3*. Edit. P. Žigo. Bratislava, Kartprint 2005, s. 46–50.
- Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Serbščina. Red. H. Faska. Opole, Uniwersytet Opolski 1998.
- PAULINY, Eugen: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava, Veda 1990.
- PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: *Slovenská gramatika*. 5. vyd., Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.
- PLESKALOVÁ, Jana: *Analogie v morfologickém vývoji českých a slovenských substantív*. In: *BraSlav 2*. Ed. P. Žigo – L. Matejko. Bratislava, Stimul 2004, s. 241–248.
- RUSÍNOVÁ, Zdenka: *K distribuci alomorfů -i / -ové v nom. pl. maskulin životných*. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. A 35*. Brno: 1987, s. 71–78.
- SCHAARSCHMIDT, Gunter: *A historical phonology of the upper and lower sorbian languages*. Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter 1998.
- ŠEWC, Hinc: *Gramatika hornjoserbskeje řeče. Fonematika a morfologija*. Budyšin, Ludowe nakładnistwo Domowina 1968.

ZIENIUKOWA, Jadwiga: *Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1981.

ŽIGO, Pavol: *Od prirodzenosti v jazyku k zovšeobecňovaniu*. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach*. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2005, s. 19–28.

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/3738/06 *Konvergenzie, divergenzie a tradície vo vývine slovanských jazykov*.

Summary

The Category of Animate Nouns and Masculine Nouns in Western Slavic Languages

The paper discusses the process of grammaticisation of specific categories of animate nouns and masculine nouns in Slovak and other Western Slavic languages. Masculine nouns are a separate grammar phenomenon and, in contrast to animate nouns, exist only among the Western Slavic languages, but not all Western Slavic Standard languages recognize this category. This category is most vital in plural masculine nouns in Slovak, Polish and Lusatian Serbian. Standard forms of these languages recognize specific endings in the nominative plural. Another typical feature is syncretism of the genitive and accusative cases. Both categories originated as a result of the re-evaluation of the ancient Slavic method of noun declension, when the functional similarity of the genitive and accusative led to the appearance of replacement forms. This change manifests conflicting principles, namely the principle of equivalence (which homogenized the group of masculine nouns) and the principle of quantitative analogy (which led to a division of a homogeneous group of masculine nouns into animate and inanimate nouns). The paper also deals with linguistic changes in a paradigm of Masculine names (forming animate nouns, personification and other phenomena), resulting from both categories. The level of formal expression of both grammar categories weakens or strengthens the agglutinative character of Western Slavic languages.

Slovenčina v súčasnom českom prostredí

Sonda do internetovej komunikácie

Problematika súčasného fungovania slovenčiny v českom prostredí zahŕňa širokú sféru aktuálnych česko-slovenských jazykových vzťahov na rozmanitých úrovniach – od individuálnej neformálnej komunikácie jednotlivcov s ich osobnými komunikačnými stratégiami po oficiálne riešenia a zákonné ustanovenia, týkajúce sa postavenia slovenčiny v úradnej, školskej či mediálnej sfére. Obraz, ktorý súčasnosť ponúka, nepredstavuje žiadnu „stabilizovanú situáciu“, ale živý proces, v ktorom pôsobia protichodné aj protirečivé sily, pričom sa v niektorých pozorovateľných javoch zbiehajú rozličné prúdy oficiálneho a individuálneho jazykového manažmentu.

Stručne by som chcela predstaviť špecifickú sféru osobného aj „skupinového“ jazykového manažmentu na internetových stránkach, kde možno stretnúť aj čosi ako prebiehajúci zápas o „odstránenie/uhranie česko-slovenského dvojjazykového priestoru“ v konkrétnom komunikačnom prostredí.

Širší rámec

Rámcovo sa budeme pohybovať v tematickom okruhu možností ďalšieho zachovania „dvojjazykovej komunikácie“, teda pri otázke, do akej miery ďalej funguje (a môže fungovať – ako predpokladaný, tolerovaný, rozvíjaný) „starý stereotyp“ česko-slovenskej komunikácie v podobe známej z čias spoločného štátu – keď český a slovenský jazyk v podaní svojich „prirodzených nositeľov“ v komunikácii koexistujú¹. Prijímanie či neprijímanie tohto modelu v českom prostredí (keď neprijímanie znamená vzájomnú komunikáciu Čecha a Slováka po česky) by bolo zjednodušením vnímať ako čisto generačný problém, keďže v diverzifikovanej situácii vzájomných jazykových vzťahov aj v rozličných vekových kategóriách

existujú diferencované postoje. Predsa však možno ako „typové hlasy“ názorového rozptylu uviesť z posledných rokov dva, v ktorých sa prejavuje aj generačný rozdiel, pričom „generačný“ v tomto prípade zahŕňa vo vekovej diferencii to, čo vyšší vek v konkrétnom prípade predstavuje – zažitú skúsenosť (aj jazykového) spolužitia:

(...)A tak i ty protivné, čerstvě vytyčené hranice začnou brzy znovu padat a po dokončení vnější ochrany Unie zmizí zas úplně. Co už padlo během odluky skoro absolutně, byla česká nadřazenost a slovenská žárlivost. Teď by se mohly vrátit do Čech i slovenské televizní pondělky, večerníčky s bačou a pejskem i společné sportovní reportáže. Tož to by bolo pekné, veru, hej! (Pavel Kohout, Právo 7.5.2004)

(...) Nevim proc by jsme meli umet zrovna slovensky, proto ze je to rec velmi podobna cestine, to polstina a konec koncu i rustina taky. Nebo proto ze jsme byli nejako dobu jeden stat.To neni moc dobry duvod, protoze s rakouskem jsme byli mnohem dyl tzv. jedna rodina a nikdo z vas tady nekrici at vsichni mluvimе nemecky, jak je to roztomile. Myslim, ze uz je cas, aby si i ti starsi uvedomil ze ze slovenskem nemame v podstate nic spolecneho a nikdy jsme snad nemeli... (jirka, 16.9.2003 www.pixy.cz)²

Otázka môže znieť – čo sa ešte (v akom rozsahu, v akej podobe) môže vrátiť. Z vízie Pavla Kohouta načrtnutej v článku s priam emblematickým slovenským *Hej?* v názve presvitá čosi ako túžba po špirálovitom vývine, v ktorom by sa pri novonadobudnutých kvalitách vzťahov dokázalo na vyššej úrovni „vrátiť“ aj niečo medzičasom stratené.

Takto formulovaná predstava sa však ukladá do reálnej situácie, ktorá je zrejme diverzifikovanejšia, než by sa na prvý či kolký pohľad zdalo. Druhý hlas reprezentuje postoje, v ktorých sa „nadštandardné“ česko-slovenské jazykové vzťahy odmietajú. V celkovom doterajšom vývine týchto vzťahov treba brať do úvahy aj to, že hoci mnohí mladí ľudia takto „programovo“ špecifikum česko-slovenských jazykových vzťahov síce neodmietajú, reálny ústup kontaktu so

slovenčinou v českém prostředí ich do situací absence percepční kompetence přivádza a texty v slovenštině pre mnohých z nich predstavujú menší alebo aj väčší problém.

V celkovom súčasnom pohybe česko-slovenských (nielen jazykových) vzťahov tak možno vysledovať aj náznaky vývinu súbežné s Kohoutovým postojom, ale aj úplne protichodné tendencie. Alebo, pootočené – popri reálnych procesoch vzdalovania možno dnes skutočne pozorovať aj viaceré protismerné pohyby – či už parciálne obohatenie slovenských programov v TV (napr. na stanici Nova) a úsilie o ich ďalšie posilnenie deklarované napr. ministerstvom školstva ČR spolu s predstavou o potrebe návratu informácií o Slovensku do školských osnov³, či prijímanie zákonných predpisov upravujúcich status slovenčiny v úradnom styku⁴ alebo, čo je nemenej dôležité, jej celkové postavenie v českom prostredí na báze prijatých medzinárodných dohôd a konvencií⁵.

Pod spojením „slovenská prítomnosť“ si vo vzťahu k súčasnej českej (jazykovej) situácii možno predstaviť viacero prvkov:

- prítomnosť Slovákov – „českých“ (príslušníkov najväčšej národnostnej menšiny v ČR) aj „slovenských“ (študentov a pracovníkov v najrozmanitejších sférach prichádzajúcich zo Slovenska) a ich rozličných, spontánne aj cielene „slovenských“, resp. česko-slovenských aktivít,
- prítomnosť slovenskej kultúry (v širokom zmysle slova), či už pôvodom z českého alebo zo slovenského prostredia (sem možno zahrnúť už samo vedomie historických a súčasných kultúrnych väzieb a spriazneností),
- prítomnosť slovenčiny ako komunikačného prostriedku v živých komunikačných situáciách rozličných typov aj ako vehikula sprostredkovaných kultúrnych obsahov.

Aj v takomto schematizujúcom náčrte treba pritom zdôrazniť bohatosť jednotlivých vyčlenených zložiek, ich nejedno-jednoznačnú súvzťažnosť, individuálnu podmienenosť a variabilnosť a napokon aj dynamickosť a premenlivosť

celkovej situácie. Tak sa napr. „bytostná prítomnosť“ Slovákov (občanov aj neobčanov ČR) v českom prostredí nemusí spájať (hoci sa v značnej miere spája) so slovenčinou, rovnako ako sa s ňou nemusí spájať (a v značnej miere sa ani nespája) prítomnosť slovenskej kultúrnej produkcie rozličného druhu.

Problematika výberu jazyka, teda „prítomnosti slovenčiny“ pri česko-slovenskej komunikácii predstavuje na jednej strane priestor individuálneho rozhodovania konkrétnych slovenských účastníkov komunikácie pri zohľadnení (predpokladaných a v osobnej praxi priebežne overovaných) očakávaní a reakcií českej strany – na druhej strane predstavuje priestor spomínaného „inštitucionálneho rozhodovania“ o tom, do akej miery bude slovenčina oficiálne využiteľná v rozličných komunikačných sférach, prítomná v médiách, do akej miery sa bude prekladať či dabovať zo slovenčiny do češtiny, aj do akej miery a v akej podobe sa (historické a aktuálne) vzťahy k slovenskej menšine v českom prostredí a vzťahy k Slovensku, vzťahy k slovenskej kultúre a s tým aj k slovenčine budú sprostredkúvať českým deťom a pod.

Reflexia česko-slovenských jazykových vzťahov a jazykový manažment na internete

Ak pod jazykovým manažmentom v duchu koncepcie J. Neustupného, rozvíjanej aj pri opise situácie v českom postredí (Nekvapil, 2001; Neustupný – Nekvapil, 2005), budeme rozumieť celú širokú sféru identifikácie a riešenia jazykových problémov rozličného typu, ukazuje sa, že internetové stránky predstavujú priestor, kde možno sledovať autentické zachytenie špecifických postupov jazykového manažmentu potenciálnej česko-slovenskej dvojjazykovej komunikácie. Internetové stránky, kluby, diskusie rozličného typu predstavujú priestor, kde sú tieto jazykové vzťahy až prekvapujúco často tematizované – nezriedka ako rozsiahle digresie, bočné vetvy primárne úplne inak orientovaných či plánovaných diskusií.⁶

Zobieraný materiál umožňuje ďalšie precizovanie témy individuálnych komunikačných stratégií, ktoré volia Slováci

pri komunikácii v českom prostredí. Zreteľne tu vystupuje škála (a argumenty) postojov k používaniu slovenčiny, s ktorými sa môžu stretnúť (a nepochybne stretávajú) na českej strane a ktoré môžu ovplyvňovať potenciálnu dilemu výberu jazyka komunikácie. Súčasne však mnohé internetové kontexty ukazujú čosi, čo by sme s pokojným svedomím mohli pomenovať „zápasom“ o zachovanie možností a priestoru česko-slovenskej dvojjazykovej komunikácie, ktorý zvädzajú niektorí „individuálni“ Česi s inými svojimi „individuálnymi“ spoluobčanmi.

Ukazujú však aj nástojčivosť hlasov, ktoré sa prijímať slovenčinu, slovenské texty bránia, aj ak ide povedzme o tému, ktorá ich zaujíma, alebo práve tam – teda nie vždy a u každého platí „princíp motivácie“ (predpoklad, že záujem o obsah textu prevládne nad ťažkosťami spôsobenými „cudzím“ jazykom). Diskomfort, ktorý čítanie slovenského textu niektorým (mladým) Čechom prináša, „nenávyk“ ako dôsledok zriedkavých kontaktov so slovenčinou, je výrazne tematizovaný. Internetové stránky prinášajú teda vhlad do reálnych komunikačných situácií v českom prostredí, pričom argument „českosti“ priestoru sa pri rozličných internetových stránkach vynára aj pri prípadnom „cezhraničnom“ charaktere komunikácie. Česko-slovenská komunikácia sa pritom vníma a pertraktuje skoro výlučne ako komunikácia Čechov a Slovákov v ich „slovenskom“ zakotvení, t. j. v sledovaných diskusiách absentuje motív „slovenskej menšiny“ ako občanov Českej republiky.

Impulzom k otvoreniu nezriedka aj dost búrlivých diskusií býva často to, keď niekto zaujme negatívne stanovisko k „prítomnosti slovenčiny“ na mieste, kde by (niektorý) český čitateľ/konzument očakával text v češtine – v reakciách na takéto postoje sa ukazuje jednak, do akej miery sa česko-slovenská dvojjazykovosť v rozličných komunikačných sférach a situáciách vníma či nevníma ako prijateľná, jednak aj prečo.

Priam modelová digresia na túto tému sa nedávno objavila pod slovenským článkom na stránke www.mobilmania.cz – z publikovaných postojov vidieť, že nejde o ojedinelú situáciu, že šéfredaktor digresie tohto typu (nie celkom úspešne)

odmieta, že účastníci komunikácie nie sú názorovo jednotní, do diskusie okrajovo ako „doklad“ česko-slovenského kontextu vstupuje aj slovenský účastník (zo Slovenska?). Hoci sa tu (a v mnohých iných analogických situáciách) spochybňuje legitimitnosť slovenčiny v českom priestore, zreteľne vystupujú aj české protihlasy – až po vyjadrenie neregistrovaného autora „články psané slovensky byly, jsou a budou“:

Autor: neregistrovaný - Mr.Slider Datum: 30.08.2005 13:23

Titulek: **Český titulek, slovenský text :o(**

Proč je titulek česky a článek slovensky? Tomu nerozumím. Vědět to hned, že je to slovensky, tak sem ani nelezou. Zas si budu muset počkat, že ten článek vyjde na konkurenčním serveru, abych si to přečetl. Nešlo by to nějak rozlišit v titulku, že článek není česky? Abych věděl, na které články ani nelézt. Nechápu, proč na českém serveru vychází slovenské články:o(Na to jsou slovenské servery.

Autor: [Marek Lutonský](#) Datum: 30.08.2005 13:38

Titulek: Re: **Český titulek, slovenský**

Co se dá dělat, budete si muset počkat, až vám to někdo přeloží. *Další názory o slovenštině prosím posílejte pouze na můj e-mail. U článku očekáváme diskuzi o popisovaném tématu, flamewarů na téma slovenština zde už bylo dost. Děkuji*
šéfredaktor MobilMania.cz

Autor: neregistrovaný - stak Datum: 30.08.2005 14:56

Titulek: Re: **Český titulek, slovenský**

Heh, ja jsem si te slovenštiny všimnul až když jsem si ve vašem

Autor: [Mirek.P](#) Datum: 31.08.2005 06:50

Titulek: Re: **Český titulek, slovenský**

Co ma s tim co spolecnyho rocnik? Jde o to, proc je na ryze ceskym webu slovensky clanek. Jeste vetsi vrchol je, kdyz v ceskem radiu moderuje slovak - znam takovy radia hned dve. [

Autor: neregistrovaný Datum: 31.08.2005 17:29

Titulek: Re: **Český titulek, slovenský**

Kdes prosimte dosel na slovní spojení „ryze cesky web,“? To jsou zase nějaký marketingový valy, ze?
Clanky psane slovensky na Mobilmanii byly jsou a budou a nevím, proč by se to mělo kvůli nekomu, kdo neumí jazyky měnit.

<http://www.mobilmania.cz/Bleskovky/f.asp?ARI=110765&HID=1&CAI=2097>

Situácia nie je nová – s podobne ladenými diskusiami (na iných stránkach), uvádzaných analogickými replikami sa bolo možné stretnúť už v uplynulých rokoch a z niektorých reakcií webmasterov či redaktorov internetových časopisov vidno, že sú nimi už unavení:

Napsal: Buchi Datum: 2003-06-30 10:42:14
preco slovensky

Mozna je to dobrej clanek a klidne bych si ho i precet, ale prelozte mi to radsí do cestiny

<http://www.pctuning.cz/>

[index.php?option=com_content&task=view&id=3900&Itemid=37&limit=1&limitstart=6](http://www.pctuning.cz/index.php?option=com_content&task=view&id=3900&Itemid=37&limit=1&limitstart=6)

Jméno: Datum: úterý 2.3.2004 12:01

Předmět: **Bez Akreditačnej komisie panuje právna neistota**

Text: Sakra to se nedá číst, ztrácím se v textu. Nemůžete tyto cizojazyčné příspěvky z málo rozšířených jazyků překládat do češtiny nebo alespoň do angličtiny, kdo se má pak v tom vyznat.

Jméno: ales.tuma@ilist.cz Datum: úterý 2.3.2004 20:33

Předmět: Re:

Text: Dobře, můžu reagovat i víceslovně. Ten, kdo tady píše tisíckrát omleté řeči o tom, že nerozumí článkům psaným slovensky, je podle mě primitiv. A howgh.

<http://www.ilist.cz/clanky/bez-akreditačnej-komisie-panuje-pravna-neistota>

Jméno: Pepa z depa Datum: neděle 23.1.2005 17:36

Předmět: Re: **Špatný článek**

Text: OIjHnsdmi idajfji sgdgopa idjiaiaag ahguah afghiadg duihgdgig gadig dafgdfi dgdfuigdf dhgdfgjdjgdfgkaetkenzei ijij inj ijiejrij msg idisj jsfjbnmíe Rozumíte???? Ja ne stejně jak slovenštině

Jméno: Jan Tichý [jan.tichy@ilist.cz] Datum: neděle 23.1.2005 18:10

Předmět: Re: **Špatný článek**

Text: No ale mezi námi, to že nerozumíš slovenštině, je výhradně Tvůj osobní problém. Proč s tím obtěžuješ ostatní?

<http://www.ilist.cz/clanky/zaklady-politologie#diskuze9348>

Formulované námietky voči slovenčine bývajú rozličného druhu – na jednom póle stojí "princíp", presvedčenie, že v českom prostredí, "na českých serveroch" má komunikácia

prebiehať po česky, na druhom frekventované upozornenia na to, že slovenský text pre mnohých Čechov predstavuje nezvyk, námahu, diskomfort, ktorého by už (a naďalej) boli radi ušetriť.

Na stránke venovanej vojnovej tematike (www.fronta.cz) sa takáto túžba objavuje napr. v reakciách na článok *Ciel: Aachen*, publikovaný v slovenčine. Ako zaujímavý prejav jazykového manažmentu sa v reakcii na to ukazuje primárna ústretovosť (slovenského) redaktora vytvoriť paralelný český text, napokon však sám túto ideu (o deň neskôr, a ešte raz v závere diskusie) zavrhuje. V tejto diskusii (ktorá je opäť digresiou a autor článku kdesi aj smutne konštatuje, že predsa očakával skôr ohlasy k téme a obsahu článku) viacerí jej účastníci opakovane, s poukazom na osobnú skúsenosť, uvádzajú, že slovenčina môže predstavovať pre českého čitateľa problém (do toho v protismere vstupuje milá otázka "Lidi co je??"). Aj táto diskusia demonštruje diferencovanosť názorov a zrejme aj (podľa všetkého, napriek všetkému) uchovanie konkrétneho dvojjazykového priestoru:

Nešlo by to česky?

Hartmann 06.05.2004 15:53

Re: Nešlo by to česky?

Lipton 06.05.2004 17:44

Ak budem mať viac času urobím aj českú verziu, ak chceš.

Re: Nešlo by to česky?

Lipton 07.05.2004 17:06

Omyl, určite neurobím! Je to blbosť, písať ten istý článok v 2 jazykoch.

Re: Nešlo by to česky?

Brouk 08.05.2004 11:49

Já proti Slovákům nic nemám. Nevadí mi že se mnou na fakultě jich spousta studuje na což si spousta lidí stěžuje. Fandím jim v hokeji. Ale v češtině bych to rád taky. Není v tom nacionalismus. Prostě by se mi to líp četlo! to je to tak špatný ?

Re: Nešlo by to česky?

FUJ06 08.05.2004 13:00

Lidi co je???

To neumíte slovensky???

Snad těch 12 roků, co jsme rozdělení není tolik, nebo je???

Mě je třináct a vůbec mi nevadilo, že je to slovensky.

http://www.fronta.cz/komentar.php?id_clanek=177

Ako pozoruhodný príklad internetového priestoru s vysokou návratnosťou sledovanej problematiky (aj jej špecifickým riešením) možno zobrať stránku časopisu *Studentský list*, v elektronickej podobe www.iLIST.cz, ktorý vydávajú študenti Vysokej školy ekonomickej. V diskusiách primárne aj na iné témy sa objavujú otázky používania slovenčiny v rozličných školských aj mimoškolských, formálnych aj neformálnych komunikačných situáciách – nasledujúca ukážka (podobne ako už uvádzané dosiaľ) zahŕňa protestný postoj diskutujúceho k publikovaniu textov v slovenčine v *Studentskom liste* a výňatok z odpovede redakcie:

Jméno: Martin Datum: pondělí 31.1.2005 14:19

Předmět: **O češtině**

Text: V mém příspěvku bych nechtěl probírat spisovnou nebo nespisovnou češtinu jak je používána ve *Studentském listě*, ale spíše proč máme *Studentský list* dvojjazyčně. Jsem Čech, studuji v Čechách, studuji na české vysoké škole za peníze českých daňových poplatníků a tak očekávám, že bude čeština vyučujícím jazykem a také, že v češtině budu číst *Studentský list* (...)

Jméno: David Koubek Datum: středa 2.2.2005 08:57

Předmět: Re: **Stanovisko redakce**

Text: Ahoj Martine.

Názor čtenářů nás zajímá. Tečka. Příspěvky ve slovenštině budeme i nadále otiskovat. Tečka.

Tyto dvě věty nejsou v rozporu. Přejde nám zajímavé, že někteří čeští studenti neumí číst slovensky, ale právě proto slovenské články tiskneme. Pokud si studenti budou slovenštinu častěji připomínat, pak jí budou lépe rozumět. Vždyť je dobré rozumět cizímu (nečeskému) jazyku, když to nedá zase takovou práci, jen si občas přečíst nějaký ten článek. Věříme našim čtenářům a věříme, že jsou schopni slovenštině porozumět, když se nad ní trochu zamyslí. Děláme to pro čtenáře. Takže nevím, jestli ti to stačí jako argu-

ment, to je na tobě a bude to tvé rozhodnutí a my ho budeme respektovat. ;-)
<http://www.ilist.cz/forum/studentsky-list/o-cestine#diskuze9561>

Ak som niekde v úvode tohto textu spomínala, že si pri blúdení v internetovej sieti možno uvedomiť, ako niektorí českí občania vedú na svojich postoch čosi ako osobný zápas o zachovanie priestoru pre dvojjazykovú česko-slovenskú komunikáciu, tak v iListe jeho českí redaktori v tomto zápase, vedenom s vnútorným presvedčením a prezentovanou neústupnosťou (a s podporou mnohých čitateľov), odolávajú tlaku, v priebehu rokov opakovane zvolili aj radikálnu formu "burcovania verejnej mienky" – publikovanie vlastných textov v slovenčine. Ako poslednú ukážku uvádzam reakciu jedného z nich na odmietavý a nechápavý postoj čitateľa k tomuto „extrémnemu kroku“:

Jméno: David Koubek

Datum: středa 2.2.2005 09:06

Předmět: **bola to iba sranda!**

Text: Srandu si z vás nedělám, většinou ji ze sebe děláte sami. Ne, to byla ošklivá replika, omlouvám se. Bylo to myšleno jako provokace. Já jsem do slovenštiny nepřekládal, já jsem psal přímo slovensky. Občas to sice není úplně správně, ale chtěl jsem tím ukázat, že nedá zase takovou práci číst a psát (to dá větší) ve slovenštině. Tolik na vysvětlenou, s pozdravem DK

<http://www.ilist.cz/clanky/zaklady-politologie#diskuze9348>

Záver

V uvedených ukážkach som sa usilovala predstaviť niektoré sféry česko-slovenskej komunikácie, ktoré aj bez cieľeného anketovania či robenia interview dávajú možnosť nazrieť do jej foriem, prezentovaných názorov, ale aj individuálneho a skupinového praktického jazykového manažmentu v oblasti výberu jazyka komunikácie. Z takto získaného materiálu je zrejmé to, k čomu sme dospeli aj v predchádzajúcich pozorovaniach – že česko-slovenská dvojjazyková komunikácia v rozmanitých sférach pokračuje. Zreteľne sa však súčasne ukazuje, že časť českej verejnosti sa

voči slovenčine ako komunikačnému prostriedku vo svojej komunikačnej sfére búri, či už principiálne, či preto, že pre nich pri absencii návyku prijímať slovenské hovorené alebo písané texty predstavuje kontakt s nimi problém alebo minimálne nepohodlie.

Možno si klásť otázku, akým spôsobom môžu a budú ďalšie (aj v úvode spomínané) kroky v oficiálnom manažmente česko-slovenských jazykových vzťahov zasahovať do ďalšieho jazykového vývinu – internetové diskusie prinášajú aj rozličné vývinové prognózy. Možno to (okrem iného) vnímať aj ako doklad, že stále ide o problematiku, ktorá vo vedomí istých skupín rezonuje ako živá téma súčasnej českej jazykovej situácie.

Poznámky

¹ Isté poznatkové zázemie k danej téme vo vývinovom pohľade predstavujú viaceré práce orientované na problematiku súčasných česko-slovenských jazykových vzťahov, percepcný bilingvizmus, rodinnú komunikáciu v rámci slovenských či česko-slovenských rodín v českom prostredí, porov. Berger 2003; Hoffmannová – Müllerová 1993, 2004; Musilová 2000, 2001, 2003; Nábělková 1999, 2000, 2002, 2003; Nekvapil 2001; Sloboda 2004a,b,c; Zeman 1995 a i.

² Doklady z internetovej komunikácie uvádzam „v pôvodnom znení“. Vo všeobecnosti ich nezriedka charakterizujem laxnosť v dodržiavaní jazykových (pravopisných) noriem, interpretovateľná na rozličný spôsob (popri subjektívnych činiteľoch prejavujú sa tu aj objektívne činitele, súhra či napätie medzi súkromnosťou – verejnosťou, pripravenosťou – nepripravenosťou, hovorenosťou – písanosťou, zanikavosťou – fixovanosťou takýchto textov).

³ V r. 1998 v Mladej fronte Dnes v súvislosti s „porozpadovou úpravou“ školských učebníc, pri ktorej sa pasáže v slovenčine (ukážky z diel slovenských spisovateľov, poučenie o slovenčine) z učebníc vyňali, pracovníčka ministerstva školstva J. Deliřová konštatovala: „Zatím se neuvažuje o tom, že by se slovenština do učebnic vrátila. Záleží to na učitelích, zda to považuje za důležité a zařadí dětem do výuky nějakou ukázkou. Ale v osnovách to určitě nebude“ (MFD, 30.9.1998, s. 1). Tohtoročné informácie už naznačujú zmenu pohľadu – podľa poradcu ministerky školstva Martina Profanta sa v plánoch rezortu školstva opäť objavuje slovenčina a slovenská tematika (Slovenština zmizela ze škol, má se vrátit, <http://vzdelavani.ihned.cz>, 29. 8. 2005). Rezort školstva plánuje investovať prostriedky do prípravy metodických materiálov pre učiteľov na nenásilné otváranie slovenského priestoru a súčasne sa chce zasadzovať aj o to, aby vo verejnoprávných médiách bolo viac programov v slovenskom znení. Problematike miesta „slovenských tém“ a slovenčiny a možností ich začlenenia do výučby v súčasnom českom školstve sa na PDF UP v Olomouci dlhodobo programovo venuje Kamil Kopecký.

⁴ Od januára 2006 napr. vstúpi do platnosti zákon potvrdzujúci možnosť používať slovenčinu v štátnej správe (Kolman, 2005; o „prítomnosti“ slovenčiny v rozličných zákonných normách a predpisoch porov. aj Skalský, 2005b).

⁵ Súbežne s avizovaným vnútorným „novým trendom“ v oficiálnom manažmente treba vnímať iniciatívy podmienené požiadavkami Európskej únie – konkrétne proces ratifikácie Charty európskych a regionálnych jazykov, ktorý by mal novo právne zakotviť status slovenčiny v českom prostredí (Skalský, 2005a).

⁶ Špecifiká internetovej komunikácie síce nútia k opatrnosti pri interpretácii, napr. nie vždy si pri prebiehajúcich diskusiách môžeme byť istí, či diskutujúci je vskutku ten, za koho sa vydáva, a či prezentované názory sú jeho skutočné názory, no oproti iným zdrojom údajov je to „len“ istá relativizácia navyše. Mnohé z diskusií by sme mohli brať ako analógiu povedzme krémových rozhovorov na dané témy, niekedy vyhrotených a nezmieriteľných, niekedy smerujúcich k určitému vzájomnému pochopeniu, ktoré však na rozdiel od hovorených prejavov pri všetkej nepripravenosti a „neučesanosti“ predstavujú zápis, fixovanie témy – doklad toho, „o čom“ sa hovorí, aj „čo“ sa o tom hovorí. Na rozdiel od krémových a iných (bytových, internátnych, školských) rozhovorov zabezpečuje aj pri všetkej skupinkovosti, kvantitatívnej obmedzenosti účastníkov rozličných diskusných klubov tento typ komunikácie istú verejnosť, nezanikavosť, a teda aj širšiu sociálnu „reálnosť“ pertraktovaných tém, postojov a názorov.

Literatúra

- BERGER, Tilman.: *Slovaks in Czechia – Czechs in Slovakia*. International Journal of the Sociology of Language, 162, 2003, s. 19–39.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga: *Interference češtiny a slovenštiny v mluvené komunikaci*. Česká slavistika 1993. Slavia, 62, sešit 3, 1993, s. 311–316.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga: *Kontakt češtiny a slovenštiny v rodinné komunikaci. Problematika idiolektu*. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Ed.V. Patráš. Banská Bystrica: UMB 2004, s. 387–396.
- KOLMAN, Petr: *Nový správní řád. Otázka jednacího jazyka*. Veřejná správa, č. 17, 2005, s. 10.
- KOPECKÝ, Kamil (ed.): *Slovenský jazyk na české škole*. Praha: Slovensko-český klub 2005.
- MUSILOVÁ, Květoslava: *Česko-slovenský pasivní bilinguismus*. In: *Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000, s. 280–288.
- MUSILOVÁ, Květoslava: *Vývojové tendence v úrovni česko-slovenského a slovensko-českého pasivního bilinguismu*. In: *Sborník prací KČJL PdF*. Olomouc, AUPO, Philologica, 2001, s. 13–20.
- MUSILOVÁ, Květoslava: *Vývojové tendence v komunikaci Čechů a Slováků po rozdělení ČSFR*. In: *Česko-slovensko-polské jazykové a literární souvislosti*. Olomouc, AUPO, Philologica, 2003, s. 223–229.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Slovenčina s čeština dnes. Kontakt či konflikt*. In: *Slovenčina v kontaktech a konfliktech s jinými jazyky*. In: *Sociolinguistica Slovaca 4*. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 75 – 93.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Rozdelenie a „vzďaľovanie“. Niekoľko pohľadov*. In: *Česko-slovenská vzájemnosť a nevzájemnosť*. Ed. I. Pospíšil, M. Zelenka. Brno, Ústav slavistiky FF MU ve spolupráci se Slovanským ústavem AV ČR a Literárněvědnou společností při AV ČR 2000, s. 104–112.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Medzi pasívnym a aktívnym bilingvizmom (poznámky k špecifiku slovensko-českých jazykových vzťahov)*. In: *Bilingvizmus. Minulosť, prítomnosť, budúcnosť*. Ed. J. Štefánik. Bratislava, Academic Electronic Press 2002, s. 101–114.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: *Aktuálne kontexty slovensko-českej a česko-slovenskej medzijazykovosti*. In: *Česko-slovenské vzťahy v slovanských a stredoeurópskych súvislostiach (Meziliterárnosť a areál)*. Ed. I. Pospíšil, M. Zelenka. Brno, Ústav slavistiky FF MU 2003, s. 89–122.
- NEKVAPIL, Jiří: *Jazykový management a etnická společenství v České republice*. In: *Přednášky z XLIV. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha, FF UK 2001, s. 65–80.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. – NEKVAPIL, Jiří: *Language Management in the Czech Republic*. Current Issues in Language Planning, Vol. 4, No. 3, 2003.
- SKALSKÝ, Vladimír: *Čo prinesie charta slovenčine? Slovenské dotyky*, č. 7, 2005a, s. 1 (http://www.czsk.net/dotyky/7_2005/glosa.html).

SLOBODA, Marián: Slovenčina u Slovákov v Česku: mikro- a makroaspekty vnútroskupinovej interakcie a výmena jazyka. In: Uhrinová, A. – Žiláková, M. (eds.): *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba, Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2004(a), s. 131–144.

SLOBODA, Marián: Používanie slovenčiny a češtiny v sebareflexiách Slovákov v Česku (predbežné výsledky ankety). Príspevok prednesený na XIV. kolokviu mladých jazykovedcov, Šintava pri Seredi, Slovensko, 8. – 10. decembra 2004(b), rukopis.

SLOBODA, Marián: Slovensko-česká (semi)komunikace a vzájemná (ne)rozumiteľnosť. *Čeština doma a ve světě*, XII, č. 3–4, 2004(c), s. 208–220.

ZEMAN, Jirí: K přijímání slovenské kultury Čechy po rozpadu Československa. In: *Sociolingvistika Slovaca*. I. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1995, s. 182 – 186.

Summary

Slovak Language in the Contemporary Czech Environment An Insight Into Internet Communication

The problems of present-day position of Slovak in the Czech milieu encompass a wide range of Czecho-Slovak language relations on various levels. These range from individual informal communications of people with their personal communicative strategies to official solutions and legislation concerning the position of Slovak in administration, education, media and other areas. The present-day picture is not stabilized, but is a living process with contradictory forces. Among the relevant phenomena, we can mention various streams of official and individual language management on Internet pages. We can observe the ongoing struggle to remove the Czecho-Slovak bilingual space from this particular communication sphere.

Slovenčina v slovanskom kontexte

Lingvodidaktická charakteristika

1. Slovakistické centrá v prehľade

Cieľom príspevku je predstaviť niektoré východiská lingvodidaktickej teórie slovenčiny ako cieľového jazyka so zreteľom na špecifické podmienky prezentácie slovenčiny na univerzitách v slovanských krajinách a s tým spojené prednosti i úskalia osvojovania si geneticky príbuzného a zároveň typologicky blízkeho jazyka. Na získanie obrazu o možnostiach a podmienkach štúdia slovenčiny v slovanskom prostredí uvádzame krátky prehľad slovakistických centier na príslušných univerzitách. Podrobnejšie informácie o súčasnom stave zahraničnej slovakistiky z pohľadu histórie i perspektív jej rozvoja sú obsiahnuté v publikácii *Slovakistika v zahraničí* (Pekarovičová, 2001). Slovakistika v slovanských krajinách sa zvyčajne pestuje v inštitútoch slavistiky a svoju históriu začala písať najmä zásluhou pôsobenia lektorátov slovenského jazyka a kultúry, ktoré vznikali na báze medzivládnych kultúrnych dohôd Slovenska s príslušnými krajinami od 60. rokov 20. storočia po súčasnosť.

Štatút slovenčiny i ponuka sprievodných slovakistických disciplín je výsledkom procesu, ktorý sa priebežne formuje pod vplyvom medzinárodných vzťahov i vnútroštátnych okolností, ako aj vďaka žičlivosti či neprajnosti domácich vzdelávacích inštitúcií k zriadeniu a následnému rozvoju slovakistiky. Jej aktuálny stav sa odvíja od širokého spektra exteritoriálnych súvislostí a sprievodných domácich pomerov v oblasti jazykovej politiky, ktoré sa premietli jednak do organizácie štúdia slavistiky všeobecne, jednak do diferencovaného postavenia slovenčiny v slovanskom svete. Odlišnosti sa týkajú najmä miesta a rozsahu štúdia slovakistiky v rámci domácej slavistiky, personálneho obsadenia pracoviska, v ktorom podstatnú úlohu

zohráva schopnosť garantovania odboru domácim profesorom a z hľadiska sprístupnenia autentickej slovenčiny aj účinkovanie slovenského lektora. Jednotlivé pracoviská sa navzájom líšia aj materiálnym vybavením, existujúcim stavom didaktických pomôcok a v neposlednom rade úrovňou a rozširovaním inventára príručnej knižnice. V tejto oblasti sa azda najviac zrkadlí celková ekonomická situácia krajiny i príslušnej univerzity, ale aj podpora daného lektorátu slovenskou stranou, najmä zabezpečením odbornej a študijnej literatúry prostredníctvom vyslaného lektora i priamou spoluprácou so slovenskými vedeckými a pedagogickými inštitúciami.

Koncepcné rozdiely medzi jednotlivými centrami majú zvyčajne svoje historické opodstatnenie, ale zásadnejšie zmeny v štruktúre i postavení slovenčiny v slovanských krajinách nastali až začiatkom 90. rokov 20. storočia, keď nové geopolitické pomery v Európe otvorili cestu ďalším lektorátom slovenčiny. K tradičným univerzitám so slovakistickým programom v *Krakove, Katoviciach, Moskve, Novom Sade a Sofii* pribudli lektoráty zriadené na poľských *univerzitách vo Varšave a Lodži*, na ukrajinských univerzitách v *Užhorode a Lvove*, na bulharskej univerzite vo *Velikom Tarnove*, hoci nie všetky fungujú doteraz za prítomnosti vyslaného slovenského lektora. K podstatnému rozšíreniu siete zahraničnej slovakistiky došlo na území bývalej Juhoslávie, keď k jedinému oficiálne existujúcemu pracovisku, ktorým bola Katedra slovenského jazyka a literatúry na *Univerzite v Novom Sade*, zriadená predovšetkým na odbornú prípravu slovakistov z radov našich krajanov, postupne pribudli lektoráty s pôsobením slovenského lektora na univerzitách v *Belehrade* (Srbsko, 1997), *Záhrebe* (Chorvátsko, 1994) a v *Lublane* (Slovinsko, 1995), s neskorším rozšírením pôsobnosti, ktoré vyústilo do otvorenia študijných programov aj v slovinskom *Maribore*.

V súčasnosti registrujeme viac ako dvadsať univerzít v ôsmich slovanských krajinách, ktoré ponúkajú štúdium slovenského jazyka na rozličnej úrovni, s viac-menej autonómnym

či integrovaným postavením v kruhu ostatných slovanských filológií, s viac-menej podobným či úplne odlišným študijným programom. Slovenčinu možno študovať ako študijný odbor, povinne voliteľný alebo voliteľný predmet, ktorý si študenti zapisujú ako druhý alebo tretí jazyk v rámci slavistického štúdia, z toho v súčasnosti na desiatich slovanských univerzitách v *Krakove, Katoviciach, Varšave, Moskve, Užhorode, Novom Sade, Belehrade, Sofii, Lubľane* a *Záhrebe* za účasti slovenského lektora vyslaného Ministerstvom školstva SR. Lektor slovenského jazyka zvyčajne v spolupráci s domácimi slavistami a slovakistami zabezpečuje výučbu slovakistických disciplín a v súlade so zameraním daného inštitútu sa podieľa na rozvoji odboru a formovaní odborného profilu budúcich slovakistov.

Niektoré univerzity však zaradili slovenčinu do svojho študijného programu na vlastné náklady s využitím domácich odborníkov, prípadne angažovaním slovenských lektorov alebo hostujúcich profesorov. Takto pokračuje v činnosti poľská univerzita v Lodži a s výučbou slovenčiny začala aj Vysoká škola v *Sanoku* či novozaložená poľská Akadémia technicko-humanitných vied v *Biatsko-Bialej*. Zvláštna situácia v oblasti personálnej politiky nastala v Rusku, keď po vzájomných administratívnych nezhodách slovenská strana neobsadzovala tradičný lektorát v Moskve a po viacročnej prestávke až roku 2000 vyslala lektorku na univerzitu do Sankt Peterburgu, ktorá tu žiaľ pre chorobu musela svoje pôsobenie prerušiť a slovenčinu v súčasnosti vyučujú domáci slovakisti. Slovenský lektor bol opätovne vyslaný na Moskovskú štátnu univerzitu až roku 2002. O rastúcom záujme o štúdium slovenčiny na Ukrajine svedčí rozkvitajúci odbor na Katedre slovenskej filológie *Užhorodskej národnej univerzity*, kde od roku 1994 pôsobí vyslaný slovenský lektor, ako aj ponuka výberových slovakistických disciplín na *univerzitách v Lvove, Kyjeve, Dnepropetrovske, Rivne* či *Odesse*, ktorú organizujú príslušné inštitúty vo vlastnej réžii za účasti domácich slovakistov, prípadne pozvaných prednášateľov zo Slovenska. Záujem o zavedenie štúdia slovenčiny má aj Bielorusko, kde v Štátnej

univerzite v Minsku sa v rámci štúdia slavistiky ponúkajú aj kurzy slovenčiny.

Po rozpade Československa sa zásadne zmenila situácia a charakter štúdia slovakistiky v Českej republike. Slovenčina sa študuje na *Karlovej univerzite v Prahe* a na *Masarykovej univerzite v Brne* ako riadny študijný odbor. Na obidvoch pracoviskách pôsobia slovenskí pedagógovia angažovaní a platení českými univerzitami, ktorí spolu s domácimi a hosťujúcimi prednášateľmi z partnerských univerzít vedú semináre a prednášky z príslušných disciplín.

2. Modifikácia profilu štúdia

Z uvedeného prehľadu vidieť, že existuje pomerne hustá sieť slovakistických centier v slovanských krajinách, kde slovenčina má vysoký kredit i dobré odborné zázemie, čo sa odráža na rastúcom počte študentov slovenčiny, kvalite absolventov slovakistiky a v neposlednom rade ich záujme o doktorandské štúdium na domácich univerzitách aj na Slovensku. Kritériom úspešnosti by však nemali byť len kvantitatívne ukazovatele, ako je počet pracovísk či počet študentov, ale obsah a variabilita študijného programu, aby čo najlepšie odrážal požiadavky doby, aby absolventi slovakistiky získali také vedomostné a interpretačné predpoklady, s ktorými sa dokážu uplatniť na trhu práce. Tento pragmatický aspekt núti tvorcov a realizátorov vzdelávacieho programu prihliadať jednak na filologické znalosti a poznanie slovenských reálií, ale aj na rozvíjanie praktickej komunikatívnej či translatologickej kompetencie absolventov, kde badať ešte značné rezervy vo všetkých krajinách. Situácia je kritickejšia na tých univerzitách, ktoré zápasia s nedostatkom vlastných odborníkov v slovakistike a majú problém zabezpečiť výučbu slovakistických disciplín v požadovanej kvalite a vymedzenom rozsahu.

K pozitívnej zmene súčasného stavu môže prispieť zhodnotenie slovensko-slovanskej komunikácie i spoločenskej potreby odborníkov na jej výskum a rozvoj. Novú kvalitu tejto komunikácie treba vidieť v *dynamizácii vzájomných kontaktov* s jednotlivými krajinami, *špecifikácii vzájomných aktivít*, to

znamená v rozvíjaní bilaterálnej spolupráce, ktorá prihliada na spoločné korene, citlivo vníma podobné vývinové tendencie a zároveň rešpektuje národné a regionálne špecifiká dotyčných kultúr. Takáto výmena prispieva k vzájomnému obohateniu a vyvoláva prirodzenú potrebu vzájomnej recepcie a spoznávania geograficky či geneticky blízkej krajiny, záujem o jej dianie, a následne aj o štúdium jej jazyka a kultúry. A tu sa roztvára nový priestor pre vzdelávacie inštitúcie, ktoré postupne prichádzajú s ponukou klasického i modifikovaného študijného programu slovakistiky na univerzitách v slovanskom svete, ako aj recipročného štúdia slovanských jazykov na Slovensku, reagujúc tak na potreby novovzniknutej spoločenskej praxe, vytvárajúcej nové možnosti uplatnenia absolventov.

Preto prirodzenou súčasťou štúdia slovenskej filológie sa popri základných lingvistických a literárnovedných disciplínach stávajú kultúrne reálie a krajinoveda, odborná komunikácia, preklad a tlmočenie ako piliere všestrannej prípravy slovakistov na profesionálne pôsobenie v súčasných podmienkach. Nedostatok bilingválne vzdelaných odborníkov sa pociťuje najmä v oblasti prekladateľstva a tlmočníctva pri rozširovaní vzájomných kontaktov a cezhraničnej spolupráce či v podnikateľskej sfére pri budovaní a činnosti spoločných podnikov. Práve tu sa odкрývajú nové možnosti a perspektívy priamej spolupráce medzi univerzitnými pracoviskami, výskumnými ústavmi, kultúrnymi centrami, spisovateľskými organizáciami, ktoré svojimi aktivitami, riešením spoločných projektov a výmenou mobilít podporujú bezprostredný dotyk so susednou krajinou, a tak pomáhajú budovať novú kvalitu medzikultúrnej komunikácie s aspektom na spoločné i odlišné vývinové cesty a spôsoby reflexie skutočnosti. Vzájomnou výmenou akademických mobilít, poskytovaním odborných stáží študentom a doktorandom slavistiky na slovenských univerzitách, účasťou na letnej škole Studia Academica Slovaca, sa vytvára priestor na overenie jazykovej kompetencie v praxi a postupne sa buduje domáce kádrové zázemie, ktoré je základnou podmienkou rozvoja zahraničnej slovakistiky aj v domácom prostredí, teda v príslušných slovanských krajinách.

3. Lingvodidaktické špecifiká

Osvojovanie slovenčiny na pozadí iných slovanských jazykov má svoje osobitosti, ktoré treba zohľadniť pri vyučovaní i skúmaní slovenčiny pre slavistov. Vymedzenie výskumného cieľa, stanovenie optimálnej didaktickej koncepcie, ako aj samotná realizácia vzdelávacieho programu si vyžadujú multidisciplinárny prístup. Poznatky z deskriptívnej, konfrontačnej a kontrastívnej lingvistiky sa do istej miery uplatňujú pri tvorbe špeciálnych učebníc slovenčiny pre slavistov (porov. Pekarovičová, 2001), avšak výber, usporiadanie a metodiku prezentácie jednotlivých javov treba prispôbiť sociolingvistickým a etnokultúrnym zvláštnostiam východiskových jazykov a kultúr. Cieľom vedeckého opisu slovenčiny pre cudzincov slovanskej proveniencie a jeho príslušnej didaktickej transformácie je hľadať také formy a metódy sprístupňovania slovenčiny frekventantom, aby čo najvyššie zachytávali podmienky efektívneho osvojovania receptívnych a /alebo produktívnych rečových zručností a využili prednosti zhôd a paralel v gramatickom systéme i lexikálnom inventári príslušných slovanských jazykov a slovenčiny. V tejto súvislosti sa pozornosť lingvistickej teórie, aplikovaných disciplín a pedagogickej praxe sústreďuje najmä na *využitie typologickej blízkosti a genetickej príbuznosti* pri opise i sprístupňovaní slovenčiny frekventantom slovanského pôvodu, ale poukazuje aj na špecifiká východiskového jazyka v porovnaní so slovenčinou, ktoré sa prejavujú v jednotlivých rovinách. Konfrontačný prístup pomáha odhaliť *rozdiely, kontrasty* medzi jazykmi a využiť ich na tvorbu *špeciálnej konfrontačnej didaktickej gramatiky slovenčiny na pozadí slovanských jazykov* so zameraním na stavbu i fungovanie v komunikácii.

V lingvodidaktickej literatúre i pedagogickej praxi sa stretávame s názorom, že štúdium príbuzného jazyka sa obyčajne vníma ako ľahké a bezproblémové. K takému chápaniu určite prispieva blízkosť alebo často aj úplná totožnosť slovnej zásoby, najmä jej základného slovného fondu či existencia rovnakých gramatických kategórií. Panuje predstava, že

podobnosť, prípadne úplná alebo čiastočná zhoda lexikálnych jednotiek by mali zaručovať porozumenie cudzojazyčného textu aj bez systematickej filologickej prípravy. Typologická príbuznosť jazykov nepochybne pomáha ľahšie pochopiť jazykový systém daného jazyka, najmä jeho morfológickú a syntaktickú rovinu. Spomenuté faktory by mali podmieňovať rýchle a ľahké nadobudnutie jazykovej kompetencie ako základného predpokladu na získanie komunikačnej kompetencie (J. Vaňko, 2001). Skúsenosti z lektorskej praxe v slovanskom jazykovom prostredí i pobyt zahraničných slovakistov na Slovensku však potvrdzujú, že problematika osvojovania si blízkeho jazyka je trochu zložitejšia a má v porovnaní s ostatnými východiskovými jazykmi svoje lingvodidaktické špecifiká. Zásadný rozdiel sa prejavuje medzi receptívnymi zručnosťami študentov a ich schopnosťou produkovať jazykový prejav. Kým porozumenie slovenského textu nespôsobuje adeptom slovanskej jazykovej oblasti vo všeobecnosti väčšie ťažkosti s výnimkou interlingválnych homoným, správne tvorenie hovorených či písaných komunikátov v súlade s pravidlami spisovného jazyka je poznačené pôsobením interferenčných javov zasahujúcich gramatickú, lexikálnu či fonetickú rovinu. Miera interferencie závisí od rozdielov v historickom vývine, stavbe a fungovaní jazykových systémov slovenčiny a príslušného slovanského jazyka.

Podobnosť zvukovej stavby slovenčiny a typologicky blízkeho východiskového jazyka predpokladá na jednej strane rýchlejšie osvojenie si fonetických a prozodických vlastností slovenčiny, na druhej strane rozdiely v klasifikácii alebo realizácii fonologických variantov vytvárajú predpoklady na chybné prenášanie návykov z materinského jazyka do komunikácie v slovenčine. Fonetické chyby študentov slovanskej jazykovej oblasti pramena najmä v rozdielnom fonematickom aparáte porovnávaných jazykov. Otázkam osvojovania fonetickej a prozodickej kompetencie sa venuje aj didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka, a preto autori fonetickej príručky pre cudzincov zostavili špeciálne fonetické cvičenia na pozadí slovanských jazykov, kde sa jednotlivé javy

precvičujú a vytvára sa priestor na odstraňovanie nežiaducej interferencie (porov. Pekarovičová – Žigová – Palcútová – Štefánik, 2005). Metodiku sprístupňovania fonologických a ortoepických zvláštností slovenčiny však nemožno generalizovať a uvedené javy bez výnimky vzťahovať na celú slovanskú jazykovú skupinu. Osvojovanie správnej výslovnosti prebieha väčšinou diferencovane, v závislosti od fonologickej typológie skúmaných jazykov.

Didaktika slovenčiny pre slavistov uplatňuje tézu L. Nováka (1977), že slovenský morfológický systém je pomerne jednoduchý a pomerne pravidelný (Baláž, 1986), že v porovnaní s inými slovanskými jazykmi sa uplatňuje menej hláskoslovných zmien, čo potvrdzujú výskumy zvukovej a morfológickej sústavy (porov. Sabol, 2002, s. 40), kde spisovná slovenčina uprednostňuje systémové a centrálné prvky s tendenciou k jednotnej tvarotvornej báze a s tendenciou k uniformite tvarov. Na systémovosť jazykovej stavby má zásadný vplyv analogické vyrovnanie deklinácie životných maskulín, unifikácia rozdielov tvrdých a mäkkých vzorov (chlap a muž majú rovnaké prípony), substantíva typu *sluha* sa tiež skloňujú ako maskulína (*sluhu, sluhovi, sluhom*), vo feminínach typu *ruka* je rovnaký kmeň (o) *ruke*, na rozdiel od češtiny a poľštiny, kde sa koreňová morféma palatalizuje (o) *ruce, ręce*, pádová prípona inštrumentálu sg. *-ou* sa analogicky uplatňuje vo všetkých tvaroch feminín (*ženou, ulicou, kostou, dlaňou* a pod.) a pl. *-mi, -ami* bez výnimky vo všetkých substantívach a adjektíváliách. Jednotná paradigma G, D, L a I plurálu adjektíválií všetkých rodov M, F, N (*-ých/-ich, -ým/-im, -ými/-imi*) má z hľadiska osvojovania dôležitú funkciu.

Dlhodobá tendencia k zjednodušovaniu štruktúry a pravidelnosti paradigiem sa prejavuje v menšom počte ustálených deklinačných a konjugačných vzorov. Napriek tomu, že jednotnosť systému komplikuje uplatňovanie alternácií kvality a kvantity morfém, čím narastá počet výnimiek z príslušného vzoru, študenti slovanskej proveniencie považujú slovenskú morfológiu za pomerne jednoduchú. Je to dané predovšetkým identickým zastúpením gramatických kategórií,

ako aj podobnou, resp. totožnou sústavou tvarov: *rovnaký počet pádov, podobné alebo aj totožné princípy skloňovania substantív, príbuzné postupy komparácie adjektív a adverbii, totožná sústava slovesných časov*. Problémom pri osvojovaní slovenčiny sa javia najmä odlišné pádové koncovky a uplatňovanie kategórie životnosti, ktorá sa v niektorých jazykoch (južno-slovanské jazyky), osobitne nevyjadruje, alebo sa vyjadruje inak ako v slovenčine (ruština, poľština). K diferenciačným znakom patrí odlišný systém predložiek a miera ich využívania, odlišné tvorenie vidových párov a uplatňovanie v rečovej praxi a pod.

4. Kontrastívny prístup

Kontrastívna analýza slovenčiny a slovanských jazykov ukazuje, že aj v štruktúre geneticky a typologicky príbuzných jazykov sa popri spoločnom inventári rovnakých gramatických kategórií, lexikálnych a slovtvorných analógií vyskytuje veľa takých prvkov, ktoré sú pri štúdiu týchto jazykov skôr „nevýhodou“ alebo prekážkou.

Ide o vzťah lexémy a semémy, pri ktorom sa prejavuje totožnosť formy a odlišnosť významu. Výsledkom vzťahu tohto typu je jav, označovaný ako *interlingválna homonymia*; v teórii a praxi prekladu známy pod názvom *falošní priatelia* (faux amis, falsche Freunde), *zradné slová*, *lexikálne pasce* alebo *aproximáty*, ktoré vo vyučovaní cudzích jazykov predstavujú osobitný lingvodidaktický problém (Pančíková, 1993). Formálne podobné výrazy s čiastočne alebo úplne odlišným významom spôsobujú tzv. sémantický šum, t. j. nesprávne pochopenie obsahu výpovede, vedúce k neadekvátnej interpretácii jej komunikačnej funkcie (Pekarovičová, 1999, 2004; Vaňko, 2002). Dezinterpretácia môže byť príčinou komunikačných bariér rozličného charakteru, niekedy s nepríjemným sociálnym či interkultúrnym dosahom, keď lexémy porovnávaných jazykov sú nositeľmi opačného axiologického príznaku, ktoré v príslušných jazykoch označujú vnemy s protikladným významom (napr. *voňať* a *páchnuť* v ruštine a slovenčine). Slovanské jazyky poskytujú dostatok príkladov na medzi-jazykové homonymá s rozdielnym hodnotením, ktoré registrujú

a v praxi využívajú aj učitelia slovenčiny ako cudzieho jazyka. Špecifikáciou formálnych a sémantických kritérií sa redukuje ich potenciálna *zradnosť* a hľadajú sa účinné didaktické modely, ako im predchádzať v komunikácii. Práve vymedzenie kontrastov je dôležitou pomôckou pri osvojovaní slovenčiny na pozadí slovanských jazykov a zároveň môže byť podnetom na hlbšie poznávanie štruktúry, historického vývinu, dejín a štylistickej stratifikácie lexikálnej zásoby východiskového a cieľového jazyka.

Slovensko-slovanská interlingválna homonymia sa azda najvýraznejšie prejavuje v tej sfére lexiky, ktorá vychádza zo starej slovanskej slovnej zásoby, a to najmä zo základného lexikálneho fondu. Ide predovšetkým o také prípady, keď sa pôvodne jedno slovo v procese vývinu v slovenčine a iných slovanských jazykoch rozložilo na také významy, medzi ktorými sa v rečovej praxi zo synchronného hľadiska nepocituje nijaká súvislosť (porov. Blanár, 1993, rozpad polysémie na pozadí kontaktu slovenčiny a slovinčiny vysvetľuje Vaňko, 2002). Keďže ide o frekventované výrazy, treba im venovať primeranú pozornosť od samého začiatku výučby a potenciálnu interferenciu zmeniť na prednosť, t. j. k osvojovanej lexéme, ktorej formu študent pozná z vlastného jazyka, treba priradiť nový význam v cieľovom jazyku. Cieľavedomá konfrontácia slúži na usúvzťažnenie významových rozdielov medzi príslušnými homonymami oboch skúmaných jazykov, čím sa zníži možnosť negatívneho transferu (Dolník, 1993).

Vzhľadom na to, že cieľom slovakistického štúdia je štandardné zvládnutie slovenčiny vo všetkých podobách, treba sa zaoberať príčinami potenciálnych jazykových chýb, ktoré sú typické pre nositeľov slovanských jazykov a vypracovať účinnú metodiku ich predchádzania. Pri hľadaní odpovedí sme predstavili skôr univerzálny model didaktickej koncepcie, v ktorom si všimame spoločné východiská prezentácie slovenčiny na pozadí slovanských jazykov, a len v náznakoch sa venujeme charakteristike lingvodidaktických špecifik vyplývajúcich z podobností i kontrastov medzi slovenčinou a jednotlivými slovanskými jazykmi. Práve tie treba zohľadniť pri zostavovaní špeciálnych učebných materiálov a výbere adekvátnej didaktickej stratégie.

Literatúra

- BALÁŽ, Peter: *Slovenčina ako cudzí jazyk*. In: *Studia Academica Slovaca*. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 29–45.
- BLANÁR, Vincent: *Porovnávanie lexiky slovanských jazykov z diachrónneho hľadiska*. Bratislava, Veda 1993.
- BUJUKLIEV, Ivan: *Kratka slovaška gramatika*. Sofia, 1989.
- DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra: *Porovnávací opis lexikálnej zásoby*. Bratislava, Veda 1993.
- NOVÁK, Ludovít: *Typologická charakteristika slovenčiny*. In: *Studia Academica Slovaca*. 6. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 389–406.
- PANČÍKOVÁ, Marta: *Zradné slová v poľštine a slovenčine. Lexikológia poľského jazyka*. Vysokoškolské skriptá. Bratislava: Univerzita Komenského 1993.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Dynamika v slovensko-poľskej komunikácii*. In: *Slovensko-poľské jazykové a literárne vzťahy. Zborník prác z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Red. J. Hvišč. Bratislava, T.R.I. Médium 1997, s. 67–73.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovensko-poľské kontakty a kontrasty v jazykovej komunikácii*. In: *Slovakistika v Poľsku. Zborník materiálov z I. slovakistickej konferencie*. Red. J. Siatkowski – P. Káša. Varšava-Krakov, Towarzystwo Slovaków w Polsce 1999b, s. 31–41.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovakistika v zahraničí*. Bratislava, Stimul 2001.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk v slovanskom svete*. (Spoločné znaky a osobitosti z pohľadu teórie i praxe). In: *Studia Slovakistica 2. Perspektívy rozvoja slovakistiky na Ukrajine*. Red. S. M. Medvid-Pachomova. Užhorod, 2003, s. 15–27.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky*. Bratislava, Stimul 2004.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana – ŽIGOVÁ, Ludmila – PALCÚTOVÁ, Michaela – ŠTEFÁNIK, Jozef: *Slovenčina pre cudzincov. Praktická fonetická príručka*. Bratislava, Stimul 2005.
- SABOL, Ján: *Fonologická typológia a zvuková sústava slovenčiny ako cudzieho jazyka*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie*. Ed. J. Pekarovičová. Edícia *Studia Academica Slovaca*. Bratislava, Stimul 2002, s. 37–47.
- VÁŇKO, Juraj: *Slovenčina z pohľadu slovinčiny*. In: *Slovenčina ako cudzí jazyk. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie*. Ed. J. Pekarovičová. Edícia *Studia Academica Slovaca*. Bratislava, Stimul 2002, s. 153–161.

Summary

Slovak Language in the Slavic Context Linguistic and Didactic Characteristics

The goal of the paper is to present initial starting points of a linguistic and didactic theory of Slovak as a target language, considering specific features of presenting Slovak at universities in other Slavic countries. This situation includes both the advantages and pitfalls of learning a genetically and typologically close language. The introductory part of the paper lists centres for learning Slovak at universities in other Slavic countries, and modifications of their study programmes as a result of geopolitical changes. More than 20 universities in 8 Slavic countries offer Slovak studies at different levels, either as an autonomous subject or within other Slavic philologies. Learning Slovak with other Slavic languages in the background has its specific linguistic and didactic features, which need to be taken into consideration while learning, teaching and researching Slovak for Slavists. The goal of the scientific description of Slovak for foreigners of Slavic origin, as well as the goal of its didactic transformation, is to find such forms and methods of teaching that would enable students to acquire efficiently receptive and productive speech abilities. At the same time, the desired goal is to use similarities or parallel features in the grammar systems and lexical inventories of the particular Slavic languages and Slovak.

Slavic Networking

Projekt interslovanskej komunikácie

1. Európska integrácia a jazyková diverzita

Súčasný proces rozširovania Európskej únie si vyžaduje mnohostrannú medzinárodnú a multikultúrnu spoluprácu, ktorá sa neobmedzuje len na terajších 25 krajín s 20 úradnými jazykmi, ale svojím pôsobením ďaleko prekračuje tento priestor. Jazykové bohatstvo Európskej únie zahŕňa okolo 60 jazykov, ktorými sa hovorí na národnej alebo regionálnej úrovni. Keď od 1. mája 2004 medzi desiatimi novými členmi až štyri štáty – *Poľsko, Česká republika, Slovensko a Slovinsko*, ako aj *Bulharsko* so štatútom prístupovej krajiny – patria do slovanskej skupiny, nastolila sa zo strany starších členov EÚ 15 otázka ich prínosu pre spoločnú Európu. Z prieskumov eurobarometra sa okrem obáv pred novými členmi s menej výkonnými ekonomikami dal vyčítať aj stav všeobecných znalostí obyvateľov 15 členských štátov o nových partneroch EÚ, ktoré boli veľmi slabé a poznačené predsudkami. Ak chceme tieto bariéry odstrániť alebo aspoň zredukovať, je potrebné vytvoriť priestor na vzájomné spoznávanie, na interkultúrnu výmenu, na objavovanie i rešpektovanie národných osobitostí. Týka sa to tak štarších ako aj mladších členov únie, aby hľadali cestu obojstranného a obojsmerného zblížovania. Od roku 2004 štyri a po roku 2007 päť slovanských krajín patriacich do EÚ má viac ako 60 mil. Európanov¹, ktorí hovoria príslušnými slovanskými jazykmi, a to po poľsky, česky, slovensky, slovinsky a bulharsky.

Deklarovaná európska politika multilingvizmu / viac-jazykovosti a multikultúrnosti umožňuje krajinám zachovať si svoju národnú a kultúrnu identitu a zároveň sa integrovať do spoločenstva EÚ. Ide o tri oblasti:

- Zachovanie princípu viacjazykovosti v orgánoch EÚ

s cieľom zefektívniť komunikáciu medzi občanmi a EÚ;

- Dôraz na centrálnu úlohu jazykov a viacjazykovosti v európskej ekonomike z pohľadu budúcej perspektívy;
- Úsilie motivovať občanov EÚ, aby sa učili viac jazykov a vedeli ich efektívnejšie používať.

Skúsenosti z medzinárodnej komunikácie potvrdzujú známy frazeologizmus *koľko rečí vieš, toľkokrát si človekom*. Ľudia so znalosťami cudzích jazykov podľa eurokomisára J. Figela (2006) pomáhajú aj v spoločnej Európe odstraňovať prekážky a vytvárať (tele)mosty. V novembri 2005 zverejnila Komisia pre vedu, vzdelávanie a jazykovú diverzitu rámcovú stratégiu pre multilingvizmus, ktorá sa zoberá otázkami viacjazykovosti orgánov EÚ, multilingválnej ekonomiky, ako aj tvorbou multilingválnej spoločnosti. Súčasný trend ukazuje, že v Európe budúcnosti bez hraníc potrebuje veľká časť zamestnancov praktické znalosti cudzích jazykov. V tejto súvislosti sa hovorí o jazykovom manažmente ako o dôležitom ekonomickom faktore EÚ, ktorý preberá zodpovednosť za kvalitu jazykového vzdelávania a prezentáciu jazykov. Toto rozhodnutie sa vzťahuje na internú aj externú viacjazykovosť a predpokladá kontinuálne budovanie individuálnej kompetencie občanov únie na používanie viacerých jazykov na komunikačné účely (porov. Heindler, 2005). Úspešné zvládnutie tejto požiadavky si vyžaduje vytvoriť taký jazykový manažment reflektujúci jazykovú situáciu, ktorý povedie k aktívnej účasti na európskom pracovnom trhu.

V tejto súvislosti stoja nové štáty únie pred úlohou predstaviť špecifiká vlastného menej rozšíreného jazyka a kultúry prostredníctvom existujúceho systému projektov a programov EÚ. Vďaka finančnej podpore Európskej komisie vznikajú multilaterálne transnárodné výskumno-vzdelávacie projekty v rámci *SOCRATES LINGUA*, ktoré rozvíjajú rozličné výučbové programy pre študentov aj pre učiteľov. V poslednom čase rastie moderný spôsob prezentácie jazykov prostredníctvom internetu, ako aj ponuka e-learningových kurzov, ktoré využívajú širokú škálu audiovizuálnych foriem a metód vrátane hypertextového štruktúrovania, čím sa jazykové vzdelávanie

stáva intenzívnejším a pre potenciálnych frekventantov z hľadiska uplatnenia autonómneho učenia zaujímavejším. Program *LINGUA* posilňuje jazykovú diverzitu a podporuje projekty zamerané na:

- zvýšenie vedomia multilingválnosti,
- podporu motivácie celoživotného vzdelávania,
- zlepšenie prístupu k prameňom jazykových kurzov v Európe,
- rozvoj inovačných metodických postupov pri vzdelávaní.

2. K histórii projektu *Slavic-Networking*

Zástupcovia piatich slovanských univerzít prijali ponúkanú šancu predstaviť svoje jazyky na internete a v období 2004 – 2007 realizujú v rámci Socrates Lingua 1 projekt *Slavic Networking – Jazyková a kultúrna integrácia*. *Slavic Networking* je spoločným dielom Sliezskej univerzity v Katoviciach (Uniwersytet Śląski – Katowice) v Poľsku, Univerzity Palackého v Olomouci v Českej republike, Univerzity Komenského v Bratislave, Univerzity v Lubľane (Univerzita v Ljubljani) v Slovinsku, Univerzity sv. Klimenta Ochridského v Sofii (Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – София) a nemeckej Univerzity Martina Luthera v Halle (Martin-Luther-Universität – Halle), ktorá prevzala v projekte úlohu testovacieho evalvačného centra. Členom a realizátorom projektu je aj bulharský rozhlas Българско Национално радио – програма „Христо Ботев“.

Slovenský autorský tím tvoria pracovníčky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Koordinátorkou projektu je *doc. PhDr. Marta Pančíková, CSc.*, polonistka, vedúca katedry slovanských filológií, riešiteľkami sú členky katedry slovenského jazyka pracujúce v oblasti prezentácie slovenčiny ako cudzieho jazyka *doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD., PhDr. Ludmila Žigová* a *Mgr. Michaela Palcútová-Mošatová*.

Vznik slovanskej siete iniciovala Sliezska univerzita Katowice a tam sa nachádza aj hlavné koordinačné centrum. Autori projektu vypracovali rámcovú koncepciu, časový harmonogram a metódy práce. Obsah jednotlivých modulov

pripravujú členovia projektu, každý modul je vypracovaný ako originál jedným národným tímom a potom je preložený / pretransformovaný do ďalších štyroch slovanských jazykov. Prvá fáza predstavuje bežné komunikačné situácie, ako sú kontaktné formulky, zdvorilostné frázy v oficiálnej aj privátnej komunikačnej sfére. Informačne nasýtené sú moduly obsahujúce vybavovanie osobných dokladov, systém služieb v obchode a doprave s orientačnými pokynmi v meste, ako aj z hľadiska interkultúrnej komunikácie zaujímavý tematický okruh *Stravovanie a osobitosti národnej kuchyne*. Práve tu sa pri prezentácii jedál či krajových špecialít vyskytlo veľa príkladov na interlingválnu homonymiu. Východiskové situácie sú koncipované ako dialógy alebo polylogy a tvoria jadro všetkých modulov. Do prvej fázy riešenia patrí nasledujúcich šesť modulov, ktoré existujú v piatich jazykových mutáciách – *poľskej, českej, slovenskej, slovinskej a bulharskej*:

- *Dzień dobry, Dobrý den, Dobrý deň, Dober dan, Добър ден* vypracovaný poľským kolektívom;
- *Jestem Jurek, Já jsem Jirka, Ja som Jurko, Jaz sem Jure, Az съм Иво* vypracovaný poľským kolektívom;
- *Jestem Polakiem, Já jsem Čech, Ja som Slováč, Sem Slovenec, Az съм Българин* vypracovaný českým kolektívom;
- *Kupujemy prezent, Kupujemy dárek Kupujemy darček, Kupujemo darilo, Пазаруваме за рожден ден* vypracovaný slovenským kolektívom;
- *Proszę bilet do Brukseli, Jízdenku do Bruselu, prosim, Lístok do Bruselu, prosim, Vozovnico do Bruslja, prosim, Билет до Брюксел, моля* vypracovaný slovinským kolektívom;
- *Czy lubisz lody z owocami? Máš rád zmrzlinový pohár? Máš rád zmrzlinový pohár? Imaš rad sladoled s sadjem? Обичаш ли мелба?* vypracovaný bulharským kolektívom.

Jednotlivé moduly sú štruktúrované na piatich stranách: 1. strana – *Dialóg / polylog* má tri zložky – *ikonickú*, ktorá prezentuje východiskovú komunikačnú situáciu, *textovú*, ktorá rozvíja danú tému, a *auditívnu* s nahrávkami textov a dialógov.

Prepínanie sa uskutočňuje pomocou príslušných ikon – *štátne vlajky*. Ikona *reproduktor* umožňuje počúvať zvukovú nahrávku;

2. strana – *Minidialógy* sú oveľa kratšie a rozširujú komunikačnú situáciu, ktorú určuje prvá strana modulu (hypertéma). Jednotlivé dialógy sú nahraté;

3. strana – *Lexika a frazeológia* v tabuľkách uľahčuje konfrontáciu dvoch z piatich jazykových variantov a pomáha tak získať prehľad o jazykových paralelách a rozdieloch;

4. strana – *Krátke texty – úryvky* z beletrie v paralelnom preklade vo všetkých zúčastnených jazykoch poukazuje na translátologické podobnosti a odlišnosti, ako aj na interkultúrne špecifiká pri preklade národných / regionálnych reálií a vlastných mien;

5. strana – *Špeciálny národný charakter* s rozličnými typmi textov k hlavnej téme (piesne, vtipy, obrázky apod.). Každý národný kolektív sám určil, čo z pohľadu vlastnej krajiny najvýstižnejšie charakterizuje úvodnú tému.

Jednotlivé strany možno otvoriť pomocou príslušných ikoniek. Internetová prezentácia umožňuje nielen paralelnú vizuálnu projekciu dvoch vybraných jazykových variantov toho istého materiálu, ale ponúka aj jeho zvukovú podobu na základe princípu prepínania kódov, ktoré umožňuje práve hypertextová štruktúra internetovej informácie.

3. Cieľ a obsah projektu

Slavic Networking sa vzťahuje na jazykovú a kultúrnu sebareprezentáciu zúčastnených krajín a sleduje cieľ vzbudiť záujem Európanov slovanskej i neslovanskej proveniencie o poznávanie slovanských jazykov a kultúr. Pri prezentácii ide o demonštráciu podobností a rozdielov medzi jazykmi a kultúrami vybraných slovanských krajín. Výstupom projektu je priebežné zostavovanie internetovej stránky www.slavic-net.us.edu.pl s porovnateľnými modulmi (dialógy, vybrané texty), ktoré zahŕňajú jazykové a kultúrne špecifiká účastníkov projektu. Nejde však o tradičnú jazykovú príručku zameranú na prácu s textom, lexikou a gramatickými cvičeniami, ale o špeciálnu ponuku analogických komunikačných situácií a ich

interlingválnu a interkultúrnu konfrontáciu. Obsahom modulov sú univerzálne aj špeciálnejšie ladené témy bežnej sféry, ktoré najlepšie charakterizujú život geneticky blízkych slovanských jazykov. V projekte sa predstavuje päť reprezentantov slovanskej jazykovej rodiny, a to *poľština*, *čeština*, *slovenčina* ako *západoslovanské jazyky* a *slovinčina* a *bulharčina* patriace do *južnoslovanskej skupiny*. Spoločný historický slovanský základ sa odráža vo viac-menej podobnom systéme porovnávaných jazykov. Príbuznosť sa prejavuje najmä vo všeobecnom slovníku pri základných pomenovaniach životných okruhov a môže slúžiť ako pomocník pri osvojovaní ďalšieho jazyka / ďalších jazykov. Zhody medzi týmito jazykmi nemusia však byť samozrejmými ani pre nositeľov slovanských jazykov, tým ťažšie bez špeciálnej prípravy rozlišujú jednotlivé jazyky Neslovania, ktorí si osvojujú slovanské jazyky. Aby mohol adept využiť paralely v jazykovom systéme a jazykovej praxi ako pozitívny medzislovanský transfer, musí si najprv fonetické, gramatické a lexikálne javy medzi kontaktovanými jazykmi cielavedome naštudovať. Metodika výučby či učenia sa v závislosti od študijnej motivácie orientuje buď na osvojenie teoretických alebo praktických znalostí. Tieto javy bývajú predmetom špeciálnych kontrastívne ladených kurzov.

Realizáciou projektu interslovanskej siete sa dáva nositeľom a používateľom slovanských jazykov príležitosť bližšie spoznať a súčasne aj porovnávať príbuzné slovanské jazyky. Spoločný historický základ, ktorý z dnešného pohľadu nie je vždy vedome reflektovaný, môže prispieť k získaniu prehľadu o špecifikách daných jazykov². Táto stratégia môže v duchu receptívneho multilingvizmu prispieť k osvojovaniu si základov ďalšieho slovanského jazyka, ale aj pomôcť záujemcom redukovať interslovanskú interferenciu. Z psycholingvistického hľadiska výstavby jazykovej komunikácie, ktorá sa člení na textovú recepciu aj produkciu, predpokladá efektívne využitie modulov v piatich mutáciách aktívnu spoluprácu používateľa. Keďže každú situáciu možno súčasne sledovať v dvoch jazykoch, má používateľ možnosť analogicky konfrontovať, ako sa jednotlivé modely realizujú

v jeho východiskovom jazyku a ďalších štyroch jazykoch. Na webstránke sú k dispozícii vybrané texty v písomnej aj zvukovej podobe. Nahrávky realizovali národné pracovné skupiny s cieľom priblížiť fonetické a prozodické zvláštnosti príslušných jazykov, podľa možnosti v súlade s reálnou komunikáciou. Dialógy majú skôr neformálny charakter, pričom sa tvorcovia snažili rešpektovať jazykovú kultúru hovorených komunikátov. Audiovizualizácia modulov umožňuje adresátom na jednej strane sledovať intralingválne relácie medzi grafickou a zvukovou realizáciou v rámci jedného jazyka, na druhej strane prístupňuje interlingválne kontakty a kontrasty zobrazovaných jazykov.

Už pri samotnom pomenovaní projektu *Slavic Networking* sa za ústredný motív – logo využila podobnosť homonym **slavic**, ktoré vo všetkých jazykoch popri seméme **slovanský** znamená aj **slávik**, a tak poukazuje na lexikálnu interslovanskú analógiu. Na ilustráciu onomastickej konvergenencie uvádzame použité reklamné slogany v letáčiku v piatich jazykoch, v ktorých lexémy *slávik*, *učiť*, *päť*, *jazyk*, *strana*, ako aj osobné zámená patria do základného slovníkového inventára, sú spoločné a predstavujú interslovanské podobnosti:

- poľský – Cześć, to ja, **slownik**. Nauczę cię pięciu języków słowiańskich. Łap mnie na stronie: www.slavic-net.us.edu.pl
- český – Ahoj, to jsem já, **slavík**. Naučím tě pět slovanských jazyků. Chyt si mě na stránce:
- slovenský: Ahoj, ja som **slávik**. Naučím ťa päť slovanských jazykov. Chyt si ma na stránke:
- slovinský: Živjo, jaz sem **slavček**. Naučil te bom pet slovanskih jezikov. Ujemi me na:
- bulharský – Здравей, аз съм **славей**. Ще те науча на пет славянски езика. Улови ме в мрежата:

Medzi dôležité didaktické činitele patrí grafická realizácia projektu, kde ikony a obrázky ilustrujú a dopĺňajú verbálnu stránku každého modulu. Uvedené kresby rozličného druhu (obrázky, schémy, tabuľky, mapy, symboly) umocňujú sprostredkovaný obsah a robia projekt pre potenciálnych

používateľov zaujímavejším a názornejším. Podobne ako pri jazykových prostriedkoch existuje aj pri neverbálnej komunikácii celý rad spoločných signálov, ktoré sa nachádzajú vo všetkých skúmaných jazykoch a sprostredkujú rovnaký obsah, kým oproti nim stojí skupina odlišných symbolov poukazujúcich na národné interkultúrne špecifiká.

V priebehu realizácie projektu sa vyskytlo veľa situácií, keď sa predstavy národných tímov na riešenie čiastkových úloh líšili a vyžadovali si od koordinátorov a partnerov veľa úsilia a ochoty diskutovať o problémoch a hľadať optimálne riešenie. Popri vecných problémoch spojených väčšinou s výberom tém a spracovaním obsahu sa objavili aj metodické otázky k rozsahu a forme jednotlivých modulov a ich grafickej úprave. Výmena názorov viedla vždy k hľadaniu pragmatických a technicky realizovateľných východísk, ktoré boli akceptovateľné všetkými účastníkmi. Dohoda na prijatí kompromisov sa dotýkala napríklad konečného textového spracovania alebo formy bibliografických údajov, kde bolo treba odstrániť existujúce národné odlišnosti.

4. Evalvácia projektu

Pre úspešnú medzinárodnú spoluprácu bolo potrebné priebežne organizovať spoločné pracovné stretnutia členov riešiteľských tímov, ktoré sa konali na partnerských univerzitách v chronologickom slede v Katoviciach v roku 2004, v Lublane, v Olomouci a Bratislave v roku 2005, v Halle a Sofii v roku 2006 a plánovaná záverečná hodnotiaca konferencia k dosiahnutým výsledkom projektu opäť u autorov projektu v Katoviciach v roku 2007. Na stretnutiach sa predniesli návrhy národných pracovných skupín a diskutovalo sa k obsahu a forme jednotlivých modulov so zreteľom na funkčnú modifikáciu postupov a synchronizáciu krokov.

Dôležitou súčasťou projektu je jeho interná kontrola a korektúra národných modulov a zároveň externá evalvácia programu a jeho prípadného uplatnenia vo výučbe. Súčasne prebieha medzinárodná evalvácia a testovanie internetovej prezentácie v rámci letných škôl príslušných jazykov a kultúr

organizovaných na partnerských univerzitách, ako hodnotenie modulov zo strany pedagógov a študentov slavistických inštitútov. Práve slavistické centrá poskytujú optimálne možnosti na prácu s modulmi, pretože cieľová skupina zvyčajne ovláda alebo si osvojuje dva alebo aj viac slovanských jazykov. Hlavným evalvačným centrom projektu je Univerzita v Halle, kde sa konal hodnotiaci seminár všetkých členov autorského kolektívu. Verifikácia a referencie testovania slúžia ako základ pre prípadné korekcie prvej verzie modulov. Internetovú stránku technicky spravujú kolegovia českého tímu a priebežne zabezpečujú grafiku a inštaláciu hotových modulov. Táto činnosť je ťažiskom výstupu projektu a testuje technickú zdatnosť a tvorivosť českého tímu. Prvá fáza zahŕňa šesť modulov, v priebehu roku 2006 sa pripravuje a inštaluje ďalších šesť modulov, ktoré majú trochu odlišnú štruktúru ako prvý blok. Okrem prezentácie ďalších tematických okruhov a komunikačných situácií rozširuje druhý blok informácie o jednotlivých krajinách a ich kultúrach, hlavných mestách, letných školách jazyka a kultúry a pod.

Po dvojročnej účasti na projekte jasne vidieť pozitíva medzinárodnej tímovej práce, ktorá je určite prínosom pre všetkých účastníkov národných tímov. Spoločné riešenie úloh podporilo jednak profesijný rast členov reflektovaním spoločného slovanského základu a objavovaním vzájomných kontaktov a kontrastov v praxi, jednak didaktickú spôsobilosť hľadaním najvhodnejších prostriedkov a foriem na sprístupnenie daného obsahu. Avšak za najvýraznejší prínos pre všetkých participantov treba považovať schopnosť pozitívnej seba prezentácie národných jazykov a kultúr a súčasne rozšírenie interslovanskej kompetencie a interkultúrnej vnímavosti k národným rozdielom. Využitie modernej internetovej prezentácie našich jazykov je konkrétnym naplnením princípov európskej jazykovej politiky. Riešitelia predstaveného európskeho projektu veria, že spoločný výstup *Slavic Networking* osloví adresátov a pomôže záujemcom pri rozvíjaní receptívneho interslovanského multilingvizmu.

Poznámky

¹ Štatistické údaje: Poľsko cca 38,6 mil. obyvateľov, Česká republika cca 10,3 mil. obyvateľov, Slovensko cca 5,4 mil. obyvateľov, Slovinsko cca 2 mil. obyvateľov a Bulharsko cca 7,5 mil. obyvateľov.

² Predpokladom efektívnej práce s jednotlivými modulmi je znalosť minimálne dvoch slovanských jazykov, t. z. buď materinského jazyka a ďalšieho slovanského jazyka alebo u Neslovanov je to dobrá znalosť jedného a aspoň orientačná znalosť druhého / ďalšieho slovanského jazyka /jazykov.

Literatúra

FIGEL, Ján: *Sprachenvielfalt in Europa*. Regensburg: 2006 (rpk.)

HEINDLER, Dagmar: *Sprachenpolitische Entwicklungen in einem Zusammenwachsenden Europa*. In: Die Fachsprachen im Lichte der EU-Erweiterung. Ed.: J. Ernst. Wien, Landesverteidigungsakademie Wien 2004, s. 13–24.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky*. Bratislava, Stimul 2004.

SOBOTKOVÁ, Marie – FIALA, Jiří – DOBROTKOVÁ, Ivana: *Slavic-net.upol.cz. Prezentace slovanských jazyku a kultur na internetu*. In: *Česká a slovenská slavistikana počátku 20. století. (Stav – metodologie – mezinárodní souvislosti). Brněnské texty k slavistice VIII*. Ed. I. Pospíšil – M. Zelenka – A. Zelenková. Brno, Masarykova univerzita 2005, s. 215–225.

Summary

Slavic networking EU-Project of Inter-Slavic Communication

As a result of the admission of 10 new members into the European Union in 2004, these countries face the task of presenting specific features of their national languages and cultures. Four out of these 10 countries – Poland, the Czech Republic, the Slovak Republic, and Slovenia – are Slavic countries, and another Slavic country, Bulgaria, will be accepted in 2007. The new member countries can use the EU projects aimed at trans-national collaboration in the area of research and education. The project *Slavic Networking – Language and Cultural Integration*, takes place within the programme Socrates Lingua 1, and is a joint work of six institutions, namely Silesian University in Katowice in Poland, Palacký's University in Olomouc in the Czech Republic, Comenius University in Bratislava in the Slovak Republic, the University of St. Kliment of Ochrid in Sofia in Bulgaria, the University of Martin Luther in Halle in Germany, and Bulgarian National Radio. The project started in 2004, and will end in 2007. Its goal is to promote the interest of people from different countries in Slavic languages (Polish, Czech, Slovak, Slovenian and Bulgarian), and, in this way, point out similarities and differences among these languages and cultures. Slavic languages are presented at a special web page www.slavic-net.us.edu.pl, which contains common elements (dialogues, selected texts) in all languages in an audio-visual form.

ISBN: 80-89236-11-1

9788089236114